

Раїса Іванченко

ЗРАДА,

АБО

ЯК СТАТИ БОЛОДАРЕМ

РОМАН

Київ
«Радянський письменник»
1988

ББК 84Ук7-44
І-23

Українська радянська письменниця, автор історичних романів «Клятва», «Гнів Перуна», «Золоті стремена», у новому епічному творі вводить читача в атмосферу життя східних слов'ян у IX столітті. Поряд з державцями, що стояли біля джерел Київської Русі, тут діють володарі Болгарії і Моравії, Візантії і Хозарії. У романі відтворено як факти історії, так і соціальну психологію тих часів, язичеські вірування наших предків, болісні процеси прилучення їх до християнства, образи перших слов'янських просвітителів. У де-що шаржованому ключі висвітлено мотиви та образи слов'янської міфології.

Рецензент

В. А. Смолій, доктор історичних наук

НА ШЛЯХУ
ПРАВИ-ЖИТТЯ, І
НА СТЕЗІ ЇЇ НЕМА
СМЕРТІ

4702590200-063
I M223(04)-88 КУ-№ 8-237-1988

ISBN 5-333-00053-0 © Видавництво «Радянський письменник», 1988

ОГЛАВОК ПЕРШИЙ

Хоробрі замисли ведуть
ваш ум на подвиг.

Із «Слова о полку Ігоревім»

се почалося з бурі. Верховний бог всього
сущого на землі і на небесах — Рід — важко
возсів на білих хмарах і покликав до себе
синів і синовців своїх, зухвалих молодих богів — Перуна,
Світовида, Хорса, Стрибога, Дажбога-Ярила, Живу, Ладу,
Лелю, Мокошу, а також Сімаргла, Радогоста, Чорнобога
та ще багатьох інших кумирів людських, на честь яких
по всій землі слов'янській усі племена ставили ідолів.

Верховний владика слов'янського світу не покликав до
себе лише свого дядька Велеса, який із правіку випасав
табуни худоби то в далеких горах, то в степах, то за
широкими ріками на луках. Не покликав, бо цей одвічний
трудівник спрадавна займався своїм господарством, був
задоволений набутками й пошануванням ратаїв і не втру-
чався в політику. Як і старезний коваль Сварог. Що ж
до молодших богів, то чого тільки вони не творили!

Видавалося, що вони уже зовсім забули, якого роду-
племені і хто їхній батько. Скрізь пхали себе в кумири,
насаджували свою владу над племенами, змушували їх
ставити собі пишні капища, кидати до ніг своїх ідолів
злато й срібло, приносити сувої льону, пурпуру, шовків,
приганяти до требищ і віддавати волхвам-чародіям для
жертв худобу, створювати й утримувати охоронні дру-
жини. І все те вони робили для утвердження власного
імені, з жадоби поклоніння.

А він, старезний зсивілий Рід, з обважнілим тілом,
з ломотою у кістках, совався собі на оболочках-печах,
вдовольнявся багатою трапезою — м'ясом і хлібом, меда-
ми й сирами, які завжди готували слов'яни для нього
і для Рожаниць-матерів, та й не уgliedів, як молодші боги
відтрутили його від капищ, відтіснили з душ людських,
залишивши йому лише теплу черинь. Тепер бач вони
главенствують у родах і в племенах, заповнили всі вер-
шини гір, лісові нетрі, річки й озера, луки й поля. Взяли
в руки свої мечі й брязкають ними — нацьковують пле-
мена на племена, освячують своїми іменами братне кро-
вопролиття, знесилюють озлобленням слов'янський люд.

Особливо викликав обурення молодший син Рода —
Перун, якому бог-отець вручив грому колісницю, вог-

ненний меч і стріли-блискавиці. Тепер у багатьох родах
слов'янських Перун став головним кумиром! Тепер він
сам пеподільно повеліває діяннями полян наддніпрян-
ських! О, люди, слабкі й ниці створіння, яка коротка у
вас пам'ять! Радо йдуть за тим Перуном, утверджують
свою силу на землі мечем. Забули мудрі настанови пре-
старого отця земного: не мечем, а багатством, добрами
своїми має утверджувати себе народ!..

Хмара-оболока, на якій сидів Рід, гоїднулась від гні-
ву, що кипів у серці верховного володаря світу, підстриб-
нула вгору, затим попливла вниз. З його очей потекли
гарячі сльози. Із хмари на землю линули дощові струмені
теплої води!..

А люди на землі зраділи, вибігали із своїх хиж і домів,
витанцьовували, приказуючи: «Дощику, дощику, при-
пусти, припусти, зварю тобі борщику у новому горщику!
Тільки сійся, родись!..»

Люди дякували старому Родові, обіцяли щедрий обід.
Отже, є ще в нього сила!..

На душі у Рода стало спокійніше. І коли враз під-
пливла до його білої оболочки велика чорна хмара з
колісницею-громолицею, на якій гордовито стояв, обіпер-
шись на стрілу-блискавку, широкоплечий, гнучкий у ста-
ні красень Перун-громовержець, коли від його золотисто-
вогневого волосся засліпило очі, старий Рід тільки
вдоволено потер руками. Далєбі, ладний син у нього!
Недарма полюбився людям, хоч вони на ідолах своїх
зображують його вусатим, статечним мужем у шапці з
крисами. Бо не бачили! Визнали тільки за силу і спра-
ведливість. Та й інші Родові діти-боги, хоч і не зовсім
щиро, все ж визнають Перуна за старшого над собою.
Його кров, його краса! І вдача у Перуна — його, моло-
децька. Ач, як блискає очима-вогневицями, радо вітаючи
отця свого рідного!

Перун нагнувся, підхопив повіддя баских білих коней,
що були запряжені в колісницю-хмару, вихором промчав
довкола білої оболочки, на якій возсїдав Рід. Гнучко хит-
нувшись у колісниці, метнув вогненну стрілу над бать-
ковою головою. Старий вітець від несподіванки затулив
долонями обличчя.

— Го-го-го!.. Гур-гур-гур!.. Ах-ах-ах-х! — гримнув-то-
рохнув у небі, розсипався тріскотливою луною вітальний
сміх Громовержця. Його підхопили інші боги, що вже
погойдувались на своїх оболочках довкола Рода.

Над землею враз стемніло, а небо гриміло й спалахувало. Шквально свистів вітер, що його наганяв Стрибог, підкидаючи важкі хмари... На землі бралося на бурю.

— Куди ти нас женеш, Стрибоже? — мерзлякувато куталася в смугасту верету Лада й незадоволено поглядала з-під довгих темних вій на свого брата, бога вітрів. — Я боюся!.. Адже під нами море...

— Коли б ти, сестро, й оглянула всю землю слов'янську, як не зараз! — підпер білим крилом небеса веселоюкий Стрибог.

— На морі ж немає слов'янських земель! — куталася у козяче корзно дочка Лади — Леля.

— Що ви! — поважно відкинула за спину кінчики шовкового повою стара богиня життя Жива. — На бережжі цього холодного моря — сила-силенна племен слов'янських. Могутніх і відважних ратаїв і воїв. Сусідні народи їх нарекли велетами. І море це холодне також давно назвали Велетенським. Дивіться, як вони зараз зустрічатимуть моїх вістунів-ластівок. Адже зараз весна! — Жива засунула за широку порожню пазуку білої лляної сорочки зморщену від довголіття руку й метнула жменю чорних грудочок. Враз вони розкрилились, перевернулись — і вже ціла зграя білогрудих посланниць весни шугонула на землю.

— Ах, яка краса! — провела ластівок поглядом Леля. — Ах!..

— Цитьте! — невдоволено буркнув Рід у білу кошлату бороду. — Зібрав сьогодні вас, діти, у поважній справі. Але — не бачу всіх. Де кривичанська тітка — Мокоша? Де Сімаргл — дреговицький? І чому немає Чорнобога?

— Ха! — кинув Стрибог й закотив очі під лоба. — Їм не до нашого віча. У них своє. Весна ж нині!

Хтось пирснув у кулак. Рід грізно зиркнув у бік зухвальця і повів мову далі:

— Зібрав у поважній справі. Про Перуна хочу мовити. Особисто про нього!

— Про мене? — тріпнув огнистим чубом Перун. — Хіба я в чомусь завинив?

— Велика твоя вина, сину. Велика. Скаржаться на тебе брати твої. Через твою самовпевненість і твоє зухвальство народ Подніпров'я став забувати своїх істинних богів. Твоїм зухвальством і честолюбством перейнявся і твій братець — Хорс. Наставляєте вухо й дослухаєтесь до мудрості інших богів, самозванців, які навчають людей утверджувати свою владу над подібними собі! Ну скажи

мені, навіщо слов'янським племенам, котрі осіли по Дніпру, Десні й Дунаю, навіщо їм тримати в руках твій меч і розчленовувати свої землі на окремі державня їхніх князів?

— Час такий настав, отче!.. Такий уже час... — відповів Перун.

— Час? А що за час нині? — ніби аж сполошився Рід.

— Дев'ятий вік. Так люди лічать. Від народження Христа.

— Не згадує мені цього самозванця! — гримнув Рід. — Скажи краще, скільки це від сотворення світу?

— Від сотворення, з часу, коли дід Сварог і його брат Саваоф розділили тьму й світло і витворили земну твердь — вважай, уже шість тисяч триста літ із якимось там гаком.

— Охо-хо... час і справді уже не молодий... — зітхнув Рід.

— Час новий, отче. Племена групуються в союзи, створюють свої держави. Греки і ромеї давно вже зміцнили свої державня на землі.

— Навіщо мені чужі племена? Ти мені про наш, про слов'янський люд скажи.

— Скажу. Слов'яни на Дунаї разом із болгарами уже утворили свою державу, шарпають ромеїв-візантійців, дістається і німецькій імперії. У землях привіслянських розживаються ляхи-поляки. Чехи-слов'яни і морави свою державну силу ставлять на землях подунайських. На Подніпров'ї піднімаються руси-поляни. Скоро свою можуть скріплять у державну силу...

— Але! — зупинив Рід промову Перуна. — Цей люд, який віддавна схилився перед нами, забуває нині шанувати своїх найдостойніших, найзаслуженіших богів — ото тільки Перуну й кладе треби. І ти, Перуне, і ти, Хорсе, потураєте цьому в своїх уділах! — Розгніваний Рід блиснув сивими крицевими очима в бік Хорса-сонця, але той повернувся до нього іншим боком — і це вже було усміхнене лагідне обличчя Дажбога-Ярила-деревлянського. Бо сонце слов'яни завжди і скрізь шанували й любили. Та Рід не вгавав.

— Де капища Родові і Рожаницям?

— На печі! — тихо, але щоб почули всі, проказав білочубий вітрогон-пустун Стрибог. Довкола пирснули сміхом.

— Ось як!.. Ось!.. — спалахнув Рід. — Ось яка шапа мені від дітей. А що вже казати про підвладний нам люд!

І все це через витівки Перуна! Я тобі довірив найголовніше — вогненну зброю і непереможний меч. Я тобі віддав право на продовження життя на землі! А ти!.. — Рід по-старечому закашлявся. Затряслись його зігнуті плечі...

— Вітець, даремно сварився! Я роблю все, щоб люди у Полянській землі і в інших землях карбували свій слід на тверді. Щоб він не згубився серед інших племен і народів. Такий час нині, батьку. Хочеш вижити — міцни держання своє на землі. Бачиш, що діється довкола? На заході Європи виникла імперія-держава в Іспанії, у центрі Європи — Саксонське герцогство кує свою німецьку державу й тиснить роздрібнених слов'ян Велетського побережжя, душить чехів і моравів. А Візантія? Ромеї пориваються панувати над усім світом — над слов'янами в першу чергу. Як вистояти? Не інакше — як треба відбиватись мечем. Меч мій — ось початок державної міці! Він прокладає шлях в Історію, цю, сказати, пам'ять людства. Пам'ять і вічність роду і народу... Тому я щедро даю свій непереможний меч відважним племенам слов'янським, які жадають залишитись на землі й утвердити себе! — запально закінчив свою промову Перун і метнув у хмару, що висіла над богами, блискавицю.

— Безумцю... зупинись! — застогнав Рід. — Що робиш? — уже грізно рикнув старий володар, аж дроттям настовбурчилось на голові його кошлате сиве волосся. — Твої вчинки нагадують мені розбої отих варягів, що нишпорять по всьому Велетському побережжю. Ти розбійник і зловмисник, бо свідомо чиниш кровпролиття! Жадаєш досягти того, чого ніхто до тебе не досяг!

— Так! — гнучко хитнувся у своїй колісниці вогнисточубий Перун і блиснув очищами. — Я безумець! Безумці ж — завжди починають! А мудреці знайдуться пізніше — вони підхоплять добру справу й довершать її!

— Ти заважаєш нам тихо жити... збивавши нас на погану стежку, — вставив і своє гнівне слово Світовид-Триглав, двоюрідний братець Перунів.

— Авжеж! — блиснув своїм холодним ликом Хорс, одвернувши усміхнене лагідне обличчя, яке люди прозвали Дажбогом або Ярилом.

— Не чекай від мене благословення, Перуне! Не чекай і пам'яті про себе в народі. Хто не шанує батьків, того забудуть нащадки. Перуне, тебе чекає забуття! Намість тебе прийдуть нові боги, молодші, зухваліші, спритніші. Тоді згадаєш мене, сину... — Гірка сльоза скотилась з очей

Рода-батька. Упала на землю. І поспався із хмар великий важкий град...

— Мені байдуже! — зухвало вигукнув Перун. — А я зроблю свою справу — я вознесу слов'янській люд у сонячну вись!

— Це божевілля!.. Тут володіння богів!.. — холодним важким тоном проказав кругловидий Хорс, і довкола нього попливли мінливі кола північного саява.

— Може, в тому божевіллі моє щастя! Ха-ха! — зарготав Перун і цосили рвонув віжки своїх білогривих коней.

Гримнуло, здригнулось Небо...

Принишклий від цього бурхливого віча спикліт слов'янських богів занурювався у глибини важких хмар. Лише Стрибог весело саянув очима, махнув тугими крильми-вітрами й змовницьки підморгнув до Хорса.

— Старий уже вітець наш, Рід. Сидів би краще на печі!..

— Тихше! — приклав палець до холодних уст Хорс і розтанув у сирій імлі.

А Рід, розлючений, як тур у бойовиську, почав перекидати через себе розколошкані хмари, нищівно шматуючи сіру паволоку небес й прориваючи в ній дірки до зір.

Над слов'янськими землями — від Волхова до Дунаю — котилися грози. В них народжувався важкий і бурхливий дев'ятий вік. Шість тисяч триста років з якимось там гаком по сотворенню світу... Вісімсот з якимось гаком літ по народженню Христа...

А буря свистіла й неслася над землею. Сповнена незаних досі жадань... Палких чекань... І великих звершень.

Буря розгойдувала холодне море. З оглушливим ревом і глухим стогоном здіймались білі гребені на височенних каламутних хвилях, що мчали, як білогриві ошалілі коні, до берега. Тріщали його кам'яні груди. З гуркотом відколювались від гранітних скель брили й дрібне каміння і зі свистом та стогоном шубовтали у пінисту воду. Володар цих уділів — Світовид — разом із братом Стрибогом-вітровієм розколювали море все більше та більше. Вони вирішили прогнати звідси Перуна-громовержця геть, щоб він не заважав їм самим тут володарювати...

Та ось буря ущухла, мов зачаїлась. Нестерпна миттєва тиша готувала щось дивовижне, грізне. Брудно-жовта

ва, переколочена з піском і рінню морська вода втомлено розгойдувалась, стогнучи, здіймалася велетенськими округлими хвилями, сягаючи сірого шмаття, що звисало з кошлатого важкого неба...

Води мішались із хмарами, що повали низько над ледь вловимим пругом. Вони то розступались і зяляли чорними безоднями, то збивались до купи, наскакуючи одна на одну. І тоді крутились у шаленому танці, здіймаючи запаморочливі вихори.

Враз товщу згромаджених хмар розрізали ламкі батоги блискавок. Громовий окрик неба знову хитнув землею...

Небо гнівалось. Жбурляло свої сірі табуни на землю. І в цю хвилю з боку моря почулось якесь шипіння. Шум наростав, скаженів. Вмить потемніли і спинились завіслі над морем розідрані оболочки. Розтинаючи їхню ворухку завісу, котився велетенський чорний вал води і з люттю нісся до потрошеного берега. Це був найбільший водяний вал. Він котився по землі, накрив собою прибережні виступи кам'яних стін і з гуркотом хлюпонував у розщелини. Земля немовби проковтнула його, цей найгрізніший порив моря. Останній вал. Він розбився об цю хоч і знеможену, але нездоланну землю.

Водяний вал зник, його поглинула земля, а сама лишилась, як і була. Важко починався на землі дев'ятий вік. Котився грізно, як дев'ятий вал.

Знесилене море застогнало. На горбатих хвилях гойдалась жовтава піна, тріски, дошки, весла. На мить визирнули з води уламки лодії... Десь у морському шаленстві згинули ватаги морських гребців. Хто вони? Купчини, які везли на торги багаті паволоки й ласощі? Раби-втікачі, що захопили лодії й кинулись у бурхливе море? Грабіжники-варяги, котрі жадали пограбувати прибережні городи й рибацькі осідки?

На зламаному стовбурі сосни завис чийсь шовковий окрил. Нещодавно він, мабуть, прикривав плечі якогось велележного мужа.

Море втомлено шумувало, цілу ніч гойдало хвилі. Лише вранці морський овид вивільнився із обіймів чорносірих хмаровищ. Море ще зітхало розкотистим прибоєм, але вже напнуло над собою сріблито-сонячний серпанок.

Нараз у тій променистій вишині затріпотіли білі крила лебединого ключа. Немовби зродились із золотистої імли, що виповнила небесну вись. Лебеді летіли до своєї землі, яка оживала, терпко пахла весняним зеллом, манила їх, обіцяючи щастя, продовження роду і вічність у ньому.

І здалося, що й не було тієї бурі, яка прагнула поглинути землю, що вічно пад нею у високостях пливли білі лебеді весни...

Весняні грози котились над смарагдовими рівнинами й лісами. Перунові стріли розтинали чорні оболочки, ніби гострий плуг землю; шугали в глухе шумовиння великої Ріки, що несла свої води до теплого Полуденного моря. Сипі блискавиці влучали й у пласкі пагорби, що зелено здибались над правим її берегом. Ріка, священна вода Перуна, кидала навстріч блискавкам пінисті гребені хвиль. Поселенці краю називали ріку Дана Перуна, а згодом — Данапер. Вона несла свої бурхливі води через землю багатьох слов'янських племен і тепер радо вітала свого справедливого й грізного володаря небесного — громовержця Перуна... Ось тут, над зеленими лісами й пагорбами, цей молодий зухвалець завжди гасав на своїх колісницях. Білогриві хмари-коні його мчали безперешкодно над зеленими долами, і він, натягуючи тятиву золотого лука, полював на дичину, часом пускав оті стріли-блискавки, а то й хапався за меч, щоб доклати жертву своєї пристрасті, щоб догнати свою мисливську удачу.

Над цією Рікою стояли кумири-ідоли Перуна. Тут жили слов'яни-руси, які клали треби йому; тому й мисливське щастя тут завжди віншувало його. Інші боги-брати сюди вже давно не наважувались ступити. Хіба що сестри й сестриниці — Лада, Жива, Леля вільно ходили тут, як і по всій Слов'янищині, бо несли любов і життя, і продовження роду слов'янського. На них Перун не зважав — нехай собі! Плем'я слов'янське, що живе на цих пагорбах, час від часу ослаблюється — його виснажують безкінечні напади різних степових орд. Налітали вони, мов шуліки, то зі сходу, від великої Волги-Ітиля, то від полуденних степів, де простягала свою руку Ромейська імперія й пацьковувала на слов'ян-русів підвладні собі племена. Тож слов'яни ті й мусять жити купно, міцно тримати в руках меч і постійно відбиватись. Ще при князеві Киї вони почали гуртуватися довкола полянського племені. А нині його нащадки міцно державлять у своїй землі. Мечем утишили кочові орди, що насилала на них велика Ромея. Тепер потіснили й сусідню Хозарію, союзницю ромейську. Київські князі навіть нарекли себе каганями. Так величають себе володарі колись непереможної Хозарії — цього підступного й лукавого

сусіда подніпровських слов'ян-русів. Засіли на Волзі і в Джурджанському помор'ї, закрили дорогу ізмаїльтянським купцям до слов'ян, підбили під свою владу майже всі південні землі довкола Теплового моря й разом із ромеями грабують сусідні народи.

Але тепер настали інші часи. Дев'ятий вік уже розпростерся над землею. Нині і сама Хозарія потерпала від набігів слов'янських дружин. Найбільше досадив їм київський володар, князь Тур. Ромеї і сарацини-араби назвали його в своїх хроніках — Диром. Хай буде Дир! Його дружини змусили хозар відкрити шлях для вільного плавання слов'яно-руських купців по Теплому морю, яке нині називається Руським, і по морю Джурджанському. Навіть арабський хроніст Ібн-Хордадбек із подивом записав, що оті руси «виходять на будь-який берег... Інколи вони возять товари на верблюдах із Джурджана в Багдад». Хо! Нині хозарські володарі, зціпивши зуби, змушені пропускати через свої землі лодії русів, що волоками йдуть від Дону до Волги, а далі — плывуть у Джурджанське море, плывуть до побереж багатого Гіляна, Табаристану, Азербайджану, Ширвану...

Лодії слов'янські тонули від набраного тут добра! Ледве добирались назад. Тож хозарські володарі із заздрістю дивились на них. І не утримувались від спокуси: нападали на них, а добро забирали... Нещодавно на таку обтяжену дружину напала хозарська гвардія кагана — арсії. Три дні тривала жахлива січа. Тридцять тисяч голів полягло в ній. Слов'яни-руси були розбиті...

Але ж чи надовго? Бо хто ж, як не Перун, дав у руки тих слов'янських дружин свій двосічний меч? Вселив у серце жагу дерзання? Бо немає перемог без дерзання! Лиш відвага й відчайдушність штовхають людину вперед.

І Перун, тріпнувши вогнисто-золотим пастовбурченим чубом, метнув синю стрілу над степами помор'я.

Раптом у хмарах закружляла білими лебединими крилами Лада. Сердито махнула на Перуна за ті його вчинки — боги уміють чути один одного на відстані! І без слів здогадуються про думки своїх ближніх. Через те, що боги. Тож Лада розсердилась на брата: що він чинить у житті людському? Кохання й любові штовхають чоловіка до звитяги й утверджують його на землі. Так віддавна учили їх батько Рід і матері Рожаниці. А її честолюбивий братець плекає в серцях людей гордоці, владолюбство, марнослав'я. Все те не тривке, відійде рано чи пізно, а натомість лишиться порожнеча...

Любов, тільки любов і мир утверджують людину у вічності!

Лада широко розправила білі крила й закружляла над зеленими слов'янськими просторами. Нехай собі Перун воює, відбиває від напасників свою землю, а вона висіє в серця людям неперебутну любов до цієї землі, до свого роду й народу.

Хмари почали танути у голубій висі небес. Зблиснуло сонце. Сяїнуло діамантами у мокрому, задощеному молодому листі. Десь далеко прогуркотіли громи. Перун погнав їх за смарагдові овиди...

Князь Тур, волостель в Полянській землі, що розкинулася на берегах Данапера — Дніпра-ріки — від Десни і до Росі, діждався часу, про який мріяли його пращури. Слава і велич прийшли до нього несподівано, хоча, правду кажучи, він і його рід давно на це сподівалися. Давно готували білі сувої ляного полотна для стежок, по яких мали прийти ці звершення.

Перший день слави князеві зійшов на сході, як сонце. З того боку, де розкинула свої простори лукава Хозарія. І не тільки лукава, а й могутня, адже підбила під копита своїх гарячих тонконогих коней двадцять п'ять великих племен і чимало малих народів. Уже більше двохсот літ вона прагнула накинути на шию вільнолюбних слов'ян смертельний зашморг із сириці... Захопив своїм кінцем він частково сіверян і радимичів, а також і полян. Поляни спочатку відкуплялись багатою даниною. Складали її на високому узвишші, що здіймалося між Почайною і гирлом бурхливої річки Киянки, яка збігала в Почайну. Давали хозарам пшеницю, хутра, меду, полотно, копчені окісти, бочки сушеної риби. В останні дні літа від Дону чи, як називали цю ріку хозари, Бузану, через Руське море вони прибували в гирло Дніпра й піднімалися до Києва. Ставали на Почайні, все те забирали й знову ішли Дніпром через Руське море в Дон-Бузан. Там плвли до переволоки й уже волоками чи на конях перевозили данину русів-полян до свого стольного града — Ітиля.

Та віднині князь Тур оголосив хозарам розмир'я. Велів називати себе каганом — імператором, як називали хозарського володаря. Велів не давати хозарам данини. Велів скликати віче. На вічі пригадав київським мужам, як змусили хозари платити їм данину. Тоді поляни воювали з древлянами. Деревлянські князі із роду Ніскиничів побудували на київських кручах свої градки і змушували

полян давати їм данину. Але поляни піднялися на війну і вигнали деревлян.

Не встигло сонце зробити один обхід землі, як зі сторони полуденної річки, що під Києвом, від Стугни, налетіла хозарська орда. І побила полян. І набутки їхні побрала. І відтоді хозарські тархани припливали, зі своїми воями на лодіях і ставали на Почайні і брали данину. Або прибігали зі Степу і також брали данину, яку залишали кияни на горі біля Почайни.

Та недавно біля Дніпра, на пониззі, з'явилися хозарські втікачі. Князь Тур послав нарочитих мужів до них розпитати — чого тікають? І тепер знав, що каган хозарський Захарія, а найперше цар-бек Ханукка пішли супроти свого народу і супроти хозарського роду. Найперше — цар-бек Ханукка! Брат бека — Обадій змусив каганів хозарських прийняти віру в іудейського бога й віддати в руки йому державне кермо. Старі значні роди хозарські збунтувались — їх не допускали до цієї віри і до влади. Тоді Ханукка прикликав із Заволжя орди диких гузів, печенігів і угрів. І погромив цю стару велеможну знать. Решту відтіснив на околиці своєї держави. Довга й виснажлива війна іде всередині Хозарії.

Князь Тур сказав своїм мужам:

— Не дамо хозарам данини.

Кияни мовчали. Як не дати, прийдуть і погромлять гради й оселища. Полонять жон і чад. Так і сказали князеві.

— Не прийдуть нині. Готуйте по мечу від дима. Станемо усі на рать! Ото й буде наша данина. А над Почайною, на горі, замість данини поставте меч.

— Тоді на нас пошлють своїх воїнів ромей, союзники хозарські, — мовили мужі, не скидаючи високих соболинних шапок.

— Пошлемо на них дружину свою! — Тур упевнено блискав очима. Тур гаразд розмислив над усім!

— Де взяти? Дружину свою треба тут тримати. У Києві.

— Попросимо дружину у новгородців. Хай ідуть у землю ромейську. Не буде у хозар тоді підмоги.

— Згода, княже!

— Велемудрий наш князь Тур!

— Готуймо данину! По мечу від дима!.. Велика рать збереться! Го-го-го! Увесь люд Полянської землі!..

— На хозар!..

— До Новгорода шлемо сольбу! Сольбу шлемо!

Князь Тур іще не довершив усіх справ на вічі. Мав дістати згоду й на сольбу. Так велів закон — в усьому мати згоду і раду віча. Але віче вирувало, як Данапер у грозову годину. Обтяжлива се робота для князя Тура — радитись у всьому з вічем! Йому простіше все самому зробити!.. Ось воно, віче! Кричить, радіє... А чому радіти, коли ще хозарський меч висить над його, Турвою, головою? І стереже той меч у власному теремі Тура на Києвій горі його молода жона. Дочка Ханукки, Чечак. Тобто «квітка»... Мусив брати ту хозарку, коли з Хануккою уклав ряд і мир востаннє. Запорука мпру ніби.

Тур повернувся до своїх бояр, які ловили поглядами кожен його порух.

— Кого пошлемо в Новгород? — спитав князь.

— Воевода Ольма дорогу відає добре. Хай іде! — сказав статечно боярин Радмир.

— Хай іде! — відгукнулись голоси.

Старий сивовусий кремезняк з високо підстриженим, як у простолюдипа, волоссям твердо ступив крок вперед.

— Іди, Ольмо! — сказав йому князь. — Новгород уже два літа не шле Києву своїх лодій!..

Наймолодша жона велеможного київського князя, яка дісталася йому від хозарського царя-бека Ханукки за меч, відчувала себе обійденою і своїми, і слов'янськими богами. Коли Турові люди привели її із червоного мурованого палацу в Ітилі до Києва, пообіцяла народити князеві багато синів-нащадків. Але ось уже сім літ минуло відтоді, а боги так і не послали їй дітей. Старші Турові жони тицяли на неї пальцями. Хоч, мовляв, і молодша від них, хоч і привабливіша чорноока степова квітка Чечак, а князеві не може подарувати навіть дочки!

Смагляве, в'юнке тіло молодої княгині не приймало в себе сім'я великого мужа. Бо була вельми підступною та лукавою. Чаїла в собі ненависть до них, і до града, і до всього люду, і до князя. Зухвалість її не знала меж. Надумала вознестись над ними й над усією землею і намовила князя Тура вигнати усіх його жон із терема. Вона, чарівна степова квітка — Чечак, хотіла одна владарювати в землі київській. Бо ж — дочка самого царя-бека, обранця божого у землі хозарській. Знала, що, допоки житиме тут, доти й буде існувати мир і ряд між Києвом і Хозарією. Тож безборонно владарювала Чечак у палатах княжих на Києвій горі. Князь Тур повелів

поставити повий терем для своїх жон і своїх дочок, а Чечак паказала дати всім їм роботу — прясти вовну, в'язати для князя теплі вдяганки. Згодом вони і для неї в'язали та мережили опатні наверхники, ї свити, гаптували золотою й срібною ниткою та перлами сорочки і убруси. Не сиділа і челядь у теремі — для всіх знайшла роботу мудра Чечак. За всіма стежила сама, аби ніхто дарма не їв хліба у князевому дворі.

Навіть свою покоївку — отроковицю Славину, яку тіупи взяли у двір з почайнівської оболоні, не забула приставити до діла. За це двірська челядь зненавиділа загребущу Чечак і прозвала її Лупкинею. Була вона жадібною до чужого добра, заздрісною до чужої слави й краси й жорстоко карала тих, хто намагався якось уникнути повсякденної виснажливої роботи.

Та скоро угледіла мудра хозарка, що всі її старання у теремі, навіть її любові уже не тішать могутнього князя Тура. Став засиджуватись у своїх старших жон, у розмовах-бесідах з ними почав шукати собі розради й забуття. Був чимось пригноблений, якоюсь потаємною думою, якоюсь безвихіддю. Лупкиня-Чечак боялась допитуватись — боялась почути правду. Сама, либонь, здогадувалась: князь потерпав за нащадка. Було Турові уже чимало літ, — а сина не мав.

Собою був Тур доладний, дужий у раменах, як усі Києвичі, так що сорочка тріщала на його плечах. Ходив тихо, хоч і швидко, яко барс. На широких долонях не виводились круті мозолі від меча. Той двосічний руський меч осторожив його землю з усіх боків — від хозарського степу і від ромейського Подунав'я, від заздрісних слов'янських сусідів-сіверян, а найбільше від деревлян, які не хотіли коритися полянам.

Владно державив Тур у своїй землі. Звідусіль пливли і йшли до нього купецькі валки. Багаті торги шумували на подільських торговищах, біля почайнівських увозів. Та кому все те передасть? А вже перші сріблисті нитки переткали його довге — до пліч — русяве волосся. І дві глибокі борозенки не розгладжувались уже на переніссі. Тепер нові з'явилися, що підковою вимальовувались довкола рота. Конечне-бо створіння — людина. У володінні богів немає нічого вічного: що народжується, те має і померти. Він знає це. Але знає і те, що його земля не мусить померти! Мусить стояти вічно, як вічними є боги небесні, що благословили слово і рід слов'янський. Тож має передати цю землю, якою володіє, в спадок у надійні

рукл. А які ж руки надійніші, як не руки рідного сина?

Але сина у Тура не було. Тому, коли угледів перше срібло у своєму волоссі, сполохався... розгубився... кинувся за порадою до своїх жон...

Від того збентежилась і Лупкиня. Відчула, що перестала бути єдиною втіхою князя. Бо ж перестала бути йому жоною... Була ненависною челяді, жонам і навіть йому...

Лупкиня уміла дивитись правді в очі. Знала, що її ненавидять, що давно вже ніхто не називав справжнім іменем. Для всіх була здирцею Лупкинею. Від того ще більше злостилась на челядь і на двораків. Її лють обходила тільки сумирну Славину. Але якось придивилась до отроковиці і в долоні сплеснула. Та вона уже й не отроковиця, красна дівчиця! Он яка біла шкіра на довгій лебединій шиї і на грудях, а рум'янци — на всі щоки! Ще й оті дві ямки на них, які виникали, коли осміх торкався її рожевих уст. А очі, що за очі! Довкола чорних зіниць золотились веселі медові цятки. І біле волосся до пліч...

Гаряча хвиля злості бугом скрутила горло Лупкині. І це у неї під носом розквітла така піжна мальва! Тут же вирішила: треба відправити дівку назад. Щоб не було блазну для мужів... і для Тура. Авжеж, примітила, якось він затримав свій погляд на дівчині. А Славина зашарілась, зачервонілась, аж сльози забриніли на довгих світлих віях. Серце Лупкині скинулось рибиною від ревності. Білотіла, повногруда Славина, певно, могла б народити Турові сина!

Якогось пізнього літнього вечора Лупкиня накинула на плечі темну мереживну хустку й подалась із Гори. Спустилась Боричевим узвозом на Поділ, пішла у бік торговища. Ще коли вона прибула до Києва, хозарський цар-бек Ханука послав з нею своїх довірених людей разом із беком Барджилем. Жив тепер він близько від подільського торговища; його челядини торгували тут бухарськими оловирами і китайським балдакіном. Слов'янську ж мову знав іще змалечку, бо виріс на Дону-Бузані, де його рід володів землями давніх слов'янських осельців. Відтоді, як його вітець прихилився до слова й віри в іудейського бога, Барджилі навчили читати священні іудейські книги. У Києві він їх читав своїм людям, купцям, часом і Лупкині-Чечак, аби не забувала свого істинного бога, хоч мала прихилитись і до богів свого князя. До того ж вона повинна була викликати

пошану до своєї єдино істинної віри і в Тура — тоді західні рубежі Хозарії стали б добрим заслоном від усяких напасників. Але життя затягувало Лупкиню в інші сіті. Про свого бога вона згадала тоді, коли відчула, що перестала владарювати у серці і в домі свого господина. Тож і побігла до Барджиля...

А повернулася — сама не своя. Ночами не спала, никала безшелесною тінню по хоробах. Удень ховалася від чужих очей. Аж зсохла, зжухла, почорніла і без того чорна квітка хозарського Степу. Інколи вибухала злістю. Лютувала серед двірні, придумувала жорстокі карі для ледачих і недбальців. Славини ж не чіпала. Придивлялась якось по-новому до її тихого норову, до рівної м'якої ходи, до голосу... Який це був голос! Дослухалась до тихого співу Славини, коли та, упоравшись у її ложниці, сідала до вікна прясти. Прислухалась — і ніби душею відтавала.

Ой на річці-річечці човночок пливе.

А у тім човночку кудрець-молодець.

Мне ясне личко студеной водичкою!..

Голос у Славини був ласкавий, теплий, ніби якийсь медовий. Як і очі. Добра душа була у дівчини. Покірنا й сумирна. І собою вдатна челядниця її. Доброго сина народила б князеві!.. І вже тепер без люті згадувала слова бека Барджиля. Він нагадав їй покон і звичай хозарського роду...

Лупкиня наважилася. Довго й чіпливо оглядала себе в ромейські люстра. А тоді вже відчинила двері князеві палати. Увійшла до Тура, тиха й покірна, як лань. Тонка і гнучка у стані, як ромейська виноградна лоза. В її вузьких очах іскрилась відчайдушність і... зреченість.

Тур аж піднявся з лавиці від подиву. Зухвала і горда Чечак-Лупкиня була якоюсь особливо звабною... І якісь незвичні слова злітали з її пересохлих уст.

— Княже, будь милосердним до своєї Чечак. Послухай її слова. — Тремкий голос Лупкині ніби надломився.

Тур відсунув убік лук, до якого сам припасовував нову тятіву. Ох, ця Лупкиня, певно, з новими домаганнями прийшла! Порожні її гордоці йому вже надокучили.

— Що тобі? — неохоче обізався.

— Є у мене добролика покоївка. Славина. Тиха й сумирна полянка з оболоні почайнівської. Худого роду вона. Але тілом дужа. Увійди до неї і візьми її. Нехай вона народить на мої коліна твого сина. Я стану йому матір'ю. Такий є звичай у моєму роді...

Тур підхопився на поги. Від несподіванки аж дух перехопило йому. На крутому широкому чолі висіялись дрібні росинки. Думки і здогади жужмом проносились у його голові. Вона хоче бути матір'ю чужої дитини?.. Ні, матір'ю його сина!.. Вона прагне його тим повернути до себе? Чи хоче іще чогось?.. Може, жадає тим знову себе вивипити в домі його і в його землі? А може... Може, дізналась уже за ту Славину і за нього... Які ж тенета розставляє йому велемудра дочка Ханукки?

Ледве отямився, щоб суворим голосом сказати:

— Іди у свою ложницю.

І тут подумав про те, що даремно пустив у Київ бека Барджиля і хозарських купчин. Щось потаємне плетуть вони довкола нього... вилловлюють людські душі... Чернобогові люди...

Лупкиня міцно стиснула уста, аж звосковили її гострі вилиці. Вона стільки перестраждала! Вона змусила себе зректись власної гордості, щоб наважитись сказати йому це! Щоб наважитись стати матір'ю його сина від челядниці. А він її проганяє. Як останню холопку! Не хоче взяти з її рук такої неймовірної жертви!..

Палаючий вогонь ненависті обпалив її всю всередині. Опаліло вибігла із хоромини. Зачинилась у своїй ложниці. А навздогін їй нісся гучний регіт князя Тура. Дурна твоя голова, Лупкине! Великий Тур давно уже і без твоєї згоди гамував свою хіть зі Славиною! А народить дівка йому сина — віддасть найстаршій жоні — Бистрині своїй. Уже й домовився про це, бо Славина уже й непразна.

Лупкиня зацімліла, коли через кілька місяців старша жона Турова прийняла від Славини сина. Прийняла і... віддала його матері. Славині тій. Щоб ростила сама княжича. Але все ж не вона, не Лупкиня його взяла, яка так хотіла мати цю князеву довіру!

Невідомо чому, але раптом померла Бистрина. Мовили, всиніла від якоїсь отрути. І потаємний пошепт вихопився вітерцем із княжого терема: се мстива Лупкиня вдіяла! Се вона отруїла добру жону Турову...

Перелякана Славина на світанні вийшла за ворота княжого двору. Сторожа спала. Лише сухий слід лишився на росяній стежці від її босих ніг. Ішла на оболонь, до свого дому, до діда Соловія. Там її не дістануть ні руки Лупкині, ні її отрута, ні її недобре око. Пращури рідного вогнища оберігатимуть життя її і її дитини.

Берегом Клянки, лозняками спускалась вона до Почайни. Лугом і городами добралась до свого дому.

На розлогому березі Почайни, яка круто відходила від Дніпра й притискувалась до діброви, на сивому від роси оболонському лузі стояло кілька рублених домів. Були це дома оболонських рибарів. Високі, з ганками, деякі на підклітях. На підклітях же стояв і дім діда Соловія, старійшини великого рибарського роду, що жив тут з прадавніх часів. Трохи оддалік, ближче до діброви, стояли рублені дома синів, онуків і правнуків Соловія, імен яких він часом уже й не пам'ятав. Усі жителі оболонського оселища уміли будувати човни й лодії, плести сіті, рибалити, ходити на звіра; кожна родина мала, звичайно, і свою ниву, коней та корів і все, що мусить мати чоловік для того, щоб жити: їсти, пити, одягатись, рости дітей, хворіти, старіти й помирати, залишаючи після себе достойних нащадків.

Коли Славина об'явилась у домі Соловія з дитям на руках, дід спокійно звівся з лавиці (сидів під віконцем, латав постолі), зсунув на перенісці острішкуваті сиві брови — мовляв, як же се? Що се? Ішла служити у князів двір одна, а повернулася — удвох... Ішла з дому, то вже б і йшла. Хто міг заробити собі на хліб десь, той уже не мусив розраховувати на поміч родини — був як відрізана скиба. Давно вже її місце заступили інші діти — його онуки й правнуки. Тепер мали про них дбати. І ось тобі: повернулася, та ще й не одна. Як тут не кинешся в обійми жури?

Але за звичаєм мав скликати на раду увесь рід — п'ять синів, д'ять невісток, їхні діти й їхні дорослі онуки; а ще дві дочки з родинами; а ще два його менших брати — старезні оболонські рибарі Сварун і Німаня та їхні сини і дочки... Усі вони визнавали Соловія старішим і мудрішим над собою. Бо хоч і молодший за них, але колись служив у дружині київського князя, ходив на Дунай і на Дон ходив, на хозар. Побачив чимало людей і земель. Знав людські болі й радощі, то й умів бути справедливим. Але коли вже виносив вирок, усі мали коритися.

Славина тому й прийшла спершу до діда, а не до матері. Зпала-бо, як дід скаже, так і буде. Ні отець Бусл, ні матінка Гніва без дідового слова не вдіють нічого.

Тепер Соловій дивився на свою онуку й розмілював про її долю. Несподівано все це упало на його голову.

Опука ж тільки пригортала до грудей дитя та жорстко кусала губи. Очеї не піднімала. Чула, як за спиною у неї хряпають двері, як виталище виповнюється родичами. Від них уже тіснява й задуха. І тоді Соловій сказав:

— На подвір'я ходімо, родаки. Там і подумаємо.

Сам усівся на колоді біля воріт, поряд із братами, що тут, на цій колоді, здається, днювали й почували. Славіну обступили півколом. Ось пробралась до неї мати Гніва, витирає сльози, заглядає до дитини. Ось отець Бусл, притупцює постоломи подалі від Соловія — хто зна, який суд вчинить батько над його дочкою...

Славина стояла перед усіма мов гола, хоч була в сорочці, та без хусті, без убруса — в чому вибігла із терема. Боялась же, аби Лупкиня не послала за нею гінців, не вирвала княжатка. Тільки притискувала до грудей дитину в білому ряденці.

Усі поглядали на Соловія. Мати Славини аж обличчям мінілась. Гнівине серце ладне було розірватись на шмаття з бажання захистити свою Славку і її дитя від докірливих позирок родичів. А Бусл? Може, і він почувався кепсько. Та чоловік є чоловік — на виду у нього нічого не розбереш.

А Бусл до того ж був мужем строгим і суворим, як і його батько Соловій.

Терпла душа у матері Славчиної. Їй була зрозумілою і такою пекуче близькою доччина біда, її нелукава любов до князя їхнього, її палка материнська відданість дитині і горда непоступливість своєю честю. Гніва виповнювалась рішучістю не дати скривдити дочку родакам, коли вже чужі потоптали її душу...

Вона розправила плечі, колихнула на грудях дзвінкими разками коралового намиста. Взаялася міцно в боки. Тільки рішучістю блискали її великі сірі очі з-під низько насунутої на чорні дугасті брови хусті. Авжеж, зараз усі кинуться на її доньку — мовляв, збезчестила чистий рід їхній! Від очікування тих ганьбливих слів Гніва затиснула так уста, що її обличчя од випнутого вперед підборіддя враз зробилося кутастим.

А що готує їм дід Соловій? Яку кару? Певно ж яку. Вогнище пращурів, скаже, не може бути вкрите соромом. Хай іде собі геть, повія княжа!.. Ізгоєм нехай по світу тиняється... О, діду-старче, тільки-но посмій вимовити сії слова! Гніва тобі відразу ж кинеться в очі, витягне

язик твій кощавий!.. А ти, батьку Бусле? Що вчиниш ти?

Вона торкнула ліктем свого мужа, який стояв, смиренно опустивши на груди голову. Ганьба дочки якось ніби вив'ялила з нього силу й прибила до землі. Яко травину градом. Хіба він міг думати, що великий київський волостель може скривдити дівку?

Подвір'я гелготало, як розтривожене гусяче стадо. Жіноцтво осудливо одверталось од Славки, спльовувало вбік. Молодші хотіли уіймати її погляд, а коли ловили — сміялися в очі. Статечні мужі намагались і не дивитись на збезчещену, чулися ніби якимись винними за свій рід чоловічий...

Сварун, найстарший брат Соловія, нюхнув повітря і не знати до кого кинув:

— Треба знайти для дівки хлопака-ізгоя, аби сором її покрив!

— Ізгоя? То це годувати ще один рот? Відривати хліб від наших дітей? Від чесних матерів? — заверещала одна з молодниць.

— І веретію ниви одріжуть у когось із нас... — Це вже розсудливий господар обіззався.

— Ая!.. Без землі не сидітимуть. І без худобини...

— То нехай князь і дає. А то вигнав голу!..

— Мо', не його дитя? Мало хто!..

— Йой, люди-и-и! Пощо плещете на дівку?

— Га! Була дівкою!..

Славина шулилась від тих слів, як вербиця на морозі. Бігла до рідного дому, гадала знайти тут захист... Ой, як боляче, коли й родаки вривають честь твою! І отак безсоромно б'ють словами!.. Кидають її під ноги... Ой, матінко Гніво, як боляче-е!.. Вона кинулась до Гніви, і та обійняла дочку з дитиною, ніби тілом своїм хотіла захистити їх від тих слів...

— Втворіть типу! — раптом прогучав сильний голос діда Соловія. Хтось іще не міг спинити себе й докинув і своє колюче слівце. Та його перехопила Гніва:

— Мовчи, вороняче горло! І на твою голову біда знайдеться!

Соловій обіперся об сучкувату ковіньку, оглянув свій рід. Родаки вгамовувались.

— Воцїяла біда в нашому роді... Пощо радієте?

Гніва рвучко зняла рукою сльозу із щоки, витерла долоню об сорочку. Авжеж, що біда! Усім їм біда!.. А Соловій продовжив:

— Бачся, усі тут праведники зібралися, але всі просите у богів милосердя. А самі умієте бути милосердними?

— Чужою бідою всі хитрують! — не витримала Гніва.

Соловій мовчки повернув до неї сиву гривасту голову. Пощо, молоднице, кидаєш порожні слова на вітер, коли бачиш — зачинені серця для правди?..

— Боги завжди спокушають серце людське блазном. Сьогодні одному випала покута за гріх, завтра — іншому. І невідомо, у кого який гріх буде більший. Для людських бажань немає єдиної стежі. Кожний пливе своїм руслом. І невідомо, яким скорбом виповниться душа кожного з нас завтра — усі-бо грішні єсть! Як незбагнений шлях сокола в небі, так неосяжна й стежка до серця людського!..

Родичі зацімили у мовчанні. Певно, перебирали в пам'яті свої гріхи минулі чи наважувались на нові... То правда, кожного з них чекає своя покута. Але... зайвий рот у такій великій родині, зайва веретей ораниці, відторгнута од твоїх дітей... Хто ж утримається тут?

Гніва витирала мовчки сльози. Бусл нарешті підняв голову — батько Соловій мовить правду!.. Дорога життя — повна несподіванок...

У Славини відходило затерпле серце. Гаряча кров біла в скроні. Руки щосили горнули дитину до грудей. Гніва сполошилась — ще задушить немовля, навіжеє! Вирвала з її рук теплий вузлик. Притулилась щокою до личка маляти. Дитя чмокнуло губами, либонь, їстоньки просило. Княжатко... Затвердле дотепер обличчя Гніви розм'якло, в ласкавому світінні її великих сірих очей промінилась надія.

Славина ловила кожне слово діда Соловія. То він її не виганяє з родини? Сльози градом котилися з очей, як прозорі перлини. Уста розпухли. А під сорочкою випружинились високі перса молодої повносилої матері. Сорочка на грудях почала мокрити — сочилось солодке материнське молоко...

Соловій же здійняв над собою ковіньку і ніби націлівся у своїх родаків:

— Хто з вас зараз може присягти, що завтра боги не скарають котрогось ганьбою? Або смертю? Або лукавством? Хто може похвалитись, що усі дороги неба звїдав? Що зібрав у свої долоні вітер? Що іде знаним шляхом? Кожному боги вказують свою дорогу. І Славку нашу боги вивели на цю стежину. Вона народила сина. Великому князеві — єдиного нащадка. І слава їй!

Онімлі родичі тільки очима лували. Отся вітрогонка, отсе стидовисько має бути прославлена? А вони, чесні й вірні мужі й жони, і їхні діти — ні?

— Так пощо ж тоді князь її вигнав?

— Тю на тебе! — скинулась Гніва. — Сама втекла!.. Бо Лупкиня хотіла відібрати наше княжа!

— Ба, уже й «наше»!..

— То нехай князь і бере її в жони, — обізвався нарешті Німаня. — По обичаю і покону.

— То його справа. А як не візьме, не дамо княжати! — докінчив Соловій і твердо цюкнув ковінькою об землю.

— Атож, Лупкині не віддамо. Наше воно дитя! — аж захлинулась на радощах Гніва. — Наше! Он який рід у нас великий — виростимо княжа наше!

Загомоніли, зашуміли родаки. Справді-бо, дитя княже, єдиний нащадок — і віддати його злій Лупкині? Не бути сьому. Не хочуть вони холопити ні своїх душ, ні своєї плоти. А князь — нехай бере Славіну в жони. По обичаю. Отсе їхнє слово. Та куди ж зараз дітися їй?

— Ходи, Славко, до нас. У мене хата велика, діти сіли на своїй оранці, сама живу. — Це підійшла до Славіни бабця Красичка, сестра діда Соловія. Суха, згорблена, із пригаслими очима й виробленими руками. Була високою й кощавою.

— О, що се тобі в голову зайшло? Чи в неї батька-матері нема? — скинулась до неї Гніва.

— Так у вас іще дітиська... Отроки... А в мене — порожньо. — Очі баби Красички спалахнули живим відсвітом.

— Не піде Славка нікуди! — войовничо виставила вперед своє плече Гніва. — Ходімо додому, Славко! Час годувати княжа!

Славіна зашарілась, схопила руками себе за груди.

— А ви ходіть здорові, діти. Веснувати час! Зозулі давно одчинили небо ключами. — Дід Соловій підняв свою ковіньку й помахав нею на своїх нащадків, як на отару овець. — Гайда!.. Гайда!..

На душі у Славіни було святочно й чисто. Як у небі, де сяяла прозора ясність. Увесь світ промінився осонцею, лагідно, гожо. Після всього пережитого Славіна чула себе щасливою тим щастям, яке стає зрозумілим тільки тоді, коли душа перейде коло великої людської кривди. Тепер в її душу увійшло тихе сяяння супокою. Може, то було сяяння щастя. Тільки чула, ніби втома загусла важкістю в зніцях. Важкістю налились ноги. Мабуть,

від перетлілого горя. А може, від надбаної і привселюдно визнаної її материнської правди...

Дитя ніжно присмоктувалось до грудей, цідило в себе теплоту материнського життя, яку та віддавала з радістю, щедро і самозречено. Бо що на білому світі, підвладному лише богам, є вищим за високу материнську любов?..

Далеко в мріях своїх возносився київський князь Тур, волостель землі Полянської. І боявся своїх мрій, бо розковували вони його зухвалість, а самого тягли за межі усталеного, узвичайного буття, де ламались старі звичаї і покони землі слов'янської. Зважував, як сусідні великі державці стали сильними. Збагнув: через самовладдя міцними стали. Коли наступили на горло меншим, лукавішим волостелям, що своє честолюбство ставили поряд із державним. І він, князь Тур, із дому славетних Києвичів, також міцно нині восхопив у своїй кулак кормило своєї землі. Тому й вивищився над іншими, підкорив їх своїй владі і своїй волі й силі. Он вони, оті родові князьки й старійшини — Микульчич Пороський, Радим Переяславський, Чурило від Триполя, Ольга із Чернігова — тепер поставили свої терени поряд із його паламами. Гнуть хребти під його важким мечем. Лише Добрита, полянський старійшина з лівобережних оселищ, разом зі своїм сином Олієм утік до Білоберега, до моря. Не дістати їх звідси Туру! Але — нехай живуть! Там вони йому не заважають.

Усі полянські племена тепер були під рукою Тура. А коли б він восхопив самовладдя над усіма племенами слов'янськими? Чи була б його сила меншою, аніж має ромейській імператор чи хозарський каган? Го, перевершила б їхню силу. Але тоді земельні князі й князьки мали б погинути в усій Слов'янщині. Поступитись волею свого народу... Народу? А може, не народу, а тільки своєю власною волею й власним владарюванням! Зате яка б сила постала отут, на берегах священної слов'янської ріки — ріки великого й могутнього Перуна!..

Думки-гадки терзали його душу ночами. Чув у собі сили зробити велике діло для своєї землі; сумніви ж спиняли, вселяли у серце острах бути проклятим, дістати слави ізгубителя волі народу свого. Тож віддав себе на терзання. А то вже біда, коли сумніви й хитання входять у душу державного мужа — бо гублять його силу. Катують

вався, вагався, не наважувався і не знав, чи грішив у помислах своїх, чи йшов стежею богів.

Про це могли йому повідати тільки волхви. Отож надвечір, коли земля розпростерла свої зелені шати під теплим весняним сонцем, пішов на Перунову гору.

З часів старого Кия тут стояв кумир Полянської землі. Під крислатим велетнем дубом, над стрімким узвишшям піднімався тут висічений із дерева чотириликий ідол. Важка округла шапка із щирого золота була схожою на шапки полянських оратаїв чи пастухів — невеличкі криси тинили обличчя ідола від променів сонця і захищали його від дощу. Довгасті, з прижмуром очі під навислим чолом вдивлялися в далеч, на дніпровські заплави — звідти час від часу й долинали громи Перунової колісниці; звідти часто доносився і кінський тупіт численних орд. Ідол Перуна мав завчасно знати про небезпеку й повідомляти полян про неї. Тож його червонясто-бурштинові очі відсвічували живою негаснучою іскрою — вдень і вночі. Очі Перунові були насторожі. Довге, до пліч волосся й довгі — ковані із срібла — вуса ідола переконували в суворості й неспідвладності цього кумира.

Довкола дуба й постаті Перуна було требище: викладений гладеньким, обтесаним камінням майданчик. День і ніч, ніч і день тут курилися дими. То вибухали хмарами, то струменіли тонкими гойдливими пасмами. Біля требища чаклував волхв. Здається, він чаклував тут справіку, може, пам'ятав іще часи Кия. Його літа давно вже сягли високого неба, давно зігнули йому спину, зсушили тіло й скоцюбили руки й ноги, бо і взимку ходив босоніж, в одній білій сорочці й білих ногавках. Не брали волхва ані спека, ані морози, ні болісті людські. Був суворой вдачі. Як і його кумир. Уста отверзав рідко, бо ж, відомо, хто береже уста свої, той береже і душу свою. А він, полянський волхв, мав іще берегти й душу свого народу, який довірив йому долю й високе ім'я слов'янське.

Усі полянські волхви — невідомо з яких часів — звалися Славутами. Так повелося ще від Кия, коли, мовлять, великий полянський волхв Славута повелів спалити себе на требищі й кинути свій прах у хвилі Дніпра. Ріка Перуна відтоді стала називатися Славутичем. А всі волхви Перунового требища перейняли те високе ім'я свого пращура, щоб у народі не згасла пам'ять про свій рід. Тож нинішній волхв теж був Славута. І перед ним

волхвував Славута. І після нього прийде новий, молодший, але неодмінно — Славута.

Князь Тур спинився перед требищем. Два його грідні поклали на тесані кам'яні плити зв'язаного бичка. То — жертва Перуновому вогню. Славута, що незрушно сидів на колоді біля кумира, поволі звівся на ноги, обома руками обіперся об посох. Він, здавалось, аж хитався од вітру. Вельми древній старець був цей Славута. Скоро і його заберуть боги до себе.

Тур махнув грідням, щоб відійшли — негоже дворакам чи простолюдинам знати, про що ведуть мову з богами і волхвами велеможді.

Опустив себе на коліна перед старим Славutoю. Тепла земля дихнула йому в обличчя вільгістю весни. Соковиті туті стебла травин пружно прострелювали чорнозем і проривалися на волю, до сонця, до світла. А волхв дивився на нього й ніби крізь нього, немов бачив якусь таїну за його плечима. Його довга й рідка борода ворухилась від теплового леготу вітру, а видовжене і витягнене вперед обличчя із коричневим носом ніби до чогось принохувалося. Пригаслі безбарвні очі раптом блиснули живинкою й згасли. Чи, може, то промінь сонця, що уже висіло над Почайною, торкнувся прощально до його столітніх зіниць.

Віщун мовчав. І Тур подумав, що даремно ішов сюди, але Славута хитнувся в його бік і несподівано соковитим голосом прорік:

— Прийшов за мудрістю, княже. Але вона не дасть тобі заспокоєння. — Тур здивовано очікував дальших слів волхва. Хіба йому потрібен супокій? Має вдосталь інших утіх для душі й тіла. Та мовчав — не хотів своїм словом перебивати віщі слова чаклуна. Славута ж ніби прокинувся чи відірвався від своїх дум, поглянув на Тура, мовби вперше бачив його перед собою. Сиві очі його наповнилися смутком.

— Недовершені умом звинувачують у своїй недолугості богів; знедолені винуватять за свої страждання щасливіших; лукаві винними за свою підлоту роблять інших підляків. І ніхто не скаже: винен сам у своїх бідах. Хто живе, той і свою долю має творити, княже. Роби, що надумав робити. Бо то найбільша біда: могти і не зробити.

Славута прикрив свої посивілі очі сухими зморщеними повіками. Напевне, сказав усе. Бо знову сів на колоді біля свого кумира. Князь підвівся на ноги, розправив

плечі. Обійшов довкола Перуна й спинився над урвищем.

З цієї високої кручі ніби прозирались песходимі простори великої слов'янської землі: на схід сонця — жили в'ятичі й радимичі; на захід сонця — в лісах і в долинах рік — вкрилася весями й городками деревлянська земля; в полудневих краях — лежали землі тиверців та уличів; в полуночних — сіверян, кривичів, словен. А як іти на захід сонця, до самого Велетського моря і до річки Лабі — дійдеш до земель поморян, лютичів, бодричів, лужичів та інших племен слов'янських.

Велика еси, земле народу слов'янського! Зорана й засіяна зерном життя — у довжину і в ширину. Багатий урожай нуртується в тобі. І великий буде той муж, який стягне тебе до купи, з'єднає всю твою силу, і всю мудрість, і всі твої колоски...

Тур приклав долоню до чола — над Либіддю золотим кодом повільно й сліпуче пропливав Дажбог-Ярило. Лагідністю й млістю дихало небо. А по ньому тяглися ключі журавлів. Білими крилами зблискували пари лебедів, що ніби купались у сонячних хвилях. Раптом двоє лебедів стрімголов шугонули вниз. Немовби великі білі грудки. За ними полетіла до землі друга пара... третя... ще одна... Лебеді падали із високості на широкі тихі плеса Либеді й Глибочиці, на теплі плеса озер. Звідси їх не видно було за порослими верболоззям кручами, але здавалося, що плескіт води, на яку радісно падали лебеді, сповнював увесь Київ.

А по небу попід білими оболочками пливли й пливли журавлині ключі, купались в золотистих променях сонця то спалахуючи золотисто-рожевим полум'ям, а то сіріючи. Як і оті думи-лебеді, що ячали в князевій голові. Вони хитали його душу, як і раніше, манили осягти неосяжне, кликали у вись весняного неба, наливали жагою. В цю мить йому здавалося, що для нього на цьому світі нема нічого недосяжного. Що підвладна і сама Вічність. І Небо. І Любов.

Він не помилявся. Хто шукає мудрість — знаходить її; хто помножує добро — той добром і насититься; хто ступає на стезю слави — вкусить терпких плодів важко здобутої величі...

А дома на Тура чекала новина: Славинин рід не віддає йому сина. Дід Соловій, і дід Німаня, і дід Сварун, і весь рід оболонських рибарів зажадав, аби князь узяв Сла-

вину в жони. За звичаєм. А коли не згоден — не віддають княжати!

Лупкня розлучено металася по світлицях княжого терема. Її нечутна, стрімка, як політ стріли, хода полохала челядниць і покоївок. Вузькі чорні очі її стали ще вужчими й чорнішими. І сама вона ніби обвуглилась. Обвила свою голову і свії гнучкий стан чорною прозоросерпанковою паволокою, кінці її чомусь метлялись за спиною, як чорні крила примари. Здавалося, що по терему не ходить, а літає якась лиховісна Мара, видивляється своїми блискучими очима якусь жертву, щоб вчепитися в неї своїми лютими пазурами. Чоловіки пригинали нижче голови й швидко зникали з хоромин. Жінки тамували дихання й щулились, завмираючи на місці. Хозарка то тут, то там з'являлась так несподівано і так гамірливо, що полохались і здригались навіть стіни. А слідом за нею летів ледь чутний шепіт:

- Бісиця... Струїла Бистрину... Важить на Славку...
- Дитя її хоче забрати. Князя намовля!
- А він? Чого мовчить?
- Ге, князь велів гридей туди послати.
- Супроти своїх?

Тверді кроки на ганку розполохали шептунів. Тур був сердитий. Сина він відбере! А Славини у жони не візьме. У домі Києвичів жон із простолюддя не брали. На тому стоять і ромейські царі, і хозарські кагани та всі інші володарі в сторонських землях.

Проте від Славини не відмовляється — люба йому. По-ставить їй терем, дасть землі. А в жони не візьме. Зниціє рід княжий розмислом простим. Бо простягнуть руку до керма державного прості умом, а жадібні душею.

По двору прогунотіли компаньїки. То гриді його помчали на оболонь. Тур твердо сціплював уста, аж випиналися круті жовна. Нетерпляче міряв кроками гридницю. Нікого не кликав у свідки своєму бентежжю. Раз по раз натикався на лавиці, застелені яскраво-смугастими веретами; і на довгий стіл із дубових дощок, які були добіла вишкреблені. Підійшов до стіни. На ній тьмяно зблискували у важких лагалищах мечі, шаблі й тонколезі ножі. Он скільки зібрав їх у своїй гридниці! То все від повержених ним ворогів, що лізли на землю русів-полян, — хозарських беків, болгарських та угорських ханів, ромейських та інших воєначальників...

Обережно зняв один меч з кривим руків'ям. Махнув ним з усього плеча — аж свиснуло. Добре оружжя! Се

дарунок Хануки. Либонь, робота хорезмських коваців! Поглянув у вікно.

Сутеніло. Його гряді якраз і прихоплять усіх за вечерю. Чорні люди, оті рибарі, бач, возгордилися духом своїм, хочуть стати врівень із ним, Туром-Диром, князем київським! Го-го! Він дасть їм відчутти, де їхнє місце...

Нечутно відхилились двері. Гойднулись у чиїхось руках племінці свічок. За ними війнула довгими крилами чорна тінь, блиснула іскрами чорних очей. То Лупкиня. Її доладне гнучке тіло визміїлось перед князем — аж обпекло гарячінню серце. Згадав щось?

— Княже, біда! Сина твого єдиного, спадкоємця твоєї держави названо холопським ім'ям! Без нашої згоди!

Тур стрепенувся. Холопським ім'ям? Його сина? Біда — боги ж тоді не приймуть його у сонм волостелів, зіпхнуть униз, до смердів, до чернолюддя, до худих холопів! Ім'я — то дух великих богів, які беруть під свій покров людину. Княжі пагони, якщо їх нарекли княжим ім'ям, боги пильнують яко волостелів. А якщо холопським?..

— Яким же?.. — Голос у князя зробився ніби крихким.

— Оскол! — злетіло з потрісканих вуст Лупкині.

Поглум... поглум! Осрама йому, великому полянському владиці: сина його, переємця єдиного, названо осколом, одірванцем, шматком, відкрайним куснем... Оскол — скалка, тріска, частка, окраець, дріб'язок для сякого-такого вжитку. Не те що могутній Тур, для якого немає ні в чому перепони: силою своєю турячою столітнього дуба виверне... Мандрівники-сарацини, хозарські та араміїські купчини, яких нині повно у Києві, вимовляють його ім'я з повагою, дзвінко: Дир! Декотрі можливі кияни, падучі до чужого звучання слів, теж інколи так вимовляли його ім'я. Для простолюдинів же він Тур, володар, повелитель, захисник їхніх вогнищ від напасників. Та водночас — сам знав про те — і найбільший здирця. То так! Але де йому взяти тих хлібів, медів, одяганок і хутра, щоб утримувати свій двір, дружину і себе?

Отож корилися йому. І в землі слов'янській він всюди знав як Тур, як той дикий золоторогий, нездоланий володар київських пущ, що своїм трубним гуком потрясає придніпровські гори. То в нього переселився бог могутньої сили і всіляких добродійств — Велес, дядько й опікун Перуна з рогами тура на чолі... Тур — звучить! А що Оскол? Як подумати, то від нього ж таки, від Тура великого, — скалка, скибка. Його нащадок, його. Біль і

єдина радість. Тож і має бути з ним разом, під його прихистком стане скелею!

Князь крутнувся на м'яких підшвах шкіряних ромейських ходаків із загнутими вгору носками, зірвав зі стіни хозарський меч, причепив до паска. Вибіг із грядниці. Куди побіг Тур, Лупкиня не відала. Але знала, що перемогла...

Червоні зблиски світила, розпеченого за день до несамомотості, мерехтіли у хвильках Почайни, уздовж якої ледь видимим протоптом чвалав Турів кінь, дрібно б'ючи копитом землю. Бо володар все частіше пристрожував його в боки.

Сонце ось-ось пурхне в пурпурові оболони й потоне в них, у потемках вибиратися з цього закута незручно — ноги коня час від часу провалюються в баюри, в'язкі калюжі та болітця, які ще не висохли після весняної повені. Дніпер не увійшов у свої береги, щедро поїв Почайну і її луки живими водами.

Тур не мав ні часу, ні бажання споглядати красу й можуть ріки його покровителя. Мчить він до висілка Соловієвого роду. Чим ближче під'їздив, тим виразніше чув якийсь лемент, гуки. Ніби десь близько була січа. Знову пристрожив коня, і його сивогривий, розпустивши віяло хвоста, рвійно полетів на ті гуки.

Не відразу втямив князь, що коїлось на вулиці оболонського оселища. Мужі й жони, отроки й дівичі — хто в чим у руках: косами, серпами, вилами, веслами, дрюччям — оточили його двірських гридей і відгнали од хатин. Коні під воями харапудились, задкували, дибались, збивались до купи. Гридей тіснили до луку, до озера, знаючи, що твань болотистого берега відразу присмокче їхніх коней.

Тур звівся в стременах. Уздрівши його, гряді закричали:

— Не їдь сюди! Тікай! Уб'ють!.. Тікай, княже!..

Розлючений натовп також упізнав Тура і його сивогривого і став поволі вгамовуватись. Оболонці втупились у князя, дивувалися: сидів на коневі охляп, без сідла. Чого б то поспішав? Їхня кипуча злість вичахла, відчайдушна пригасало: сам князь прибув до них! Ти ба!

— Чого хочеш? — гукнули до нього із натовпу. Десятки очей обмацували його з цікавістю.

— Хто огнищанин тут? — Тур примружив очі, вдивлявся в незнайомі обличчя, ніби когось шукав. — Чий рід тут старшинствує?

— Соловія, рибаря оболонського! — охоче відказали.

— Кличте діда! Лю-у-доньки! — заверещала якась молодичка.

— Соловію!.. — метнулася до хати інша жона. На ганку затупав постоломи дід Соловій. Вдивлявся у верхівця, не поспішав озиватись.

— Пощо не твориш князеві пошанівок? — гукнув один із гридей. Тільки тоді оболонці побачили, що всі вої князеві, на мить покинуті їхньою увагою, уже вибрались з оточення й стали поряд зі своїм князем. Отакої!..

Дід Соловій статегно йшов до князя. Високий, кремезний, ступав широко й твердо, легко похитуючись, немовби йшов по хисткому днищу човна. Сиве, притиснуте до чола тонким пасочком гривасте волосся його ворухилось, мабуть, також від подиву. Довгі руки важко обвисали уздовж тіла. Став. Схилив голову, вперши підборіддя у груди. Примружив допитливо око під ворухкою бровою; друга брова потяглась до перенісся.

Оболонці вичікувально прикинули, міцно тримаючи своє бойове оснащення наготові.

— Хочу бачити і чути тебе, Соловію, — сказав князь.

Соловій підвів голову, аж борода розметалась.

— Шана тобі, княже. Від усього мого роду і від моїх богів.

— Твій пошанівок нечестивий, Соловію. Тримаєш мого сина у своєму домі! — визивно кинув Тур.

— Твого сина у мене немає. Синів тобі народжують твої жони. Боярині й царівни. Тут їх немає, княже. Тутка живуть худії люди. Обійди все й подивись. — Соловій статегно провів рукою довкола себе.

— А Славина? Де вона? — скипів Тур і метнув поглядом до ганку, з якого щойно вийшов сей старець. Звідти спускалося ще двоє старезних дідів. То були Сварун і Німаня. Вони підійшли до Соловія й мовчки стали за його спиною.

— Славина не царівна і не бояряня. Простолюдінка. І не твоя жона.

— Віддай мого сина, Соловію, миром віддай. За тим і прийшов.

Соловій обернувся до братів.

— Нема її... нема... — прошепелявив Німаня. Сварун хитнув і собі головою: авжеж, де ж їх узяти, як нема?

— Сина свого у жон своїх шукай! — стояв на своєму Соловій.

Тур пересмикнувся. Зухвало говорять з ним ці простолодини горді!

— Але... пощо ім'я дав йому холопське? Оскол!

— Не холопське, княже. Царське. Колись був у наших родах великий володар Осколот. Увесь люд його шанував тим іменем — осколотами звали. Ще інак — сколотами. Нині річка Ворскла є, там, на полудні, тече в Дніпер. То була межа земель царя Осколота і Степу.

— Царя... Не видав того... Не чув... — бурмотів Тур.

— Авжеж — немає пам'яті про минуле... зникає в людях. Волхви тільки требища стережуть!..

— Велю усім про те оповісти, Соловію. Осколот — царське ім'я! Хай буде так. Тож і віддайте його мені. Із Славиною. Дам їй землю і терем поставлю. За нащадка.

Соловій мовчав.

— Не піде вона челядницею до твого двору! — раптом гукнула та сама молодичка, що викликала Соловія. Визивно взялась у боки. — Сина, мовлено тобі, шукай у твоїх княгинь. Від челядниці челядин народжується. Покон давній!

Тур хльоснув у повітрі батурою, аж у вухах ляснуло. Сивань його метнувся вбік.

— Діти челядниць від князя — княжі діти. Коли він того жадає!

— А коли його жадання нараз щезне? — відверто глузувала молодичка. — Тоді що — в ховарську неволю віддаси? Чи на торзі у Царгороді виставиш? Коли хочеш мати сина, бери Славиною в жони.

— В жони! — скипів Тур. — Се не по обичаю! — Блиснув люто очиськами й завернув коня. За ним рушили й гриді. Він більше не хоче ламати своєї гордості перед цими простолюдинами. Ба, знайде на них іншу управу. Супроти богів і поконів свого високого роду не піде! Не хоче йти сама у його двір — не тягтиме. Син і тут ростиме.

А тільки-но відкинеться од матиного молока, силою забере.

Комонники уже потемки чвалали до Києвої гори. Бралися на холодну ніч. Сторожко вдивлялися у землю молоді зорі, кліпаючи в подиві за людську затятість.

На дворіці старого Соловія влягався розтривожений гомін. Терем для Славиної і земля! То велика щедрість!

Ба, ні! Хай бере в жони. За звичаєм!.. Буде княгинєю Славина... А може...

Гніва заламувала руки біля овина, ловила очима останні відсвіти вечірньої зорі. Посилала молитви до Дажбога-Ярила, до отця безсмертного й негаснучого Вогню, благала висвітити ярим світлом темні закамарки людської душі... Бо й сама розгубилась тепер, не знаючи, чого хоче: терем і землю? Чи щоб Славина стала княгинєю...

Гніва благала Перуна і Ладу, Рода і Стрибога допомогти їй осягти мудрість.

— Зодягни красою і напої добротою дитя моє, великий Роде! І ти, воїне Перуне, натягни лук справедливості і врази супостатів наших, що чинять недобре... І дай пам мудрості, і позбав лукавства...

Скидалися руки Гніви у щирому молінні. Душа її терзалася у ваганнях і сумнівах... Сама ж вона не знала, як бути дитині. Кого слухати — розум чи серце? Та певно ж, Соловій уже обрав для Славини путь!.. Як на неї, то найліпше йти до сусідів. До деревлян. Податися до Ірпеня, а там уже й деревлянські пуші. А князь деревлянський Ніскиня? Чи ж прийме?.. Люди приймуть. Мовили двораки, ніби Тур збирається йти на деревлян. Бо Ніскиня відособлюється, своє держання міцнить. Тож, певне, буде захищати від кривдника Тура й Лупкині.

— Ая... може ж, і захистить... — утелос прошепотіла Гніва і зайшла до горниці, де уже кублились чорні сутіні, то тут, то там снували якісь шерехи. Щось немовби рипіло чи крєктало, чмокало й сопіло... Мабуть, добрий дух оселі Домовик бився із Мороком. Чи, може, потерчата, голодні й голі, вишпорили по виталищу, вишукуючи якийсь шмат пряжма чи печеного буряка. І раптом над усіма тими звуками пролунав голос Соловія:

— Збирайся, дочко. Я поведу лодію до Ірпеня.

— Сіє добре, — обізався хтось на покуті. Ніби знайомий голос. — І я поїду з тобою.

Аж тепер Гніва впізнала голос баби Красички.

Славина готувалась до подорожі.

Хозарський тархан Іехуда міцно стискував щелепи. Його високе смагле чоло під вузьким шовковим пов'язом, кінці якого звисали на спину, побіліло від напруги. Від цього різкіше виділялись високі дуги густих смолянистих брів, що розкрилювались над переніссям тонкого, в ледь помітною горбинкою, носа. Ніби від якоїсь внутрішньої настороженості його борода видовжувала і без

того довгасте лице тархана. Стрункий, міцний стан його, перехоплений нешироким паском із срібною пряжкою, хитнувся в сідлі. Іехуда пагнувся, наче видивлявся щось на землі, затим легко сплигнув додолу.

Здивовано присів навпочіпки. Перед ним стирчав загнаний в ґрунт меч. Кілька таких же мечів лежало обіч. Таки правду сказали його люди: поляни-руси не дали данини; намість неї кинули отсі мечі...

Тархан Іехуда рішуче розігнувся, випростався: на нього стривожено дивились мовчазні вої, пильнували з-під гостроверхих шкіряних шоломів за кожним його порухом. Вони бачать тарханову ганьбу. Чекають від нього слова. А що він може сказати? Одне лише: війна!

Війна з цим непокірним слов'янським племенем, що засіло на придніпровських кручах і підбрало під свою владу своїх близьких родичів. Війна! Бо ватаги-дружини русів-полян знову безборонно пронизують хозарську землю до Ітиля і до Джурджанського моря. І вже не можуть їх спинити ні накази царя-бека і кагана, ні раті тарханів-полководців, ні орди кочових племен, що піпні заповнили хозарську землю. Біда із тими дружинами — вони мають підтримку поселен-оратаїв слов'янських, що живуть біля Дону, а так само й осілих хозар-землеробів. Бо ті дружини полян захищають їх від грабіжників-кочовиків, що нишпорять по степах і витолочують їхні ниви. Кагани й царі все більше й більше накликають тих ординців, аби душити ними тих непокірних хозарських тарханів, беків та етельберів, котрі не хочуть визнавати іудейської віри.

Тархан Іехуда підійшов до вершини високої кручі, зупинився над урвищем. Був він невисокий, стрункий, з трохи вигнутими назовні тонкими ногами — як у кожного, хто змалечку сидить у сідлі.

З-під його ніг зірвалось каміння. Посипалась земля. Сухий потічок її прошурхотів по скелястому прямовиссю, далі поміж кущами й корчакуватими низькорослими шелогами. Тархан збентежено стежив за тим шурхотливим потічком, потім перевів погляд на околицю нижнього града — Подолу, де в'юнилися вулиці ремісників — гончарів, кричників, кожухарів, рибарів, золотарів... Біля валу, поблизу річки Почайної, шумувало торговище. Стояли довгі купецькі валки із осторожниками, горіли вогнища під казанами; поряд стояли і лежали вівці, телята, кози, коні, корови... І все це тепер чаїло для нього, для тархана Іехуди, небезпеку. Все це заявило, що не хоче

коритися, вудавати свої набутки його кагану і царю-беку.

І він, довірений муж бека Ханукки, має тепер повернутися до своєї столиці з порожніми руками. Бо отсі мечі за спиною — то не хліб, і не хутра, і не меди, і не сувої лляного полотна. Мечі — то війна. Тархан Ісхуда мусить зараз же сказати про це своїм людям: війна! За непослух — війна! За поглум над каганом і усім каганатом — війна! За зневагу до нього, тархана Ісхуди і його воїнів, — війна!

Але... але Ісхуда зараз нічого не скаже. Він ще раз оглянувся на своїх верхівців-осторожників. Скільки ж їх тут? Небагато. Вони уже збагнули причину його сум'яття. Війна? Кияни піднімуться усім скопом і вмиють усіх переб'ють. А князь Дир, певне, тільки й чекає, щоб вони взялися за мечі, уже й рать свою завчасно підготував. Либонь, зараз вона стежить за ними із довколишніх чагарів. Звідусюди стежить. Князеві лучники тримають стріли на тятивах, і досить тільки одного непевного руху, жоден з них звідси не вирветься живим.

Ісхуда щільно вглядається в очі своїх людей. Чи розуміють вони це? Вої заворушилися, рішуче поклали долоні на руків'я своїх мечів. Одне його слово — і зблиснуть тонкі леза їхніх хорезмських мечів...

Ісхуда нахилився, підібрав якийсь камінець і з усіх сил пожбурив його в зарості, що встеляли кручі. Зашуміло листя, а коли камінець у щось вдарився, над його вухом просвистіла стріла... Тарханове обличчя зблідло. Він скочив у сідло й крикнув до своїх людей:

— Заберіть цю данину!

Кілька верхівців спішилися, повкидали мечі киян у шкіряні міхи. Рухнули до почайнівського берега. Вони не будуть битися із велележним київським князем Диром у його граді. Вони прийдуть сюди більшою силою пізніше. І своїми ордами знесуть усі оселища слов'янські — від Дону до Дніпра! А зараз треба якось уникнути сутички.

Та коли почали наближатись до того місця, де вони залишили свої лодії, побачили на березі натовп озброєних киян — у кольчугах, шоломах, зі списками в руках, луками за плечима. При боці у кожного на опояссі висів меч.

Ісхуда спинив свій загін. Що се? Кияни хочуть понизити їх? Чи вкинути у воду? Але ж хозари нікого й пальцем не зачепили. Вони навіть не пішли скаржитися князеві на зухвальство киян. За віщо ж його, високорідного тархана, принижувати? Ісхуда примружив очі —

важкі повіки прикрили люту ненависть в чорних зінцях. Але повні рожеві уста його розтягувались у привітній посмішці. Той осміх стирав з тарханового обличчя личину благородства. Він став схожим на запопадливого лакузу з дурнувато-облесливою посмішкою. Якісь боги покарали вродливого хозарина отим дурнуватим осміхом, що оголював не тільки його великі зуби, але й хижу душу.

Кияни щільно обступили загін хозарів. Тархан нишпорив очима — хто тут серед них старшинствує? Усі однаково закуті в кольчуги й шоломи. Жодного ялівця не видати! Тоді Ісхуда здійняв догори руку:

— Я тархан Ісхуда, присланий сюди моїм каганом і царем-беком. Я прийшов до вас, полян, по данину. Хочу говорити з коназом Диром. Коназ! Я жду твого слова. Я жду! — лякливо вдивлявся в киян, що оточили його загін і мовчки все тугіше стискалися в кільце.

Враз підняли списи й спрямували на непрошених прибульців.

— Не достоєн говорити з нашим князем! — мовив басовито один сивовусий червонолиций ратник. — Кажі, що мавш, нам.

— Хто esi? — глигнув на нього тархан, гарячково думаючи про лодії і веслярів. Хто ж його порятує у цю скрутну мить?

— Єсмь Радим-воєвода. Кажі!

— Князь Дир має ряд із каганом і його людьми по данину. Ряд є, а данини ні.

— Данину забрали.

— То ж мечі!

— Така наша данина віднині...

— Киявчї присягали хозарським каганам... — почав було тархан.

— Князь Тур нікому не присягав.

— Але ж Тур-Дир Киявчї? — обурився тархан.

— Він великий волостель у слов'янських племенах! — заперечив Радим.

— Князь Дир — є родичем царя-бека хозарського Ханукки. Тримає в жонах його дочку — найкращу квітку Хозарії — Чечак!

— Лупкиню? То забирайте оте добро назад! — гукнув хтось.

— Га-га-га! — Регіт вибухнув над головами й гучно покотився понад берегом.

— Забирай свою колючку!.. Бісицю!.. Отруйницю!

— Не велено,— лагідно посміхається тархан. Відчував, що натовп уже починає гарячкувати, дратуватись на кожне його слово. Але ж і мовчати не можна.— Наш бог хозарський покарає Чечак за порушення заповідей: жона убоїться мужа свого.

— Ваш бог? Так ви ж продали свої душі і своїх кумирів чужому богу! То він за плату все простить вам!

Тархан Ісхуда лише посміхався згідливо, боячись, що цей поганський натовп жорстоких печестивців ось-ось підніме його на списи.

— Маю говорити з Чечак!.. Каган просив... Цар-бек наказав їй...— Тархан боровся за кожну мить життя.— Хочу говорити з хозарським купчиною беком Барджилем!

Радим опустил свій спис. За ним так само зробили його вої.

— Ходімо! — коротко мовив боярин Радим.— Один іди. А сих залиш! — очима вказав на тарханових осторожників.

Кияни відразу випустили з кільця Ісхуду, а решту розгублених хозар обступили ще тісніше.

Тархан занепокоєно дивився на них, потім погляд його ненароком спинився на бурунистій течії Дніпра, над якою з відчайдушним криком кружляли білогруді чайки. В його серце мовби враз ударила холодна хвиля священної слов'янської ріки — Дани Перуна...

Бек Барджиль, великий хозарський купчина, що мав на торжищі при Почайні кілька десятків ларів, жив неподалік від берега. Він уже знав про Ісхудину пригоду й чекав на нього. Стояв на порозі свого високого дому, що вікнами дивився на Щекавицю, у довгому, з сірого сукна, підірі, перев'язаному на грудях золотим паском; його сиве кучеряве волосся на маківці прикривала мілка повстяна шапчина. Випнуті вилиці купчини були вкриті старечим рум'янцем, що пробивався крізь видублену вітрами і сонцем шкіру. Вузькі очіці під навислими широкими бровами дивилися на гостя нетерпляче й стривожено.

Які новини оповість? Яку волю бека оголосить високогідний тархан, улюбленець Хануки і двору?

— Біда! — швидко кинув тархан, ледве відклавшись за звичаєм. Халливо обвів поглядом обійстя Барджилі, ніби зважував, чи знайдеться в ньому якийсь закапелок для схову.— Кияни забрали моїх воїв... Вони десь поділи усіх моїх веслярів.— Аж тепер у його голосі затремтів розпач.

Барджиль мовчав. Пощо спішити язиком своїм? Можливо, що нічого не трапиться того!.. Можливо, коназ Дир лише полякає хозар. Але правдою є те, що поляни-руси данини вже не даватимуть.

— Руси возгордилися своєю силою. Зламали покору! — обурювався чи жахався тархан Ісхуда. У нього спітніли долоні, метушливо бігали очі.

— Спіши, тархане, назад,— спокійно порадив Барджиль.

— Не встигну вже!.. А Чечак? — Ісхуда раптом згадав про дочку царя-бека й допитливо глянув на купчину.

Обличчя Барджилі враз мовби закам'яніло. Його широка посмішка, що надавала всьому виду хозарина привабливості, ніби згасла. Затвердли блискітки в маленьких чорних очах. І тільки тоді тархан Ісхуда зауважив, як постарів цей поважний Барджиль, сидячи отут, над Почайною. Ніби розчинився в минулих літах. А він пам'ятав його ще повним надії і сили, коли разом із Чечак і її челяддю відправлявся до Києва. Стільки років Барджиль був вухами й очима хозарського царя в полянській столиці! Він не поспішав з відповіддю, але нарешті тихо проказав:

— На неї остання надія.

Вони так і стояли на порозі високого дому. Барджиль не запрошував тархана на гостину, не пропонував ложа для відпочинку, не прислав рабинець, щоб гостеві помили ноги. Навіть не припрощував до столу. Прикрив важкими підпухлими повіками очі й тихо мовив:

— Тобі треба негайно, зараз же — бігти. Хтось та має повернутись до Итиля! — Серце у тархана обірвалось, надто ж коли Барджиль підтвердив, що у нього воїв уже немає.— Немає ні веслярів, ні лодій... Мої люди доправлять тебе потай до Неситьця. А там візьми челядь від орд. Ось золото. І кистень. Всередині у ньому — залізний стержень. Б'є добре...

Долоні у тархана спітніли. Йому доведеться їце й вбивати?!

Барджиль сумно хитав головою, немовби стверджував похливі здогади свого земляка.

Коли тархан Ісхуда шаснув із двору разом із бековими людьми, Барджиль узяв сучкуватий ціпок і попроскував на Княжу гору. На нього там чекала одинадцята жона київського князя, найкраща квітка Хозарії Чечак, яку тут зневажливо прозвали Лупкинею.

Всі ці роки перебування в Києві для бека Барджилля були невеселими. Мав усе винюшкувати, викручувати, пускати намови і поголос, мав усе зважити наперед і знайти вірних людей, щоб допомогти отій Чечак стати повноправною господинею в домі і в серці Тура-Дира. А відтак і в усіх слов'янських землях. Не для самої Чечак старався Барджиль. Сам лютував на неї і зневажав за горобиний розум і велику, як тіло верблюда, пиху. Уболівав Барджиль, як чесний і відданий хозарин, за свого царя і свого кагана. Та й за себе. Вознесуться цар-бек і каган, вознесеться Хозарія, коли приєднає до себе Подніпров'я, і йому і його роду слава впишеться на віки. І землі нові, і шана. Скажуть: це тихий та мудрий бек Барджиль так зробив — намовив жону київського коназа Дира, щоб вона полонила серце мужа свого і на-вернула його в свою віру; прилучила до свого роду, і він сам охоче приєднав свої землі до Хозарії... От і стала Хозарія великою, переступила межу Дону і міцно поставила ногу біля Дніпра!..

Старався Барджиль від щирого серця. Але Чечак не в усьому слухала його. А коли досягла чогось, то забула про Барджилля, зовсім зневажила його раду. Отоді все й почалося...

Тепер Хозарія втратила данину від полян-русів. А ще більше втратила слави й честі. Хто нині скаже, що хозарський каган могутній, того вмить засміють, і не тільки поляни. Нічого собі велич хозарська, якщо князи високорідного тархана Іехуду пошанували мечами, а його лодійщиків потопили в Дніпрі!.. Розкотиться сія недобра слава по окольних землях, і володарі їхні будуть пальцями тицяти в хозарів! А найбільше ромей.

Возносливі й пихаті гречини тепер неодмінно придумують для хозарських торгівців нові мита, побори, заборони й обмеження в Цареграді, Сугдеї, Херсонесі, в усіх таврідських городах. Вони із задоволенням принизять їх до рівня поганських другосортних племен. Не захочуть пускати на великі торжища... І за все це в одвіті буде він, бек Барджиль! То ж мусить неодмінно щось придумати. Недаремно ж його рід прилучився до віри обраного народу, який має панувати над усіма іншими народами. Як сказано: «Хай послужать тобі всі народи і поклоняться тобі всі племена. Ті ж, що проклинають тебе, — будуть прокляті; а ті, що благословляють, — будуть благословенні...»

І він, купчина-хозарин із давнього роду білих хозар,

молитовно склав руки на животі... Передихнув. Озирнувся: уже подолав чималій шлях до тієї Княжої гори. Уже під ним гомонів і клетотав рукомесний Поділ. А поглянув угору — то побачив, що до вершини прямовисся ще дуже далеко.

Зітхнув, попросив у свого бога помочі. І знову думки закрутіжились у його голові. Десь у глибині душі Барджиль інколи сумнівався в тому, що новий іудейський бог істинно й щиро прийняв у своє лоно родовитих хозар.

Барджиль знав напам'ять священну книгу — Талмуд, читав книгу Буття, Старий і Новий завіт, твердо знав про те, що бог обіцяв лише праотцям іудейського народу — Аврааму, Ісааку, Іакову — благословити в них і в сімені їхньому всі племена земні, що тільки іудейський люд був обраний богом для того, аби він панував над іншими народами і давав їм царів. То коли Барджиль творив свої молитви до бога і просив дати його племені силу й мудрість, аби вивищитись і в чужій землі, і над іншими народами, то завжди думав про те, що він просить не за себе, і не за своїх родаків-хозар, а за отих, котрі сидять у найліпших палацах Ітиля, мають багато земель і стад і змушують усіх слугувати — працею, розумом, талантом, самовідданістю. Тож і виходило, що прості й довірливі кочівники-хозари, чи вже осілі землероби-хозари, навіть богом були опукані.

Бек Барджиль тоді починав бунтувати. Бачив добре і знав добре, що цар-бек Ханукка, як і його брат Обадій, і всі родичі їхні, які стали тарханами, беками й етельберами, — були іудеями, нікого до себе не наближали, окрім своїх, і нікому не дарували благодатей, земель, городів, домів, рабів — окрім своїх. Відсували подалі від себе навіть такі можливі стародавні роди хозарські, як рід бека Барджилля, що білими вежами височить над великим Доном... Бо вони, тільки вони — рід Обадія й Ханукки — мовляв, обрані для володарювання над іншими.

Ось він, бек Барджиль, і його батько скільки вже дарували царю-беку табунів копей, отар овець і кіз, скільки бранців-слов'ян відправили до червоного палацу в Ітиль, одначе не сподобилися жити у хоробах царських. Те було дозволено тільки їхнім єдинокровним одновірцям. Барджиль залишився ізгоєм і після того, як в жони собі взяв дочку небагатого купчини із Дербента. Може тому, що його чарівна Ревекка була із родини не вельми знатного торговця, який недавно втік із Цареграда, не стерпів жорстокостей християнських законів. Ізгоєм Барджиль

залишився і тоді, коли навчився читати й писати і як ідуей, і як сарацин, і як гречин. Знав чимало про життя й звичаї інших народів і племен. І все ж ним гребували. Іноді дозволяли сісти поряд і робили те з таким виглядом, ніби ошцедрювали золотом. А він жадав не зневажливої ласки, а володарювання! Хотів мати нові землі і нові городи на побережжі Джурджанського моря, хотів сидіти поряд із царем завжди. Хотів, щоби він і сини його могли жити в Ітилі...

Колись, перед від'їздом до Києва, Барджиль сказав про це цареві. Тоді Ханукка, запустивши п'ятірню в свої густі сиві кучері, хитро прискалив на нього своє велике чорноброве око, сказав, що бек Барджиль має здорове честолюбство. Він відверто говорить про те, чого жадає. А коли чоловік знає, чого хоче, тоді іде до своєї мети навпростець. І ніщо його на тому шляху не спинить. Та збентежився враз Барджиль, коли помітив, що якась іскринка метнулася із примруженого ока Ханукки в друге, і тої ж миті те друге шпигонуло його ненавистю. Коли Ханукка помітив на обличчі Барджилья ознаки переляку, брови його зметнулися вгору, товсті зморшки відкрили велике, із залісинами чоло. Маленькими випещеними пальцями цар-бек почав перебирати тугі сиві кучерки своєї бороди. Нарешті мовив:

— Маю до тебе велику довіру. Поїдеш у Київ, до полян-русів. Князеві їхньому віддаю дочку, Чечак. А ти — вуха мої і очі мої там!..

Слова Ханукки скупи, але повнили надіями.

Чечак-ханум мала прокласти Барджилю шлях до багатства і слави.

Але чим довше він жив у Києві, тим впертіше гасли сподівання; тим більше гризли його душу сумніви щодо прихильності бога до нього. Та про ці сумніви не знали в Ітилі. Там знали, що бек Барджиль був добрими вухами й очима царевими, а інколи — і його хитрим розумом.

Добре торгували крамом його люди; добре зустрічав Барджиль гостей із свого багатомовного краю; добре дбав про славу хозарського кагана — вдавалося йому посилати своїх гінців через степи й орди, щоб повідомити Ітиль, коли руські дружини готувались перегородити поле черленими щитами.

О, сей черлений щит руський! Сей меч двосічний! З роками не слабіли руки, що тримали їх, навпаки — ставали міцнішими... І ось зараз... Сплетені ним, беком

Барджилем, сіті в княжому теремі враз розлетілись під ударами руського меча...

Нарешті Барджиль вибрався на Княжу гору. Широкою, второваною дорогою, простував до княжого двору. Палац Тура був складений із витесаних брил сірого каменю; з усіх сторін захищений високим валом, поверх якого ще стояла дерев'яна рублена стіна. Лише з одного боку — над прямовиссям урвища — не було ніякої опаси. Та звідти й не добути до палат. Тільки звідси, через браму, над якою височить дерев'яна сторожова вежа. До неї й наблизився Барджиль.

Ніби й не було видно княжих гридей-опасителів, але як тільки бек наблизився до брами, йому назустріч виїшло двоє вусанів при мечах і в шоломах. Барджиль чемно вклонився, склавши на грудях руки, приязно посміхнувся на всю ширину вилиць, оскаливши жовтаві зуби. Здавалося, з його вуст ось-ось злетить привітне слово — так запобігливо вдивлявся він в очі гридей. Опасителі ж мовчали, пасли хозарина суворими непривітними поглядами.

— До княгині я... До Чечак-ханум... — проказав бек.

— Такої тут нема, — прогук старший вусань. Барджиль схилив на одне плече голову, знову широко посміхнувся, ніби чомусь раптово зрадів:

— Звичайно ж... Є княгиня Лупкиня! Я до неї.

— Не велено, — сухо одказав той же вусань. Барджиль нараз ніби злякався — його не пускають до княгині? До дочки царя?

— Хто ж... не велів? — прошепотів найлагідніше.

— Не велено... от і все. — Строго глянув на нього той же осторожник. Бек збагнув, що нічого іншого від нього не почує.

— А-а-а... — згідливо, з щирою посмішкою, закивав головою. Чемно вклонився. Важко повернув назад.

Навіть здаля видно було, як зігнулись його плечі, як він увібрав голову, немов на неї раптово упав неймовірний тягар.

Княгиня Лупкиня не прорвалася ні до серця, ні до глади у палаці князя Тура.

Найстарший син оболонського рибаря Соловія — рукатий і цибатий Бусл — і справді нагадував довгоногого крилатого птаха, якому в глибокі правіки кланялись в роді Соловія. Три діди, три старійшини роду — Соловій, Німаня і Сварун — одночасно стверджували, що таким-от

був і їхній пращур, князь слов'янський Бус, якого облюдою прихопили разом із сімдесятьма старійшинами клятї готи й розіп'яли ондечки на тій горі, що й тепер називається Бусловою. Це там, де річка Либідь вливається у Дніпер. Поряд же, на полі, ті самі готи вбили і всіх старійшин. Відтоді і назва того поля — Буслове поле.

Давно все те було. З тих пір у їхньому роді, в кожному коліні, старшого сина називали Буслом. Був і в коліні Соловія найстарший брат Бусл, та ще молодим упав під мечем хозарина. Тож свого старшого сина Соловій нарік Буслом. Пам'ять про великого пращура мала лишатись не тільки в назві гори, але і в іменах нащадків. Коли Славіна принесла княжатко додому, то Соловій уперся було, щоб наректи немовля Буслом. Але мушили були зважити, що все ж то було княже дитя, відприск київського волостеля. Чи доведеться йому сидіти на київському столі, чи ні, але рід зажадав, аби в імені дитини зберегти найважливішу прикмету його народження. Найпаче ж клопотались про це баба Красичка та Гніва. Зрештою, діди поступились. У їхніх дітей ще будуть сини, ще когось назовуть Буслом. А от чи будуть княжата — того вже боги не скажуть.

Та й на те зважили — мужа Гнівиного названо Буслом, але щастя принесло йому те ім'я? Цибатий, рукатий, ніс тонкий і довгий над ріденькими світлими вусами, чуб, як віхоть пшеничної соломи, стирчить над вузьким чолом. Справді тобі лелека, бусл, бузько, черногуз, бацяп, гайстер чи як там ще називають цього довгоногого, довгошийого птаха. А що з того?

Собою, усі ж бачать, невдатний, норовом ніби смиренний, мовчкватий. Що на умі — не второпаш. А нині життя таке пішло, що як не вирвеш зубами собі шмат ораниці чи пари волів, то ніхто не згадає, що того Бусла обсіла купа дітей і що всі вони просять їсти. За все своє життя Гніва так уже нагарувалась-набідувалась на тій ниві і в тих оборах, що й ночами кістки гудуть в тілі. То й злість у неї від тих болістей. І від безсоння. І від Бусла.

Хто ж не відає того тихомира? Ніби й не красен з виду, а на молодичь оком кидає і це при тому, що мав аж три жони. Від першої, правда, сам пішов і другу зневажив — не з'явився на весілля. Бо це вона, Гніва, так наврочила: на світанні посипала січеною сон-травною поріг і стежку, якою мав іти до тієї, другої. Гніві, бач, присягався-клявся, на сні з нею світанкував, а брати в жо-

ни іншу хотів — молодшу. Ну, то вона й побігла до старої відунки-знахарки. Та начарувала відворіт-зілля, дала Гніві, то й відвернуло його від тої любаски. Не пішов Бусл на своє весілля...

А вона ж, Гніва, як тоді колотилася! Іде, було, повз ниву, що під горою, де Бусл косить. Тремтить уся, аж коралі на довгій смаглявій шиї видзвонюють. А з грудей пісня їй рветься на волю. На всю оболонську сторону кращої співухи не було. Співає, аж в небі дзвенить її голос. Бусл ніби й не чує — і голови не поверне. Тільки бачить: здригається кісся в його міцних руках; коса візається в землю. Помічає, що люди уже насміхаються. А їй що? Не питала ні в кого броду — пливла по хвилях своєї любові сліпо, як тая лебедиця...

Отак і стала йому жоною. Але його рід не злюбив Гніву. Мовили: звабила піснями. І нині про те не забувають. Причарувала, кажуть. А що з того? Коби відала, що піякого щастя не принесе їй той Бусл, то не спінала б. Не бігала б попід тією горою. То лишень в казках бусли-лелеки приносять людям щастя. У житті — не так. У житті — інакше.

Ти, калина, ти, малина, над водою схилилась.
Над водою схилилась, я, молода, зажурилась.
Я, молода, зажурилась, що од роду свого одбилась.
Ой піду я, гукаючи, свою долю шукаючи.
Одгукнулась моя доля коло синього моря... Гей!..

Тужили потім Гнівині пісні за незнайденим щастям. А тепер вона проливає сльози над доччиною долею. Що не робить, де не ходить, а в голові сумні думки снуються, як оцей човник у її руках... бігає... бігає... то в один бік, то в другий, а все навколо однієї основи.

Тче Гніва полотно. Тепер надбати його треба і для Славіни, і для княжати, для Осколота їхнього. Потай переправили вони з Красичкою їх в землю деревлянську. На схилі піщаного пагорба, що навпіл розрізає широке плесо ріки Ірпінь, мужі оболонські зробили добру хижку. Неподалік й оселище деревлян, яке називалось так само, як і річка, що слугувала за межу між полянською землею і деревлянською. Без людей не проживеш самотньою, та ще коли мале дитя на руках. У осельців добули козу, курей. Знайшлася і баба-знахарка: коли-не-коли нагляне, зіллям хворість яку з дитяти вижене. Наче все передбачили, а серце болить. Не дізналася б зла Лупкиня; не наскочили б гриді деревлянські; не винюхала б вовча зграя... Та й деревляни — люди чужого племені.

Живуть за своїми звичаями й поконами, па своїй, не чужій землі. Хто зна, як вчинять, коли довідаються, що Славина — від полян.

Гніва перекидала човник з одної руки — в другу, змахувала з пекучих повік сльозу. І далі гримала лядою ткацького верстата, а в очах мигтіли стрімко натягнуті нитки основи...

Взимку не встигла доткати полотна. Гадала, вистачить. Та не вгадала. Тепер-от весна на вулиці, а її наздогнала недороблена робота. Та ще купчина якийсь об'явився в їхньому оселищі — скуповує полотна і суху рибу, навзамін пропонує сіль або хусту ромейську. Яка жона відмовиться від тієї ошатної вдяганки? То й поспішає Гніва. Швидко і впевнено злітають її мозолясті руки над основою. Туди-сюди ширяє човник. А ляда — стук та стук... вирівнює і збиває нитки...

Добре, що в поле уже сини ходять. Браві у неї отроки — Ізток та Гордослав. Нині з Буслом пораяють поле. Ходять уже і біля корів. Легше їй на руки стало.

Крізь снування ниток і думок прорвалося хряпання хвртки. Хтось чалапає по двору, тупцює по ганку. Пригинаючись у дверях, до світлиці заходить Бусл. Що так рано? Гнівині руки млісно завмирають на ляді. Бусл прийшов, либонь, прямо з поля — холоші ногавок зачочені вище щиколоток. На босих ногах — пилюга. Сердито кинув повстану шапку на лаву, сів край столу. Мовчує. Затим підводиться, іде в сіни, набирає в цеберці кухлем воду. П'є. Заходить у виталище і вже не сідає — метеляється перед очима туди, сюди... туди, сюди... Гніва вибічує. Бо зірветься в крик її мовчун, спалахне, як соснова скіпка, ще й турсоне під бік. Отакий цей Бусл. Нарешті він зупиняється перед її верстатом. Відкашлюється, готується до розмови.

— Мовили... Кхе-кхе... Князь на деревлян іде.

— Гніва сіпнуласть тілом. На деревлян!

— Як?

— На брань, мовили, іде.

— На бр-а-нь?.. Пощо ж... так? — не йме віри молодця. Розширила свої великі сірі очі. Ловить кожен порух вузького Буслового обличчя. А воно, обвіяне весняною смагою, тверде, рішуче, чимось для неї завжди тривожно-важливе, тепер не обіцяє нічого втішного. Суворо блискають його темно-сині, ніби аж чорні очі.

— Мовлять, не шанують Києва деревляни. Не прислали данини князеві нашому.

— Не шанують... — повторює Гніва. І раптом їй спадає па думку: — А як же наша Славка?

— Мовлю ж: князь рать збирає. Треба й мені.

Звичайно ж, хай він піде, може, захистить дочку і дитячко її... А інша думка вже нагадує про господарство, про ниву... Та й волів не буде кому як слід попорати. Коні... Корови... Але ж Славка!

— Що буде із Славкою? — зітхає Гніва й гнеться до ляди.

— Нічого. Князь Тур, гадаю, не наскочить!

— Хай боги її боронять там... — Гніва зводить очі до віконця — там небо, там обиталище великих і мудрих богів, що захищають їх від напастей і бід. — То коли збирати?

— Позавтра, мовлять, уже й виступати.

Мліло тіло, тремтіли руки. Гніва збирала Бусла в похід. Хто знає, чим обернеться ця війна для них. Добре було б, якби поляни і деревляни не ворогували. Але тоді київський князь простягне свою руку і за Ірпінь, дістає Славку! Забере її на згубу у свій двір! А той Ніскиня... Мабуть, не може забути, що колись його пращери сиділи на київських горах і побудували на них ще до Кия свої порубіжні городки. Відтоді загоності деревлянські волостелі вважали ці кручі й довколишні землі своїми. Києвичів не хотіли визнавати. Тож київські князі час від часу мусили мечем нагадувати возносливцям про свою перевагу і про першість полянської землі серед інших племен подніпровських слов'ян. Авжеж, черлений руський щит боронить і їх, деревлян лукавих, від дикого поля. І деревляни, і волиняни, і дреговичі, і кривичі — за їхнім, полянським черленим щитом! Тож і мусять дати данину Києву. За кров полянських мужів.

Та коли ординські копита не стукають у їхні ворота, те все забувається. Не тільки воїв, а й данину на дружину не посилають. Із них, подільських та оболонських худих людей, княжий двір і його тіуни деруть потяги, й правезі, й данину... і людей... Скільки вже голів полянського племені висіялось білими черепами в степах Задніпров'я і Подоння, коли Тур гамував жадібність хозарську!.. Тепер — ідуть на деревлян. І не знати, чи їм, полянам-русам — оратаям і ремесникам, радіти чи плакати за той похід. Що він принесе в дім простолюдина — згоду сусідів справно брати й на свої плечі частку кривавої данини на війну чи невтішний плач і скорботу за пролиту братню кров...

Гніва збирала Бусла в похід, а в серці не влягалась тривога. Треба б навідати Славку й попередити, аби тихо сиділа. Та одвезти борошна, й сиру, й конченини якої. Попросить вона Красичку — удвох безпечніше та й швидше доправують човном до того піщаного ірпінського пагорба.

Баба Красичка щиро зраділа запросинам Гніви. Довкола пригаслих її очей засміялися сіточки зморщок, і очі ті, старечі й добрі, засвітилися життям. Вона й трав цілющих набере для княжати, і масельця візьме. Замстувшилася, заклопоталася стара, усім еством своїм посміхалася, бо давно радість не переступала порога її самотньої хижі.

Рано-вранці спустили на воду рибацького човна й погнали тихою ходою — бо проти течії — похід берегом, повз деснянську заплаву, до Вишгорода, а там — уже й Ірпінь. Тихоплинна, ніби стояча вода в тій широкій та не дуже глибокій річці. Там уже легше веслувати. Нелегка то справа для перетруджених жіночих рук. Але все долає мати, яка спішить на поміч своїм дітям.

Гнівина розважливість підносила її над власними бідами й болями; вселяла надію, давала снагу. Жадання побачити дітей скоряло в її серці усі відстані, нахилило до землі найвищі небеса. Не було нічого святішого й солодшого для неї на цій землі, як прагнення допомогти Славіні і її малятку вистояти в цьому розгойданому пристрастями житті...

Красичка кермувала, Гніва пружно гребла веслами воду. Човен тихо плів похід очеретами, ковзав по лататтю, шурхав поміж зарослями верболозу. Мовчали. Дивувались прозорості ранкового неба, золотавому світінню, пташиному щибету у прибережжі. І та земна радість, і те сяяння ранку ніби відтіснили темні бентеги й важкі думки, що тривожили жінок.

Учаровувались земним раєм, що дарував щедрю тиху радість буття, пили п'янки трунки лугів, чули себе часткою цього світу — безмірного й вічного. І ніби самі розчинялись у безмежжі й вічності цієї краси, перед якою відступали всі знегоди і суєта людського життя...

Уже йшли ірпінською водою. Гніва втомлено затримала весла на рогачиках і, тримаючись за лозину, оглянула річковий простір. Враз аж випросталася в напрузі, Красичка й собі озирнулася і міцніше затиснула в руках весло. Човен крутнувся, шугонув носом в очерет і застряв.

По широкому плесі ріки їм навздогін плвли вітрильники. Блискала-шумувала вода між ними. Уже чуно було й лопотіння полотнищ. Жінки вдивлялись у своїх попутників. Зрештою, їм нема чого боятись — везуть своїм мужам, що рибалять в ірпінській заплаві, ядиво. Нікому до того немає діла...

Відштовхнулися від очеретів, завернули на середину. Вітрильники наближались. Їх було два. Певно, князеві лодії летять до деревлянської землі. Але чому ж так мало?

Вітрильники догнали човен, стишили хід. Наближаються до них. Гніва трималася рукою за борт човна, Красичка й собі поклати весло. Вичікували. Ось уже порівнялась з ними перша лодія. На кормі встав на повен зріст якийсь муж у довгій свитині, зняв з голови повстану шапчину й став до них махати. Чужак, не русич, не полянин. Якісь купчини.

— Де тут найближчі оселища? Чи далеко?

Гніва й собі звелася на рівні, роздивлялась. Авжеж, хозарські купчини кудись правують.

— Уже скоро й буде! За піщаним горбом і оселище! Відразу ж за поворотом.

— На якому боці?

— Тримайтесь лівого. Отам і село.

Купчина вдячно блиснув посмішкою. Ніби десь бачила те воєво-смагляве широке обличчя і чорну зачучерявлену бороду. Та вітрильник рвонувся вперед. За ним ковзнув і другий.

А сонце вже повернуло на вечір. Жінки ледве піднімали весла. Ніби й близько вже, а сил не вистачало.

— Перепочинемо, — зітхнула Гніва.

— Гаразд... — погодилась Красичка. Розв'язали вузлики, заходилися полуднувати, хоча ще й не обідали... Невдовзі їхній човник знову тихо ковзав по воді. Незчулися, як сонце почало відсвічувати рожевими зблисками в хвилях, як рожево-багряними пасмугами стало переливатись небо. Враз зачорніли ліси над берегами. Нарешті проминули піщаний пагорб і сільце біля нього. На зустріч їм летіли вітрильники. Придивились — ті ж самі. Пропливали близько, але до них уже не озивалися. Тільки видалося Гніві, що до неї привітно осміхнулось знайоме обличчя куцобородого купчини. Де ж вона бачила його? Далєбі, чи не той самий, що ходить до них на виселок і скуповує полотно та сушену рибу. Це в нього вона хотіла добути собі барвисту ромейську хусту.

Вибралися на берег. Витягли з човна свої клунки, ледь помітною стежиною попростували до бору. Тут, під старими соснами, біля струмка, стоїть хижка Славини. Опі коза припнута до кілка, і кури насторожено підняли на них голови.

Та на поріг ніхто не виходив. Гніва скинула з пліч свій міх з борошном, поставила на землю плетений кошик.

— Славко-о! — гукнула. Голос її потонув у шумовинні лісу. Коза метнулась з усіх ніг вбік, за нею зірвалось трос козенят. Ого, Славчине господарство зростає. Красичка перепочила й собі гукнула: — Славко-о!

Довкола німувала тиша.

І раптом Гніва скрикнула. Змахнула руками й кинулась до дверей. Бігла песамовито, пажахано, хапаючи ротом повітря...

Двері хатини були розчинені навстіж. У сінцях валялось перекинуте цебро, поруч на долівці — дерев'яний кухоль. У світличці все було перевернуто догори дном. Зім'ята верета на лавиці. Зі сволака зірвано гак, на якому висіла вербова колиска. На підлозі череп'я від розбитої миси й горщиків... Якись таті... грабіжники все тут потрошили. Але нічого й не забрали!

— Славко-о!.. Славко! — розтинав тишу Гнівин голос і глухо повертався назад від стовбурів вікових сосен.

Тихо шупльотіла вода в прибережній осоці. Під ногами шарудів золотистий пісок. Поволі вщухало шумовиння лісу... До хатини щільною стіною підступали сутінки.

Красичка завела козу з козенятами в сіни. Гніва сіла на поріг, важко дихала. З очей котились сльози. Славки не було.

— Може, де в ліс пішла? — намагалась розраяти її Красичка. З надією вдивлялась в лісові нетрі.

Гніва не відгукувалась. Незрушно дивилася у простір і нічого не бачила. Вона уже знала, який то купчина скуповував у рибацькому оселищі полотно й рибу.

Довгі руки Лупкині таки настигли Славчину долю.

Комонники і піша рать князя Тура підійшли до межі Полянської землі, за яку правила широка тиха річка Ірпінь. Цього літа води її затопили всі переправи й піщані береги. Луки перетворились у суцільні болота. Над ними розкошували хмари комарів і мошкари; шугали зграї білогрудих чайок, плавали табуни диких качок і гусей, злітали у високості лебеді, бродили у твані журавлі й леки.

Добратися до деревлян, що сиділи в своїх лісових гніздищах по той бік ірпінської заплави, пішій раті було не легко. Через те вої князя Тура спинилися на підвищеному правому березі і стали табором. Ніхто не знав, скільки їм тут стояти і чим закінчиться цей похід, тому й почали подекуди насипати вал.

Князь у супроводі воевод ходив уздовж берега й розмілював, як добратися до того лукавця Ніскині, що, певно ж, бачив! Бачив його рать і не висовував носа. Знав, що за болотами й лісовими річками не дістати його. Хіба що водою.

Раптом князь побачив Бусла. Той прилаштувався на великому снопі з очерету, звисив ноги у воду й списом цілив у хвилю — полював на рибу.

Швидким впевненим кроком підійшов до Бусла. Той сполошився, звів на нього свої круглі темно-сині очі під шпиччастими бровами. Такий же пшеничний острішок чуба стирчав над поборозненим зморшками невисоким чолом. Щирий подив, чи переляк, дитинна чистота Буслого погляду враз пригамували збурену душу князя. Спинився — і не знав, що сказати.

— Я... сули он... на юху набрав... — Бусл винувато кинув поглядом на берег. Там у траві тріпотіли міцними смугастими хвостами кілька добрячих сулин.

— На юху?.. А-а... — промимрив князь і знову розгубився — такою щирістю віяло від обличчя цього Бусла, що не мав сили й охоти його в чомусь винити.

— Славина даремно боїться мене... — несподівано для себе поскаржився Буслу князь.

— Не тебе, княже. Твоїї Лупкині боїться! — пошепки довірив свою таїну Бусл. — Мовили ж: струїти її хоче.

— Струїти? — стрепенувся Тур. І знову жаром обпекло йому серце. Клята хозарка тихцем урядус в його домі!

— Мовлять же: Бистрину згубила. На Славку важить. От вона і сховалась.

— А син?

— З нею ж, мовлю тобі. — Бусл подивився на ріку, про щось подумав і доказав: — О-он-дечки там... у тій хижі.

Тур остовпів. Уперся очима в той берег, в ту самотню хижку.

— Човна маєш? Ага, де тут його взяти! Лагодь пліт! Зараз переберемось туди! — крикнув Буслу.

Бусла немовби вітром звіяло. Скочив у воду з того снопа, забрьохався, вибіг на берег.

— Та я вже... Мовлю ж тобі — зробив. Думав уночі... сам!..

— С-а-м! — розгнівався на нього Тур.

Удвох витягли пліт із вільшаника, спустили на воду. Уперлися жердинами в берег. Воеводи Микульчич і Радим лише тоді угледіли князя, коли пліт опинився посередині річки. Схопились за голову: князь без осторожників! А як там його деревляни схоплять?!

— На плоті! За князем! — гукнули в два голоси. Але вої тільки подивувалися з воевод: де ж ті плоті? Лишень рубали засіку довкола становища.

— Вали сосни! В'яжи плоті! — Воеводи лиш тепер здогадалися, що все це потрібно було їм зробити завчасно.

А князь Тур уже був на тому березі. Ішов з Буслом стежиною до хижі. І вкрай здивувався, коли на порозі їх зустріла... Гніва! І Красичка!..

— Се ти?

— Учора... хозарські купчини забрали їх... нас обігнали...

— Кого забрали?

— Славку й Осколта. На лодіях з вітрилами йшли. То був отой хозарин, що на торжищі багато ларів має, — про шамкотіла Красичка. — Я його впізнала.

— Бек Барджиль? — скрикнув Тур.

— Мабуть, він, княже...

— О-ох, донечко моя! Онучку мій! — тихо й уже безслізливо голосила Гніва. — Доженіть же їх! Заберіть же їх!

Тур мовчав. Коли се були хозари, та ще й сам бек Барджиль, то не до Києва повезли вони Славку й Осколта. То вже вони погнали лодії вниз по Дніпру, до моря, а там через Дон і до Ітиля їм шлях проліг. У чорну хозарську неволю. Що там їх чекає? Авжеж, не царські палати. І не про їхнє щастя й славу подбав бек Барджиль.

— Коли ж се було? — Князь Тур уже отямився од несподіванки. Тепер розмислював, як бути далі, що має робити.

— Учора надвечір. Ще сонце не сіло...

Погоню!.. Догнати й перехопити хозарські лодії. Але як? Вони тут без лодій. Навіть без плотів. До Києва гнати гінця — згаяти час. А вітрильники мчать по течії на полудень, до Руського моря. Потім — поза Херсонес і Сурож, через Самкуш — Керч — до Бузану-Дону... Звідти — волоками — до Волги й Ітиля. Скільки ж днів мине на це?

— Бусле, добрий муже. Відправ додому жону й матір. Та візьми десь коней і людей з собою візьми — воїв моїх. Скачи до Сугдеї... Перехопіть Барджіля.

— Але ж... деревляни коней не дадуть. Хіба що князь їхній Ніскиня дасть.

— Ніскиня? Далєбі, чекає, аби пустити мені стрілу в груди.

— Хозари ж, мовлю, вороги й для деревлян! — стояв на своєму Бусл.

Тур важко сів на поріг хижі, безнадійно махнув рукою — нема про що говорити!

Важкі думи опосідали Тура, стискували тутим бугом скроні. Що вчинить цар-бек з його нащадком? Славку продадуть у рабство — до Єгипту чи до арамеїв. А сина — єдиного спадкоємця київського столу? Можуть і його продати в рабство. Чи просто вбити. Щоб залишити київський стіл без законного перемця. Тоді тут почнуться чвари, міжусобиці. Ослабне Полянська земля — хто захоче, той і пригорне її під свою руку. О, тоді тархан Іехуда першим приведе свою орду до Києва шукати потоплених своїх воїв і поганьблену честь. Але... Коли б хотіли позбутися княжати — учора вбили б. Навіщо для цього везти до Хозарії? А то, бач, погнали його під охроною. Дві лодії!

Тур замислився ще глибше: якась тут велика таїна... щось інше умислили хозари... Недарма ж Лупкиня так настійно жадала взяти у свої руки спадкоємця. Може, хозарином надумала зробити — прилучити до своєї віри, до свого роду — і його іменем панувати над слов'янами. Може, для того й Барджиль викрав дитя... Хто зна. Але, напевне, не для добра полян-русів. Не для добра Києва...

До Ніскині! Швидше до нього! Кожен згаяний час збільшує відстані між Туром і його сином Осколтом.

— Ходімо! — гукнув сердито до Бусла.

Бусол махнув рукою жінкам — мовляв, повертайтеся додому, а сам ступив услід за Туром. Либонь, князь деревлян давно вже стежить за раттю полянською.

Справді, Ніскиня з дружиною сидів у селищі. Вої його уважно стежили за протилежним берегом. Дивилися, як переправлялися на цей бік двоє мужів, як пішли до хижі, як стали повертатися до плоту.

Не встигли Тур із Буслом зробити й по десятку кроків, як їх умить узяли в списи. Поштовхали до оселища. Ні про що не питали мовчазні вої в кольчугах і шоломах. Бусл намагався щось з'ясувати, повертався до них:

— Мовлю ж... ми йшли до вас...

— Мовити будеш князеві нашому. Іди! Іди! — підштовхнули в спину.

Деревлянські ратники підвели їх до крайньої хатни оселища. Одним боком вона погрузла в землю, а другим — трималася на кам'янистому ґрунті.

Раптом Бусл повернувся до Тура:

— Мовлю ж тобі, княже, зелениця тут живе.

Ніскиня, деревлянський князь, тільки-но почув голоси на подвір'ї баби-зелениці, вийшов на поріг. Невисокий, крутоплечий, трохи вайлуватий юнак весело ошкірив білі зуби:

— Ти і єсть князь Тур? Пощо прийшов з раттю на мою землю? — Ніскиня некліпно дивився на Тура, чекаючи на відповідь.

Тур мовчав, відверто розглядав Ніскиню. Дивина з усіх див земних! Округле, безброве, червоношкіре обличчя деревлянського князя з великими ясними очима в безволосих повіках нагадувало... лик Дажбога!

— До тебе ми йшли, княже. Якщо ти і єсть Ніскиня.

— Я і єсть Ніскиня. Але чому з раттю?

— Рать на тому боці. А ми ось... удвох з Буслем... воєводою моїм... самі до тебе. Не з війною — з миром. І з просьбою, — вів далі Тур. — Хозари нас тиснуть з поля — маємо велику дружину тримати. І мечів багато. Деревляни ж не дали своєї частки.

— Не даємо, — погодився Ніскиня. — До нас хозари не йдуть. Ідуть до вас — то ви й бийтеся з ними.

— До вас не йдуть, бо ми їх не пропускаємо, Ніскине. А пропустимо — прийдуть і до вас.

Ніскиня враз голосно зареготав.

— Так ви ж не пропустите через свої черлені щити!

— Уже пропустили... — сумно нахилив сивіючу голову Тур. — Учора... Ось там... — рукою вказав туди, звідки щойно його привели. — Учора там побував бек Барджиль із своїми людьми. Два вітрильники було! Вони викрали ось його дочку — Славіну... з дитям... З моїм сином...

— Хозари тут були? — не повірив своїм вухам Ніскиня.

— Княженьку мій, були вони, були! — зашамкотів поряд жіночий голос. У дверях стояла стара жінка, дослухалась до розмови мужів. Почувши й побачивши її, Бусл звернувся до князя:

— Се і є зелениця, мовлю ж! Вона знає!

А жінка розповідала далі:

— Вони так волали! Молодницю тягли силою. Я побігла, думала, щось із дитям. Добігла — бачу: волочать Славіну, бідолашну, руки й ноги спицею скручені. А один — дитя її песе... А вона ж ої як кричить!.. Тоді другий, з шапчиною такою, що ледь маківку прикривав, накинув на неї верету...

— То бек Барджиль... — простогнав Тур, — а дитя — то мій син, княже. Поможки догнати!

Ніскиня широко розплющив її без того великі круглі очі. Якщо вже хозари розвідали сюди дорогу, то неодмінно прийдуть у великій силі. Князь Тур миром просить помочі. Каже правду — його дружина перегородила поле своїми щитами. І захищає себе і їх, деревлян.

— Дамо тобі дащину, княже. Восени присилай дружину на полюддя. Дамо за звичаєм.

— Мудро вчиниш, Ніскине. Якщо державець, — похвалив Тур молодого сусіднього волостеля. — А тепер дай добрих коней. В погоню за хозарами. Забрати сина мушу!

— Бери коней. Коли вже у нас рядниця, то у всьому. — Обличчя Ніскині розквітло в щирій усмішці, стало ще червонішим.

— Молодий, княже, а розмислом дужий, — Тур поклав свою руку на плече Ніскині. Деревлянський володар мить подумав і собі поклав руку на плече Тура. Рядниця між князями була несподівано швидко полагоджена. Адже сусіди, пагіння єдиного кореня.

— Ось йому давай коней. Це Бусл! Мій новий воєвода! — тепло посміхався Тур до Бусла. Гадав, що від такої його милості цей простолюдин відразу ж упаде на коліна перед ним. Але Бусл був гордою людиною. Він тільки кивнув до Ніскині:

— Борже давай, княже, мовлю ж...

— Ходімо! — Ніскиня і його вої рушили. Деревлянський князь ішов попереду, ступаючи сягнисто, рішуче. Отакий жадібний в усьому.

Тур повернувся до плота й сам перебрався до свого стапу.

ОГЛАВОК ДРУГИЙ

Втомлені сніги

В

«Приветствую тебя,
Отечество Вадима!»
К. Рилсов

славному місті Новгороді, на берегах Волхов-ріки шумувала весна. Озивалась весільними гуками, хороводами, щасливим сміхом. Все це линуло зі Славенського кінця, з подвір'я лодійщика Величара.

Та враз весільний гомін урвався. На порозі Величарової горниці постав посадник — боярин Гостромисл. У білій широкополій епанчі на соболях, туго підперезаний широким, золотом гаптованим поясом. Уперся руками в одвірок і своєю дебелою статурою загородив вихід із виталища.

— Не даю своєї згоди! — гримнув Гостромисл. — Не може нашому знатному роду падати так низько! — У боярина тремтіла велика чорна борода. По обличчю стікав холодний піт. — Вісно, чуєш? Не для жебрака тебе рости!.. Не буду порушувати покою давнього! А ви чого дивитесь? — гримнув на гридей, що товпилися за його спиною. — Хапайте його! До Волхова тягніть!..

Люди схоплювались із довгих лавиць, мовчки тулились до стін. Гриді ж підбирались до присадкуватого молодика, який разом із заквітчаною молодого сидів на покуті під мисником.

Але юнак миттю зірвався на ноги й вискочив на стіл.

Вихопив невідь-звідки меч і щосили крутонув ним довкола себе так, що аж у вухах засвистіло. Здивований зойк переріс у гомін.

— Диви! А на вигляд такий ніготний! Ото крутонув!

— А, відроддя Пекове! На боярина руку піднімаєш? Ану тягніть його за ноги! — Гостромисл першим кинувся до столу, ухопив молодика за ногу, але той одразу ж вирвав її з його чіпких рук. Як тільки боярин знову нахилився над столом, щоб все ж стягти його, молодий ловко підняв ногу й наступив на широку Гостромислову бороду.

— А-а! — заволав боярин. — Відпусти!

— А-а! — стоголосям обізався подив у горниці.

— Вадиме! — задзвенів високий стривожений голос заквітчаної білокосої молоді. — Вітець же просить!..

Кілька гридей підбігло до боярина, але Вадим розмахнувся мечем.

— А геть звідси! — басовито крикнув, і ті відскочили. — Уб'ю всіх! Усіх!.. — Знову крутнув у повітрі мечем, аж у вухах прохурчало.

Попід стінами стало тісніше — люди немовби хотіли злитися зі струганими дошками, якими були обшиті стіни горниці.

— Вадиме!.. — заламувала молода свої руки над головою. — Вадимоньку-у... Не треба! Відпусти його!..

— Геть усі! — Вадим не звертав на неї уваги. Несамовито блискав очима. Його хвилясте русьве волосся розсипалося на плечах, вибилося на чолі з-під тонкого пасочка. Високо занесений меч готовий був упасти на будь-чию голову.

Німа тиша встановилась у виталищі. Чути тільки сопіння боярина, який так і стояв зігнутий, сидницею до людей. Лише очима люто крутив вусебіч. Обличчя його наливалося важкою червінню.

І раптом Вадим розреготався.

— То де ж поділася твоя сила, боярине? Чи вона вся в бороді опинилась? Га? І челядини твої не порятують тебе? Го-го-го! Га-га-га!.. Мене бояться більше, аніж тебе? Хо-хо-хо!..

Гості у світлиці заусміхались, загомоніли й собі. Правду рече їхній Вадимко. У боярина, певно-таки, вся сила в бороді!..

— Ха-ха-ха!.. Га-га-га!.. У бороді!..

Гриді відводили очі вбік — кому ж охота підставляти свою голову під меч отого несамовитого зухвальця? Відтіне той горщик — і оком не моргне! Не приліпиш тоді!..

Гомін і сміх наростали. Боярин крутився, як пес у капкані. Зпущальний регіт ставав усе дошкульнішим.

Славне було весілля! Такого ще й не пам'ятають новгородці! Одружувався добрий молодець із Славенського кінця, син знаменитого лодійщика Величара з боярською донькою Вісною. Та й сам знаменитий не менше! Що вже собою вдатний, а ще ж як ударить по гусях, та як заспіває, серце від солодощів мліє.

А як во славіім в Нові-граді,

А і як був Садко да гусельщик-от,

А і як не було багато незліченної золотої казни...

Де вже там утриматись на ногах! Звеселяться і небо, і зорі, і сонце. Навіть сосни підуть шпарко навприсядки, похитуючи своїми важкими шапками-кронами.

Щедро обдарував знадами сина свого великий новгородський рукомесник лодійщик Величар. Бо й сам колись,

мовили свідущі, мав їх удосталь. Тож недарма ім'я таке носить, певно, боги не поскупились на чари для доблесного новгородського мужа. Навіть волхви нічого супроти нього не вдіють, хоч і клянуть його по своїх капищах.

Віднині разом із волхвами озлобились на рід Величарів ліпшії мужі і Славенського, і Неревського, і Людиного кінця великого міста Новгорода. Бо люблять його худії смерди-ратаї, і кожум'яки, і теслярі, і кричники, і здателі. Хай-но лише гукне Величар чи син його славний — Вадимко отсей. Ураз ополчиться весь робітний люд і на цьому, правому боці Волхова, і на лівому. І піднімуть на списи й ратища усіх володарів трьохсот золотих поясів! Усіх знатних мужів! Здеруть із них оті пояси, а самих кинуть з вічового мосту, що Волхов-ріку перетинає.

А нині — яка пригода! Яка дивина! Вадимко Величарів умкнув дочку новгородського боярина посадника Гостромисла й бере із нею шлюб!.. Боярину ж своєму ногою на бороду наступив!.. Ну й пригода! Ну й дивина!

— Ого-го-го! Га-га-га! Хо-хо-хо! — вже тряслися тесові стіни горниці. Той регіт перекинувся за поріг на подвір'я, далі на всю забиту людом вулицю. Здається, регоче, аж здригається, увесь Славенський кінець. Давно ж усі віддали, яку велику любов подарувала їм мати Лада. Про свою Вісну Вадимко розповідав у піснях всьому світові: «Гой, красуне Вісно, гой, ляна коса, у тобі воскресла на землі краса...»

Ні, боярину Гостромислу не спинити цього реготу. Найліпший муж Новгорода, посадник його, улюбленець волхвів, володар усього Людиного кінця, тепер мусить покірно слухати той регіт, терпіти оту ганьбу від чорного люду, від чародія-знущателя Величара і його зухвалого гусельщика!..

— Го-го-го! Потерпи ж, боярине! Га-га-га! Змирися, голубе!.. Гі-гі-гі! Уху-ху-ху! Родичайся з нами!

Трясуться стіни Величарової горниці. Вологим сміхом бризкають білі зуби Вадимка, очі його іскряться синім відсвітом. Він-бо нині переможець! Звитяжець! Змусив загонистого посадника замовкнути! Ото посадник!.. Ото властитель вічового новгородського Буєвища!..¹

¹ Буєвище — у Новгороді частина Дитинця-дідинця, кладовища, місця, де в старовину збиралось віче біля капища, правився суд, відбувались язичницькі ритуальні ігрища та адміністративні відправлення. (Див.: История СССР, 1971, № 2, с. 39)..

Враз Гостромисл відчув за своєю спиною якесь човгання по мостинах, якесь сум'яття. Хтось там пробирався до нього. Хтось ніби ішов на поміч, вигукував:

— Поможіть... Корець срібла дам... Злато дам...

— А візьміть-но секирь та відсічіть йому оту бороду! — почувся гучний голос Величара-лодійщика. — Нумо, молодці! Хто зуміє одним ударом відсікти бороду? Га? Аби отсей боярин не був такий пихатий та лукавий! Тільки ж щоб голова уціліла! Все ж — родичі!.. Він поклав на край столу сокиру.

— Атож. Бо хто вічуватиме тоді на Буєвищі?

— Га-га-га! Охочих є чимало!..

— То що? — спинився біля привишклого Гостромисла Величар. Уперся вузлуватими руками в боки, повертав сивою головою то в один бік, то в другий. — Охочих нема?

— А коли з тією бородою і голову заодно, га? — пискливо гукнув хтось від сіней.

— У-у-у... — завертівся боярин. Упізнав верескливий голос ковача Славенського кінця Біди. Знав-бо його важку руку! Чорні, міцні, залізні п'ястуки, яко у Чорнобога, були в цього ковача. Клепнями своїми голову скрутить вмить, хутчіше, аніж підкову!..

— Ну, Вадиме, дуже охочих на твою роботу не знаходиться. Доведеться тобі самому збити з боярина пиху! Га?

— Вадиме, утни тую бороду!

— Мечем би... Воно звичніше.

— Секирь би дали йому! — чулися звідусіль поради.

Вадим мовчки й зосереджено уперся кінцем меча в стіл, примружив, приміряючись, око.

У горниці поволі вщухав гомін. Ото весілля так весілля! Одвіку такого не бачили!..

Раптом Вадим відставив одну ногу назад, зігнувся для розмаху і підніс руку з мечем угору. Ж-ж-их!

— О-о-о... х-х-х... — зіткнули стіни.

Тої ж миті Гостромисл важко гупнув на підлогу.

Величар підійшов до столу, зібрав у жменю відсічене волосся бороди і підняв його над головою:

— Ось вона!

— А-га-га!.. Ха-ха-ха!..

— А боярин помер!.. З переляку!..

— Отче! — зойкнула в кутку Вісна й звалилась на руки друзкам.

Вадим пружно зіскочив зі столу, поставив Гостромисла на ноги. Бліде обличчя бояринове смикалось. По щоках

стікали сльози. Він плакав. З гніву й образи. Із зневаги до цих чорних людей, до зчорнілого сонця, під яким вони разом жили і яке зараз реготало над ним. Чорнобоже, скарай їх найстрашнішими карами! Всемогутній Світовиде-Триглаве! Пожері їх усіх гамузом! Нашли найлютіші напасти на дітей їхніх!..

— Не сумуй, боярине, — весело басив Величар. — Пожартував ти з нами, то й ми в боргу не лишились. Ну, давай свою руку — сваття ж бо єсть! — Лодійщик тернув свою шорстку широку долоню об поли довгої, змережаної внизу сорочки (на весілля синове нарядився!), рішуче простяг її Гостромислу. Але боярин відступив як ужалений вбік, схопив сокиру і з усього плеча рубонув нею в обличчя лодійщика.

Ноги Величара враз підкосились. Вадим ледве встиг його підхопити. Поніс на подвір'я.

Приголомшені люди кинулись із горниці. Над натовпом пролунало:

— Кров за кров!.. Око за око!..

— Піде рід на рід... Біда!..

— Вісно! Геть звідси! — наказав Гостромисл дочці, що знетямлено водила очима і вже не стогнала, не молила богів.

Примара біди повисла в повітрі. Дихалось важко, щось душило в грудях, щось сковувало душу. Усі відчули наближення лиха. Невблаганного...

А вона ж, Вісна, так чекала щастя!

Безвільно ступила крок за батьком, коли він смикнув її за руку. Безвільно подивилась поверх голів гостей, що уже юрмились на подвір'ї. Тут коїлось щось незвичайне. Смикнулась назад і зойкнула. Тої ж миті шарпонувся назад і Гостромисл. На подвір'ї стояв лемент, гвалт, вереск. Гості Вадимового весілля розгублено збилися до купи, як зацькована вовчою зграєю отара овець. Їх тиснули до стін дому, до огорожі і онбару якісь невідомі воїни. У кольчугах, з буйволячими й бичачими рогами над шоломами. Варяги!

З Волхов-ріки налетіла ця ватага варягів. Якоюсь бурею прибило сюди сих лютісних морських грабіжників. Багато вже літ підряд вони не дають спокою усьому слов'янському побережжю. Це від них море Велетське тепер все частіше називають морем Варязьким... Криваві напасники косили людські голови мечами. Мовчки, зосереджено, безупинно. Захмелілих мужів в'язали і складали на землю, як снопи. Жінок не брали — відштовхували пріч.

Гостромисл розгублено тупцяв поза спинами. Ніби когось відшукував чи видивлявся у натовпі. І раптом кинувся до варягів:

— Хапайте його! В'яжіть! Це тать! Розбійник! Зарізяка! Беріть його — опдечки він. — Боярин підбіг до рога того воя, поцупив його за руку до горниці. За ним ввалились у дім інші варяги. Хтось відштовхнув Вісну, яка вбігла слідом за ними. Хтось уже в'язав руки і Гостромислу. А він кричав:

— Це посланець Чорнобога! Беріть його!

Та варяги й без того уже валили додолу Вадима, нищпорили по скринях, перекидали на столі миси з їжею і питвом. Усіх волокли на подвір'я.

І тоді Вісна схопила вибитий із рук Вадима меч. Підбігла до переляканих гридей, що вилазили з чулана й інших закамарків. І її високий дзвінкий зойк пролунав над побоїськом:

— Б-и-й!.. Б-и-й! — неслося услід варязьким грабіжникам, що поспіхом тягли пов'язаних мужів до Волхов-ріки, де стояли їхні лодії. Довгошії змії із роззявленими пащами, які прикрашали носи тих довжелезних лодій, уже вигойдувались на хвилях.

— Б-и-й! — котилося услід залізним нападаючим, що з ходу стрибали в лодії й хапались за весла. Навгінці за ними пісся натовп людей з воринням у руках. Частина залізних воїв збилась до купи, перекинула зі спин на груди невеличкі щити мідного блиску й довгими списами наїжачилась проти людей, що наступали на них.

Крок за кроком варяги, злагоджено задкуючи, відступали до ріки. Лодії були під вітрилами. За якусь мить вони ковзнули по чорних хвилях. За ними здійнялась біла піна.

Вісна й інші новгородці, що бігли слідом, вскочили по коліна у воду. Ріка зустріла їх пінистою пружною хвилею, що ледь не позбивала їх з ніг... Варязькі лодії забрали кілька новгородських мужів. Серед них були боярин Гостромисл і Вадим-гусляр...

У горниці стояла тиша. Величар, з пов'язаною головою, лежав на долу, знеможено розплющивши очі, й раптом тихо скрикнув. Перед ним стояв чужинець-воїн, у рога тому шоломі, в кольчугі. Терпляче очікував, доки той розкліпнеть важкі повіки. За його спиною стояла Людана, жона Величарова, й ще якісь жінки.

— Ти хто? — нарешті обізвався до нього лодійщик.

— Слов'янин єсмь. Бодрич Местивой. Не хочу іти з ваягом Буєм. Хочу бути тут! — говорив поспіхом, немов боявся, що його не дослухають.

— Людано... Одведи його на горище, — прошепотів Величар. — А завтра... Проведіть його до Велесового капища. Наш добрий бог врятує йому життя, — пояснив лодійщик жіноцтву.

— Ходи за мною! — махнула до сіней Величарова жона.

Местивой бігцем добрався до драбини, що стояла в сінях і була приставлена до лазу на горище. Швидко зник за лядою.

Жінки услід похитали головами. Мовчки розходились. Авжеж, вони знали се старожитнє вірування пращурів — хто перебуває в обителі богів, той недосяжний для кістлявої баби Морани! Хай живе сей бодрич Местивой! Може, чужі боги захистять і їхніх мужів, котрих нині вла доля відібрала у них!..

А другого дня биричі усіх трьох кінців Нова-города — Славенського, Неревського і Людиногого — просурмили збір на віче. Старійшини і ліпшії мужі кінців — усі триста золотих поясів і великих борід — мали повідати люду новгородському про важливі справи, що віднині лягали на плечі кожному осельцю града.

Величар, який ледве оклигав після весільної потіхи, також збирався на віче. Лаштував на свої чересла шкіряний пасок з мечем, затирав за той пасок ще й сокиру. Кликав з собою синів. — старшого Бравлина і найменшого — Далька.

Жона його — тиха й сумирна Людана — мовчки витирала очі кінчиком убруса, що туго стягував на голові її важку косу. З мужем, знала, сперечатись намарно. А що він замислив щось потаємне, що йде на віче при зброї і синам наказав засунути за паски топірці, — то вже вона була впевнена. Та й що можна було думати інше, коли отаке жакне сталося в їхньому домі? Забрали варяги її середульшого сина Вадима. Кудись завезли лихії напасники. На якихось торгах продадуть у рабство. Які ж боги допоможуть їй, матері, повернути сина додому?

Людана молилась щиро усім богам, яких знала. Приказувала свої молитви-просьби до сонця, до зір, до неба, до землі. Коли ввечері одвела потай того бодрича Местивоя до капища Велеса, ушіймала на дворі найліпшого когута, відтяла ножем його гребенясту голову й спустилась до

Волхов-ріки. Вкинула того півня у хвилі, ще й коврижку із весільного столу віддала Волхову. Неси, неси, ріко! Біжи, біжи, водо! Знайди її милого синочка, порятуй його від напасті, принеси його на чистій хвилі до рідного порога!..

Дома розкладала по кутках і при порозі хліб, м'ясиво і рибу — для домовиків. Нехай Щур і Пращур повернуть додому її Вадимка!

Світло-сірі очі Людани пригасли. Повіки сльозились безперестанку, сіточка тонких зморщок довкола очей ставала густішою. Опустились ураз зів'ялі уста, і вся вона ходила, немовби побита. Гей, боги, навіщо вділили ліпій молодиці стільки горя-біді? Хіба вона не шанувала вас належно, як те учив давній покоп? Пощо відібрали у неї сина-співуна, її найбільшу любов земну? Щоб зробити його робочою худобиною, безсловесною скотиною навіки-віків?!

Тамувала у грудях ридання, що розтигало серце. Далі вела бесіду з богами, що так несподівано увірвали їхнє тихе сімейне щастя. А все через отих бояр загребущих. Чуло її серце — не кінчиться добром Вадимове сватання. Не для бідаків ростять вони своїх дочок!

У бояр новгородських — багато всіляких добр, і злата, і срібла, а ще більше возносливості й пиhi. Жадають себе поставити нарівні з богами, тож платять волхвам за те золотом.

Ох, Людано, нерозумна жона, грішно і в помислах хулити володарів своїх, а найпаче — волхвів, божих вішунів, що денно й ноцно розмовляють з богами і мають від них довіру. Піди-но краще сама до капища, понеси богам найбільшу жертву, за сина свого Вадимка, то вони й порятують його!

Ця спасенна мисль зірвала матір на ноги. Як тільки-но Величар з синами пішов на віче, вона кинулась до скрині, почала вивертати усі свої надбанки — сорочки-мережанки, рушники, убруси, намисто, червоні хзові чобітки, які взувала за увесь вік лише один раз — на своєму весіллі. Взяла їх, зав'язала у вузлик. Навіщо вони їй, немолодій жоні? Хотіла було невістці подарувати, та де тепер вона, її доня жадана?

Хутенько накинула на плечі сіру вовняну свиту, — хоч і весна, а ще прохолодно. Поверх убруса пов'язала чорну хустку. Натягла на ноги щоденні потоптані й перелатані постоліки, у яких поралась по господарству. Уже вийшла за ворота. І враз сумнів її сколихнув: чи ж достойне її

приношення? Чи ж буде благосним воно для богів? Чи прийме його грізний волхв Ярогнів? А коли це прийме?.. Треба б іще взяти щось...

Бігцем повернулася до горниці. Окинула швидким поглядом мисник, лавиці, ларі. Далєбі, є у неї срібний напалок — колись при сватанні Величар віншував її тим чарунком. Ото його й забере зараз! Віддасть богам найдорожчий оберег її щастя.

Метнулася до мисника — напалок ховала у невеличкому глиняному кухлику. І раптом від несподіванки замрзла — той кухлик стояв поряд із великою срібною чашею. З тією самою, що колись купчини грецькі дали Величарові за кілька лодій, які він разом із синами видовбав за зиму. Купчини ті набрали тут гори хутра соболиного, зубів моржа, а також воску, меду, лляного полотна. Не хотіли давати лодійщикові золотих, то дали оту срібну чашу. Так і стояла вона роками на миснику срібна чаша, потемніла від часу, подекуди взялася прозеленню. Тільки тьмяно відсвічували ребристі ручки, що вчепились у боки чаші, немовби дві вигинисті гадюки.

Людана торкнулася чаші. Вона легко обізвалася срібним дзвоном. Боги! Це вам буде найліпший дарунок за сина її. Збережіть лишень йому життя! Верніте його додому!..

Тремтячими руками вкражливо вкинула у вузлик ту чашу. Подалася до капища, що стояло на пагорбі. Від нього ж, від того узвишся, колись і селище їхнє прозивалось Холмоградом. Це було давно, тільки її мати пам'ятала ті часи, коли славени прийшли сюди з Дніпра і зайняли цей високий правий берег Волхова. Мовили, що в ті давніші часи були окремі оселіща і на лівому березі — Нерев і Людин. Та з'єдналися старійшини усіх цих слов'янських осідків в одне віче. Тоді й звели новий городок. І почали зватися всі Новгородом. Мали єдине віче і єдине капище Велеса на тому ж таки місці — на дідинці. Отак і живуть багаті літ спільно. Але славени, що жили на правому високому березі, мали ще й своє капище. На краю Славенського кінця їхнім давнім покровителем був бог сонця-вогню Хорс¹, якого тепер називали Хорсом. Від кам'янистого пагорба, де містилося требище,

¹ Деякі дослідники вважають, що назва бога Хорса походить від давнього слова «кърс», що означає «світло», «вогень». Звідси — «кресало». Див.: Гильфердинг А. Собр. соч. СПб, 1874. т. 4, с. 183.

мужі слов'янські брали кремінь і робили кресала для видобування вогню. Волхв мав за те мзду. Тож кресала ті свято збереглись в родинах і передавались із покоління в покоління. І не доведи, спла небесно, загубити чоловікові той воскресаючий жпття камінь! Не докупшися у волхва освяченого Хорсом кремінця. А не освяченим хіба ж хто ризикне розпалити домашній вогонь? Біда впаде на весь його рід.

Капище Хорса стояло на тому місці, де до Волхова підходив земляний вал. Колись кам'яний ідол Хорса стояв на пагорбі під відкритим небом, дивився просто, ніби радів і сам від того, що дарував людям тепло і сяйво від висіченого в нього на грудях кола — замість серця. А як капище прийшов з-за лісів і полуденних рік новий волхв — Ярогнів, — капище обнесли глибоким ровом і валом, на ньому поставили ще й огорожу. І тепер не кожен міг підступитися до бога й розмовляти з ним, а лише той, кого пропустить через ворота Ярогнів.

Волхв Ярогнів, щоб не бути подібним на простолюдинів, тепер, як і бояри, носив ошатні одяганки, не голив бороди і не підрізав під круг волосся. Заздрісно поглядав у бік Велесового капища, де володарював головний волхв Новгорода; ревно стежив за тими боярами, які йшли до того требища, обминаючи своє, Хорсове. Його цікавили тільки ті, хто має благодатство і золоті пояси, щедрі дарунки богам! І Людана знову засумнівалася: чи ж достойне її приношення?

Біля огорожі капища спинилася. Серце тривожно билосся в грудях, перехоплювало дихання. Аж очі заплющили. Якщо вже йому буде того замало, нехай згорить усе під цим сонцем! Разом із кривдами людськими й материнськими сльозами!

На її обличчя раптом упала тінь. Людана здригнулася. Може, це сам Хорс розгнівався на неї за прокляття і тепер спалить її душу? Зіщулилась, затулила обличчя долонями.

— Не лякайся, жоно, всевидящий Хорс на тебе давно чекає! — Лагідний гучний голос знімає страх з душі Людани. — Ти прийшла.

Вона розм'якла повіки, відняла долоні від обличчя. Білий, у довгій до п'ят сорочці, з невеличкою сивою бородою стояв перед нею Ярогнів. Опирався на сучкуватий ціпок. Пильно вдивлявся в її очі.

Людана ступила до нього крок, простягла руки з вузликом, упала на коліна:

— Я прийшла... Вадимка нашого... захисти!.. Ось я тобі принесла за труди твої.

Людана тремтячими пальцями розв'язала вузлик, вихопила червоні чобітки з довгими халявками, які так веселили колись її душу.

— Ось... чобітки... Хзові! Візьми.

— Нашому заступникові навіщо вони?

— Ну ось іще — чаша. Ромейська. За три лодії купчини дали Величарові.

Ярогнів скліпив білі повіки, гостро зблиснули його світлі очі під навислими сивими бровами.

Людана обімліла. Якщо він і цього не прийме, що тоді їм робити на цьому світі? Хто заступиться за сина її?

Лихоманково трусила свій вузлик, відшуковувала срібний перстеньок.

— Оце іще напалок... срібний...— простягла волхву. Ярогнів мовчав.— А більше нічого немає! Прийми!

— Це прийму.— Ярогонів простяг руку до чаші й спритно підхопив її довгими гнучкими пальцями. Чаша від доторку обізналась високим дзвоном.— А це забирай.— Кивнув на чобітки.— Напалок також візьму. Срібло потрібно Хорсові.

— Авжеж, авжеж!..— повзала на колінах перед волхвом. Тепер обнадіяно кидала позирки за огорожу, де стояв кам'яний ідол. То була її єдина надія. Бог сонця і вогню — добрий Хорс!..

Свята материнська віра! Скількох дітей людських ти повернула з небуття!..

Дома Людана молитовно зводила очі до неба, до Сонця, до старого Рода і його дітей, до суворої Ріки Життя — Волхова і до доброї Мокоші... Повсюди жили повелителі й рятівники людини — на небесах і на землі, в травах і ріках, у горах і долинах...

— Мамо Дано, це я! — долинуло з-під високого околя. То був голос Вісни.

— Чого се ти на Славенах? Отець не велів тобі сюди приходити.

— Ой, мамо, немає ж вітця нині в мене. Варяги забрали. І Вадима забрали... А дядько Будята мені відмову зробив. Каже, вибубнили тобі весілля чорні люди — ти їм і рідня. Не боярська дочка віднині — чорна чадь. От я і прийшла...— Про все те Вісна повідала рівним тихим голосом. Безслізно дивилась на Людану. В її душі все немовби перетліло.

— Вовча сить дядько твій, Вісно! — обурилась Люда-

на.— То заходь до нас. Невістка мені-бо єсть! Ось тобі й червоні чобітки приготувала я.— Взяла дівчину за руку й повела. Вона була ще у вчорашній весільній сорочці, але вже без вінця, йшла немов осліплена.

А Людана раділа: боги вже її послали їй полегшу, невістку в дім повернули! Треба б іще раз сходити до волхва. Перебирала у пам'яті свої добра, виважувала їхню цінність очима волхва. Запримітила чіпкий бистрозорий погляд, який той кинув на чашу. Не відала проста слов'янка, що те срібло-злато потрібно не богам, а людям, котрі жадали скарбами поставити себе над іншими. Іно-го ж їм не дано.

Мовили пращури: мудрість не в словах, а в діяннях. Але слово, коли воно істинне, песе людям досвід, береже пам'ять. Якщо у слові не оживе пам'ять — не зійде й слава. А без слави звідки ж прийде гордість у душу людини? Хто вознесе її над прикрощами світу і над власними бідами? Ніхто же...

На Буєвищі, на давньому погості, де спочивали пращури родів слов'янських, стояло віддавна требище старого покровителя слов'ян Велеса. Йому приносили свої треби роди слов'янської мови, що прийшли сюди від велетів — від Нерева, й від моря, і від полудня. Коли тут об'явилися слов'яни від полуденних країв — від великої ріки — Дани, що називалась рікою Перуна, вони стали всі жити разом. Була у них майже однакова мова, свої молитви вони творили спільним богам — Роду і Велесу, Хорсу і всім земним добрим духам. На Буєвищі хоронили своїх родаків, тут же старійшини всіх родів творили суд, кермували землями, приносили найбільші жертви богам.

Згодом Буєвище обнесли земляним валом і Велес-Волос, покровитель скота, опинився у центрі нового градка, який стали називати дідинцем. Проте в усіх родових поселеннях, яких разом тепер називали Новгородом — збереглися ще й свої давніші боги-повелителі, які були ближчими до серця кожного поселянина. Давні оселища тепер стали називати новгородськими кінцями.

У кожному кінці чорні люди робили свою справу, до якої були найдатніші. Славени, що добирались до Ільмень-озера й Волхова на невеликих лодіях, були добрими лодійщиками, човнярами, й теслярами, уміли ставити високі доми на підклітях з онбарами, медушами, високими вежами — повалушами. Були славени і добрими звіроловцями, часто ходили до югри, до самоїдів і інших далеких

полунощних народів; приносили звідти шкурки соболів, лисиць, куниць, оленів, ведмедів. Тут же, навпроти мосту через Волхов, вони й влаштовували торги. Через те сюди прибували не лише бояри й купчини від інших кінців города, але й від усього Помор'я, від Ітиль-Волги, великої вільнолюбної ріки, від Хвалинського моря, від ромев, сарацинів...

Неревчани й осельці Людиногового кінця були вдатними рибарями, ковачами, щитниками, сидельниками, лучниками, гончарями. Але на обох берегах Волхова люди не забували ростити жито, ячмінь, просо, льон. І всі ті добра стікалися струмочками й річками у двори старійшин. Їхні комори тріщали вже від збіжжя. Тому вони тепер радіше брали потяги зі своїх вулиць срібними гривнами або золотими ромейськими грошима чи дорогими виробами із срібла, золота, брали чаші, тарелі, перли, колти, напалки, черені мечів, зброю, вуздечки в золотій чи срібній оздобі, хутра і все подібне. Можнили боярські роди. Можнили старійшини рукомесних братчин, які також тяглися начепити на свої чересла золоті боярські пояси.

Тож коли Гостромисла раптово полонили находники-варяги, його рідний братець Будята відразу ж пригорпнув до себе братові двори, вигнав стару челядь, поставив свою і вже порядкував у них як господар. Він також віддавна мріяв порядкувати і на новгородському вічі. Через те на вічі в Буєвищі Будята не став очікувати, доки його хтось попросить, а першим зняв свою високу шапку і ступив у коло яко керманіч. Бояри розступились перед ним — адже Будята був рідним братом новгородського посадника Гостромисла!

Тої ж миті Будята відчув, що він мовчазною згодою бояр і волхва вознесений над усім новгородським людом і може ним кермувати.

— Браття! — гукнув на повні дужі груди. — Браття!..

На доладній його поставі сяйнув широкий золотий пасок. Вітер пригладив тонкий ворс на соболиних опушках його білої вовняної опанчі. Вдатний із себе боярин Будята! Вічові мужі шанобливо зняли шапки. Зняв шапку і Величар. Голова його була замотана рушником, крізь який сочилась кров.

— Відколи наші пращури сіли на берегах Волхова, відтоді й маємо боронити себе. Люті сусіди наші, жадібні до наших добр. Невольять нас і дітей наших. Учора, знаєте, на Славенському кінці варяги побрали в полон мужів новгородських. Повели з собою і нашого посадника Гост-

ромисла!.. Що маємо робити? — Будята запитував громовим голосом віче. — Що маємо чинити?

— Стати на супроть!

— На нас напускає варягів лютий німецький король Людовик.

— Откуль відаєш?

— Прибув вістовий від бодрицького князя Добромисла, друга нашого. По всіх своїх землях, мовить, король стріли розіслав — кличе на рать багатого й бідного. Триста лодій уже налаштовано для воїв, які він хоче кинути на бодричів. А потім — і на нас!

— Іти на поміч браттям!.. Визволимо бранців!..

— Споряджай лодії! — гукало віче.

Будята розмахував шапкою, гамував народ.

Величар з синами підійшов до волхва.

— Благослови на рать! — нахилив перед ним голову.

— Хай тебе боги благословляють... і твій рід возславлять серед пращурів наших.

— І я з тобою, брате! — широкоплечий славенський ковач Біда став поряд із Величаром.

— А хто мечі куватиме? Рала і коси? Сиди вдома.

— І я! І мене благослови!.. Оборонимо сусідів наших — вони за нас заступляться!..

— Благословляю, люд новгородський! Здобувай собі славу, а нашим вогнищам — мир. Бо прийде в нашу землю ворог — усім ганьба! А вона сильніша від смерті. Благословляю! — Натовп ворухнувся. Передні мужі, що стояли близько від требища, стали на коліна. — Загубимо честь свою — загубимо життя. Здобудемо честь — і смерть не страшна: за смерть сини ваші відомстять! Могили пращурів благословляють вас!

Ворухнувся люд вічовий, опустився на коліна, припав до землі, в якій лежав прах пращурів. І раптом волхв, імені якого ніхто не міг знати, бо він був Великим волхвом, закрутився біля требища, закричав у шаленстві:

— Не яріться, боги! При сьогоднішньому сонці вам, спасителям нашим, буде віддана жертва. А ви, діти новгородські, чи готові присягти богам?

— Готові!.. Йдемо!..

— Тоді йдіть оружно до місця, яке обрали собі боги. Ось він, огонь горящий! Освітлює шлях перемоги позаду, і шлях, що веде до перемоги попереду! Оружжям своїм ударимо в ноги Велесу!..

Натовп зірвався на ноги. Мужі пикувалися у довгу вервечку. Декотрі з бояр стали на чолі її. Будята ж

лишився осторонь. А на Велесовому требищі уже шугопуло вгору вогнище. Новгородці посунули до нього. Стукали мечами чи сокирами об кам'яні плити і знову повертали в коло. Високе полум'я звивалось жовтавим димом над усім Буєвищем. Ніби якийсь дивний звір, впиваючись в землю, нетерпляче мотав хвостом. І раптом двоє челядинів волхва підвели простоволосого варяга, який утік від своєї ватаги. Руки його були прив'язані до туловища вірвовкою. В очах паленів жах. Жертва богам!.. А він же шукав тут захисту й порятунку...

— Варяг... — ніби вітер дмухнув словесами над головами. Бранець упав на коліна:

— Сину неба і Рода, Світовиде! Дай силу вистояти!..

Вічовики, що проходили повз нього, уповільнили кроки. Слов'янська мова варяга, ім'я слов'янських богів спинили й Величара. Якийсь гарячий струмінь пронизав йому серце, вивів з кола.

— Великий волхве, сей бранець сам лишився у нас. Він єсть слов'янин, бодрич! — На Величара дивились відчасні очі чужинця. У розширених жахом очах блимали відсвіти жертвовного вогню, який мав зараз спалити і його. По обличчю стікав лискучий піт. Безвусий, як його сини. Як Вадимко! Губи по-дитячому тремтіли й вигинались від марного зусилля спинити в собі дріж. І лодійщик звернувся до бранця: — Скажи своє ім'я, сину.

— Світовиде... дай сили... Мати Живо!.. — Хлопак був ніби безтямний.

— Він слов'янин! — обернувся Величар до волхва. — Не вели кидати у вогонь. Він молиться нашим богам!.. Він всю ніч пробув тут, біля требища нашого господина Велеса. Закон пращурів за нього. Не вели, Великий волхве, губити його! Боги наші покарають нас за братню кров.

Великий волхв насупив брови. Йому, хранителю поконів старожитніх, нагадують, що він порушує їх? Якесь замішання чи сумнів миттєво змигнули на зморшкуватому обличчі віщона. І Величар упіймав цю мить.

— Гріх упаде і на тебе, волхве! Не вели!

— Не вели! — гукнув хтось із протилежного кінця требища. — Не вели! — прогучало поряд ще кілька голосів. Волхв підняв над собою руки. Іти проти волі народу — упасти в мерзоту буття. Великий той муж, хто вмів в критичну хвилю здійнятись над мізерією. Тоді будеш владарювати над іншими, коли навчишся владарювати над собою, якщо навіть твоя гординя возстає проти тебе... Але... які слова знайти для відступу?

Мить вагання іколи стає межею життя. На волхва дивилися в очікуванні сотні обнадіяних очей. На ньому спинився божевільний погляд приреченого. І волхв знову здійняв над собою руки. Він милував. Дарував життя жертві.

— Іди! — сказав до бранця і першим торкнувся його рукою. — Да буде так!

— Слава тобі, отче! — крикнув хтось. — Слав-а-а!.. — Здійнялись догори мечі й списи, сокири й ратища. Це була, може, найщасливіша мить в житті волхва, мить щирої вдячності народу, мить великого, невимушеного страхом визнання.

— І тобі слава, муже! — кинув хтось до Величара. — Не дав погубити слов'янську душу.

— Хто єси, воє? — розпитували новгородці помилуваного бранця.

— З помор'я єсть, з бодричів-рарогів. Местивой.

— О, рарогі-соколи! Соколине плем'я бодричів!..

А полум'я шугало ввись. І сонце вже хилилося до обрію. Великий же волхв дав щойно обітницю при сьогоднішньому сонці принести жертву віщому вогню. Як же тепер буде? Жертва мала освятити майбутню перемогу над ворогами.

Будята, що досі стояв осторонь, підійшов до волхва, який, знеможено упершись обома долонями в свій сучкуватий посох, ніби дримав. Сорочка на його спині була геть мокрою. Вперше в житті він порушив обітницю богам. Яка ж кара за це йому уготована? Будята тихо мовив:

— Вустами Величара-лодійщика боги порятували твоє обрання. Але у Величара тут двоє синів. Боги можуть обрати когось із них.

Великий волхв немовби прокинувся, стрепенувся, уперся поглядом в огонь. Ось він, його порятунок! Обличчя його стало червоним від відсвітів полум'я, грізним, налилось рішучістю. Він повернувся до Величара, який поставив бодрича Местивоя між своїми синами — Бравлином і Дальком, щось йому пояснював.

— Ти! — відстрибнув до них волхв і цупко вчепився кістлявими пальцями в худеньке плече отрока Далька. — Ти єсть угодний богам! Ти чистий душею!

Величар і Бравлин заміли. Боги жадають їхнього Далька? Богам того замало, що забрали у них Вадимка? Ім, одначе, не можна суперечити. Їм потрібно лише коритися. На їхню милість можна тільки сподіватись. Але ж Далько... Найменший син його... Крив його...

Величар упав на коліна. Ударив чолом об землю. І здалося йому, що якийсь приглушений голос наказує йому: «Людино, пощо шукаєш захисту в сільніших, злостивіших, зухваліших? У собі шукай захисту! У собі!» То був зойк з глибини душі, але ошуканий, пригноблений Величар не прислухався до нього. І ніхто не підняв слова супроти володаря потаємної волі богів.

Великий волхв підвів переляканого хлопчину до вогнища. Челядини Велесові вмить скрутили йому руки вервечками. Отрок запручався, забився в риданні. І через хвилину захлинувся вогнем...

Кумири прийняли жертву за майбутню перемогу при сьгоднішньому сонці... А повз требище у могильному мовчанні йшли новгородські мужі... Боярин Будята переможно поглядав на цих слухняних холопів. Тепер усі ці обікрадені духом худії люди мають вершити його волю. Її зараз і оголосить великий волхв, якому Будята уранці віддав свою шану і... міх золота... для бога Велеса...

Сутеніло. Сонце сідало за далекі сині ліси. Останні рожево-сріблясті промені сяялись з прозорого чистого неба над рікою волхвів і чародіїв. Де-не-де зблискували зірки. Ніби володар небесних хоромів Сварог просівав крізь своє сито перетерті на жорнах сонячні зерна пшениці. Від того білі ночі стояли в ці дні квітня місяця над землею новгородською — від краю до краю. У відблисках сріблито-рожевого неба й дотліваючого вогнища тьмяво світилися широкі золоті пояси новгородських багатіїв. Ось перед ними знову постав босоногий Великий волхв. Здійняв догори обидві руки — широкі рукава сорочки зсунулись, оголивши зморшкувату, зсохлу шкіру рук і вузькі долоні, які не знали ні рала, ні молота... Це були страшні руки...

Великий волхв гучно крикнув:

— Богів наших оголошую волю! Да буде віднині боярин Будята кермувати у нас на посаді. Посадимо його! — Він обернувся до бояр. Ті згідливо похитали своїми високими соболиними шапками.

— Да буде! Посадимо Будяту! — Двоє бояр статечно підійшли до Будяти, взяли його попід руки й посадили на камінь біля требища. За давнім звичаєм тепер Будята визнавався посадником усїєї новгородської землі. Віднині він мав силу і владу, правив іменем богів, бояр і пращурів своєї землі.

— Воля його і слово — від богів! — викрикував волхв.

— Да буде! — Бояри і віче вклонились Будяті.

Тоді Будята звівся на ноги. Вклонився боярам, волхву і вічу.

— Дяка тобі, волхве. І вам, старійшини! І вам, люді новгородській! Собраття мої і совоїтелі! — гукнув до віча Будята. — Оголошую волю богів наших: князю бодрицькому Добромислу дати дружину в поміч негайно ж.

В цю мить зі сторони Волхова долинуло:

— Отче! Отче! Сольба прибула! З Кисва, мовлять! — до волхва бігло два отроки.

Волхв, Будята, бояри і все віче повернулись обличчям до ріки: якщо сольба з Кисва, то неодмінно на лодіях.

Звідти й справді піднімався до Бувшища гурт людей. Попереду йшов воввода Ольма. Невеличкий, сухорлявий, з коротко підрізаним волоссям. Сви вуса — до пліч. При боці в нього висів важкий меч.

Уважно оглянув вічовий люд, підійшов до требища. Кинув у вогонь жменю землі, статечно вклонився:

— Від київського князя — слава і шапа людям новгородським! Маю повідати, боярове. — Ольма ще раз оглянув насторожених бояр. Всі очікували зачасно його слова. — Київський князь велів передати: Новгород мнозі смисленими боярами чесний єсть і славен явися по чужих землях. Пощо ж нині хоче із Кисвом воювати? Два літа лодії новгородські не спускалися до Дніпера-Славутича. А нині князь Тур передає: треба йти на ромеїв. Кияни дружину збирають. А як дані не дасте — не бути новгородцям в дружині князя. Ваше слово, а князя — меч.

Віче зашуміло. Воно зовсім не хотіло брати від русів полян меч. Мужі хоробрі згадували давній похід на ромейські гради в Тавриді. Згадували золото, й паволоки ошатні, і челядь, яку взяли тоді.

Та з часом забулися рани, і кров, і полеглі в бойових ськах. З відстані золото блищало вабливіше!..

Будята-посадник мав дати відповідь київській сольбі, розгублено поглядав на своїх бояр смислених, не міг угадати, чого вони жадають. І коли Ольма, не дочекавшись слова посадника, рушив до своїх лодій, з місця зірвався боярський син Ольг, підбіг до київського вовводи:

— Наша згода!.. Передай князю нашу згоду! Наші роди слов'янські одвіку, мовлять свідущі, жили у дружбі. Не втикали між собою меч. Пощо князь Тур погрожує мечем? Ми даємо згоду! — кричав Ольг.

— Діло мовить, хоч і молодий. Даємо згоду! — завурчили бояри.

— Київ — опора наших земель і отчина наших пращурів. Князеві Туру — наш уклін і наша дружина! — вклонився вже й Будята до Ольми.

— Авжеж, повалуші й онбари наші оскуділи без золота. Забули добрі мужі, коли на торгах чага була по погати, а кощей — по різані. Прийшов час ополонитися челяддю й худобою... Дати Києву дружину!.. — кричали уже й бояри.

— А кому вести? Будяті?

Новий посадник від несподіванки укліяк на місці. Що се — його хочуть випхати із Новгороду? І раптом почув рятівне для себе:

— Геть Будяту! Нехай Величар веде!.. Нехай син його — Бравлин. Хочемо Бравлина! — волали мужі.

— Бравлин! — радо вигукнув Будята. — Поведе усіх молодий муж — Бравлин! Син Величарів!.. Добрий молодець новгородський!..

— Да буде!.. Згода! Бери дружину! — твердо мовили вітові. Може, цією довірою до останнього Величарового сина хотіли залагодити свою вину перед шанованим чоловіком за смерть отрока його Далька, за полон Вадима...

Настала тиша. І тоді Великий волхв сказав:

— Боги благословляють рід Величара-лодійщика! Да буде воєводою Бравлин... — Великий волхв був і справді мудрим: страшно залишати у Новгороді буйну силу молодечу, та ще коли вона збурена неправдою. Рід Величара-лодійщика має усі підстави підняти меч за свої кривди на бояр і на нього, волхва. Нехай-но іде звідси той Бравлін! Для Величара також настане свій час... Настане час!.. Хай ідуть із града...

І Величар, і Бравлин на мить ніби й забули за Далька. Хвиля високої честі колихала їхні душі.

Тільки Людана, почувши це все, думала про несправедливість богів, які віднімали у неї останнього сина...

А Величарів син Вадим, словенський гусяр, виспівував тужливо:

По морю, морю синьому,
По синьому, варязькому
Ходив-гуляв Сокол-корабель
Не багато не мало — дванадцять літ.
На якорах Сокол-корабель не стоявав,
До крутих берегів не приваловав,
Золотих пісків не придавлював...

Корабель той був небачений: ніс і корма здіймалися зубастими пащеками дивних зміїв. Замість очей у передньої голови — два прозоро-сипі яхонти, за брови правлять чорні соболі мамурські, а за волосся — куніць золотистих незчислімо...

І летів той корабель-лодія по високих гребенях хвиль легко й борзо, а за ним — менші лодії під вітрилами. «А чії то кораблі-лодії? — питали чайки одна в одній. — Нехай-но скаже про те море холоднее, море варязьке...»

Величарів син виспівував на першому кораблі. А суворі, насуплені, вітрами видублені обличчя гребців-веслярів дослухалися до лоскітливих слів гусяра-співця, що величали їх, розносили про них добру славу по землях. Вони любили його, Вадимову, мову. Бо голос того гусяра, як срібний дзвіночок, ніжив їхні закручені серця, наполював хоч невеличкою відрадою...

А Вадим співав. Нагадував їм про твердь прибережної землі, про ніжні руки дівчиць, які вірно чекали їх із вічного походу, про теплі вогнища хиж, що чаїли в собі надію на зустріч, на багатство, на щастя...

Витязь Буй сидів на кормі і уже в котрий раз подумки дякував своєму богові Водану-Одину за прозріння, що настало з появою на його лодії цього бранця.

Це було після походу на Ільмень-озеро, коли вони налетіли на великий слов'янський городок. Витязь Буй тоді увірував, що всі їхні походи по слов'янському побережжю дають їм усім добрі надбанки завдяки цьому сонгаре-співцеві, який своїм срібним голосом ублажає водночас і грізного варязького бога, володаря усього світу й усіх морів-океанів Одина, і величавого солов'янського бога Світовида. На його лодіях чимало гребців, котрі кланяються Світовиду, бо набрав їх урманський крігаре-воїн із слов'янських земель.

Ще жодного разу не наскочили вони на засаду, гуляли по морю вільно, як вітри, безкарно палили й грабували добережні оселища й градки слов'янських племен — варів, рарогів-бодричів, лютичів, поселення на островах, заходили по ріках Лабі й Одрі в глибину слов'янських земель, поверталися у відкрите море.

Тільки ж чому сонгаре-співець каже, що дванадцять літ плавав їхній диво-корабель, бот по-урманськи? Далєбі, для красеного слівця говорить. З ними він пробув недовго. Щоправда, гребці Буя-визязя перегрібають веслами це море років із п'ять. Але щастя й багатства не дуже їм

посміхаються. Що заберуть у селищах — поїдять, поносять, подеруть на собі.

Народ цей слов'янський, що подекуди називає себе русами, не любить збирати золото й срібло, як це водиться, кажуть, в полудневих багатих краях. Вдовольняється більше тим, що дає земля і ратайський труд. Навіть жителя свої люди ставлять із хмизу, плетуть довкола загнаних у землю паль стіни, замазують глиною, дах накривають очеретом чи соломою. Аби дощі й вітри не пролизували їх.

Зате які відважні й горді ці слов'яни! Смерті не бояться, і коли нападають на гніздовища урманів чи датчан, з якими воюють постійно, пощади нікому не дають. Тож мудрий витязь Буй у свою дружину охоче набрав тих слов'ян-варягів, що на своїх лодіях нищпорили по всьому Велетському чи Варязькому морю. Бо коли такі звияжні Велетському чи Одина-бога і дадуть присягу на вірність, ніщо не зможе їх порушити клятву. Одне важко: прихилити їх до себе. А коли дістав згоду, можна йти в землі і полуночні, і полуденні, і до ромеїв найнятися на службу.

Часто замислюється крігаре-витязь над своєю долею. Не дуже вона звеличила його тут, на берегах холодного моря. Хоч, правда, воїв добрих назбирав. І найкращі ж серед них — слов'яни. Вадим новгородський — бард, співець, Забой — велет із градка Волинь, достойні і Крут — з вагрів, і Управда — поморянин із Русіграда... Та всіх і не згадаєш в одночасі!

Витязь Буй добре знає їм ціну, бо ще змалку, від матері-слов'янки перейнявся повагою до них — за відвагу. Матір називали Доброславою. І звуки голосу її, і пісні її нагадують йому нині співи Вадима-гусяра. Може, то мати і випросила його у суворого Одина і у відважних дів-воїниць Торгерду та Ірпу, що давали воям перемоги. Про це витязь сказав Вадиму. Просив, щоб той частіше співав. Тоді гребці твердіше налягали на весла і лодії неслися по хвилях мов на крилах. Всемогутній батько океану давав їм снагу!

Вадим виконував просьбу витязя Буя. Але на другу весну, коли після зимівлі у домі Буя вони знову вийшли в море, попросив прийти в його землю й покарати зажерного новгородського велемоця старійшину Гостромисла. Того самого Гостромисла, якого вони взяли було в полон, а потім відпустили додому. Бути веслярем уже не здатний, бо старий, то нехай іде в землю свою і готує щоріч-

лу данину витязю Бую і його варягам. Тоді Буй ще не знав, хто скривдив рід Вадима. Сам же Вадим лишень оживав од завданих нападами ран. Та коли ожив, посадили його до правила. Добрий був із нього керманч! Тоді й почули його пісні, що сумною білогрудою чайкою летіли до рідного берега:

Під славним та великим Новим-градом,
По славному озеру по Ільменю
Плаває-пропливає сірий селезень,
Ніби ярій гоголь занурюється,
То плаває-пропливає да черлен-корабель
Новгородського молодця Славка Буславича!..

Витязь Буй охоче пообіцяв відомстити Гостромислу за наругу над Вадимом. Він сам колись пішов у варяги, щоб помститися багатичу за поганьблення своєї сестри Астриди. О-о! Той навіки пам'ятатиме, цього кривдника також зуміє покарати. О, він це зуміє. Багато літ уже долає хвилі холодного Одиного моря, багато чого навчився.

А ти лишень співай, Вадиме-бард! Співай! Скоро і твій час настане. Он бачиш, весняне біле сонце вже піднялося над сизими гребенями Одиного царства. Великі густі зграї крикливих перелітних птахів уже понеслися з вітрию на рідні острови. Будуть вони мостити свої гнізда, виводити своїх дітей.

А чи доведеться тобі, витязю-воїне, мостити своє гніздо? Чи отак звікуєш свої літа, ганяючись навперейми з вітрами за примарною долею своєю?..

Важку думу думає витязь Буй. Дослухається до слів Вадима-барда:

А добрий молодець по тій лодії походжає,
Такі слова промовляє:
«Світ, моя дружина хоробря,
Тридцять удалих добрих молодців!
Ставте корабель поперек Ільменя,
Приставайте, молодці, ко Нову-городу...»

Журба точить душу співця. Жде не діждеться, коли стане на свою землю... І гребці сильніше налягають на весла...

— Добрий витязю! — урвав свою пісню Вадим. — Сонце вже високо по небу ходить. Час до Нового града навідатись. Гуслі свої срібнострунні забрати хочу!

— А ми і йдемо туди, барде. Як Місяць пройде по небу одне коло, будемо там.

Вадим примружив очі. Морські вітри й солоний піт ніби обезбарвили їх за довгі місяці блукань. Брови також

вицвіли. З-під жовтуватих острішків ті очі позирали на світ страдницьки й водночас спрагло, твердо. Ніби щойно викувані наконечники списів. Обличчя теж змужніло. Невеличка русява борода прикривала своїми кільцями уперто випнуте підборіддя. Гай-гай! Чи й упізнала б Вісна в цьому широкоплечому воїнові колишнього ніжногосого й тонкостанного гусяра Славенського кінця!

Агов, боги роду слов'янського! Дажбоже-Хорсе! І ти, Велесе! Дайте йому віри в себе, дайте чар невідворотних, щоби пошвидше побачив отчий поріг... І тебе, Вісно-жонно... А може, залюбилася з кимось іншим? Може, боярин Гостромисл пошлюбив за сей час із якимось багатим?..

Немовби зашуміло йому в голові від цих думок. Боярин Гостромисл! Він уже давно володарює в Новгороді. Вадим кинув на днище лодії старі розсохлі гуслі, аж струни ображено задзвеніли, й пересів із корми на лавицю, щосили гребонув важку холодну воду моря... Швидше до Новгороду!

Витязь Буй тільки очима змигнув на мить. Добрі вої у нього! Добра дружина! Як дістане від Гостромисла обіцяну данину — щедро вділить усім. Але ж... Вадим поривається чогось додому. Чи не задумав утекти від нього, як утік у Новгороді бодрич Местивой?.. Не втече. Він йому вділить найбільшу частку данини. Потім знову поведе у свою Фіонію. Там одружить з котроюсь із сестер. У нього їх чотири — хай Вадим вибере собі найкращу. Аби тільки боярин Гостромисл приготував усе, що пообіцяв.

Відколи слов'яни-венети поселились на побережжі Холодного моря, відтоді (це пам'ятають їхні роди і їхні волхви) їм доводиться битися з готськими дружинами, з германськими і датськими нападами. За тисячоліття цієї боротьби зітерлось із пам'яті багато уславлених імен вождів і відважних воїв, котрі відстоювали незалежність усього венетського Помор'я. Бо мусили і далі боротись.

Венетська земля, її багатства вабали до себе все нових і нових воївників. Датські, норманські вікінги, морські королі й пірати, німецькі графи й герцоги, а пізніше єпископи й королі безкінечно терзали землі сусідів-слов'ян. Латинські хроністи не втомлювались обліковувати багатства своїх сусідів, до яких невпинно тяглися жадібні руки загарбників. «У морі, в ріках і озерах неймовірно багато риби, — писав один із них, — цілий віз оселедців

можна купити за пфенінг; всі землі заселені дичиною, буйволами, оленями, дикими і домашніми свиньми, ведмедями і великою кількістю диких звірів усякої породи; великий повсюди достаток коров'ячого масла, овечого молока, баранячого жиру, огром меду, пшениці, проса, маку, нарешті, овочів різного роду. Робочих коней — многота. За достатком всяких плодів можна було б вважати цю землю обітованою, немає тільки вина, оливкової олії та фініків...»

Слов'яни постійно відбивалися тут від нападників і самі поволі звикли до морських походів, набігів, битв і розбоїв. Та найбільше вони торгували. Торгівців із Венетського побережжя знали у Візантії, у прикаспійських землях, на Волзі-Ітилі, на Дніпрі, а ще більше в Данії, Швеції, а також у франків, англів, по всьому південно-західному побережжю Венетського моря, на островах, на південних узбережжях Скандинавського півострова. Венетські купці ходили по морях з великими дружинами, море для них було рідною домівкою, а морська війна — звичайним ремеслом. Слов'янські дружини вагрів, бодричів, лютичів — не залишалися в боргу перед своїми ворогами. Німецький хроніст писав: «Усе це народ відданий служінню ідолів, завжди буйний і неспокійний, що шукає здобичі в морському розбої, вічний ворог датчан і саксів...»

У пізніші часи, коли посилювався натиск німецьких феодалів і католицького духовенства, що з жорстокою впертістю насаджувало свого латинського бога, слов'яни кинулись відчайдушно захищати віру пращурів і, звичайно, за жорстокість платили ворогам жорстокістю. Хроніст Гельмгольд записав: «Якими різноманітними видами смерті слов'яни губили християн, розповісти важко...»

Хроніст цей тільки забув записати, як люто катували його одновірці язичників-слов'ян. Назва слов'янських племен, особливо тих, які жили поблизу німецьких і які постійно мусили боронитися від ворожого наступу, відбивали їхню воївничу вдачу: вагри — хоробрі; бодричі — невсипущі; рароги — соколи; лютичі — люті; велети — венети — могутні, великі...

Пізніше хроністи часто об'єднували всі ці назви одним словом — велети, або венети. Слава про них летіла по всіх країнах. Англійці про них писали як про народ, який є найвоївничішим на морі і на суші. Відвагу, стійкість, героїзм слов'ян у боротьбі із поневолювачами італійські та німецькі автори розцінювали по-своєму, їхню непокору називали жорстокістю, навіть ненажерністю.

Та найоб'єктивніші, пайчесніші із одвічних ворогів приморських слов'ян не могли утриматись від захоплення їх мужністю. «Ці слов'яни — народ міцний і виносливий на труд, він звик до зовсім пелукавого життя, — пише саксонець Відукінд Корвейський. — Чесність і порядність між ними така, що вони, майже не знаючи, що таке кража й обман, не замикають своїх скринь. Не видно у них ніде замка або ключа... Одяг, гроші, усякі коштовності вони ховають в коробки й скрипі, просто прикриваючи їх віком, і не бояться злодійства, бо його не знали».

«Що не добуде слов'янин своєю працею, чи хліб, чи рибу, чи дичину, він усе віддасть частуванню й вважає кращою людиною того, хто щедріший», — писав Гельмгольд. І далі: «Дивовижна річ: у поморян не знімається піколи зі столу їжа; у кожного господаря є окрема домівка, чиста, вбрана, яка служить лише для столу й частування; в ній стоїть стіл з усякою їжею й питвом, завжди накритий, і, коли одне блюдо вивільняється, несуть інше; відтак лишень покривають блюдо скатертиною найчистішою, і їжа завжди готова й чекає гостей, і в усяку годину, коли захочуть поїсти чи гості прибули, чи самі домашні, то, увійшовши в трапезну, знайдуть усе готовим...» Той же автор зауважує, що слов'яни не допускали, щоб серед них були бідні або щоб хтось жебрав милостиню. Хворих і старих віддавали на руки родичам, які й турбувалися за них до кінця...

Саги скандинавів і легенди слов'ян зберегли чимало згадок про перемоги й відважні подвиги слов'янських воїнів і в пізніші часи.

Віками тривала війна північного слов'янства проти імперії Каролінгів, яка побудувала на східному порубіжжі лівію укріплених фортець. Ця боротьба в IX столітті злилася із боротьбою чехів, моравів, словенців, хорватів, болгар — майже всього слов'янського світу — проти німецької держави, що зазіхала на їхні землі, прагнула онімечити, нав'язати християнство.

Германський король Людовік у 858 році відправляє проти слов'ян війська у трьох напрямках: проти моравів і їхнього князя Ростислава; проти полабських сербів; проти бодричів і глинян на береги Венетського моря і Лаби. Сам він збирає ще одну рать і вирушає воювати свого суперника, короля Франції, рідного брата Карла...

А князь бодричів Добромисл у цей час об'єднав племена гаволян, сербів, вагрів, гломачів і встановив союз із сусідами — норманнами. Бодрицькі князі постійно то вою-

вали, то дружили з ними. Цього разу відгукнувся на заклик Добромисла племінник датського короля Гаральда вікінг Рорик. Він прийшов на допомогу Добромислу. Разом вони напали на Саксонію, що була вже під владою германського короля, вибили чужинців із слов'янської землі. Людовік завернув свої війська, спрямував проти союзників. Слов'яни і норманни зазнали поразки. Рорик розірвав союз із Добромислом...

Тоді Добромисл скликав віче. Це була дивина на всю землю бодрицьку! Хто не знав тут, що уже півстоліття князі не скликали цього племені на вічову раду — з того часу, як імператор Людовік Благочестивий насильно посадив там князя Чедрага. Князі-волостелі бодричів усі справи вирішували тільки на раді із старійшинами.

Та Добромисл зневажив думу своїх ліпших мужів: те пер кликав на віче худий люд. Як те робили сусіди-лютичі. У лютицькій землі князів давно вже не було — усі справи вершило тільки віче, народ! І князь бодрицький у цей тяжкий час наважився також виявити довіру своєму народові.

Але ця довіра народу оберталась недовірою до старійшин. Через те можці на вічі цупко тримались один одного.

Князь Добромисл жадає підняти за собою ще й лютичів? Отих возносливих сусідів, що живуть без князя й хизуються своїм вічем? Що хочуть бути першими серед племен венетських? «Немає згоди!» — дружно кричали старійшини.

Князь Добромисл хоче возвеличити свою владу над ними з поміччю свого люду і дружин сусідніх племен? «Не бути цьому!» Пошлють самі сольбу до поморян, і скамошне віче не дасть згоди на поміч Добромислу. Скажуть ліпшим мужам Поморської землі: князь Добромисл хоче побити вашими руками не тільки германського короля, але і своїх ліпших людей. Хоче сам керманити у бодричів. Яко цар. А як попустимо, то й ваш князь поморський захоже того! І зйдуть із землі слов'янської знатні роди — ваші і наші. І тоді сусіди — лютичі — заберуть ваші й наші землі. Краще нам не воювати з німцями, а дружити з їхніми благородними герцогами й королями. Аби нікому не коритися!

Тоді Добромисл розпустив віче. Покликав до себе потай кушців, які відправлялися з крамом у довгий шлях на Ітиль-ріку, попросив зайти в Новгород. Він знав: через

чотирнадцять днів купецькі лодії пристануть на землі новгородській. Затим іще кілька днів переходу по річках і морю Нево — і лодії вийдуть Волхов-рікою до великого града на Ільмені...

Новгородці знову збиралися в похід.

Величар і всі лодійщики Славенського кінця довбали днища нових кораблів, на них набудовували високі борти, конопатили, заливали смолою щілини, ставили щогли для вітрильників, спускали на Волхов. Кривичи, щитники, ковачі готували мечі, списи, кольчуги, шоломи — усе, що потрібно воїну в далекому поході.

В усіх кінцях Нового міста чувся дзенькіт ковадл, скрегіт заліза, пахло смолою й живицею — чорні дими слалися по вулицях і садибах. Наприкінці седмиці ремесники виносили на торговище різні вироби — продавали, міняли, дарували... Лише лодійщики нікому не продавали своїх лодій: їх забирав посадник Будята і платив за них гривни із градської скарбниці.

Від світання до сутінків стовбичив Величар на дворі. Спритно орудував він то тесаком, то сокирою, то долотом, то рубанком... Піт заливав йому очі. Волосся, туго перетягнуте ремінцем на чолі, злипалося у довгі косми. Трищала й розповзалася на буграстих раменах сорочка... Він того не помічав. Як не помічав ні високого сонця, що вже пекло по-літньому, ні зелених віт яблунь, що уже одцвіли і наливали соком тугі сув'язя плодів. Не помічав і дбалоного свого помічника, бодрича Местивоя... Тепер він один і лишився йому — замість синів...

Та що б не робив Величар, як би не шаленів у роботі, в його очах палахкотів, гугонів жертвний вогонь; той, що на Велесовім требищі з тріскотливим шумом пожирав одяг, волосся, шкіру, очі — великі перелякані очі — його Далька. Дим від його найменшого сина був нестерпно гіркий... І понині шаленіє кров і тьмариться розум у Величара, крижаними голками шпигає серце від несамого синового волання. Він знову ніби чує його. І тоді руки безвільно м'якнуть і німіють. І щоб не випала з рук сокира, Величар напружувався і гахкав:

— Гах-х!.. Гах-х!..

Віялами розліталися вусебіч бризки трісок. Здавалося, що з-під сокири разом із тими трісками викрешувалися іскри його горя. Местивой стоїть поряд і трохи відсторонюється. Він розуміє Величара... І чує за собою якусь вину, й від того його руки починають тесати ще швидше,

аби хоч якось перейняти на себе ваготу безмірної Величарової скорботи.

Щоночі, влягаючись спати після тяжкої праці і не засинаючи ні на хвилину, Величар молив богів. Спочатку просив Рода, потім якось непомітно в його уяві цей бог-подиш-вседержитель перетілювався у Хорса. Але його лагідне, усміхнене обличчя, благість і тепло, як і доброта діда Рода, не захищали Величара від кривд. Само собою і виходило, що він частіше почав звертатися по захист до бромовержця Перуна. Благов його захистити вогненным мечем справедливості від папастей; просив скарати клятого Будяту, який підсунув волхові Далька для жертви. Бачив же, як Будята вказував очима на його отрока!.. А декотрі з мужів чули і його слова...

Бо навіщо тому сютному богові, володарю стад худоби й усіляких добр, навіщо цьому старому господину небесних і земних багатств людська кров? Він помножує добро у людських коморах і в людських душах. Та нині Величар бачить інше: те добро зникло найперш із серця волхва, з серця боярина Будяти і його братця — боярина Гостромисла. Вони стоять на стежі гріха. Хотіли класти на требище бранця-бодрича, який не з власної волі прийшов сюди, але з власної волі лишився тут. Велес прийняв його під свій покров — ніч перебув цей Местивой біля требища. Значить, благодать цього бога увійшла в його душу! Він не міг померти на требищі за свою безневинність. Цей хлопак так чимось нагадав йому Вадима. Той теж бранець... Десь у полоні... Через те щось і кольнуло у справедливе серце Величара-лодійщика: він мав захистити беззахисного, мав відстояти покон людського роду, за яким людина народжується на світ, щоб жити. І гадав: справедливість обернеться рятівною силою для його Вадима.

Але не подумав добросердий Величар, що справедливістю своєю підрізає силу Великого волхва і золотих поясів.

Горіти їм, проклятим усіма богами, у такому ж сподіялому вогні!.. Смерть за смерть... кров за кров — за стародавнім звичаєм. Перуне, грізний і праведний боже, націль свої вогненні стріли у супостатів роду людського!.. Спояли ворогів наших вогнем, грозою! Дай у руки йому свій непереможний меч і залізної сили дай для великої кривної мсти! О, як потрібні зараз усім людям твоя, Перуне, нездоланна сила і твій меч! І ти, Местивой,

бодроче, молись своєму Світовиду — то ж рідний брат Перуна, і так само має караючий меч і спис.

У серці Величара рушилися старі храми, давніші поко-ни і молитви. До нових богів тяглося його скривджене серце. І тривога на душі билась крилами, як спутаний сокіл. І сялась невіра в себе... у свою правоту...

А коли невіра й сумнів закрадається в душу людини — настає самота. Під її ногами хитається твердь. І ніби ти сам розпластуєшся на требищі життя...

За думами-розмислами незчувся, як перед ним опинився його добрий сусіда — ковач Біда. Прибіг, либонь, від горна — весь чорний, прокопчений димами й духом розпеченого заліза. Низький на зріст, але дужий в плечах. Ніби з кременю витесаний. Блискає голубими очима на чорному від природженої смаги обличчі. В руках тримає кліщі — вони ще димлять.

— Новина, чув? — перше кинув до Величара, а потім привітався. — Боярин Гостромисл повернувся! Із староградськими купчинами.

Повернувся Гостромисл? Із полону? І його не покарали боги за кривду? О грізний Перуне, нашли на нього свій караючий огонь! Величар з такою силою рубонув колоду, що Біда аж пригнувся.

— Здурів чоловік... Кажу ж... Гостромисл має знати щось про Вадимка. Пошли Вісню, хай розпитає.

Сусідова порада варта уваги. Вісна — жона Вадимові перед богами і перед людьми. Хай іде до свого батечка. А Величар не буде ні про що питати у боярина Гостромисла.

Цюкнув сокирою в колоду, попростував до дому. Біда рукавом сорочки витер з чола піт. Підставив своє, пекучим вогнем горна змордоване, обличчя під повів вітру, що леготів з Волхов-ріки. Звідти, з-під мосту, доносились перегуки волочан, веслярів, купчин і різного торгового та ремісничого люду новгородського.

— Еге ж... Вісна про все й дізнається... — буркнув Біда. І пішов.

Вісна жила чеканням. Буяла весна, а весною ніхто не вірить у кінець життя. Хто думає із живущих па землі про згасання сонця в очах, про минуність щастя, коли його ще й не куптував? На землі буяла весна, вона була в буйному шумовинні яблуневих садів, у широких розливах прибулих вод. Весна жила у паморочливих переливах солов'їних витьохків, у цвіркотінні ластівочих зграй, у стрекотливих гуках червононогих буслів. Земля

квітувала й співала, і душа Вісни летіла услід за лебединими стаями. Повнилась сумом і вірою, що світ зітканий з добра і краси, що все гріховне, мерзене, підле — відступить перед світлом. І що Вадимко її неодмінно повернеться.

Вісна говорила про це Людани. І мати на хвилю веселишала. Її скорбних уст тоді торкався проміпчик усмішки. Розрадонька ти паша! Утіхо солодкая... Може, твоя віра, твоя певність — від богів і допоможе її синові вистояти в негодах життя.

Але їй, Людани, боги не подавали п'яких добрих знаків. Були до неї лихими, як і до її дітей. В ту священну мить, коли своїми руками щиро віддавала найліпші скарби свого дому, найсвятіші обереги її щастя, боги забрали у неї синів.

Біль і образа на богів точили Люданине серце. Сльози застипали перед зором її небеса, безжалюбно перевертали світ. Вона зробилась ніби сама не своя — зів'яла, зжухла, змертвіла. Її невсипучі руки робили усе самі — вергали рогачами горшки в печі, доїли корову, прали, порали шиву. А душа немов заціпеніла. Ото лиш і відтане на мить що від слів невістки.

Вісна горнулася до свекрухи. То заглядала їй в очі, то підсовувала ласий шмат хліба, рибини чи курки. Це ж була мати Вадимова! Вони удвох його вірно чекали й небурадно любили. Ні, тепер, либонь, утрюх. Але про це знала тільки Вісна.

Людана збиралась пекти хліб. Тісто підійшло добре, дражливо пахло на всю світлицю. Вистоялось на хмелю. Людана, засукавши рукава й обгорнувшись чистим рушником, місила його, підсипала із миски борошна обережно, щоб не впала на мостини жодна порошинка. Останній-бо хліб в цьому році.

— Дону, збігай ще раз до комори. Може, де знайдеться який вузлик борошенця? Хоча б з півмиси — не вистачає...

Вісна бігла до комори, нишпорилла в усіх закапелках, проте борошна вже ніде не було.

У печі тріщав вогонь. Черинь дихала, пашіла гарячиною. На столі лежали пелюстки капусти — на них господиня зараз викладе палянички, засує їх у піч. Палянички підростуть, зарум'яняться... от тільки зам'яке тісто... не вистачило борошна.

— Може, я збігаю додому? Попрошу...

— Ні-ні! Не ходи, дитино. Не ганьби себе і нас перед багатичами!

Щосили рвонулись двері. На порозі став, хитаючись, Величар. Що з ним? Грюкає дверима, ніби не знає, що хліб збираються садити в піч! Усіх добрих духів дому налякає...

— Що тобі? — здивувалась Людана.

— Гостромисл повернувся... З купцями старгородськими. Відпустили його варяги. — Людана так і присіла на лавицю. Боярина Гостромисла відпустили варяги! А Вадимка? Гостромисл — боярин, багатич. Від усяких бід відкупиться. А Вадим?..

— Вісно! — кинулась до невістки. — Таки доведеться бігти додому... за Вадима там розпитай...

Вісна як ногу вломила. Тільки встигла кинути на стіл порожній полумисок. Від удару він розколовся навпіл. Людана схопила черепки, спробувала стулити їх, але вони не тримались купи. Серце забилося у тривожному передчутті — поганий знак подали їй боги. Зціпила у відчай уста.

Руки не слухались, ураз поважчали, ніби в них хто насипав піску. Так-сяк посадила палянички, затулила заслінкою... і стала ждати Вісну. Величар теж очікував її, незрушно сидючи на лавиці. Уже й зсутеніло. А разом із сутіннями до хати вповзали лихі вістуні... примари... страхи... Уже й ніч упала на землю. Замерехтіли у сріблистосірому небі золоті іскрини. Тихо влягався по кутках сон. А Вісни не було.

— Вона вже не прийде, Величаре... Боярин не пустить...

Душа душу чує, а серце серцю вість подає. Так бають слов'янські люди. Вісна жила сподіванням, що Вадимко живий, хоч не бачила ні неба, ні сонця, ні зір — скорбота біла у скроні, бугом перетинала горло. Щезло довкола неї життя — усе виповнилося темрявою. Тоді Вісна намагалась вслухатись у себе, до того життя, що озивалося в ній. Як би зраділа мама Дана і отець Величар, коли б знали! Але їй соромно про це сказати батькам. Ні, не Гостромисл і не бояриня Мирослава, що породили її на світ, а тепер вкинули в темний чулан, як у безодню, були її батьками. Вони й чути не хочуть про Вадимку. Стережуть її, щоб не втекла. Все ж утече!..

Пахне борошном (міхи борошна стоять попід стінами у комірці, не те що у Величара!); пахне сухим листям

берези — пучки березових мітлиць для мовні звисають тут зі зволока; пахне грибами і мишами.

Вісна обмацала стіни, знайшла якісь старі рядна і в'язанки хутра — постелила їх на мостинах. Лягла, зігнулась бубликом і задрімала. Зігрілась навіть. І зовсім не печалилась тепер. Тільки жаль роздирав серце, що не встигла мамі Дани за Вадимка сказати — живий він! На лодії гребцем, у грізного витязя Буя. Він має скоро прийти у Новгород по данину...

Отче Величаре, мамцю Дано! Моліться ж, моліться за нього своїм добрим богам! А вона також молиться; щохвилі, щомиті...

І Вісна усміхалась сама до себе у темряві. Хто б міг повірити, що вона — щаслива? Але це було так: все, чим жила, чим дихала, у що вірила і що берегла, — було з нею і в ній. І Вадимко десь плыв до неї. Перегрібав веслами море, дивився на весняне сонце й складав для неї пісні... Чула на щоді гарячу сльозу. Заспала під старими смердючими шкурами і знову прокидалась. Від свого щастя їй було тепло й затишно, радість бриніла в серці... Перед очима ніби плывло безмежне море, золотилось хвилями на сонці, і вона бачила варязькі лодії, що стрімко летіли, мов на крилах, і смагляві Вадимові руки, що пружно змахували веслами... Він летів до неї!..

Коли двері чулана тихо відхилились і на порозі стала бояриня Мирослава із свічкою в руках, Вісна злякалась. Лежала незрушно, заплющивши очі — відвикла од світла. Але дивний осміх на устах її не згасав. Серце у боярині стрепенулось — щось недобре поробилося Вісни... скаламутився розум у дівки...

Тепер Мирослава дивилась на дочку зачудовано, боялась, що її прокляття уже впали на голову Вісни.

— Що тобі, дочко? — торгала за плече. — Ти спиш?

— Не сплю... — відповіла, не розплющуючи очей і посміхаючись.

— Ми ж тобі жадаємо добра, дочко. Не думай про них — про отих Величарів. Вони злі ворожбити. Злидарі вони! Причарували не по правді тебе до того співуна свого ледачого. Щоб наші дббра разом із тобою собі забрати. Ти одна у нас. Кому передасть боярин Гостромисл усі свої набутки? Не тебе вони полюбили — наше багатство! А ми з отцем приготували тобі іншу долю — віддамо за боярича чи за княжича, та й будеш розкошувати увесь свій вік.

— Не треба ані боярича, пі князя мені. Буду з Вадимом. Жона йому.

— Ну то й залишайся жебрачкою на все жпття! Ані ногати тобі не дам. Ані хусти! — Вогник свічки метався від її крику, червоно висвітлював розкритий у ненависті рот.

Бояриня Милослава кричала люто й довго. Нарешті хряпнула дверима й зникла. І знову темрява й тиша обступили Вісну звідусіль. Тепер було зовсім не страшно. Десь писнула мишка. Цей темний закуток боярського терема також жив своїм життям, в якому кожна істота шукає собі щастя.

І Вісна знову дримала. Тільки вона одна знала, що то є щастя: це коли одна душа на двох; коли одне сонце — на двох, одні й ті ж зорі — також на двох... Знову пробігали в пам'яті короткі дні її щастя... Як легко втопити у спогаданнях свою біду і свою самоту! І як легко окрилити себе пад'ями.

Повернувшись із полону, боярин Гостромисл знову одяг золотий пояс. Похмуро зиркав на людей. Бач, уже нового посадника відразу ж знайшли. Рідного братця... Хіба ж не знали всі мілкої й задрісної душі Будяти, його мізерний розум? Знали! Але їм легше підбити такого під свою волю...

Будята ж відразу підгріб під себе усі багатства його дому — в'язки соболиних шкур, бочки з медами, міхи із зерном і брашном. Бояриня Милослава тільки руками услід змахувала, як розтривожена квочка крилами. Будята добрався й до повалуші — високої круглої вежі з критим гонтою дахом. У ній можці завжди тримали найопатніше узороччя свого дому, золото, срібло, хутра. Будята, звичайно, забрав усі тарелі, лагвиці, келихи, чаші й поставці, виставлені тут в ларях, познімав зі стін знамениті шемаханські килими, хутра слепів та ведмедів. Постягував з полиць коштовні руків'я мечів, ножів, оздоблені каміннями тули, розшиті шовковими нитками одяганки. Усі ті набутки — від ромеїв, хорезмійців, від поморян, франків і німців.

Тільки тепер Гостромисл збагнув, що Будята, сидячи на старому батьковому дворі, не спав ночами та все поглядав у його бік, усе лічив його добро. І вичікував, мов той шуліка, миті, аби вчепитись у хребтину жертви залізними пазурами.

По-іншому тепер дивився Гостромисл на рідного бра-

та, по-іншому дослухався до його вкрадливому голосу й тихої ходи. Щоб себе возвеличити, вдовольнити свою гордицю, унітисся владою, Будята переступив божеські й людські покони. До влади так допхався. Але він ще не знає, що влада — річ слизька. Її легше взяти, аніж утримати надовго.

Що ж, Будята нині посадник єсть. А вже така посада робить і пайбільшого злочинця святым.

Гостромисл знає, що піднімати зараз голос супроти нього марна справа. Усі відають, що Будята — тать, рабійник, злодіюка! Та ніхто її слова не писне супроти, бо він — па посаді. Він — святий.

А Гостромисл — ніщо, пікчема, звалений із трєбиц ідол, йому вже не несуть дарів, па нього вже не молять-ся. І це тоді, коли він має потребу. Щоб од варяг відкупитись. Ходив по двору, грюкав кулаками в двері порожніх комор і медуш. Лютував. Посадництво Будяти освячене Великим волхвом, і Велесом, і вічем новгородським, то й він, Гостромисл, тепер мусить стояти, як худобина німа, в гурті й припущено просити його дати згоду накласти на посонних і ремесних людей нові потяги й платежі. Бо вже скоро припливуть кораблі-лодії витязя Буя по данину. Гостромисл пообіцяв віддати варягам данину за своє звільнення із усієї землі новгородської. А як не буде на те згоди посадника і віча? Де взяти стільки багатств? І він вирішив не чекати віча, а переговорити із Будятою в чотири ока.

Брата застав на подвір'ї. Той ступав по землі широки-ми кроками, аж підгуцикував від задоволення, брязкав ключами, бо оглядав свої кліті, набиті усяким збіжжям. Напевно, ховав поглибше в утайнах найцінніші свої набутки. Може, боявся, що брат надумає забирати свої добра назад.

— До тебе, брате, — притишено від лютої злостивості, що раптом скинулася в нього рибною, проговорив Гостромисл. Руде волосся Будяти, що стирчало вусебіч з-під шапки, мов пошарпана стріха, ніби ще більше настовбурчилось. Поспішливо ховаючи за широкий пасок клічі, видувив з себе:

— Бачу...

Жовтавими рисячими очима пишпорив по обличчю Гостромисла. І раптом поглянув на його вбрання — той був у старій сірій свиті, латаних постолах, яко простолоубин, важко опирався на патерицю. Лише соболина ото-

рочка на боярській шапці та золотий пояс виказували в ньому високу родовитість.

У Будятиних очах спалахнуло обурення — Гостромисл не знімав перед ним шапки!

— Не визнаєш яко посадника? — хрипнув невдоволено. На широкому білошкірому, в рудих цятках обличчі виплямилася червінь. Рудувата рідка борода й вуса враз немовби настовбурчилися, стали схожими на обчухраце віниччя. — Волхвом і вічем єсть обраний... По обичаю!

Гостромислові майнув здогад — страх засів у серці Будяти! Шукає виправдання перед ним. Точать його сумління і непевність... лжа... Авжеж, повалуша геть порожня нині — ані хутра, ані срібла-злата! Та не для того прийшов сюди Гостромисл, щоб правити свою правду! Це буде потім. Зараз дивився, як Будята нетерпляче тупцяє на місці, й помітив, як в його рисячих очах зжухла зухвалість, натомість визирає страх. «Еге, братець, — подумав, — не вмєш кермувати своїми жаданнями й помислами — тож не досягти тобі вершини духа! Не вмєш володіти собою, не будеш володарювати й над іншими. Ні, не бути Будяти керманічем у Новгороді!» — Думав про це, а казав братові інше:

— Данину хай готує Новгород. Варягам. За викуп.

— Ворон не приносить добрих вістей! — вихопилося в нового посадника. — Одвіку не давали!

— Тепер маємо дати. — Гостромисл і сам дивувався своїй певності, яка раптом з'явилася у його голосі. Мудрість не любить суєти, бо за суєтою ховається сліпа душа. — Обіцяв, яко посадник новгородської землі. Обітницю свою не зламаю.

— Немає у тебе нині новгородської землі! І Новгорода у тебе немає! — раптом озлився Будята й вишкірив вузьенькі жовтаві кілочки зубів, аж ворухнулись його клапасті вуха.

— Тепер — нема. Але тоді — була! — примружив одне око Гостромисл, ніби щось зв'язав по ньому.

— То й віддавай данину із своїх надбанків. Якщо дав обітницю. Віче не дасть своєї згоди на нову данину. Маємо йти у бодрицьку землю нині. А нещодавно до Києва пішла дружина...

— Коли віддаси моє срібло-злато, тоді віддам сам.

— Твого не брав! Не брав! Ходи в дім — побачиш! Шукай!

— Не піду шукати у твоєму теремі. Сам принесеш. Але — того мало буде. Не дамо варягам вдосталь — самі

візьмуть більше. Полон великий візьмуть. До своїх чи урманів продадуть.

Будята заусміхався, і знову його зубія-окілля дивували своєю рідизною. Щось вертілось у нього на язичі. Гостромисл терпляче ловив кожен порух брата, кожен зблиск в його рисячих очіцях. Хоч і годувала братів одна мати, та з різних мис сьорбали вони.

— Мене у полон не візьмуть. Тебе заберуть варяги витязя Буя. — Я вже віддав йому свою дань. Ти давай свою.

Гостромисл аж присів: Будята знає витязя варязького на ймення!

— Коли ж... віддав? — обімлив Гостромисл.

— А коли перш приходили!

— А чому тільки ти один дав данину? А інші? А я? Чому ми не знали про варязькі лодії?

— Тебе мали в полон поять.

— Мене? Звідки ж знали про мене?

— Боги підказали. Чорнобог, напевно, зі своїми відьмаками! — Сухий сміх тріскотів у горлі Будяти.

Гостромисл почав розкручувати в пам'яті той весільний день. Варяги вочевидь не дарма прийшли на бідняцький Славенський кінець. До дідинця, до теремів боярських, чомусь не пішли. Мабуть-таки, знали, де перебував у ту мить найбільший новгородський властоімець Гостромисл. Хтось підказав їм.

Важкою гадюкою ворухнувся у грудях здогад. Гаряча хвиля ударила йому в скроні, в очах збурились чорні вирви. І понесло його, як на варязькій лодії, у прірву...

Непевною ходою рушив Гостромисл по вулиці колишнього оселища, а тепер Людиногового кінця, що упиралась своїми мостинами у дідинець, який оточував тереми і Буєвище новим валом. Похилились круті плечі колись всевладного новгородського мужа.

Прожив своє життя боярин Гостромисл у пані й славі, дістав у спадок не лише землі й погости, тереми й стайні, лодії та челядь, але й відвагу і мудрий розмисл, про що голосно й повсюдно кричали догідники. Та він знав їм ціну — і добре платив за те. Бо відав одну істину з-поміж багатьох інших: боги не зменшують гріховних бажань суєсловів. Але — вони були йому опорою, твердю його. Він пильно стежив за ними, обдаровував, але й остерігався; знав, жадібність їхня безмежна. І підступи в їхніх душах не дримають.

А от за брата свого рідного — не подумав. Завжди був догідливий, жертовно мовчкуватий. А він, Гостромисл,

захлинувся своєю владою і гординою. Лише тепер побачив: яке болюче прозріння! Що навколо нього гніздилися проворники, властоїмці й заздрісники, ізточені брехнею лжесловці. Тепер вони гидливо мовчать і не дивляться йому в очі. Він щедро платив їм у дні своєї величі, а зараз мусить сам у них просити. Просити у тих, хто колись повзав перед ним на колінах за волості, за погости, за тереми...

Важко прозрівав Гостромисл. Важко обходив новий вал дідинця, де жив і молився Великий волхв. Цікаво, чи він знав про прибуття варягів? Може, цю змову боярську волхв освятив своєю молитвою. Хотів, либонь, і собі позбутися важкої руки Гостромислової! Але ж він ніколи не обходив щедрістю Великого волхва. Далєбі, нині може просити в нього помочі супроти варягів.

Коли Гостромисл підійшов до требища Велеса, уже вечеріло.

— Хто іде? — почув над собою знайомий голос. Сьогодні йому в тому голосі вчувалось якесь незадоволення.

— Гостромисл прийшов.

— Який се Гостромисл? — незадоволення переходить уже в гнівливість. Ого, коротка ж твоя пам'ять, волхве!

— Поможи, отче. Велика біда суне на град і на наших богів. Варяги йдуть грабувати Новгород! Хочуть взяти данину за два літа. А Будята, цей погубитель нашого спокою, продав Чорнобогу свою совість і честь. Не хоче дати данини.

— Злоречивий esi, боярине Гостромисле... — бурчить Великий волхв, віщун і цілитель духу, піднявши над ним руки. — Се ти від зламаної гордості, боярине... Але терпи... Якщо жадаєш перемогти — покійно приймай безслав'я...

— Хочу відборгуватись од варягів. А потім розборгуюсь із Будятою та його блудодіями. Він у змові з варягами. Коли кормило в руках нищих і низьких, вони чинять злочин, святий волхве. Пощо допоміг Будяті звеличитись?

— Не я. Боги так повеліли. Жертовний дим із требища повернув у його бік. Це був знак богів.

— За моє срібло-золото... За моє! Знаю... — лютував Гостромисл. — Порожня повалуша... онбари й кліті порожні... І я голий нині — як оце стою... А варяги прийдуть — усіх обернуть. Візьмуть полон. Клич, отче, люд новгородський на віче. Попроси у кумирів. Прийде час — відіб'є-

мось мечами. А зараз не встигнемо. Пагуба велика іде на нас.

Великий волхв замислився. Знав, Гостромисл даремно слів на вітер не кидає. Відає правду... Бачить єдину дорогу. Але ж Будята!.. Зв'язав його той Будята своїм сріблом-золотом...

Гостромисл очікував. Розумів хитавицю, що володіла волхвом. Але як же інакше схилити буйне віче новгородське на цю згоду?

— А як же слово князю бодрицькому Добромислу? Він чекає помочі, — знову озвався Великий волхв.

— Дати йому поміч вараз. Потім він дасть поміч нам.

— Хто ж поведе дружину? Будята? — питався волхв. — Він туди не хоче йти.

— І не треба — осоромить нас. — Глибокі зморшки Гостромислового чола враз зламалися. Волхв уже радиться з ним — отже, виконає його волю! — і посилив наступ. — Хто найбільше сіє смуту в Новгороді? Хто чернь ворохобить? — запитує Гостромисл. — Будята?

— Ні, Гостромисле. Будята боягуз. Є інша сила... Копитить вона спокій наш... В хижках отих народ ворохобить...

— Діло мовиш, отче... — погодився Гостромисл.

Авжеж, хіба не чорні люди, оті лодійщики, кричники, ковачі насміялися на весіллі над ним? Усі вони, новгородці, об'єднуються на Буєвищі тільки на вічах. Але розділяє їх чорна ненависть до можців. Ота люта чорная чадь щомиті ладна здійснитись на стань, аби тільки хто кинув клич. А Величар? То такий чоловік, що кине і сокиру в спину! За ним худії люди всі підуть — і в огонь, і в воду.

— Хай віче обере достойного мужа... Ну от... Величара.

— Мудрий esi, боярине... — уже лагідно говорить волхв. — Величар із града ізійде — забере всіх ворохобників, своїх приятелів... Мудрий esi!..

— А ти, волхве, ще не радій. Готуй данину варягам. Віддай усе, що мавш для богів. Все одно заберуть силою. А тобі згодом воздасться, отче. Знаєш-бо: мужі злато добудуть.

— Як скаже віче, — спохмурнів Великий волхв. Борідка його метнулась, зачепилась за плече.

— Віче скаже! — грізно пообіцяв Гостромисл, і волхв відчув, що йому не минути своєї долі... — Роби заклич. Буду говорити людям новгородським правду.

Волхв зігнув свою кістяву спину, пошкандибавав до величезної сухої сосни, до гілляки якої був прикріплений шмат заліза, ударив по ньому металевим прутом. У підвечірньому небі розсипалися сріблито-дзвінкі звуки. Скоро на них прибіжать биричі, щоб почути про новину, яку мусять оповісти людям. Гостромисл наказав:

— Хай оповістять: віче буде завтра опівдні.
Гостромисл відчув, що знову здатен повелівати.

Нестерпно боліло серце. То вривалися в нього світлі надії й дарували крила, то враз чорні духи ламали ті крила. Тоді Людана впадала у відчай, з якого довго не могла виборсатись.

З того часу, як біда вирвала з домашнього вогнища Вадимка, щастя почало обходити її дім. Загинув Далько. Пішов у похід Бравлин. Не повернулась додому невістка. Пізніше дізналася, що Вісну тримали довго в чулані. А тепер уже ніхто й не чув нічого про неї... На новому вічі бояри прокричали, а народ підняв шапки за Величара. Він повів дружину новгородську до берегів Велетського моря, у поміч бодрицькому князеві Добромислу. З ними пішов Местивой. Це було влітку.

Нині вже й осінь проминула. Залягли глибокі сніги. Тріщали морози. Людана мерзла в холодній порожній світлиці. А недавно ж — скільки гомону тут було, скільки сміху!..

Вона ходила тепер повільно, човпала старими постолами по мостинах. Інколи тихо спинялась перед темними закутами, щоб не злякати якогось доброго домовика, що стереже її дім. Погляд її став пильним, доскіпливим і важким. Скроні щедро взялися памороззю. Здавалося, що вся вона чаїла в собі якусь велику тасмницю. І справді чаїла, бо засумнівалась в силі своїх кумирів і волхвів... Але про те нікому не зізнавалась. Молитви свої творила за звичкою. Лякалась того. Адже боги можуть ще більше за це розгніватись на неї! Та, подумавши, перестала боятись — більшого горя вона уже не могла мати.

Дослухалась тепер до гомону торговища — чи не почує щось про своїх мужів. На вічі Гостромисл сказав, що прийдуть варяги-таті за даниною... Якщо не прибули на лодіях, прийдуть санною дорогою. Вона ж вірила, що з ними прибуде й Вадимко...

Добрий Волхове, рівна крижана дорожейка! Простели, розгорни свою гладінь білу; укрій кригою свої ополонки,

щоб жодна кінська нога не втопила копита у твою крижану воду! Щоб сани летіли стрімко, стрілою, бо в тих саях сидітиме її Вадимко.

Тоді вона піде з ним у двір боярина Гостромисла й забере назад свою невістку. Челядини мовили — неправа вона вже. Злютився Гостромисл, катує дівку мором, аби скинула дитя... Довго плакала вона за Вісну, молила боярина віддати її — не віддала, лютісна! До кого підеш скаржитись? Віче викричало знову Гостромисла посадником... А на нього — вже нікому не поскаржишся.

Людана тепер не плакала. Зціпивши уста чекала на Вадима. Жила чеканням в порожньому дворі. Корову з телям одвела на торг і накупила на зиму брашна. Курей вивела за літо — надто багато зерна клюють. Була в домі ще капуста та трохи сушеної риби. А там якось буде, перезимусь.

Німував великий Новгород. Немовби замерз під кучугурами втомлених снігів. Опустіли вулиці. Не чути ні пісень, ні гуслів, ні парубоцьких гуків, ні дівочих пересміхів. Тільки значні мужі попіднімали голови. Запанувала тиша у граді. Тиша у душах людських...

І саме в цю тишу, яка гнітила й холодила все довкола, хтось постукав до Людани в дім. Потім розчинив двері, не очікуючи її відгуку. Це був тиун Дудиця, челядин Гостромисла.

— Від посадника до тебе, — почав запопадливо ще на порозі. Водночас оглядав світлицю, ніби на голку нанизував усе, що було в ній. — Тобі чолом б'є посадник. І слово своє передає. Мусиш заплатити правіт за обиду боярина. За бороду.

— Божечки мої... Таж вони поквиталися на весіллі!..

— По новгородській правді, — провадив своє далі Дудиця. — За обиду боярина і за сором. І за сором його дочки, яку твій син узяв у жони без згоди отця. Дванадцять гривен... І за переховування біглого холопа, бодрича Местивоя — п'ять гривен.

— Ой лишенько мое... То як же се... як же? Вісна привселюдно шлюб узяла з Вадимом... А Местивой... Чий же він холоп? За його життя заплачено кров'ю дитини нашої — Далька...

— Посадник велів чолом бити і правіж правити по новгородській правді, — стояв на своєму цей рудий обшарпаний челядин.

— Де ж тут правда, Дудице? Немає нашої вини перед посадником ні в чому. Все було за звичаєм і з волі богів.

— Посадник велів...— стояв на своєму запопадливий челядин, тиун Дудиця.

— А щоб вас лихий Див усіх проковтнув!.. Щоб вам Тряс повні груди здоров'я напхав, аби й дихнути не могли!..— розгнівалася Людана.

Дудиця і оком не моргнув на її прокляття.

— Прийду за три дні. Як не знайдеться гривец, то велів іти на двір. До обори. А як побіжиш — обель. Краще не буде.— Тиун ще раз прошив гострими рудими очима світлицю і вийшов.

— Божечки!..— Людана не могла отямитись. Заціпеніло сиділа на лавиці, склавши на колінах руки, і тільки спромогалась стогнати: — Божечки добрії... Божечки...

Надвечір побігла до сусідів. Ковач Біда не йняв віри, ахкав та ойкав, але не міг нічим зарадити. Жона його, Туга, тільки-но повернулася із торгу, але нічого не продала. Кляла увесь світ, що стоїть на неправді. Почувши від Людани таку новину, заходилася кликати на голову можців ненаситних і властоїмців лукавих хвороби й біди і всіх духів злих, про які тільки чула.

— Муже зичливий і ти, сестро Туго, сусіди ви нам добрі. Може, якось спроможетесь дати мені у борг хоч десять гривен? А там якось умовлю боярина. Зачекає, доки з походу повернеться Величар чи Бравлин.

— Сестро, хіба і ми не такою водою зуби ламаємо, як ти? Де ж ті гривни? — заплакала Туга.

— Еге, знайшла, сусідко, багатичів,— сумно сміявся Біда.— Та у нас грошей як на жабі пір'я. Нічого ж ніхто не купує. Ніби вимер увесь град.

Людана пішла до Гостромисла — застоять свою правду. Сіріли білі сніги й хитався сірий світ перед очима. І сонце десь котилося низько над далекими синіми овидами. Ніби крізь густу сизу імлу сіяло своє проміння, що було також сіро-сизим. Голодне вороння несамовитіло, чорною хмарою кружляло над нею. Немовби застерігало її.

О, сонце Хорсе, дай силу словам її, пошли доброту у серце ворогам її, степи їм душу!.. Рознеси на пісках сипучих, на травах повзучих їхні стріли-перестріли, що на нас націлені. Їх отруту віднеси у море глибоке, у гори високі — хай Чорнобогові діти нею уп'ються і від нас, грішних, відступляться... Давно вже так щиро не молилась Людана.

З надією підійшла до високих воріт боярського дому. За валом, який був обнесений зверху окіллям, височів терем Гостромисла. Поряд із теремом — вежа повалуші.

Ворота міцно зачинені. Маленька привратна хижа для сторожі — порожня. Гридї, певно, десь повіялись. Але куди їй поспішати? Вона й зачекає. Хтось же та йтиме, гукне боярина... Усілась на засніженій колоді біля сторожки, налаштувалася чекати.

Здрігнулась від скрипу хвіртки — хтось виазирнув у ній і зник. А за якийсь час вийшло двоє гридей.

— От і добре, тітко, що сама прийшла. Тебе ждуть.

— Хто, синочки мої, боярин Гостромисл?

— Га-га-га! Корови в оборі ждуть, тітко. Доїти треба — немає кому. І-д-д-и... Ондечки туди. А як утечеш — холопка обельна навик. Шануйся, тітко Людано.— Гридї покинули її біля обори. Вона схопилася за серце — що це? Зробили її робою, і незчулася. Боги, пощо дасте безумствувати дітям людським над людьми ж?..

— Мамо Дано! — хтось немовби її кличе.— Ходи сюди.— Людана озирасться, не второпає, звідки це чується такий знайомий голос. Ніби ж Вісна кличе її...

— Вісно, це ти?

— Я тут, в оборі. Ти мене шукаєш? — Вісна світила до неї величезними страдницькими очима. Обличчя її було таке схудле, що, коли б не голос, і не впізнати. Губи розпухли, потріскались. Гострі плечі і великий живіт випиналися під старою вотолюю. На голові — темна хуста. Вісна доходжувала останні дні. Мала народити Величарам онука! Але — чого вона тут? Дочка боярська має сидіти у світлиці, а не в оборі, серед кізяїв.— Отець відіслав сюди. Щоб тут привела дитя. Серед худоби. Щоб ніхто не бачив мого сорому.

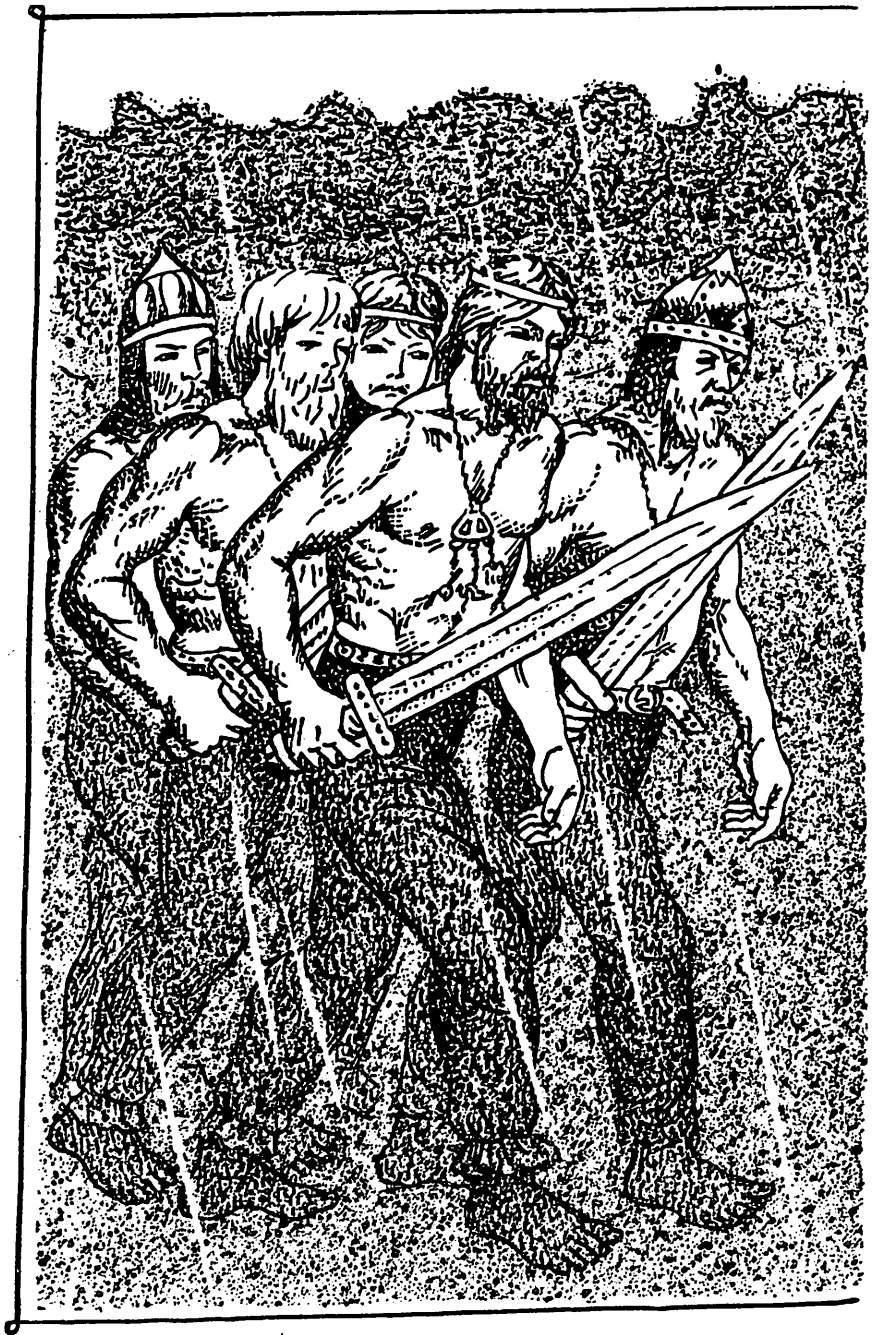
— Божечки мої! Та який же то сором — дитя на світ привести?

— Отець мовить: від боярина — боярин родиться; від князя — князь. А від жебрака — жебрак. Неси, каже, свого жебрака у хлів.

ОГЛАВОК ТРЕТІЙ

Помста

Хто спостерігає вітер, тому не сіяти.
І хто дивиться на хмару, тому не жати.

*Екклесіаст. Із книги Екклесіаста,
або проповідника, гл. 11, вр. 4*

Князь бодричів, яких іще називали рарогами-соколами, мав у собі не тільки високу мрію, а й велику впертість. Та, мабуть, надто пізно народився на світ — в плині часу зістарилися корені його племені, а молода сила не встигла зміцніти. Він рвався у небеса, а його соколині крила безжально обламувались. І ніхто не хотів підперти його мрію своєю рукою.

Проте надії не вмирили в його душі. Добромисл жадав звершити те, чого не здійснити нікому із володарів слов'янського світу в районі Велетського помор'я й Полаб'я.

Він подумки оглядав слов'янщину поморських земель і знову утверджувався в своїх намірах. Розметані по широких долинах рік та озер, розділені градами-укріпленнями, болотами й земляними валами, слов'янські племена жили відособлено й замкнuto. Кожне з них свято берегло свою свободу, старожитні покони й звичаї, своїх богів і їхні святилища і смертельно ненавиділи пута будь-якої наруги чужинців.

Але по землі вже котився дев'ятий вік — як дев'ятий вал. Одна за одною хвиля насильства або зм'ятала з лиця землі цілі народи, або розбивалась об скелю їхньої могутності. Роздоріжжя Історії! Свобода чи смерть. Третьюго шляху не було.

Давня свобода все менше приносила радості — навколо земель велетів уже піднімалися інші народи, які на себе накидали державне ярмо. Так чи інакше їхній невсипущий меч сягав і розсіяних слов'ян Велетської й Полабської земель. Уже королі Східно-Франкської держави залучали до своїх походів слов'янські дружини. Наступник Карла Великого Людовік Благочестивий посилав громити гнізда датських завойовників дружини як саксів, так і бодричів на чолі з легатом Балдриком. Датські ж правителі намагались переманити на свій бік численні войовничі слов'янські раті — тих же бодричів. Коли Людовік Благочестивий змусив бодрицького князя Славомира поділитись владою із князем Чедрагом, спалахнули між ними чвари, стали вони шарпатись, шукати захисту то в одно-

го, то в іншого сусіднього державця, щоб той допоміг утримати владу.

Втручання сусідніх повелителів — надто ж датських і німецьких — у життя цих слов'ян частішають. Вони зміцують одних князів, ставлять інших. І ті ж самі князі, поставлені ними, часто змушені кидатись то до союзу із саксами, щоб відбитись від датчан, то до союзу із датчанами, щоб протистояти саксонським завойовникам. Все тяжче стає вибороти свою незалежність від натиску західних держав, яких католицька церква об'єднує і піднімає в похід проти язичників-слов'ян.

Над слов'янщиною Помор'я й Полаб'я здіймається меч хрестоносців. Слов'янські племена винищуються. Прийняття християнства, звичайно, сплигло б ту криваву жорстокість. Але католицтво швидше б проковтнуло їх разом із їхніми землями, мовою, звичаями, градами, храмами, самобутністю. Протистояти натиску, щоб зберегти себе, можна було тільки зібравши свою силу в кулак державності. Але там, де держава, — там насилля над волею: можновладці ж не хотіли втрачати своїх удільних необмежених прав. Їх можна було лише силою змусити підкоритись. Вони це знали й спільно протистояли кожному, кого підозрювали в намірах урізати їхню волю.

Ціле тисячоліття вони не корилися чужим загарбникам, тим більше не хотіли коритися насиллю своїх честолюбців!

Лютичі повалили верховну владу князя — управляли землями вічовою радою, де старшинствували, міцно спаяні між собою, багаті роди. Навіть у воєнних походах не обирали собі провідців, рішення про бої приймали на вічовій раді, яку тримали у своїх руках «ліпшіі» люди, «значніші» мужі, жупани — волостелини окремих округів — жуп. У бодричів, ругів-ран, доленчан, гаволян, сербів лужицьких та інших племен хоч і були князі, але повністю залежали від такого-от віча, верховоди якого правили на свій лад. Щоб зберегти за собою владу, вони продавали своїх найкращих, найталановитіших мужів сусіднім королям і єпископам, звинувачуючи їх іменем свого народу у зрадах, підступах, розбещеності.

Іменем віча захищали власну сваволю. На таких вічах у лютичів, наприклад, не допускалось жодного заперечення. Якщо ж хтось наважувався висловити супротивну думку, того, повідомляє німецький хроніст Титмар, біли батогами, «а коли й після цього він буде явно противитись, то або від пожеж і безперервного пограбування

позбудеться свого майна, або перед народом повинен заплатити певну кількість грошей, відповідно до свого становища...»

Де вже було прорватись на такому віці мудрому слову! І оце свавілля бездар, убогих розумом честолюбців підпирало справді дивовижною мужністю, відчайдушням, упертістю, яку слов'яни виробили в собі у багатовіковій боротьбі за незалежність. Та настав час, коли вони втомились воювати. У бурхливому дев'ятому столітті згуртовані сусідні народи розширяли свої межі, а слов'яни Помор'я й Полаб'я вдовольнялись тим, що мали, сиділи собі у градах-фортецях серед боліт, на островах річок, озер, морів, на скелях, які обносили земляними валами і дерев'яними стінами.

У градах, проте, жили лише в часи воєн, коли треба було ховатись і відбиватись від ворога. Мешкали звичайно в оселищах, розорювали землю, вирощували хліб, овочі, розводили худобу. Торгували з Європою, Сходом і Азією — через Старгород, Русіград, Волинь, Білгород, Колобрег, Сгорелець, Штетин... Багато малих градів стояло на землях слов'ян.

Але біда тому народові, який вдовольняється щоденною ситістю і не дивиться вперед! Рабство ожирілої плоті породжує рабство духу. Тож для народу страшніша не бідність, а ситість, яка заколисує думку, робить людину ледачою, недбалою, байдужою до честі і слави. Справжнє лихо в тому, що в ситій плоті живе єдине відчуття — страх втратити ситість...

Та про це, як правило, говорять надто пізно...

Князь бодричів Добромисл якимось десятим чуттям осягав небезпеку володарювання старійшин. Він бачив, як міцно вони вросли у свої роди й племена, як пильнували за кожним його вчинком, як їх насторожував той чи інший його рішучий крок, спрямований на те, щоб урізати хоч краплину їхньої сваволі.

Навіть під натиском загребущих саксів вони не дозволили Добромислу, синові полеглого в бою відважного князя Держка, об'єднатись із найближчими своїми сусідами — лютичами, побоюючись, що, обіпершись на войовничих лютичів, він обмежить свободи бодрицької знаті. А от далеких слов'ян із Ільмень-озера і Волхова старійшини не боялись. Бодрицький князь не зможе повсякчас на них опиратись, надто вже вони далеко. Добромисл же думав про долю держави, про потребу боронитися проти саксів,

бо ці войовничі сусіди уже й без того загарбали на Полаб'ї чимало слов'янських городів і земель. Адже король Людовік Німецький знову збирає свої раті на слов'ян. Самим бодричам не вистояти.

І ось Добромисл разом зі своїми мудрішими радцями стоїть на скелястому березі града Рарога, вдивляється в білі цятки вітрил, що мерехтять на обрії. Сторожа ще зранку примітила їх і повідомила про наближення новгородських лодій. Минав саме чотирнадцятий день, коли, за розрахунками бодричів, мала прибути новгородська дружина.

Сонце уже сягнуло zenіту. Хвилі моря грали, сліпили очі. Довгі ключі новгородських лодій, насадів, ушкуїв почали кидати укоті біля берега.

На першій лодії незрушно стояв Величар — високий, широкоплечий, у білих погавках, у кольчuzі, шолом тримав у руці біля грудей. Вітер куйовдив його русяве із сріблинкою на скронях волосся; очі його ховалися в глибоких западинах, довкола яких зібралися густі зморшки. Він пильно вдивлявся в людей, що юрмились на березі, від чого здавався сердитим. «Князь!» — майнула думка у Добромисла. І першим кинувся назустріч. Але тої ж миті згадав, що ільменські слов'яни живуть без князя, що на їхніх вічах кермують старійшини, як і в лютичів. Він на їхніх вічах кермує старійшини, як і в лютичів. Він смикнувся назад — соромно стало від власної запопадливості перед якимось там боярином. Та все ж простяг руку новгородському воеводі. Відчув на ній залізні мозолі і знітився: простолюдина прислали!.. А воевода прибульців уже промовляв:

— Чолом тобі, княже, і тобі, старійшинство, від новгородців! — Відкашлявся в кулак і додав: — Ось вам дружина у поміч, якщо кликали. — Князь вклонився, передав Местивою у руки свій шолом.

— Дякуємо богам і вічу новгородському! — одказував Добромисл, косуючи з-під високих рудих брів на воїв новгородських, які були в кольчугах і шоломах, при мечі, при тулах і луках. Прибульці брязкали залізом, дружно висаджувались на берег. Такої кількості ратників ще ніколи не мав князь бодрицький. Тож радість розпирала груди, вичахла образа, що було зринула.

Добромисл сміявся на radoцax. Невеликі глибокі очі його промінилися з-під крутого чола. Усе вство переймалося впевненістю. Від того невеличка кучерява борідка, що прикривала вперте підборіддя, ворушилась у приязній посмішці.

Князь стягнув із голови шапку, опушену чорно-золотистим соболем, труснув густою сивою чуприною, що спадала на плечі. Розставив руки і обійняв Величара. Багрецевий шовковий окрил його, що застібався срібною фібулою на правому плечі, метнувся за його спиною великим червоним крилом.

Князь Добромисл, приземкуватий і плечистий, сягав Величарові лише до підборіддя, але поряд зі своїми старшинами видавався дужаком. То були суціль сивоголові мужі, у добрих вовняних свитах з соболиними опушками, у високих шапках, що свідчили про належність до знатного роду, як і в Новгороді. Величар звернув увагу на їхні руки, подумав, що не тримали вони ні меча, ні молота, ні чепіг. Усе життя їхнє минало в роздумах, чварах, підступах, що вигострювало у них лише пихатість, відчуття власної величі.

— Складемо дяку і шану богові Перуну-Світовиду! — сказав голосно Добромисл і збіг із скелястого узвишся. Старійшини і Величар з невідступним Местивоем рушили за ним.

По обидва боки дороги, якою йшли, видніли темні, із дерев'яних зрубів, та найчастіше обмазані білою глиною хати. То були передградські оселища, що виростали, як і в Новгородській землі, біля валів. Там жили бодрицькі орачі й ремісники, вої і купчини.

Перетнули по кладці невеличкий потічок, увійшли в єдиний на цій зеленій рівнині гайок. Князь Добромисл махнув рукою в гущину, мовив:

— Прибули.

Підійшли до величезного старого дуба, уже наполовину зсохлого. В його стовбурі стирчали ікла вепра. Дуб обнесений дерев'яною огорожею, у якій було два входи. Через один із них пройшов Добромисл з Величаром і старійшинами; через другий — новгородські ратники. Їх зустрічав довгобородий волхв, в усьому білому, як і Великий волхв у Новгороді.

— Священне требище Перуна, захисника бодричів і вагрів, — проказав Добромисл і кивнув до волхва. Тільки тоді Величар побачив, що на требищі, під дубом, лежала купа хмизу, а на ній уже забита говяда.

Волхв уклонився на чотири сторони й почав творити молитву. Голос його був кволий, вітер відносив його вбік разом із шерехом дубової крони. Старійшини й князь шанобливо слухали. Почав дослухатись і Величар.

— Даруй нам, Перуне-захиснику, свої стріли вогненні,

хай вразять вони нашого одвічного врага-супостата!.. Повергни погибель на голови нечестивих, що ловлять серця людей у сіті лжі і ведуть у полон до нового бога! Дай силу мечам нашим; хай не хитнеться ні в кого рука перед супостатом!.. А тепер пошлемо з молитвою дари наші у священну Аркону! У храм Перуна-Світовіда. Хай віджене усі напасті царства Чорнобогового!.. І освітить дорогу до перемоги... Ось князь...

— Ні! — владно спинив волхва Добромисл. — Я не поїду. Хай старійшини... хто хоче. Хто хоче піти на острів Ругський? Хто повезе дари Світовиду? — звернувся князь до своїх старійшин.

Охочі, звісно, знайшлися. А Величар подумав, що тутешній волхв не має такої владності, як новгородський.

Де ж та Аркона? Де той благословенний острів Ругин? Чи є там торги? Чи є там купчини, які бувають в урманських і свейських землях, тих краях, де продають бранців у рабство? Чи не чули вони чого про новгородців, яких побрано в полон? Чи не знають серед них Вадима-гусляра?

Тим часом Добромисл вів їх усіх до града. Проминули в'ороту, і Величар спинився в подиві: не було тут ні вулиць, ні будинків. Величезний майдан, посеред якого на невисокому пагорбі стояло кілька дерев'яних споруд. То був княжий двір — з теремом, стайнями, онбарами, коморами, довгими вузькими хижами під драницею, в яких можна було розмістити чи не всю Величарову дружину.

— Тут буде твоя оселя, — каже Добромисл, ніби продовжуючи Величарові здогади. — А там, — вказує на таку ж хижі удалині, — там живе моя дружина.

— Але де ж твій град, княже? — дивується Величар.

— Оце і є град! — сміється Добромисл, вишкіривши зуби. — Як приходять чужі раті, усі поселяни з доокілля біжать сюди, за вали. І тут сидять, доки вороги не відійдуть.

— Але ж вороги палять села і все забирають.

— Усе забирають, так і є. А ми їх б'ємо, і все своє відбираємо назад. Ідемо в їхню землю — і теж усе бере-

відбираємо назад. Ідемо в їхню землю — і теж усе беремо. А городів наших вони не можуть взяти. Тільки пам'ять. Ось цей Рарог колись був великим градом. Але коли роль ютландський Готфрід пішов на нас великою війною. Йому тоді братці-лютичі помогли. Спалили вони Рарог¹. Отця мого повісили. А його брат до саксів утік. Але

¹ Це було у 808 році (прим. автора).

народ наш побив Готфріда і лютичів. І знову тепер є град Рарог. Менший тільки. Але є у нас і великі гради — Старгород, Звірин, Росток. Їх хочуть забрати у нас сакси. Мусимо через це раттю йти на них.

— Підемо! — погодився Величар. — Для того сюди й прибули.

Дивувалися новгородський воєвода і його люди: бодричі й лютичі-велети — брати-слов'яни, а так ворогують. Гірше чужаків. А коли б з'єдналися, та ще й з Поморським князем увійшли б в союзя — хто би їх переміг?

— А де ж нині ворожі раті? Коли підемо на них? — Не терпиться Величарові. Йому не можна баритися тут. Вдома — он скільки справунків! Та ще й Вадима в цих землях треба пошукати...

— Скоро побачиш, не журися, брате. Ось тільки у Світовида-Перуна, нашого заступника, ради поспитаємо. Чув про наш святий храм в Арконі? Наша сольба туди вирушає — пиріг із солодкого тіста повезуть у храм. А білий кінь поворожить нам — то й будемо знати, коли краще виступити.

— Треба б швидше!..

— Доки Світовид-Перун не сяде на свого білого коня і не переступить трьох священних стріл правою ногою — не почнемо війни.

— А якщо він переступить лівою?

Добромисл поправив сухою зморшкуватою рукою застібку на правому плечі. Справді, як бути, коли знак великого бога слов'янського народу не зичитиме добра? Новгородців відпустити?

— Тоді... попросимо у нього священне знамено. Хай захищає нас!

— Гаразд, — погодився Величар.

Переступаючи поріг князевих палат, Величар уже твердо наважився йкати на священний острів Рана, або Ругин, до храму града Аркони. Може, про Вадима щось дізнається.

У великій стравниці стояли довгі тесові столи. На білих длянних скатертинах було стільки частування, що у Величара й дух захопило. Рум'яні білі караваї, підсмажені поросята, ягнята, запечена й копчена риба, гори курішок, заячина, шматки копченої оленятини, вепрятини...

Сріблом виблискували чари, чаші, лагвиці, глеки з хмільною брагою і пивом; на лавицях попід стінами стояли бочки з медами... Тільки тепер Величар здогадався, що чекали тут не його, простолюдина новгородського,

а велеможця знатного, може й князя. Але ж нині Добромисл має знати, хто він є. Не князь і не боярин!

Втомлено оглядав Добромисл свою велику стравницю, спостерігав, як уміло й звично розсідались бодрицькі старійшини по місцях, ближче до столів, і якась туга оволоділа ним.

— Пощо кручинишся, княже? — нагнувся до нього Величар. — Не суши душі своїй завчасно. Піде Людовік на вас — наткнеться на наші булатні мечі. Новгородці — люди бувалі! В обиду тебе не дадуть. А ти обідай тут зі своїми старійшинами, а ж — до дружини піду.

— Воєвода-князь не може сидіти за одним столом зі своїми воями! — спалахнув Добромисл. Йому стало прикро: сей простолюдин-новгородець, здається, втямив його потаємну гірку образу.

— Не князь я і не боярин, не із можливого роду, а із новгородських лодійщиків. Вічем наставлений воєводою. Простолюдин єсмь. То й бути мені серед простолюдинів. Ходімо, Местивою! — обернувся Величар до мовчазного свого супутника.

— О-о-о! — заусміхались, захитали важкими головами старійшини. Крізь той чемний сміх Величарові вчувалася зневага. Не тільки до нього, але й до князя Добромисла. І він пошкодував за свою відвертість. Відразу ж голосно крикнув:

— А де ж челядь твоя, княже? Нехай-но наллють знатному воєводі новгородському хмільного меду! А ти, княже, стій твердо на своєму — заступиш честь свою і честь свого народу. Та знай: тепер честь ця головою ходить. По всіх землях! Тож і збирай дружини з усіх простих людей. З холопами неситьства не водись. Охлоплять тебе, княже, й мислі твої!

Старійшини вороже витягли в його бік шиї.

— Холоп у одязі воєводи... добра не жди...

— Смуту сіє... Голоту підніме...

— За тебе, княже! — Величар вихилив у себе чашу меду серед осудливого шипіння ліпших бодрицьких муржів. Потім швидко вийшов із стравниці. Майже біг, як від розтривоженого осинового гнізда, через увесь двір, до низьких довгих хиж.

На півдорозі відчув, ніби хтось женеться за ним, уповільнив кроки — може, якийсь гонець?.. Щоб устроїти в спину ніж? Чи повідати якусь тасмницю?

Раптово спиняється й круто обертається, бачить перед собою немолодого вже мужа. Ніби серед старійшин не

бачив такого невисокого кремезняка у світлій вовняній вотолі, підперезаній широким паском. Дивиться на Величара пронизливо-пильно, ніби хоче у чомусь впевнитись. Сивизна густо всіяла його пряме русаве волосся, зібрана на потилиці в тугий снопок. Весь він — у напруженому чеканні.

— Я Рюрик, — нарешті сказав.

— А я — Величар.

— Знаю. Я есмь старший син загиблого бодрицького князя Гордослава. Я і мої брати — Синій Ус і Трувор — просять тебе стати нам у союзі супроти Добромисла. Отець його — Держко — силою сів на стіл у бодричів. Саксів кликав. Боги — супроти нього. І народ.

— Нас кликав сюди Добромисл супроти саксів. Маємо своє слово дотримати.

— Хоче нині йти на них, бо сакси забрали у нього землі. Але ми хочемо забрати своє княжіння по правді.

— Ми прийшли допомогти бодрицькому народу... В распрі встрявати не жадаємо.

— Поможі нам дружиною, добрий муже. Заберемо свою правду у своїй землі, підемо усі на саксів.

Величар розгублено мовчав: між князями бодрицькими починається коромола. А тим часом загребуці сусіди підуть на їхні землі...

— Княже... — захвилювався Величар. — Маєш соколине ім'я — Рюрик, а мислиш яко вуж. Коли візьмеш распрю із братом своїм — загине і народ твій, і правда...

— Право роду мого мушу відстояти, — тихо, але твердо сказав Рюрик. — Стільки літ чекаємо слухної хвилі... Гадав, поможеш... — зиркнув і різко повернув назад.

— Стій!.. — кинувся за ним Величар. — Якщо підеш супроти брата свого, поведу дружину назад.

Рюрик розгублено закліпав білястими віями.

— Не підуй... Буде по-твоєму, — докинув, не глядячи в очі.

Бо коли новгородці не підсоблять — не перемогти йому ані Добромисла, ані саксів.

Величар після доброго келиха меду та сякої-такої вечері, яку він розділив разом з усіма своїми новгородцями, відчув у собі непереборну втому. Уже вкладався спати, як і всі його дружинники, на вузькій лавиці вздовж стіни, коли це Местивой кинувся перед ним на коліна.

— Отець, візьми й мене з собою! Вірно-тобі буду служити все життя! Візьми!..

— Куди взяти тебе, добрий хлопче? — не міг втямкувати.

— На священну ругинську землю — до Аркони. Ніколи не був там... Вклонюся великому господину своєму Світовиду-Перуну за те, що порятував життя.

Тільки тоді Величар згадав про запросини князя Добромисла їхати до Аркони. Авжеж, Местивой в за що дякувати своєму богові. Нехай їде — вірний його задруг.

Другого дня сольба князя Добромисла рушила на лодіях до священного острова. Це були родовиті мужі Котимир і Томислав. Вони везли у плетеному кошику величезний пиріг й усю дорогу те й робили, що разом з челяддю своєю клопоталися, аби той кошик не перевернувся, а дар не втратив своєї свіжості й принади.

Величар мовчки спостерігав за тими клопотою, не встрявав зі своїм словом, тримався осторонь. Мав досить обид на це боярське Чернобогове зілля — вовк вівці не товариш. Всю дорогу випитував у Местивоя про тутешні звичаї й покони.

— На Ругині живе найперший серед усіх слов'янських племен народ ругський, — лячно озираючись на сольбу, оповідав Местивой. — Цей народ має свого єдиного царя — Світовид...

— Хіба не бодричі найперший народ? — дивується Величар. — Він знав, що здавна роги-соколи міцно стоять на слов'янському помор'ї і ось уже півстоліття боронять свою землю від франків, саксів, датчан...

Якби не зрада лютичів-велетів, франки б не відірвали бодричів-рогів від їхніх родичів — глинян і смольнян, що жили на правому березі Лаби, і не поставили б своїх фортець проти слов'ян-варварів по всій її течії. Найбільша їхня фортеця — Гохбук — виросла навпроти головної града смольнян Лончина... Друга фортеця — Гамбург — також постала у землі бодричів. Саксонські мечі, що стали тепер головною силою німецької держави, пронизують тіло слов'янське по всьому Полаб'ю, і тільки бодричі можуть час від часу відбивати їх. То й мусять бодричі за те бути найпершим народом — так розумів Величар.

— Ні-ні! — гаряче заперечував Местивой. — Не бодричі! Головний народ серед тутешніх слов'ян — ругський. Його возлюбили боги! У нього живе наймогутніший господин поморських і полабських племен — Світовид. Від нього світло й тепло, він дає перемоги; він же провіщає долю...

Ось побачиш сам, отче. А волхв Світовида — наш, із Ра-рога, бодрич він!..

До наймогутнішого бога племен Венетського помор'я приходили послі від усіх слов'янських народів. Цей син великого Рода був тут найбільшим володарем земного щастя; в ньому ж — сила слов'янського кореня. Кожен слов'янин мав за честь прибути до Аркони й схилити своє чоло перед Світовидом...

Веслярі бодрицьких лодій вправно правували морем до Ругина. А Величар окидав зором небо — чи не плаває у високостях сокіл балабан, на честь якого бодричів називають рарогами. То дивні птахи, які швидко навчаються ловам, каменем падають на свою здобич, з їхніх пазурів уже не вирветься ані пташина, ані звірина. Рароги-соколи дорого цінувались на новгородських торгах — боярські сини, що бавились ловами, не щадили батькового срібла, коли йшлося про ловецькі втіхи. І в ратних справах рароги-бодричі не поступляться нікому. А от, виявляється, першість серед племен не в них...

Важка вода Велетського моря аж пінилась під веслами гребців, що хотіли хутчіше побачити священну землю ругів-руяннів.

Ось уже забілили над морем крейдяні скелі. Местивой торкнув руку Величара — ото вже й Ругин. Лодії рвонувались до прямовисних стін, на вершинах яких ворушилися зелені кущики рідколісся.

Скелястий берег Ругського острова прорізаний глибокими ущелинами, вузькими затоками, що вигрівали свої тихі смарагдові плеса на сонці. Над ними хмарами кружляли чайки, дикі качки, гуси... Били крилами об воду гордовиті білі лебеді.

Назустріч бодрицьким лодіям рухались великі й малі купецькі лодії, що відчалювали від острова. Одні з них вантажнені хутрами, воском, пивом, інші везли мечі, зерно в міхах, бочки з оселедцями чи сушену рибу. Ті лодії були переважно заморські — агліцькі, ромейські, свейські, урманські, ютландські... Аж в очах мерехтіло.

— Куди вони плывуть? — питає у Местивоя Величар.

— На торги до Волина чи до Старгорода! — захоплено пояснює Местивой. — Велика і багата наша земля!

Його великі, зеленаві, як морська вода, очі сповнені захвату. Припухлі вуста під ріденькими рудими вусиками розтягуються в посмішці. Юний бодрич Местивой підносить душею від того, що він — на рідній землі, що ця земля має стільки див, якими може похизуватись

перед славним новгородським воєводою. В цю мить душевного вознесіння він забув, що на цій багатій землі для нього, сироти охолопленого, давно не було вже місця...

Гребці поклали весла, святочно розглядали таємничий острів Ругин, чи Ругію, чи ще Русію. Величар згадав, що про такий острів він уже колись чув у казках. Такі ж білі скелясті прямовисся; високий вал; глибокі затоки. Тільки в тих чарівливих оповідях називався він інакше — острів Буян...

Статечно й шанобливо бодрицькі послі добувались до града.

Аркона була споруджена на північному узбережжі острова, правдивіше, на невеличкому його виступі — півострові Вітові. Оточений високим валом, поверх якого була ще й дерев'яна огорожа, град цей охороняв лише святиню всієї північної Слов'янщини — храм Світовида. Він стояв посередині площі на узвишші; був дерев'яний, здіймав угору свої високі різьблені, фарбовані у червоний колір вежі. Його оточувала огорожа, дерев'яна, так само різьблена; в ній були тільки одні ворота, через які і пройшла бодрицька сольба.

Те, що побачили Величар і Местивой, зайшовши до храму, повергло їх, як і всіх бодричів, у німотне захоплення. Зсередини стіни храму були завішені золотистопурпуровими полотнищами. На стовпах, які підпирали стелю, висіли роги оленів, ікла вепрів, якесь плетиво косярства — і все це переливалося дивними барвами. Посередині храму, просто на мостинах, стояв велетенський ідол з чотирма головами, що дивилися у чотири сторони світу. Лиця його були такі ж, як у жителів цієї землі — виголена борода, підстрижені вуса, під кружок волосся. У правій руці ідола — великий турячий ріг, оздоблений золотом і сріблом; ліва рука — зігнута, упирається в бік. Одяганка Світовида спадала хвилястими складками майже до п'ят, і не відразу можна було збагнути, що вона зроблена із шматків дерева. Коло Світовида на стовпах висіли величезний меч, прикрашений коштовним каміням, золотий щит, вуздечка із срібними цятками та сідло. Поряд стояло знамено, яке тут називають станиця. Те саме знамено, що вело ратоборців у бій і приносило перемогу: божественна сила його руйнувала гради, трощила олтарі й чужі храми... На силу цього невеликого шматка пурпурової тканини, станиці, певно, сподівався й Добро-мисл.

Сольба бодричів поставила перед ідолом свої дари — величезний солодкий пиріг, срібні й золоті монети, сувої лляного полотна. З-за ширми вийшов до них старий білобородий волхв Світовида.

Местивой шарпнув Величара за поли, й обидва зігнули коліна перед великим богом неба, землі й потойбічного світу, великим воїтелем і стражем слов'янської землі.

Волхв наказав челядинам бодрицької сольби віднести всі дарунки в глибину храму, де стояли величезні скрині. У них збиралась данина від усіх слов'янських племен побережжя.

Кожен муж і кожна жона острова повинні були щорічно вносити плату до святилища свого бога. Купці, що приїжджали торгувати, мали також жертвувати тут частину свого майна; рибарі, які ловили в довколишніх водах оселедці, також віддавали частину свого улову до храму. На храм працювали жителі земель, які належали цьому святилищу...

Усі ці багатства вивозили не лише скрині, а й комори та підземелля храму. Датчани, норманни, свої задрісно дослухались, як дзвенить золото й срібло в Арконському храмі. Ці скарби охороняло триста озброєних дружинників, які часом і самі полювали на золото й срібло і здобич віддавали храму Світовида. В обігу між острів'янами ні золотих, ні срібних грошей не було, натомість вживались мідниці чи просто шматки полотна...

Волхв Світовида підійшов до свого кумира, узяв з його правої руки ріг, уважно заглянув усередину, перехилив, вихлюпнув якусь тягучу рідину. Затим звів очі догори:

— Знамення Світовида сумне. Бути неврожаю й скудості в наших домівках. Бережіть хліб, заривайте зерно в землю... — Надтріснутий голос волхва витав під склепінням капища. Ворушилися, ніби дихали, золотисто-пурпурові тканини, що прикривали стіни.

Сольба бодричів упала навколішки.

— Будемо берегти, отче! — мовили схвильовано.

Волхв нагнувся, налив у ріг із привезеної бодричами бочечки свіжого напою. Оглянув посланців, підніс ріг до вуст Світовида.

— Господине наш! Ти, що сяєш сонячним світлом, ти, що літаєш на білому коні! Ти, владика гроз, що борешся із безоднею Чорнобогового царства! Ти, що твориш тілеса наші від сирої землі, а кості — від каменю, а кров руду — від моря! Воздай нам від неба мідяного роси, від землі залізної плоду! Не помори нас голодом на землі! Не ісу-

ши кладезі й истоки наші. Напої усяк злак силою своєю, пошли буянню хлібам і травам, птахам і звірам. Поможі від всіляких болістей. Даруй щедро народові бодрицькому, тоді він привезе тобі більше дарів своїх!.. — Волхв одним подихом випив із рога напій, одразу ж наповнив його і поставив у руку свого кумира. Зайшов за той височенний поріг — і враз його не стало видно. Звідти линули слова іншої молитви-заклинання:

— Світовиде, господине й повелителю! А пошли народові бодрицькому угодства, добра і врожаю, щоб на другий рік з-за їхнього короваю не було видати навіть рук моїх!

— Пошли! — упали на коліна старійшини.

— Чи має намір народ бодрицький брати рать зі своїми ворогами? — вопрошав волхв. Його дружно підтримали старійшини:

— Із саксами! Вони грабують наші землі! Просимо спитати у господина нашого, чи буде нам перемога!

Волхв пішов у глибину храму. А звідти невдовзі вивів білого коня. Це був той самий кінь, який серед ночі побіг Світовида супроти його ворогів, а вранці з'явився перед очима народу увесь в багні й піні. Про ці нічні вїзди коня оповідав арконський волхв, єдиний, хто мав право сідати на нього.

Тепер волхв повів коня у двір. Усі рушили за ним. Перед храмом у дворі троє служків втикали в землю на однаковій відстані три пари списів. На кожному парі попереки кляли третій спис. Білий кінь Світовида мав переступити через усі ці поперечні списи. Від того, яку ногу підніме спочатку, звалить чи не звалить спис, залежатиме віщування волхва про майбутню війну бодричів.

Бодричі прикипіли поглядами до коня. Ось волхв підводить його до першої пари схрещених списів. Кінь змахнув довжелезним віялом хвоста (підрізати його — смертельний гріх), на мить завагався, а потім високо підняв праву ногу й спокійно переступив через першу перепону. Посли полегло зігнули. Кінь Світовида віщує добрий початок задуманій справі. Але — ось друга перепона. Кінь знову спинається, немовби у миттєвій задумі. Струшує своєю довгою, також ніколи не підрізуваною гривкою і переступає схрещені списи.

Уже й зовсім полегло зігнули бодрицькі мужі. Світовид таки сприятиме їм у війні... Та ще є третя перепона. Найостанніша, найважливіша. Чим завершиться їхня війна? Що принесе вона їм?

Кінь тим часом спокійно підійшов до останніх списів. Підняв ліву ногу та чомусь завагався й опустив її назад. Постоявши якусь мить, труснув білою гривовою, чорними очиськами обвів притихлий гурт людей, підняв праву ногу, а сягнувши уперед, зачепив поперечний спис. Священний кінь втоптав його в землю...

Що віщувало це ворожіння? Поразку? Успіх?.. Що скаже волхв? Які пророчі слова розкриють бодрицьким мужам таємницю будучини?

Мудрець же мовчки повів свого коня до храму! Бодричі розгублено зсовували шапки на потилиці, тупцювали на місці. Величар і собі перейнявся загальним настроєм занепокоєння.

— Що ж буде, Местивою?

— Не відаю... Поїдемо, певно, ні з чим.

— А війна з саксами? Треба просити станицю! — згадав нараз Величар.

— Станицю! — радісно вигукнув Местивой.

Усі ніби проснулись, сполошено загомоніли. Під захистом Світовидового знамена — станиці — вони будуть нездоланні. Але ж де волхв? Чи згодиться він віддати їм на час цю святиню Аркони? Адже вона захищає і ругів, і помор'ян, і всі інші народи!

Бодричі сумнівались. Що та їхня війна для ругів? Хай собі воюють, а здобич — все одно принесуть до цього храму. Стануть багатшими підземелля Аркони!

Сольба бодрицька повернула до храму. Станицю! Дайте їм священне знамено — і вони переможуть. Волхв не може відмовити їм — адже сам бодрич, відає про небезпеку, яка нависла над його рідною землею...

Але волхв не міг забути про те, яка земля годує його. Тож заперечливо хитнув білою головою:

— Станиця Світовіда захищає Аркону й священну землю ругів. Загине станиця, не вистояти й священному граду від напасників.

— Тоді нехай дає свою дружину! — підказують Величар і Местивой старійшинам. — З'єднаємо сили ваші і наші — для всіх слов'ян тутешніх виборемо волю.

— Дай дружину, волхве! Слушно мовлять... Велика рать саксів із самим королем суне на нас...

— Дружину теж не можна, — сумно хитає головою волхв. — Вона захищає Аркону...

— А народ бодрицький нехай гине?! Так?!

Волхв мовчки зник за ворухкими золотисто-пурпуровими стінами храму. Величар подумав, що неправда і льста

панують і тут, на священному острові. Ситість тіла зникла велич дуку, заколикала совість, скувала серце байдужістю... Не чують тут ані стогону спраглих душ, ані плачу матерів, ані скорботи попелищ. Зраджував брат брата. Багатство сварило рідних людей. Рідною землею для декотрих захланців ставала та, яка збагачувала, а не та, що стогнала й стікала кров'ю, щоб у борні не втратити пам'яті роду і пращурів...

Цю найбільшу зраду по-близнірському освячувано іменем бога Світовіда. А люди ще не усвідомлюють, що найбільший ворог не той, хто відкрито йде з мечем, а той, хто мовчки спостерігає біду сусіда й радіє їй, хто в простягнуту для помочі руку кладе гадоку.

— Добрий бодричу Местивою, — звертається Величар, — даремно ти гордився великими багатствами й великими таємницями священної землі. Тут для твого народу підготовлено пагубу!.. Але ж — де князь ругинський? Де його старійшини?

— Е-е, що князь, — кривить уста Местивой і відводить очі вбік. — На Ругині всіма справами вершить волхв.

— Але ж... — спалахує Величар. — Він поводить нечесливо. Він клопочеться не про волю народу, а про неситість свого живота!

— Так велить йому, мабуть, великий Світовид... — ніяково кидає Местивой. І Величар розуміє, що молодий бодрич говорить не те, що думає.

Дивна ти еси, земле слов'янська! Яка ти добра, мудра — і яка різна і яка однаково страдницька! І тут Величар стрепенувся: він нічого не спитав за сина свого. Підбіг до волхва, схвильовано сказав:

— Святий отче, помочи попроси у свого великого господина за сина мого — Вадима. Варяги наскочили... в полон забрали.

— Попрошу! — погодився віщун. — Але яка твоя мзда Світовіду за поміч?

Величар безпомічно озирнувся — він не мав ні золота, ні срібла.

Усе багатство — меч, що висів на опоясці. Але тим мечем він прийшов допомагати слов'янам-бодричам. Що може бути ціннішого від дару волі?

— Треба зараз щось дати.

— Немає нічого зараз. Окрім меча. Поб'ємо саксів — здобудемо для братів волю...

— Прийдеш, як матимеш щось інше.

Величар знепритомлено упав на руки Местивой...

Ще уві сні Людана охопила якась бентега. Загупало стривожено серце, й вона швидко підхопилась на ноги. Тільки коли шум у голові влігся, зрозуміла, що її розбудив гамір, який линув зі сторони Волхова. Підбігла до віконця, не видати нічого. Розчинила широко двері — і до виталища влетіли гуки світанкової метушні на Волхові. Влетіли разом із весняними трунками і мерехтінням зірок, що танули в синяві ранку. Людана вийшла на подвір'я.

Обійстя боярина Гостромисла ще додивлялося останні сні. В оборах ремигали корови, в кошарах шелестіли у з'їдах вівці. У вікнах терема й челядницьких хиж ще не світилися блимавки. Лише в наріжному віконці бояриного терема тремтів вогник. То, певно, колотилась Вісна.

Боярин повелів забрати у неї дитину — віддати челядниці Полонейці, щоб разом із своїм годувала й Віснине немовля. Її ж зачинив у теремі. Катувалась, бідна, усіма пекельними муками!..

Людана витерла сльозу, що обпекла їй повіки, й подалася мерщій до Волхова: чи не вар'яти прибули за даниною? Може, й Вадимко з ними!

Ріка невдоволено стугопіла під ворухкою периною туману, ніби гнівалась, що хтось порушив її солодкий сон.

Назустріч Людани сірою вервечкою сунули постаті, що виходили з лодій. То були вої в кольчугах. На їхніх широкіх шкіряних пасках брязкали мечі й сокири. Ішли вони мовчки, зосереджено, у сутінках були подібні один на одного, що годі й розпізнати, хто з них який.

Опираючись на спис, попереду йшов широкоплечий витязь. Його шолом тримав на собі могутні турячі роги. Певно, це був провідця варязький. Сіра вервечка нарешті дотяглась до дідинця, спинилась на майдані коло боярських теремів. Навколо них уже збиралися розбуджені раннім гуком ріки новгородці.

— Чом же не стрічає нас боярин Гостромисл? — гучить басовитий глас витязя з турячими рогами на шоломі. — Гей, Вадиме, заспівай-но боярину пісню, нехай проснеться! Скажи, веринги прибули за обіцяною даниною!

Ось тоді Людана й побачила Вадимка. Ніби повищав відтоді, як потрапив у полон. Кольчуга на ньому сріблилась у ранніх променях сонця, як риб'яча луска. Зняв із голови шолом — і золотаве волосся його розсипалось на плечах. Ще мить — і вже дзвенять-гудуть струни його гусел.

А він оглядає з осміхом натовп і, ніби вітаючись із краями, заспівує своїм срібним голосом:

Як пішов же Буй-витязь со дружиною,
Да прийшов до дідинця во Новий-то град,
Да покликав к собі мужів смислених,
Да смислених старіших новгородських!..

Охнули новгородці, впізнавши Вадима-гусляра із Славенського кінця. А Людана стояла як змертвіла. Слухала його голос... І чуло її серце, як рветься син її з тяжкої неволі:

Да й говорить тут витязь Буй:
— Гой еси ви, мужики новгородські,
Б'юсь із вами об велик заклад;
Напущаюсь я на весь Нов-город битися-дратися
Со всією дружиною хороброю!
Яко ви мене со дружиною поб'єте Новим городом,
Буду вам платити дані-виходи по смерть свою
На всякий год по три тисячі;
А буде ж я вас поб'ю і ви мені покоритесь,—
То вам платити мені такую ж дань!..

Людана проштовхувалась крізь натовп ближче до Вадимка, хотіла заглянути синові в очі, забрати його додому. Не чула, як наростав над майданом тяжкий гомін.

— Поб'ють нас оці вар'яти. Поберуть у полон...

— Хай Гостромисл віддає сам данину, коли обіцяв!
За себе ж викуп!..

— Та з нашої шкури!.. Гнати їх із Нова-града... Бити!

— Хто битиме? Усі мужі дружинами вийшли із града — Бравлин повів до ромеїв, Величар — до бодричів. Хто меча візьме в руки? Жони?..

А Людана знай пробиралася крізь юрмисько до сина.

— Вадимку! Сину!.. Живий!

— Мамо Дано!.. А де Вісна?

— Ой горенько! Боярин у теремі замкнув!..

Випали гусли із рук Вадимових, аж струни зойкнули. До свого лиха долучилося й це. Не знав, що робити. Стояв на рідній землі, а був бранцем варягів. Чув серцем войк Вісни — і нічим не міг допомогти. Нарешті спромігся на слово.

— Мамо Дано, — сказав тихо. — Іди боржій додому. Жди мене... — І знову ударив по струнах:

Світ, дружино наша хоробрая,
Тридцять удалих добрих молодців!
Ставте лодії поперек Ільмена,
Приставайте, молодці, ко Нову-городу!..

Людана не йшла, а бігла додому. Недобре там її Вадимкові. Співає пісні не від радості — з примусу. Бранець він, роб, як і вона... Боги добрі, боги милостиві! Поможіть йому! І ти, батьку Роде, і ти, Хорсе, і ви — Беретині й Пращури! І ви, духи добрі, що живете у ріках, у травах і в галях! Пощо не віддячете добром людське добро? В усякий час і в усякому місці. Пощо в'яжете душі наші, а самі величаєтесь свободою? Даруйте дітям нашим любов і мир, а нам — блаженну кончину. Вони ж щедрі, діти наші, віддадуть вам свою волю, руки, кров і тіло...

А на майдані біля дідинця варязький витязь Буй уже бесідував із Гостромислом. Боярин хутко прибіг на поклик варягів, кособочився — чи від хворості якої, чи з переляку, — гнувся у поклони.

— Усім миром тобі чолом б'ємо, господине. Знаєм свої борги... Віддамо все! На хліб-сіль запрошую тебе до свого терема. Со дружиною!

— Коли так... підемо до терема! — важким поглядом зміряв Гостромисла Буй. Тривога й осторога чаїлися в його невеличких жовтавих очах...

Гримів і двиготів терем від біганини челяді й холопів, двораків і покоївок. Дружинники Буя розсідалися у просторій світлиці за столами, заставленими мисами й полумисками, куклями й поставцями.

Мудро вчинив тоді витязь Буй, що відпустив з полону боярина Гостромисла. Метикований провідця! І від Будяти дістав добру мзду, коли той прикликав його супроти брата, тепер Гостромисла стриже, яко вівцю. Го-го-го!..

Смачні курчата й гусенята, запечені на вертелах; а копчені осетри! А солодкі короваї! А меди... темні хмільні меди!.. Готував усе завчасно боярин Гостромисл.

— А де ж твій братець Будята? — нишпорив Буй очима по кутках.

— Поїхав на полюддя в югорські землі. За хутром! Києву данину маємо дати.

— Так, так... хутро нині треба... Але навіщо Києву?

— Маємо слухати київського волостеля — звідти прийшло багато родів на Ільмень.

— Але й з вар'ятського побережжя прийшли сюди.

— Авжеж. І звідти. Але Київ боронить нас своїм черленим щитом! — зігнувся в поклони Гостромисл.

— Від кого? Ось від нас і не оборонив.

— Ви — мої гості. Гостей приймаю у своєму теремі.

— Ні, ми не гості!.. Тепер я буду твоїм господином.

Я! — Уже п'яно хитався витязь Буй. — Будеш мені платити данину і на дружину давати.

— Буду, чого ж... — збентежено пробубнів Гостромисл, ховаючи під повіками очі. — Твої мечі, витязю, гострі. Захищатимеш нашу землю від київського кагана-князя.

— Захищатиму! — щедро обіцяв витязь Буй.

— Іще... ліпшії мужі дають тобі за се волості у новгородських п'ятинах. Бери собі данину. Бери собі жон. Живи з ними у мирі, — улесливо вже й осміліло заглядав боярин Гостромисл у широке бородате обличчя варяга-напасника.

— Жон? Візьму жон! Тільки давай багатичну. Бояричну. Давай свою дочку! Є у тебе дочка? — Розчервоніле спітніле обличчя витязя хтиво осміхалося.

— Є дочка... Вісна... Але вона...

— Ходімо до Вісни! Веди! — цупко ухопив варяг за плече Гостромисла й поволик до дверей.

Добрі темні меди у боярина Гостромисла!..

— Але, витязю, присягни, що будеш мене захищати від брата мого Будяти...

— Присягаю... чого ж...

— Геї, двораки, де ж свічі? — кричав боярин у темряву терема. — Витязь Буй ще ноги поламає через вас...

Вадим тихо окликнув матір з-за вікна. Людана метнулась до дверей. Плачучи, тишила його:

— Нічого, синку... Аби живий!.. А там — відійдуть ці вар'яти, затихне все. — Хотіла розповісти про Вісну і сина, але він уже все знав од челядинців, місця собі не знаходив. Мати заспокоювала:

— Нічого, виходимо. Думай, як бути самому. Мабуть, тікай, сину. Тільки ж — куди? Сама не відаю...

— Земля наша велика, мамо Дано. Побіжу до Шелоні або до Ловаті, а там до Києва-града подамся. Знайду Бравлина. З ним і повернемось.

— Тож біжи! Боржії біжи! Шукай нашого Бравлина, Вадимку!..

Вадим кинув на стіл торбу з гусями, нап'яв на плечі батькову свиту — і піби ногу вломив — тільки рипнули мостини в сінях.

Людана насторожено дослухалась до шереху вулиці. Сіла край столу, підперла голову рукою. Важкі думи товклися в її голові. Все безнадійніше вона прагнула збагнути істину життя. Багатий кривдник всюди знайде собі захист, бідний же праведник — несе покару все

життя. Багатич возглаголить — усі возносять його слова яко правду богів; убогий мудро рече — від нього всі одвертаються... І виходило, у кого багата вдяганка — у того й чесна мова... Сини мої! Поможіть один одному в цьому розхитаному неправдою світі!..

Незчулася, як загупали біля дверей швидкі кроки. У світлиці стояв Дудиця з челядниками. Либонь, за Вадимом кинулись...

— Де ж твій гусляр? Боярин кличе! Ге-ге-ге!.. До столу! Частуватиме його хмільними медами.

— Не було, люди добрі. Оце сама чекаю — а все нема! — раптом перехопила погляд боярського тіуна, який угледів на столі торбу з гусями. — Оце ж віддав мені ще там, на майдані. Мовив: іди додому, а я прибуду. І нема! Уже скоро, мабуть, десь і буде...

Дудиця недовіжливо блискав своїми вузькими світлим очима. Людана приязно посміхалась йому і собі заклопотано позирала в кутки, куди поглядав тіун.

— То скажеш: хай відразу йде до боярина Гостромисла. Витязь Буй бере шлюб із Вісною. Ге-ге-ге... Треба на гусях грати й поспівати!.. Га-га-га!.. — дурнувато реготнув, прикриваючи долонею рот. Бо знав більше, аніж сказав.

— Як же так? — скрикнула Людана. — А Вадимко? Він муж їй!

— Га-га-га! — уже відверто глузує Дудиця. — Вадим бранець вар'ятський, який же він муж?

Ще раз гикнув і виповз із світлиці разом із челядинами. У Людани не знайшлося жодного слова ні до людей, ні до богів...

Бравлин стояв на гранітних сходах величезної Сугдейської вежі й неначе сам закам'янів серед мовчазного громаддя стін. Сугдейська фортеця покірно мовчала під ногами переможного слов'янського воеводи, якого тутешню знаць увінчала лавровим вінком. Його на русяву Бравлинову голову тонкими, що ніби аж просвічувались, пальцями наділа прекрасна гречанка. Духовний владика цього великого ромейського града архієпископ Філарет, що від самого святого Стефана перейняв тут владу, прилучив поганську душу цього синьоого воя до істинного й всемогутнього бога Ісуса Христа. Стоячи на високій вежі, Бравлин споглядав усіяне міриадами зір небо. Вони низько нависли над світом, загадково й утаємничено блимали, кудись манили, щось віщували. Він також таємниче по-

сміхасться, бо й сам не вірить у те, що вдіялось з ним у цій казковій Сугдеї.

О, якби знав про це отець Величар і його мама Дана! Сказали б: баїш байку! Але все те правда... Як оця до-вколишня краса... Як те, що він тут стоїть...

Далеко як лишився нині від нього шумливий дерев'яний Новгород, що розметав свої вулиці-кінці серед тихих втомлених снігів...

Новий бог, котрому тут усі моляться, певно, й справді є всемогутнім, якщо наділяє такою красою і землею цю, і людей. В темряві полуденної ночі новгородець примрує очі й виразно бачить, як наливається червінню тонке, ніби з мармуру висічене обличчя юної гречанки, як тремтять її тонкі прозорі пальці і як вона збирає в собі всю відвагу, щоб дивитись йому просто в вічі й надіти на його голову лавровий вінок. І він захоплено обіймає її за тонкий стан...

Гордо розправляє широкі плечі Бравлин. Груді його виповнює упевненість в силі й непереможності. Він, прости новгородський лодійщик, син Величара, приступом узняв оцю вимувану із граніту фортецю — її стрімкі стіни, що звисали над морськими вирами, її високі вежі й бійниці, потасмні кам'яні переходи, глибокі підземелля з колодязями прісної води, із запасами хліба й вина. Певно, возлюбили боги Бравлина-воеводу. Але й новий бог прийняв його у своє лоно. Авжеж! Переможців усі приймають з пошаною; возносять їх в усі віки. А нехай-но вони спіткнуться! Чи знатиме хто, де їхні могили?!

Бравлин підійшов до краю вежі, поглянув униз. Там почивали після пекельного сонячного дня. Шкварчали на вертелех ягнята й козенята; вино лилося рікою. Повержена Сугдея тепер запопадливо заглядала в очі слов'янським воям — городяни щедро частували їх, аби ті не бували їхніх домів і храмів...

Що тепер? Вертати додому? Сісти в лодії й добратись до самого Царгорода? Чи, може, лишитися тут, у Сугдеї? Стати міцною ногою на березі цього теплого моря й завжди витіснити звідси ромейв?

Ой як високо здійнялися твої думки-мрії, воеводе Бравлине! Аж хитнувся світ ув очах від такої високості... Він — син бідного новгородського лодійщика і — корона Сугдеї!..

Чекай-но, чому корона? Сугдея живе сама під вінцем царградських імператорів. То й що! — одна думка

спиняла іншу в його голові.— Він може відбити цю землю. Він уже визнаний усіма владиками града володар, прийнятий у лоно християнської віри, яку сповідують сугдейці. Бравлин ловить себе на тому, що сам із собою говорить уже по-тутешньому — Сугдея. Адже в його краю цей ромейський град усі називають Сурожем...

Паморочиться голова. Рука натрапляє на черень меча... Ні, на Царгород він не піде — невелика рать у нього. Але достатня для того, щоб стати міцно на цьому березі, у цій фортеці. Державно восхопити кормило влади. Попросити у київського князя підмоги, коли що. Звідси триматиме за обороть ромейську силу, щоб не з'єдналась із силою хозарською і не постала супроти полян-русів... Тур, напевне, згодиться на це!..

Минали дні. Шуміло тепле Руське море. Гримів прибіг об стрімкі стіни фортеці. Дружина Бравлина набиралась сил. Гінці його помчали до Києва супротивною водою — чекати доведеться довго. Мріялось нетерпляче: воїслов'яни тут мають стати міцно. Тоді навіки будуть роз'єднані сили Ромеї і Хозарії в цих полудневих землях.

Якось одного сонячного дня до фортеці прибіг вартувий. Мовив, що до архієпископа Філарета прибула сольба — брат царєградської імператриці Феодори — Петрона Каматіра, що сольбу пропустили, а потім і ворота зачинили... Бравлин насторожився: чому його не покликав владика? Якась таємна змова?..

Та невдовзі його таки покликали — до храму Софії.

Це був найбільший кам'яний храм Сугдеї, де відправляв службу сам архієпископ. Мармурові колони тонули у присмерку, підпірали велику округлу баню собору. Крізь високі кольорові віконця прорізувалися барвистими снопами сонячні промені й вигравали на царських вратах та іконостасі. Уже вдруге бачив Бравлин великі, у зріст людини, ікони святих апостолів у важких позолочених рамах. Перед ними стояли й висіли на довгих темних ланцюгах опатні кадильниці-вонявиці. З них постійно струмував солодкаво-пахучий, до запаморочення, димок.

Бравлин ішов до царських воріт, а вгорі, під високим склепінням храму, лунко віддавалися його кроки, яких майже не чути було тут, внизу, на мармурових білих плитах. Пройшов до середини храму і спинився. Його покликано сюди. Ось він тут. Та більше ніби немає нікого. Може, захотів владика Філарет над ним насміятись? Мовляв, прийди і подивись на велич цього дивного хра-

му, який ти, варвар, хотів поруїнувати й пограбувати!.. Вслухайся тепер у його священну тремку тишу, і нехай страх і велич увійдуть в твоє серце... нехай здригнеться воно від усвідомлення твоїх нечестивих помислів... Таки ми словами Філарет висвячував поганського вєводу, що повоював Сугдею. А потім узяв за руку й повів до гробниці святого Стефана. Золотиста парча покривала жовтаві моці святого. Те покривало Бравлин, коли увірвався в град зі своїми воями, зібрав і вкинув у міх. Потім — віддав його архієпископу, який найбільше побивався за ним...

Раптом Бравлин здогадався: його, певно, чекають біля гробниці святого Стефана. Кинувся мармуровими сходами вниз, у холодне підземелля, до гробниці. Назустріч йому уже йшов маленький сухорлявий дідусь у чорній ризи — архієпископ Філарет. Ріденька борідка кільчилась на випроруху вперед підборідді й не закривала тонкої зморщеної шиї, на якій похитувалась велика кучерява голова владики.

За ним ішов дебелий ставний муж, ще молодий, круглолиций, чорнявий, рухливий. Був у темній туніці, тугоперетягнутій паском. Довгими білими пальцями перебирав чотки і тим часом пильно розглядав Бравлина. Це був Петрона Каматіра, спадкоємець кандидата, довірена особа імператора Феофіла, рідний брат імператриці Феодори. За ними непомітною тінню ковзнув тлумач архієпископа. З ним Бравлин уже добре знайомий. Тлумач тихо заговорив, ховаючись у тінь, — не треба заважати мужам під час бесід дивитися один одному в очі.

Петрона говорив густим басовитим голосом. Він захоплений відвагою й кмітливістю руських воїв, які захопили так швидко неприступну фортецю. Імператор Феофіл був би радий мати при собі такого відважного воїника! Тим паче, що віднедавна князь Бравлин серцем перейнявся високою вірою в Ісуса Христа...

— Так-так... — хитав головою Філарет.

— Отже, я розмовляю із єдиновірцем? — Петрона на мить затримав свій погляд на бронзовому Бравлиновому лиці. — Гадаю, що князь Бравлин і його вої повернули цьому храму і всім городянам усе, що спочатку забрали, свідчить: ромеї набули тут вірного друга й захисника собі. Чи не так?

Бравлин стеноу плечима — хай і так. Але він — не князь!

— То все одно. Але... чому русичі-слов'яни не йдуть із Сугдеї? — уже розпачливо мовить Петрона. — Вони лишаються тут. Чи надовго?

— Так... — коротко відповів Бравлін.

— Як се? — уже здивувався й Філарет. — Сугдея належить короні Цареграда.

— Вона тепер належить каганам русів-полян.

— Ха-ха-ха! Відколи се полянські князі величають себе найвищим царським титулом хозарських володарів! На світі є два всемогутніх владки — імператор цареградський і каган хозарський... — Петрона обливав пересохлі уста; блиснув зубами у поблажливій посмішці.

— Було два, а тепер є три. Каган Тур, київський князь, підбив під свою руку землі до Дону, тепер — до Сурожа. І нині — Сурож, чи як у вас мовлять, Сугдею також підбив собі. Я тут стою ногою і мечем.

— О-о! — розгублено витріщився Петрона й тривожно поглянув на Філарета. Отже, його опасіння були недаремними — русичі і не думають звідси забиратись! Це не просто напад для пограбування — це розширення меж нової подніпровської держави... Що ж тоді робити? Якою силою випхати цих диких тавроскіфів, цих варварів, із ромейської Сугдеї?

Філарет заметушився. Кивнув Петроні — мовляв, мовчи, тепер я говоритиму з цим дикуном. Сухою гарячою рукою схопив Бравліна за зап'ястя.

— Сину мій, господь заповідав нам, що премудрість обитає у розумі. Послухай моєї ради. Сугдея прийме тебе і віддасть в твої тверді руки свої скарби і життя своїх громадян. Тільки зроби так, як підказує мені голос всевишнього ангела: візьми у серце своє любов жони-сугдейки. Вона покрийє всі твої гріхи й нечестиві наміри.

Бравлін ступив крок назад. Нерозуміюче дивився з висоти свого дужого зросту на щуплявого архієпископа. Бронзове обличчя його, видублене солоними морськими вітрами, враз зробилося брунатним. Яку любов має взяти він? Якої жони? Може, тлумач не так переказує йому слова Філарета? Ні, архієпископ, мовить далі тлумач, говорить саме про любов знатної гречанки, яка захоплена красою й відвагою Бравліна і яка хоче взяти його у свій дім і хоче віддати йому своє серце. І тоді Бравлін стане рівноправним громадянином Сугдеї. І він, Філарет, обіцяє йому, що імператор і вельможі града зроблять його протевоним у Сугдеї.

— Так-так! — щиро посміхається Петрона. — Імпера-

тор Візантії буде вельми з того задоволений. Такий полководець... Сугдея стоїть на кордоні між володіннями хозарської держави і ромейських імператорів. Ще недавно вона платила данину хозарському царю-беку. Через те нині тут потрібна міцна рука. Власне, для того вони й покликали його... А гречанку отець Філарет покличе за раз. Це вдова сугдейського топарха-воєначальника, який мужньо загинув у боротьбі з тавроскіфами. Його загін віз пшеницю до града, гнав отару овець. А в передгір'ях на нього напали ватаги розбійників. Топарх загинув, і Сугдею не було кому її обороняти, коли слов'янська дружина Бравліна висадила на берег зі своїх лодій...

Переказавши все те, тлумач шаснув за темні колони і звідкись виштовхав повиту чорною шаллю високу жінку.

— Анно, дочко моя, ось твій сужений. Бог повелів увійти йому в твій дім по закону...

З-під тонкої шалі зблиснули великі очі. Чи, може, то непрошені сльози викотились на трепетні вії молодій вдоволиці. Яка ж вона, ця жона? Бравлін хотів швидше зірвати ту шаль і глянути незнайомці в обличчя. Але тепер жінка низько й покійно схилила голову на груди. Шаль повільно сповзала на плечі.

Про що думала в цю мить? Вона його любила? Вона жадала його?.. Знатна гречанка бере його в свій дім? А за віщо? Невідомість ятрила молоде й палке серце Бравліна... Для нього приготовані пестоші й нігота її смаглявого в'юнкого тіла... Це для нього сонце напоювало її своєю гарячою снагою, а вітер моря вигладжував тонку шкіру обличчя, рамен, тугих грудей... Тонко видзвонювали на високій шиї срібні дукати. Все те Анна для нього одягла. На тонких зап'ястях — срібні зміясті обручі з підвісними брязкальцями. Це також заради нього! Чарівна жono сугдейська! Він прийшов сюди для того, щоб завоювати тебе! Тепер він знав, що йшов сюди саме для цього. Бравлінова радість розпирала груди.

Не відав юний Бравлін, що саме під цим ласкавим небом, під цими пестливими вітрами розбудилась від земної краси його дозріла душа й вибухнула жаждою кохання. О мудрий Філарет, міцні твої сіді, вірний улов!..

Анна жагуче блиснула до нього очима й подала тремтливу вузьку долоню.

— До амвона, діти мої! Бог вас благословить! — Філарет метушливо поспішав уперед. Нарешті Сугдея матиме доброго охоронця й захиститься од варварів, що невідзвідки падали на її береги й всіляко шарпали.

Вінчати! Негайно ж вінчати цього простакуватого варвара із вдовицею. Вона передасть йому по закону меч свого загиблого мужа-топарха. А цей юнак... здається, що не відпав із своєї чари кохання ані ковтка! Хмільною й щасливою буде його шлюбна постіль. Анна ж бо її справді як пурпурово-чорна троянда серед тернів. Та й вона, нарешті, вгамує свою жагу. Втихомиряться знатні сугдейські жони. О, скільки клопоту йому від їхніх ревностей! Домагаються, аби її, гріховницю, заточити в монастир, бо, бачите, мужів їхніх знаджує своїми палкими очима, своїм знадлигим голосом і мудрим розумом!

Та найголовніше інше — Сугдея тепер зможе спокійно багатіти під захистом дружини Бравлина і не боятись сусідів-хозар. Тепер Філарет всіх воїнів-варварів прилучить до християнської віри — вони поодружуються тут, народять дітей. А там уже саме життя змусить їх захищати свої родинні вогнища. Хай множитьсь люд ромейський і стає сильнішою Сугдея — кров слов'янських звияжців омолодить і наснажить нове коліно сугдейців. Во благо господа нашого і нас!

Філарет метушливо одягав на себе золотисту, вимережану хрестиками епітрахиль з бахромою, натягував ризу, хапався за книгу й відшукував там якісь записи. Навколо нього тінями плавали слуги, запалювали свічі під іконами, розстеляли біля амвона килим. Петрона Каматіра став поряд з Бравлином. Вичікувально озирався, доки слуга не дав йому в руки осяйний вінець. Бравлин зазмер: вінець Сугдей! Поряд з Анною став безшелесний тлумач з таким же вінцем в руках. Що се?

Філарет розкрив свою книгу й почав урочисто вчитувати з неї молитви. Бравлин не розумів. Але спостеріг, що обличчя Анни зблідло, витяглось. Що Петрона й тлумач враз одночасно піднесли над їхніми головами вінці. Голос Філарета м'яко відлунював під склепінням храму. Там, у високості, возсідав великий і милостивий грецький бог, який, мабуть, прислухався до врочистого казання отця Філарета і чомусь, дивлячись на них із округлої стелі центральної маковиці, застережливо підніс тонкий вказівний палець.

Раптом Філарет підійшов до Бравлина і щось запитав. Тлумач, піднявшись навшпиньки, протуркотів тихо:

— Чи маєш добру волю, Бравлине, та рішення взяти собі в жони цю Анну, яку бачиш біля себе? Кажі, Бравлине, відповідь свою, отець-архієпископ запитує.

Бравлин кивнув головою. Але тлумач знову піднявся навшпиньки.

— Треба сказати: маю, всечесніший отче.

Бравлин невдоволено повів плечем: коли б тої волі не мав, пощо стовбичив би оце тут?

— А ти, Анно, — Філарет задовольнився й мовчанкою Бравлина, послішив звернутись до Анни. — Чи маєш добру й непримусову волю взяти собі за мужа цього князя, якого бачиш поряд із собою?

— Маю, добрий отче... — тихо мовила Анна й залилась густим рум'янцем.

Філарет щось бубонить, піднімає над ними хрест.

— Віднині будеш господарем і царем, Бравлине, в домі і в серці жони твоєї Анни. А ти, Анно, будь доброю жонкою, тоді будеш панувати над обранцем твоїм. Що бог злучив, нехай не розлучить людина! — завершив свою службу архієпископ Філарет.

— Веди свого обранця в свій дім, Анно, — зітхнув Петрона й хтиво обмацав її поглядом. Анна зіщулилась від того, як від морозу, знову накинула на голову свою чорну хустку. Все так спішно відбулося... усе таке непевне... нагальне... Вона оце тільки сьогодні роздивилася цього руського князя, коли прийшла до храму Софії за величчям владки.

Взяла тремтячими пальцями за руку Бравлина.

— Ходімо звідси...

Бравлин легко крокував поряд з нею. Авжеж, задля неї він сюди прийшов!..

Філарет втомлено опустився в крісло. Петрона ж тільки ротом зіпав. У Константинополі, певно, похвалять Філарета за таку винахідливість. Зрештою, чого Філарета? Можуть і його похвалити за це, коли як слід про все розповісти. Ще й дарунок одержати! Авжеж — слов'янам-русам і цього разу не вдасться тут стати твердсю ногою. Возносливий князь Дир, який уже величає себе імператором-каганом, не дістане Сугдей. А ще коли Петроні вдасться домовитись із хозарами!.. Ось тепер він, Каматіра, може йти до них спокійно.

За його спиною буде знову міцно стояти ромейська фортеця Сугдея і стерегтиме її приручений ними слов'ян-русич Бравлин.

Тепер — черга упокорити й київського князя. Найкраще це зробити кривим хозарським мечем...

О великий Царгород! Велика мудрість твоїх державців!..

Неспогадані сумніви й тяжкі незгоди підточували великі наміри й добрі замисли князя Добромисла. Так і не діждався він дружини від поморян. Воно їй зрозуміло. Поморське князівство далеко від західного пограниччя слов'янських земель і фортець, що їх наставили франки ще за Карла Великого; поморських городів й оселищ ще не сягали грабіжницькі зграї німецьких королів, особливо саксонських та тюрінгських графів. Хата горіла не в них, а в сусідів, що їм до того?

Не прислали раті й лютичі: де вже їм було єднатися з бодрицьким князем, який у них під боком міцнів своє владарювання! Їм вигідніше було увійти в спілку з молодістю слов'янською державою Моравією, яка випала з-під впливу німецької імперії й гуртувала свої сили на Подунав'ї.

Моравія стала противагою бодрицького князя, який жадав зміцнити своє самовладдя над полабськими й приморськими слов'янами. Чеський князь Вратислав, що платив данину моравському волостелю, навіть поріднився з лютичами — узяв собі від них жону Драгомиру, хоча вона вперто вірила у Світовида й принесла немало прикростей християнину-мужу.

Звичайно, Добромислу можна було б також увійти в згоду з Моравією, тоді слов'янська сила могла б роздушити, нарешті, невсипущого ненаситного німецького орла! Але бодрицький князь був не з тих, хто вмів поступитись своїм мізерним честолюбством задля великої справи.

Добромисл боявся, що Моравія, а не він, вивищується над усіма слов'янами. Цього допустити він аж ніяк не міг. Його світлі кучері зсивіли, майже повністю посріблились у вічній гонитві за марнославіям, колись біла, по-жіночому ніжна шкіра обличчя, тепер вицяцькована медовими краплинами, покраялась глибокими безжальними зморшками, з яких зирили насторожені сині очі. Для нього істиною було тільки те, що хоч якоюсь мірою вивищувало його. Не зважав на те, що люди не горнулися до нього, навпаки — ненавиділи. Та хто, осліплений сонцем власної величі, власної гордині, думає про майбутнє?

Єдина сила стояла поряд з ним — новгородська дружина Величара. Невеличкі раті обіцяли дати глиняни й полабські серби. Тоді Добромисл послав свою тасмну сольбу й великі дари королю Лотарингії Лотару, який ворогував із Людовіком Німецьким, своїм братом, що успадкував корону Людовіка Благочестивого. Рідні брати, онуки Карла Великого, люто билися між собою, і Лотар, володар

Бургундії й Лотарингії, скористався з того, що Людовік Німецький зчепився зі своїм іншим братом — Піпіном, королем Аквітанії. Лотар вирішив зробити королевою свою наложницю Вельраду всупереч волі ненависної жонки Тітбер, за спиною якої стояв римський папа Ніколай.

За Людовіком Німецьким пильно стежив не лише Лотар, який тасмно точив на нього ножа. Сусідні правителі держав чекали часу, коли, збита удачливими попередниками німецька імперія розсиплеться під ударами її супротивників і вони заберуть падбані нею землі.

Отож різні клопти й стримували похід Добромисла. Та наступного літа він туго затагнув своє бойове опоясся.

Раннього липневого ранку бодрицькі дружини рушили до града Веліслава, що стояв на Лабі, неподалік Ленцена, головного міста племені ратарів, чи, як їх ще називали, родаріїв. Усе довколишнє населення піднялося на ноги й рушило з ратями Добромисла. Саксонські маркграфи, що побудували на Лабі свою фортецю Хохбуген і ряд менших укріплень, своїми нападами на ратарів не давали їм спокійно жити вже багато років підряд. Тому ратарі були попереду кінноти Добромисла.

Слов'янські вої, як і завжди, були одягнені в білі полотняні сорочки з мережками. Деякі покривали голови повстаними ратайськими шапчинами, інші — волосся підв'язували вузьким ремінцем, як те робили простолудини — орачі, будівничі, градські ремесники. Вони ішли на війну, як на роботу, — у звичному своєму одязі. Рідко в кого на голові був шолом із кованого заліза або сітчаста кольчуга на грудях. То були надто коштовні обладунки для чорного люду. Тільки князева дружина та новгородці виблискували проти сонця залізною лускою. Та ще дружина Добромислових братів — Рюрика, Трувора та Синуса була в броні. Бо то — княжі сини. Десь у хвості плетуться вони.

Піднявшись у стременах, Добромисл озирнувся, хотів побачити усіх своїх ратників. Де ж той Рюрик? Вранішній туман низько слався над зеленими луками. З його коплатих сувоїв, що напливали від Лабі, безкінечно виринала ота сіра вервечка ратників, яка часом зблискувала проти сонця то наверхам списа, то лезом сокири. Добромисл одвернувся, поправив рукою на низькому білому чолі пасма сивих кучерів, що неслухняно стирчали в усі боки й уподібнювали його до їжака.

Не лише Рюрик, але й інші брати піби ховаються, ще жодного разу не під'їхали до нього.

Старійшини — Котимир і Томислав — перед виступом повідали, що бачили на власні очі змову Рюрика з новгородським воєводою Величаром. Коли б вони вболівали за справу Добромислову, так би не чинили. Пшльнуї, княже!..

Покраєне зморшками його лице виражало образу. Долоні, що тримали повід коня, зволожились. Він раптом натиснув на остроги, і кінь зірвався в алюр. І мчав, доки його серце трохи вичахло. Тоді завернув коня назад. Нехай Рюрик знає, що йому відома його змова з новгородцями! Але Добромисла бентежила думка: що буде, коли вони й справді домовились у вирішальну годину покинути його?

Людовік Німецький уже стоїть під Веліславом разом із своїм військом і військом свого сина Людовіка молодшого. Лотар все ж не прийшов йому на поміч. Але і Добромислу, бач, не допоміг. Нині йому не до слов'янського князя! Папа Ніколай посадив під арешт архієпископа трірського і кельнського за те, що розлучив Лотара з дружиною Тітбергою, а Вільраду-наложницю вигнав із палаців. Тепер Лотар гризе свої нігті!.. Йому не до слов'янських справ!

А Рюрик! Добромисл всюди відчуває його підступи. Знає, що старший син Гордослава давно шукає собі спільника, аби повалити Добромисла й самому вискочити на стіл князівський у бодрицькій землі! Рюрика підтримують і його брати. Та великі роди старійшин бояться дати Рюрикові владу. Чи не буде він таким же свавільним, як його отець Гордослав? Зараз тим паче — щойно хитнеться в бою Добромисл, як Рюрик одразу ж підхопить його стремено. Якщо не він сам, то його брати.

Швидше-но, швидше до Рюрика, глянути йому в очі — пощо ховається? Краще ворога мати на своїх грудях, аніж за спиною!

Гнав коня з шаленством, люто копитив землю, немовби хотів наздогнати недосяжне.

Усе своє життя Добромисл виношував думку створити під своїми ногами твердь, на яку мав зійти у сяєві всевладного князя слов'янського світу. От хоч би так, як це у поморському князівстві. І все життя його сили відбирали страхи за підступність братії своєї, на яку не насмілювався підняти меч; за підступність зрадливих старійшин, які явно і таємно хилились то до нього, то до Рюрика.

Але коли відважний Рюрик узяв собі в жоня дочку урманського короля Ефанду, старійшини осудливо відсунулись од нього. Пощо горнеться до чужаків? Чи не задумав їхніми мечами потяти голови своїм?

Тепер — змова з новгородцями. І знову колотиться душа у князя Добромисла. Знову темніє лицем і насторожується зором. Знову виважує доблесті Рюрика.

Усе життя той ганявся за владою, як сокіл на ловах за здобиччю. Але міцно тримались бодрицькі ліпшії мужі, які розгледіли вчасно, що при Рюрикові їм не вдасться владарювати. То й підпирали Добромисла, хоча й з оглядкою. Рюрик же кинувся у розбій. Збирав собі дружину відважну, садовив її на лодії і мчав під вітрилами то до Ютландії, то до свейських берегів. Залітав до прусів і до чуді. Привозив багатства й челядинів. Заздрили Рюрику можці, а ще більше боялися й протиставляли йому Добромисла, хоч і знали: не зрівнятихся йому, куди до нього, з соколом! Десь у закрайках своєї совісті знав про це й Добромисл. Але ніколи, навіть перед самим собою, не зізнавався в цьому.

Тепер Добромисл підняв справедливе знамено захисту від саксів і постав перед приморськими й полабськими племенами як захисник їхньої волі й земель. Може, це буде найбільша, найсвятіша, найсправедливіша справа, задля якої він усе життя продирався через тернії й каміння! Здобуде перемогу, тоді ніхто не скаже, що він дбав лише про себе.

Але ж Рюрик! Він також розуміє, як потрібна ця перемога над саксами Добромислу! Тож і виходить, що саме в цю хвилину Рюрику буде найвигідніше зрадити — нанести удар в спину.

Ось вони, вої Рюрикові! Невблаганно-спокійні, закуті в заліза, на ситих добрих конях. Ощетинились списами й стрілами. Коні важко й чітко ідуть ступою — бік у бік, грива в гриву. Тільки гримить харалужне оружжя. Ні гомону, ні сміху. Зачасні у своїх намірах.

Позаду цієї залізної лавини їхав Рюрик. Весь у броні. Від того здавався ще могутнішим у раменах, ще стрункішим у поставі. Раз по раз здіймався в стременах, окидав поглядом рівнину, немовби до чогось примірювався. І, може, вперше за все життя Добромисл більше відчув душею, аніж збагнув розумом, що не він, котрий тримався за стерно влади у бодрицькій землі, а брат його зумів би зробити ту справу, якій князь Добромисл підставив свої неперворотні плечі, простіше й ліпше за нього.

І все ж Добромисл не відступиться від свого. Надто багато вистраждав, надто багато поклав трудів своїх, щоб хоч на старості літ сягнути слави. У його серці скипіла гаряча кров.

— Пощо, брате, їдеш тут сам-один? Ніби татъ ховася. Усе мовчиш.

Гострозорі очі Рюрика з-під сітки бармиці колючо блиснули на нього. Братець називає татем-розбійником його, Рюрика-Сокола, грозу Велетського побережжя?! Боляче б'є словом. Але він і цього разу стримує себе.

— Мовчу, бо до істини ближчий той, хто мовчить, а не той, хто кидається словами.

Добромисл спалахнув:

— Я — князь! Масш бути чемним...

— А коли князь, то й мусиш здогадатись, чому їдуть, а не з тобою поряд! — осміхнувся лише очима Рюрик.

Добромисл звівся в стременах і оглянув довкілля, як це щойно робив Рюрик.

Довгою звивистою вервечкою розтяглось його кінне й піше воїнство. У хвості плеталася Рюрикова дружина.

Добромисла охопив гнів. Його зневажили! Збиткуються пад його недолугістю!.. Хай би вже глумилися, але ж зрадити отак найзручніше — відвести свою дружину й полишити його одного!.. Напевне! Напевне Рюрик готував зраду!..

Князь належав до тих мужів, які з охотою приписують іншим ті вчинки, на які здатні самі...

— Неправду мовиш, брате!.. — кипить Добромисл. — Їдеш тут, бо мені в очі боїшся заглянути! Через підступи свої...

— На підступи не здатен. А поряд з тобою їхати — таки не жадаю.

— Боїшся! — Добромисл у несамовитості здиблює коня.

— Ні. Остерігаюсь твоєї жорстокої підступності. — Рюрик косує на нього оком, вирівнюється конем поряд з ним — грива в гриву, кидає: — І дурних твоїх слів слухати не хочу!..

Добромисл знову здибив коня і помчав наметом уперед. Пощо посварився з Рюриком? Перед самою битвою!.. Може, якраз ця битва принесе йому жадану славу і владу?

Не знав честолюбивий Добромисл, що володар, який хоче накинати пута своєї волі на інших, не мусить копір-

сатись ні в своїй душі, ні в душах підвладних; він мусить завоювати їх як не довірою, то мечем.

На обрії замаячили вали града Веліслава. Сонце вже змотало повісма туману у клубки хмар, висвічувало вежі града, вигравало у хвилях спокійної і доброї слов'янської ріки Лаби. Довкола неї по обидва боки слалися неосяжні зелені рівнини, над якими висіла глибока тиша. Рать князя Добромисла трощила й підминала її під копита. Приглушене брязкання зброї, гомін слалися по неосяжних луках, тонули у голубому плесі великого озера, що розкинулось поблизу Веліслава.

Ось тут вони й триматимуть двобій із неситтями-сусідами і їхнім богом, який витіснив у німців старих богів і тепер важить на святині слов'янські...

Гей, воєводо повгородський Величаре! Гордій простолюдине! Ось і настав час для роботи, задля якої прийшов сюди! Стій біля мене, не тримайся Рюрика! Служиш-бо не йому, а законному князеві бодрицькому, бо володарем його наставило віче.

Ворота Веліслава були зачинені. Там уже давно помітили велику рать, що ішла до града, й бентега охопила всю людність. Заметушилися й король Людовік та його син — Людовік-молодший. Зібрали усіх воєначальників, веліли поставити на ноги кожного, хто міг тримати зброю. Саксонський герцог Екберт, що все своє життя провів у тяжких битвах із слов'янами Полаб'я, його помічник, теж немолодий муж Тітмар, стали просити короля й королевича виїхати з Веліслава, чекати перемоги над цими варварами у Хохбугені, у фортеці неподалік від Веліслава.

— За своє довге життя, хай повірять твоя світлість, я мав чимало зустрічей з цими варварами, — згинався перед королем високий сухотний герцог. — Вони надто вперті й підступні, й ніскілочка не дорожать своїм життям.

Його підтримав баб'ячим голосом опасистий Тітмар: — Так, я знаю це... — Але я хочу бачити на власні очі, як мої воїни перетощать цих язичників! — Король Людовік, що посивів у боях із рідним батечком Людовіком Благочестивим та кривними братами, особливо з Лотарем і Карлом Лясим, не вважав для себе цей похід небезпечним. Він і його священики зробили все, аби норманські дружини й ют-

ландські вікінги не об'єдналися на цей раз із слов'янами. Щоправда, вони не стали і його спільниками.

Герцог Екберт прагне довести свою пайщпрішу відданість йому, піклуючись за його безпеку. Потім, звісна річ, проситиме пові землі.

Та Екберт, упіймавши в тоні короля безпечну зверхність, відчув, що йому не вірять. Мають за одного із придворних підлабузників, які вміють набивати собі ціну дрібними послугами й надокучливою увагою.

— Його світлість король нехай покладається тоді на свою глибоку мудрість, — ображено розігнув довгу спину герцог. — Але я, смиренний, іще раз мушу попередити тебе: слов'янські варвари надто небезпечні. Їхні лазутчики не раз проникали в наші намети і вбивали кращих провідців. Отакими ось довгими вузькими ножами... — Екберт вихопив з-за паска довжелезний слов'янський піж.

— А сторожа? — Враз Людовік уявив, як над ним схилиється таємний лазутчик з отаким ножом у руді.

— Сторожу вони таємно знімають...

— Так, саме так... — знову пропищав Тітмар.

— А потім, коли уб'ють, і не зможуть вийти, віддають самі себе в руки наших воїнів. Та найчастіше самі ж кидаються на їхні мечі.

Людовік здригнувся, почав терти довгими білими пальцями з перлистими нігтями свої сиві скроні. Схоже, що герцог мовить щирю правду. Ці варвари воюють із саксами уже чотири століття і ніяк не піддаються їхній силі. За цей час сакси підкорили собі бритів на островах, тюрингів, лангобардів. Тридцять три роки воював із саксами пращур його, Карл Великий, допоки підкорив їх своїй владі й змусив прийняти нову віру. Та й він, Людовік Німецький, ледве приборкав їхні заколоти. Тепер сакси вірно служать йому. Але ці великі воїтники не можуть зламати сили слов'ян-варварів і понині. Нікому, навіть герцогу Екберту, що походить із роду войовничих саксонських еделінгів, до цього часу не вдалося пробитися на правий берег Лаби.

— Чому сакси не забрали до цього часу земель на тому березі ріки? — поцікавився король. — Невже слов'яни такі сильні?

— Наші фрїлінги і літи не можуть їх здолати.

— Не можуть! — іронічно блискає очима Людовік. — В далеких землях, за морями сакси підбили під себе інші народи. А тут поряд — не можуть! — Великі зеленаво-медвяні очі короля знущально оглядають сакса-велетня з

голови до ніг. Біла шкіра його випеченого обличчя рожевіє від досади.

Проте герцог Екберт, старий вовчисько, не поспішає з відповіддю. Нехай король в якусь мить відчує себе вищим за нього! Ніколи не можна суперечити владцям у хвилини їхнього величання собою. Все одно вони залишаться глухими навіть до пайсправедливіших, до найсвятіших слів.

Затягну мовчанку герцога король може прийняти як знак власної перемоги. Герцог Екберт надто довго прожив на цім світі, надто міцно тримав у руках меч, доки не об'єднав ним усіх саксів, — щоб дозволити визнати себе переможеним не лише на полі брані, але і в мудрих бесідах.

Його широка червоняста долоня із зморщеною по-старечому шкірою на зап'ястях, впевнено лягла на руків'я меча.

Людовік сполохано закліпав очима.

— Коли наші фрїлінги й літи починають воювати з цими варварами, світлий королю, і бачать їхню дивовижну впертість, залишають свою віру в істинного християнського бога і кажуть: «Слов'янам їхні старі боги краще допомагають, ніж нам нові. І ми хочемо залишитись з нашими старими кумирами, з богами своїх пращурів!» Тоді наші люди повертаються до своїх поганських кумирів... — Герцог говорив усе те неголосно, розважливо, але так, як про давно знану й звичайну справу.

— О! — У короля ворухиться над губою густа чорна щетина. — Це справді... упертий народ... — І знову потер сивіючі скроні. — Але наші з'єднані війська, гадаю, мають покласти край цій упертості.

— Так, так... — блимає очима з-під припухлих повік Тітмар. — Це поклато б край і нашим клопотам.

— Що буде — побачимо. Але у Хохбутені королю і його сину безпечніше, — стояв на своєму сакс.

Тонкими прозоро-синюватими повіками король прикрив бентежжя в очах. Екбертова рада слухна. Король не має права важити своїм життям у битві з такими-от варварами. А в разі невдачі — підтавити себе під осміяння усій владичній Європі! Мовляв, тікав од варварів!.. Карл Лисий тоді б уже загарбав усі його володіння. Го, його благочестивий отець Людовік і хитра відьма-мачуха Юдіф, спородили на світ цього покруча йому для постійної карі!.. Усе життя цей ублюдок в'яже йому руки й волю. Щоправда, всевишній бачив ту несправедливість і

— Наш бог Ісус Христос з памп! — гукав Екберт своїм воїнам між ударами громовиць. — Це він послав пагубу на голови наших супостатів! Слава Ісусу!..

Але у відповідь — тільки шум зливи. Декотрі воїни уже стояли в калюжах.

А небо шалепіло. Блискало й гриміло. І ніхто із ратників не міг втямити, що все це послано на пагубу не їм, а їхнім супостатам...

Сутеніло. Чорна, як безодня, ніч насувалась над Веліславом. Герцог Екберт раптом відчув у ногах, у всьому тілі нездоланну втому. Хитнувся, ледве не впав. Але знову зібрав себе в кулак. Він знав, що, як тільки упаде над городищем ніч, варвари посунуть на них. Вибратись з Веліслава за вали його воїнству уже не було ніякої змоги. Сиділи тут, як мокрі миші в капкані.

І герцог продовжував стояти перед своїми воями під зливою й запевняти їх у прихильності всемогутнього Ісуса Христа. Раптом з-за спири до його слуху долинули шуми — якась ляпанина по калюжах, сопіння, хекання. Він не озирнувся — знав, то вже їх обступають варвари.

— Сакси! — щосили вигукнув герцог. — На нашому священному знамені лев, дракон і розкрилений орел! Настала мить, щоб у ваших душах проснулась їхня хоробрість!.. Беріть у руки мечі!

Він не міг збагнути, чи слухають його воїни. Чув лише збуджений гомін, здивовані вигуки в суцільній пітьмі. Тьма ніби виїдала йому очі й душу, забивала рот, обезсилювала голос. Герцог тоді зробив єдине, що міг, — вихопив свій меч і наставив поперед себе. В цю мить блискавка розітнула небо вогненною стрілою, і він побачив, що на них сунув суцільний натовп напівголих людей — без сорочок, в одних ногавках, що обліпили тіло. Не йшли, а ніби пливли, яко безшелесні вампіри чи яко мерці уві сні, немов перелітали через оті чорні калюжі; лоспилась мокра шкіра, шкірились зуби, блищали очі.

Екберт розмахнув мечем, протнув одного з них, ніби в повітря ширнув — меч проходить крізь них. Вони безтілесні!.. Це мерці ідуть незчисленною юрбою на його воїнів! І він, знаменитий герцог Екберт, випускає із рук меч. Вперше у житті. І востаннє. Згасаюча свідомість його ще вловлювала уривки дивовижних звуків побоїська серед чорної ночі і чорної зливи, доки й сам не полетів у безкінечний морок...

А над Веліславом упереміш із громами лунало:

— Слава!.. Слава!..

Сонячне небо різонуло йому очі неспогаданим болем. Знову слов'янська мова... Екберт подумав, що він уже вознісся у райські сади. Бо точно пам'ятав, як провалився у чорну безодню. А може, не райські сади довкола, може, у пеклі він, у царстві Сатаніїла, якій тепер збиткувався над ним, насилаючи на нього спокуси сонячного світла й переможні гукп слов'ян-варварів. О, володарю пекельного світу, хіба немає в тебе інших тортур для відважного саксонського герцога Екберта? Адже він усе життя воював із тими ненависними йому слов'янами. За віщо ж тепер, у вічному царстві, він мусить каратись, слухаючи мову цих варварів!..

Хтось поторгав його за плече і сказав по-слов'янськи:

— Оце герцог Екберт. Він стояв із мечем під зливою до самого кінця.

Герцог крутнув головою — не хотів чути звуків цієї мови! Мова переможців має бути не співучою, а різкою, як орлиний клекіт. Як заклич сакса до бою.

— Але ж, дивіться: герцог живий! Він крутить головою!

— Величаре, це твій бранець, ти його й бери. Екберта підняли дужі руки, понесли. Хтось лягнув його по пиці, і він розклепив повіки.

— Дивіться!.. Але ж який сердитий, боже!.. — Чийсь голоси насміхалися над ним і далі. Тепер герцог бачив, чий він бранець: над ним схилився з коня слов'янин, що був у кольчuzі, але без шолома. На його вузьке біле чоло спадало пасмо сивого мокрого волосся.

— Рюрику, дякую тобі за цю перемогу і за герцога. — Бодрицький князь Добромисл звертався до іншого воїна, який з сідла пильно вдивлявся в Екберта, немовби вивчав його чіпкими колючими очима.

— Дякуй за це Величарові, брате.

Екберт приходив до тями. Перед ним гарцювали на конях бодрицькі князі, яких він усе своє життя таємно і вмילו сварив між собою. Тепер вони були разом! Обхитрили їх варвари і тут. А як сунули вони своєю несусвітньою силою крізь чорноту ночі й зливи, під спалахи блискавок і гуркіт громів! Босі, роздягнені... Чому роздягнені? Щоб видаватись мерцями?

Старий воїн, який перебачив усе на своєму віку, не міг померти, не розгадавши цієї хитрості своїх одвічних ворогів.

— Хто із вас бодрицький князь? — Екберт підняв голову. — Скажи, чому голі йшли? Чому босі? — Герцог бо-лісно вдивлявся в широке обличчя Добромисла, густо порізане глибокими зморшками. Стежив за його невелич-кими, широко розставленими очима, коротким носиком, який більше личив би жінці, аніж доблесному мужу, ру-дуваті, підстрижені вуса якого ворухнулись у посмішці.

— Це в нього питай! — засміявся Добромисл і кивнув на старшого воя, що йшов обіч нього. — Це Величар при-думав усе. Він прийшов від ільменських словен.

Герцог зітхнув. Отже, не норманни допомагали бодри-чам, а ільменці. Стягує бодрицький князь усіх слов'ян під свої знамена!

— Пощо ішли отак — голі? — допитувався Екберт.

Величар усміхнувся у світлий вус. Блиснув щільними рядками зубів.

— Злива! Добра мовня...

Герцог знову підняв голову, глянув запитально: над ним збиткуються?

Добромисл неохоче пояснив:

— Рубати мечем легше, коли нічого не заважає рукам.

— А так!.. так... — погодився старий рубака. — Даруй-те старому, князі мої, вороги мої! Я ніколи не бачив, щоби сакси тікали. І цього разу вони не побігли. Сакси воювали як леви! Як орли!.. Але я ніколи не думав, що ви умієте так воювати. Хто вміє тримати у руді меч, той уміє утверджувати свою велич! — Екберт заплющив очі, безсило схилив голову на списи. — А де моє військо?

— Військо? — здивовано зібгав чоло у зморшки Добро-мисл. — Ось воно, дивися! Усе покотом лежить на площі Веліслава!

Герцог спромігся востаннє звести голову, щоб огляну-ти площу Веліслава. Вона була завалена незрушними тілами.

— О!.. Прошу вас, доблесні князі... Я хочу залиши-тись з ними. Герцог Екберт — сакс. Сакси смерті не бо-яться. І скажіть королю Людовіку: я ненавиджу його! Я помер не за його шкуру, а за славу своїх пращурів...

Добромисл глянув на Величара.

— Він твій бранець. Твоя і воля.

Величар відвів очі вбік.

— Я зробив би так само... На його місці.

— Тоді виконай останню його волю. Він був добрим воєм. — Добромисл повернув коня назад. За ним рушив і Рюрик...

Велика і славна була перемога бодрицьких слов'ян над незчисленим військом Людовіка Німецького. Велика — і несподавано легка!.. Отак легко вони могли б усі разом відбиватись і від інших ворогів! Останні слова Екберта про майбутню велич розворушила в серці Добромисла но-ві підозри. Кому віщував будучину старий сакс — Рюри-ку чи йому?

І Добромисл вороже зиркнув на Рюрика, який їхав поряд із ним. Треба... тепер позбутися цього свого одвіч-ного суперника!..

ОГЛАВОК ЧЕТВЕРТИЙ

синіх очей бризкатиме сміх... Як непокірний чубчик вихритиметься над високим чолом. Викапаний Вадимко.

І другого дня Вісна не молилась богам за себе. І не сповідувалась їм. Хіба вони їй без того не чують серця матері? З волі отця стала наложницею лютісного варяга. Ця смиренність її хай буде покутою за той ослух... А Вадимко уже не прийде — батіі, певно, і його запродав цьому варягу...

Світ одступився од Вісни. Навколо залягла ворожа тиша... поштивість у зігнутих спинах. Безмов'я... Безнадія... Облуда...

Якось підійшла до неї стара покоївка, Косара. Схилилась на костур, довго вдивлялась в її біле обличчя вицвілими очима у старечих зморщених капшучках, жувала порожнім ротом.

— Чого тобі, Косаро? — кволо спитала Вісна, піби боячись свого власного голосу.

— До тебе прийшла... там... Людана...

Завмерло серце в грудях.

— Де вона?

— У сінцях... під дверима. Іди!..

Вісна боязко, боком висковзнула в сінці і віч-на-віч стала перед стривоженою Люданою. Змарніла, вістарена, вона заговорила квапливо:

— Вісно, дочко... Величар повернувся! Викупив мою волю сріблом-златом... Вільна я нині... А ти ж... Як же бути тобі? — журно заглядала в очі. — За Лодимира не думай — я заберу його у Полонейки. А ти скажи бояринові: немає дитини — боги до себе покликали. І все. Хай тебе не катують за дитину Вадимову.

— Що ти мовиш, мамо Дано!.. — Мало не зойкнула в розпачі Вісна. Їй стало важко дихати. — Як же я відмовлюсь?..

— Вони ж і тебе погублять за дитя, і Лодимка зі світу зведуть. Знаю їх! Вовче черево!.. От, бачиш, уже Бую в жони віддали. А за Лодимира, дочко, не побивайся. Ми виростимо. Тільки ж скажи у домі отцю своєму: померло дитя! Мовляв, від морозу. Так, мовляв, Полонейка тобі сказала. А вона і їм те саме скаже. Величар паволоку їй подарував за те. Усе залагодимо... Ти слухай мене, стару... Тобі ж буде легше — твоєї душі не будуть жагати. І не тремти, серце моє... Відіб'ємось від Чернобогової напасті... А твоя стезя важка. Витерпи свою долю... Сказала і тихо зникла в сутінках терема. Вісна приту-

лилась спиною до стіни і не могла й з місця рушити — спливала гіркими сльозами.

— Ходи-но, болярчино, в ложницю, — зашамкотіла біля неї Косара й поштовхала її до ложа. — Я тобі зіллячка зварила доброго. Ось випий, заснеш. А я богам за тебе помолюсь... — Горбата стара Косара, певно, все чує і все знає, що діється в теремі.

Вісна взяла тремтячими руками кухлик із теплим іще наваром трав, піднесла до вуст. Зуби цокотіли об глиняний торець. Тоді стара чаклунка розціпила Вісни скрученими пальцями вуста, бурмочучи якесь заклинання, влила в рот свого зілля.

Вісна стала поволі втихомирюватись, тіло її провалювалось в солодке небуття. І вже круговертю пливла торгова площа, її довгі ряди дерев'яних ларів, тисячоголосий гомін, сміх, блиск очей, помах рук. І над усім цим юрмиськом злітав срібний голос Вадима-гусляра:

Ой сиджу біля Дунаю та й топтись гадаю,
Може, й став би топтись, дак хто ж буде журитись...
... дак хто ж буде журитись...

Хто ж, як не вона; хто ж іще, Вадимку? Вісна посміхалась собі, але того усміху не бачив ніхто. Ні її вологого чола, ні глибокого сну, який навіяла на неї чаклунка-зелениця Косара.

Ніхто не відав, чому відтоді Вісна стала іншою, надто спокійною, байдужою до всього. Лише інколи посміхалась, але враз гасила на обличчі той осміх, як бачила, що хтось може спостерегти його. І ніхто не міг здогадатись, що Вісна заповзялась витерпіти свою долю, якою б вона не була.

Коли б тепер хтось запитав її, чи є на землі щастя людське, вона б здивовано підняла брови: а що воно, щастя? В чому воно? Бачила довкола себе людей, які шукали волю, плакали й гнівалися, коли її не мали. Але коли волелюбці потрапляли в золоті тенета ситості, вигоди, багатства, охоче принижувалися заради слави та благодатства... І все ж не були ніколи щасливими ті, які кричали про волю, бо помирали від завдрощів до багатств, котрих не могли дістати. Не мали щастя і правдолюбці та правдошукачі, бо правда їхня завжди ходила голою й голодною. Тож не відала тепер Вісна, у чому ж воно — те щастя. Був у неї коханий муж, вірила — щаслива! Був у неї син Володимирко — знала: дрібка щастя є-таки у неї. Раптом усе те зникає. І збагнула: боги пожирають праведни-

ків, плодять грішників, кличуть до смирення простих умом, а самі сіють кривду й возносять лукавих, обдурюють довірливих і щирих душею. То як жити?

Не знала того Вісна. Бо не знала впертості в трудах, як і у вірі, не відала тайни творення в поті чола. Хотіла жити тільки коханням, хотіла повнитись лише любов'ямми і зовсім не вміла боронити себе. Єдину науку взяла в своє серце щира її душа: світом правлять сильні й ситі. Але думками все ще тяглася до чистого й світлого твору Величарів. Вони одні лишилися вірною несхитною твердю в житті, до якої, одначе, вже не могла пристати...

Нespoгадано скаламутився увесь Новгород. По добрій санный дорозі тут об'явився Будята, перевертень отой лукавий. Прибув із великою дружиною, яку набрав із мері, чуди, весі,— примчав на численних санях до дідинця і почав калатати у вічеві біла. Коли збіглося дві сторони города, коли всі бояри — золоті пояси — вилаштувались біля требища, став гукати Будята до брата свого Гостромисла, гіркі кривдні слова виказувати: пощо забрав у нього правіло землі новгородської? Пощо покликав отих вар'ятів і дав їм Білоозеро й Ладогу? Пощо не чує слів богів наших, що кличуть до справедливості? Ось чому Будята прийшов — щоб відчинити двері істині й покарати прониря й татя — брата свого, у якого розум усох і голова на плечах лишилась без ужитку!...

Будята гримів мечем, що теліпався на паску поверх теплої білої свити на соболях, біля самого пупа. Гнівливо поглядав на принишклих новгородських бояр, котрі розгублено переступали з ноги на ногу. А на Гостромисла й оком не повів. Натовп німував. Брат пішов на брата — боярин на боярина. Лише волхв пильно прислухався до слів Будяти, а потім нюхнув морозяне повітря й потупав до своєї хижі. Сховався від чвар боярських. Біда, коли великий муж не зрить далі своїх власних жадань...

Золоті пояси не знали, чим скінчиться ця сварка, до котрого з братів їм прихилити своє чоло: до того, що мовчав, оглушений привселюдним осудом, чи до того, що привселюдно судив. Згинали спина від страху прорахуватись. Ніхто ж не хотів добровільно знімати з себе золотого пояса — ознаку ліпшого мужа й вічевого думці!

Але розгубленість Гостромисла затяглась. І тоді один із старійшин, ще молодий муж, першим ступив до Будяти.

— Даремно ся величаєш спасителем, коли ніхто тя та-

ким не визнає! — І перед самим посом його грізно махнув кулацюрою. — Іди геть!

— А, це ти, Ольг? Я упізнав тебе! Упізнав, хоч ти й бороду відпустив, яко боярин. Не по закону бороду поноси! Знаю твоїй рід худорідний — у посадицтво добули Ізборськ-город, то й сидить там собі! П'єш-бо воду з чужої долоні!

— Мій рід не худіший від твого, Будято. — Ольг блещув темними очпськами. — А що слово своє уміє тримати — се знає всяк. А ти — боягуз! До Києва з дружиною не пішов, послав простолюдина! Ти і єсть ізрадця. На нас клпчеч пагубу. Кияни за непослух нам голови стинати-муть!.. То нам ліпше твою макітру відрубати й послати до Києва. Хай каган-князь знає, що ослухів його карасмо!

Заворушились, загомоніли бояри-думці. Авжеж, Будята ізрадця! А тої Будимир Величарів хтозна-куди повів дружину свою... Ольг, ізборський посадник, хоч і молодий, а рече істину: Будята вчинив непослух Києву. Але чому ж тоді він мовчав, сеї ізборець? Тоді не підняв гласу проти Будяти-посадника? Тепер же он як репетус. У своє-прому білому кожусі до п'ят, у хутряних — з вовчої шкурри — обуцах, у такій же вовчій шапці люто підступав до Будяти. І Гостромисл враз пожвавів. Струсив іній з бороди й брів, зиркнув на бояр. Певність поверпулась до нього.

— Пощо увірвався, брате, у Новгород, яко татя? — рикнув на Будяту.

— Хочу взяти свою правду у Новгороді — був наставлений вічем посадником. А ти лукавством і підступом відібрав кормило!

Двоє старійшин підійшло до Ольга-посадника в поміч. — Берімо його! Пощо каламутить віче? — Схопили за руки неповороткого Будяту. Але тут побігла на них дружина Будятина, що мовчувала осторонь на санях й дослухалась до сварки.

Тоді зірвалися з місця новгородські мужі. І почалося! Злітали вгору харалужні мечі, двосічні сокири, голі кулаки, сулиці, гасила; тріщали кожухи й свити; рипів, аж вищав, сніг під підощвами; червонів од крові, бруднився від шмаття розірваних одяганок, загублених шапок, рукавиць, поясів, переламаних древок списів...

Новгородці билися за свою правду. Сліпли від лютої, глухли від ненависті. Кожен вихлопував зі своєї душі образу, біду, безслав'я, безсилля, все, що переповнювало їх життя глумом, скорботами... Рвали бороди думцям-

боярам і градським билям; вибивали очі й зубія старііш-
пинам і посадникам. Помста новгородського чорного лю-
ду гуляла по головах кривдників й утискувачів!..

Величар же прокладав собі путь ліктями до боярина
Гостромисла, який намагався вгамувати натовп. Го, у ло-
дійщика чи не найбільше рахунків із цим боярином!
Авжеж, усе злото-срібло, зароблене у князя Добромисла,
віддав Гостромислу, аби викупити Людану із холопства.
А ще за Вадимка свого порохуватись! А ще за Вісну!
Та й за онука Лодимирка, в оборі народженого!.. Го, не-
хай він носить горде ім'я слов'янське — Володимир! Бо
гордий є рід Величарів. Не повзає перед властоїмцями
заради багатства; не топче чесних заради власного зве-
личення; не одягає кумирів у злото-срібло, бо не дома-
гається мзди від богів!.. Го, Величар тепер знає, що боги
тільки позирають на сей світ з високих небес та слухають
молитви, де їх возвеличують. А люди мусять самі клепати
свою долю — власними руками, власним розмислом...

Отож — не погрішить супроти богів і Величар, коли
поквітається зараз із боярином Гостромислом.

— Го!.. — Величар нарешті добувся до першого новго-
родського багатича, який з острахом споглядав побоїсько.

— Чолом тобі, свате! Від усього роду мого! — крикнув
люто Величар, що аж збіліли його очі.

— Се ти... Величаре? — відступаючи до стіни дідинця,
переполошено промимрив Гостромисл.

— Го, се не я, се твоя кара від богів прийшла! —
Величар блискавично зняв із себе кожух, пожбурих на
сніг, засукав рукава сорочки й з усього плеча розмахнув-
ся на багатича. Той миттєво ухилився, спритно схопив
лодійщика за сорочку на грудях і затряс над снігом:

— Та-ать!.. Уб'ю!.. Уб'ю!..

Обоє звалились на сніг. Хрипіли, товкли один одного,
рвали чуби, видирали бороди, вуса, крутили руки... Але в
ту мить, коли Величар притиснув коліном груди боярина,
до нього підскочив Ольг-ізборець. Упав на плечі Велича-
ра — тепер вони удвох покотились по снігу. Гостромисл
підвівся, обтрусив з коміра сніг і заволав до когось:

— Пощо стоїте? Кличте витязя Буя!.. Кличте, кажу!..

— Уже ідуть! Хтось покликав.

— Волхв привів варягів!.. Тікайте!..

А Буя обступав своєю дружиною товпице. Його дру-
жинники уже оголили мечі, тиснули на безоружних нов-
городців, які почали розбігатись. Величар ще пручався
в обіймах Ольг-ізборця, напружував свої м'язи, доки

не схопив Ольга за чуба й не притиснув до землі. Потім
повернув його до себе сідницею, піддав коліном — і той
покотився по витоптаних снігових заметах аж до рову
дідинця. Величар витирив вологе чоло — шкода, не покві-
тався з Гостромислом. Певно, боги приберегли цю помсту
на інший час.

Доки відтирав снігом синці, перемотував онучі й пере-
в'язував шнурівку постолів, побоїсько біля дідинця за-
тихло. Буєві варяги добре настрахали мечами новго-
родців.

Неподалік чулися гикання й посвист, шалений тупіт
кінських копит. Збиваючи снігову хурделицю, повз нього
прмчала на санях Будятина дружина. Го, боярин дав
плечі зі своїми воями! Убоявся варягів Гостромислових!
Лютісні найманці на Гостромислове злото-срібло й землі-
ногости усім голови ладні постинати. Холопи золота і
неситьства в одяганках вільних воїв завжди однакові —
продають свою силу усяким богам, вірно слугують чужій
славі, бо не мають надії на свою, бо звикли тягти дар-
мовщину... З тяжкою ношею в серці Величар поплівся
додому.

В одночасі прибув до свого терема і Гостромисл. Кли-
кав собі на раду зятя свого Буя, кликав Ольга-ізборця
і ще багатьох своїх задругів. Багато з них вихопилось із
того побоїська без золотих поясів. Ще кипіли пристрас-
тями бійки, обмацували свої рани. Гнівню похвалялись
на чернь новгородську, кляли того перевертня Будяту,
що скаламутив спокій у граді.

— Але пощо чернь градська кинулась до старіішин,
а не до того ворохобника? — міркували інші.

— Бо смутьяни завжди у пошані серед голоти! — від-
казували досвідченіші.

— Покарати!..

— Варяги посікли гражан на капусту. Хто тепер буде
давати нам потяги й правезі?

— Якщо не доб'ємо нині, завтра вони доб'ють усіх нас.
Будята повернеться з дружиною і восхопить владарю-
вання.

— Побити чернь. А завтра — Будяту! — почувся висо-
кий дзвінкий голос Ольги. — Бо як з'єднаються — усіх нас
пероб'ють. А Величарові голову потяють!

У чадну від багатьох свічок горницю увіпхався Вели-
кий волхв. Гомін ущух. Кудесник несе їм слово богів!

— Найбільший ворог і тать той, хто сіє сумнів і смуту...

— Так і є... Твоя правда, волхве. Та що робити?

— Боги дають свої знаки; взяти міцно свою правду і застоять себе твердо. У Новгороді висіялась супротивність до богів наших. Процвітає злоречивість, буйствують святотати, насміхаються над богами і волхвами. То ж знак божий: усмирити свавілля худих людей!

— Дяка тобі, Великий волхве. Так і втворимо: на світанні усі підемо проти черні. Витязь Буй зі своєю дружиною, кожен боярин — зі своєю челяддю. Нікого не жаліти — ні старого, ні малого! — грізно блиснув з-під сивих брів посадник новгородський Гостромисл.

Думці швидко розходились. До світанку потрібно було добути зброю, зібрати вірних людей, скликати двораків. Бережись, чернь худорідна! Ліпшіі мужі покажуть свою силу, утвердять свою волю!

Не спалось багатичам тієї зимової ночі. Не спалось і витязю Бую.

Вісна спостерігала за ним зі своєї ложниці й теж не спала.

Під могутніми кроками Буя скрипіли, аж стогнали, вигинаючись, мостини світлиці. Похитувались племінці свічок, тяглись за ним слідом, наче хотіли йому щось сказати. Тільки на дубових стінах виталища полохливо металась кошлаті тіні. Як і думки Вісни, що сполохано стрибали від однієї прірви до іншої. Як і життя її знедолене, що кидало її від одного порога до другого...

Вісна в усьому зневірилась — у доброті й справедливості людській, у теплоті сонця і щедротах долі, жила тому, що не вміла вмерти. Душа її спустошилась, віра в богів ізійшла кривдами людськими; разом з вірою зникла й упевненість у правді цього світу. Бачила лиш суєту людську, вічно невдоволену гординю, неситьство блудодіїв та прислужників користі. Такими бачила тепер отця свого і свою матір-боярину. Таким же був і муж її новий — витязь Буй, що жив собою і для себе.

Звечора моляться своєму грізному одноокому Одину всетворящому, що перевертає моря й хмари або дарує милість і перемоги; вранці, за звичаєм, кланяється ругьському Світовиду. Удень же, на людях, кладе треби старьому Велесу і ярому Хорсу новгородському.

— Якому ж богу віруєш? — колись його запитала Вісна.

— Усім вірую... І твоєму Велесу. І Хорсу... Вони дали мені тебе і твої волості на Білоозері і на Ладозі. І боярську гривну. Ось! — уже вкотре Буй піднімає масне й червонысте обличчя з короткою кучерявою борідкою, аби

видно було на шні його золоту боярську гривну. Товстими пальцями з кущикамп рудого волосся відтягував ту гривну від короткої товстої шні, мацав її теплою обідок, і в очах його немовби плавився віск — ставали вони жовтаво-тьмявими плямами, то більшали, то округлялись, нагадували мідницю або різану.

Тоді Вісні здавалося, що і сам Буй переставав бути людиною, а замість нього боги являли перед нею величезний важкий міх із грошима, до якого припасували кудлату голову варяга з мідницями замість очей...

Того вечора Буй повернувся від Гостромисла вкрай гнівний. Широке м'ясисте обличчя його взялося темними плямами. Глибокі маленькі очі під низькими бровами примружувались і немовби вигострювали свою злість. До примружувались і немовби вигострювали свою злість. До неї не підійшов — важко ходив по своїй горниці, заклавши руку за широкий шкіряний пасок. Часом спинався, довго вдивлявся в темінь замерзлої шибки вузького віконечка й знову ходив.

Якесь недобре передчуття сколихнуло Вісну. Про що так тяжко думає Буй? Про неї? Може, довідався про її таємницю й тепер розмірковує, як покарати її за оману? Хотіла й сама сказати йому про все — жадала тої сповіді й покути. Але страх завжди зупиняв її. Носила його в собі як пекельний вар, в якому стлівало її серце й життя. У Буя не здригнеться рука... Велика, важка рука з товстеними пальцями, на яких стирчать кущики рудого волосся. Страх охопив усе її єство.

Темно ж як і душно в її ложниці!..

Враз ніби затихли кроки Буя. Чи він кудись вийшов? Звелась на ноги, прислухалась до шерехів терема. Під мостинами прогуркотіла ватага пацюків — зима вельми холодна, усяка жива душа тягнеться до теплих людських осель. І ще вчулося Вісні, ніби якийсь легкий дух майнув тінню по сусідній горниці. Прислухалась — ні звуку. Певно, домовий нишпорить по терему, шукає свого чорного козлика чи баранця, щоб уночі поїздити на ньому верхи і, дорозганяти відьом. В ці люті морози вони також тудяться по закутках людських осель.

Вісна скинула з себе пухову ковдру, босоніж ступила на жорстке хутро ведмеда. Чомусь пригадала, що в домі Величара таких зручних надбанок немає, босі ноги спускались на солому, якою засланий поміст. Від несподіваної згадки тепло ввійнуло в її душу. Величар! Як усе просто й зрозуміло в них. Як тепло і щиро гріють їхні слова... За цією згадкою прилетіла інша — де ж то її

Лодимир? Певно, спить в обіймах баби Людани. А як виросте він, утечуть вони вдвох подалі від ганьби й облуди людської, що так переслідують її... У теплі краї втечуть, до Перунової ріки — на Дніпер. Рости ж, сипку, рости! Міцно спи в добрих руках своєї бабусі...

І раптом до слуху її долинув шепіт від темного кутка:
— Болярично, біда... Пришедьки збираються побити новгородців.

— Хто се? — злякалась Вісна й сахнулась вбік.

— Се я, Косара... — шамкотіла стара покоївка, нахилившись над Вісною. Ніби якась мара, що ожила серед почі й приповзла у це виталище. Може, се лише видіння...

— Косаро... — Вісна простягла вперед руку.

— Рятуй, болярично. Вони хочуть перебити усіх мужів новгородських — до ноги. Буї нікого не пошкодує...

Усіх мужів? То це Величара і Лодимирка... І, може, й Вадима. Та ні — далеко зараз її Вадимко, до Києва, либонь, подався, до брата свого Будимира. Волохаті руки Буя його не дістануть.

— Звідки відавш, Косаро? Як же се — усіх мужів перебити?

— У горниці Гостромисла раду держали. Великий волхв дав своє благословення — бояться черні...

Ось чому Буї такий збентежений. Увесь вечір нуртував злістю.

— Як же ти сюди потрапила?

— Заснув... Ледве дочекалася... Умов свого Буя, Вісно... У мене ж троє синочків!..

— Ні, Косаро, Буї ніхто не умовить. Біжи, голубице, на Славени, до Величарів. Скажи — від мене слово вірне. Хутчіше ж! Бо скоро й світанок...

Косара згорбилась, зашаркотіла якоїсь молитви й розтанула в темряві. Лише здалеку обізвались легким скрипом мостини... Десь писнули миші... знову сполохано прогуркотіли під настилом підлоги голодні пацюки...

За вікном, у міжгіллі старих яблунь, потріскував мороз. Із нічного зоряного неба сіялась тонка сріблиста пороша.

Сторожко спали молоді буйні сніги. Десь неподалік виділи вовчі тічки.

Тріскотлива скіпка повнила виталище духом живиці і їдучого диму. Від нього сльозавились очі й лоскотало в горлі. Величар щоразу покаплював, розтягував на шиї виріз сорочки, ніби вона його душила. Сидів на колоді,

яку щойно довбав, втомлено упершись у коліна великими долонями.

Все його тіло було важким від перевтоми. На загієтях збугрилося синє мотуззя жил; долоні були в кривавих мозолях. І йому здавалося, що не тільки долоні, а й усе тіло, і душа його були у болючих виразках. Тепер і від меча додалося тих праведних знаків. Го, добре попрацювали новгородські вої на берегах не такої тепер уже й далекої слов'янської ріки Лабі. Князь Добромисл і старійшини щедро дякували їм за поміч. Тільки Рюрик гордо мовчав — не хотів єднатися з низькими людьми.

Тепер ще й у Новгороді добре погуляв — віддавав свої останні борги бояринові Гостромислові. Від набутків, які привіз із бодрицької землі, нічого не лишилось. Людана тепер коряком вітер міряє та смажить у печі голодні сподіванки. А зими ще гай-гай! — тільки розгулялася, розвіялася хурделиця та віхола. Але не звикати до того — і пес зиму перезимовує.

Про інше болить Величарова душа — набачився трохи світу, і вже інші думки голову обтяжують. Боліло від того, що слов'янські роди між собою гризуться, один супроти другого стають, ще й ворогів-чужинців наводять. От як Добромисл із Рюриком. Або ось Гостромисл і Будята, що з'єдналися з варягами. Тепер ті самі владарюють. Виходить, що люди коряться не розуму, а силі. Що мудрість в облуду обертають, холоплять простих умом, сіють неситьство і лжу.

Сумно Величарові. Гризота рещетить його серце. Якось не тим шляхом мають всі вони йти. А яким? Про це мунуть дбати владці, мудреці, але ж вони — бояри, старійшини, волхви — шукають лишень для себе вигоди, їхня совість не болить за людей. Судять іменем спільних богів, але тільки для власної користі. Тож і виходить, що воля й веління слов'янських старих кумирів слугують тільки багатичам. Гордіня їхня вознеслася над людськими думками. Від того немає розуміння між ситими й голодними. Властоїмці ненавидять свого брата — оратая-простолодіна, оббирають і обдирають його. І ніхто за нього не вступиться не хоче — ні боярин, ні волхв, ні князь, ні старі боги.

А що вони можуть самі зробити, вільні мужі новгородські? У щоденних клопотах і злигоднях шукають вивуватця своєї гіркої долі, а мали б пугати того, хто запалив би їм світло!..

Його роздуми раптом обривав голос Людани.

— Величаре, чуєш, ніби хтось шкребе у шибку.

Він прислухається, каже:

— То стара груша гіллям тарабанить.

— Таки ж ні... слухай іще. Може, то Вадимко... Або Бравлин...— Людана завжди чекала додому своїх синів.— А може, Вісна...— сумно додає.

Величар уже й сам чує, що в шибку стукає чиясь обережна рука, і так швидко підхоплюється на ноги, що аж вогник скіпки метнувся услід, витягся в довгий пломінець і ледь не відірвався й не згаснув.

— Хто там? Заходь!— чує Людана голос Величара з сіней. Хряпають обмерзлі двері. Клубки білого морозяного туману вриваються у горницю, за ними постає закушкана жінка. З-під темної хусти вибилися сиві пасма волосся, по щоках сповзають сльозини. Старий кожух увесь у сивій паморозі. Тупцює на порозі, обгрушується рукавицями, щось шамкотить. Людана з острахом притискує дитину до грудей.

— Хто esi?

— Од Вісни я... Слово маю до тебе, Величаре.— Зауваживши, що Людана сполошилась, додала:— З нею боги, і в ній перебувають боги! Але маю сказати таємне слово Величарові-лодійцику. Се ти, чоловіче, га?— Пізня гостя схопила його руку скрюченими пальцями:

— Та я. Кажі.

— Тоді слухай мене, Величаре. Оті варнаки з Буєм і з усіма старійшинами Гостромисловими й дружинами удосвіта підуть громити новгородців. Хочуть усіх перебити. Біда! Ой біда суне велика на град!— Бабуся витерла шорсткою долонею зморщений беззубий рот.

Величар у подиві здійняв світлі брови. Глибокі зморшки чола сягли йому чуба. Та чи може бути таке? Щось плутає стара.

— Мовили: пояти всіх, хто ходив за море з Величаром. Аби не коромолили вольницею своєю люд. І твою голову пояти, Величаре...

— За що нам кара така? Боги наші!— Людана впала на коліна.

— Людано, встань...— тихо сказав Величар.— Одягнись і біжи до сусідів— до ковача Біди. Нехай борзо іде до торгу і б'є в усі клепаля... Будемо на віче скликати чорний люд. А я побіжу збирати своїх воїв. Прийду на віче з дружиною, оружно. Треба люд наш застоять. А ти... Хто esi?— обернувся Величар до притихлої вісниці.

— Покоївка я, Величаре. Косарою колись назвали. Пі-

ду і я на Людани кінець. До куроклику підніму людей... У мене троє синів, скажу, щоб вони до тебе прийшли на торг...

— Боги у поміч, Косаро.

— Боги допоможуть. І Вадимко твій pomoже. Либонь, прийшов нпці.

— Вадим прийшов? Вісна мовила?

— Ні, Вісна ще не відає того. Я не встигла переказати. Стережуть її гріді. Прийшов від нього вірний муж і повідав: Вадим прийшов із полочанами. Правду свою взяти у Гостромисла.

— Го!— зрадив Величар.— Підемо разом на Гостромисла оружно. Передай йому...

Гостя хилиться у поклони й так зникає за дверима.

— Чула, мати? Вадко наш тутка!

— У лиху годину нагодився...— білими губами прошепестіла Людана.— У лиху.

— Обумись! Увесь Новгород нині стане до меча. Свою волю од бояр і варягів виб'ємо.— Величар хутко натягував кожуха, шапку, валянки. Людана також уже встигла одягтись. Обое вихопились у чорний морозяний простір. Добігли до хвіртки і мовчки розійшлись урізнобіч.

Мороз ковтав звуки кроків і важке дихання. Тільки тривожно рипів слід під м'якими постільцями. Земля ж німувала в обіймах білих снігів. І враз над її просторами пролунали удари в клепаля. Вони даєнькали зазивно й вимогливо, поспішливо, аж захлинаючись. Скоїлась якась біда! Спинився на своїй стежині Величар. Людана ще не встигла когось повідомити. Хто ж бив на сполох? Чи не Вадим?!

Захряпали двері хвіртки на подвір'ях. Люди вибігали на вулиці, вдивлялись у небо— ні, пожежа ніде не підсвічувала його. Всі бігли до торгу. Повернув туди й Величар. А клепаля розсівали у темну ніч тривогу. Кожен хапався за те, що трапляло під руку— меч, сокиру, ніж. На усіх, хто жив по сей бік Волхова, на Словенах, чигала небезпека.

Коли Величар наблизився до торговища, воно вже було запруджено людом. В руках у багатьох рукомесників і оратаїв палали смолоскипи, роздираючи чорноту ночі.

— Новгородці! Шикуйся в сотні!.. Будемо рать держать із боярами і їхніми найманцями!

— Будемо!..

— Ото гусляр! Бравий молодець! Гей, Величаре, ставай і ти під руку свого сина!

Вирувало торговище. Видзеникувало оружно. Парувало морозняним туманом. Миготіло смолоскипами. А Вадим уже порядкував на іншому його кінці.

— Присягайте на мечах голих: альбо правду свою візьмемо, альбо погинемо!..

— Присягаємо!..

Величар не впізнавав свого Вадима. Голос ніби ж його і не його — якийсь хрипливатий, втомлений. У плечах, здається, став ширший, чи то такий великий кожух на ньому? І шапка з оленячого хутра — аж на бровах сиділа.

— Час уже рушати! — наказав Вадим. — Доки вони не зібрались біля дідинця. Засядемо довкола ізводи.

Величар задоволено посміхнувся: Вадим хоче упіймати звіра засадою. Ловко!

В морозяному небі тьмяніли зорі. Місяць давно вже заховався за хмари. Поспішали перейти по кризі Волхов. Ось-ось висіється над землею сірий зимовий світанок, словенці покашлюють в комірці кожухів, тихо, як ловці на полюванні, вибираються до дідинця й зникають серед кучугур снігу. Не встигли вони вгомонитись, як пролунало брязкання заліза з іншого боку дідинця. То надходили оружні ватаги Буя і новгородських ліпших мужів.

...І сталося так, що оружні люди — варяги й челядь боярська — впали у розгубу. Бо гнався за ними той немилосердний страхітливий Тряс, якого Чорнобог напустив на них. І посікли їх новгородські рукомесники й оратаї на капусту. Щезли варяги.

У граді на Ільмені запанувала воля вольная!

— Вісно, голубице, де ти? Ось гість до тебе! — шамкотіла Косара беззубим ротом і чалапала м'якими обуцями по мостинах горниці. — Іди ж стрічай!

Вісна чомусь злякалась. Аж пучки пальців похололи. Гість? До неї? А де ж тоті гриді, що Буй поставив біля її ложниці?

— Де Буй? Де гриді? — спитала вона Косару.

— Не відаю, голубице. Мабуть, ізбігли від ляку.

У темряві було порожньо. Вісна накинула на плечі білу вовняву шалю й вийшла до гридниць. І вмиль остовпіла. У дверях стояв дебелий, високий муж. У кожусі й оленячій шапці. З-під неї дивляться на неї, ба! — навіть сміються! — молоді лагідні очі. Руда кучерява борідка в інеї, і весь він запошений, студений... чужий...

Вісна від несподіванки сахнулась до Косари, що стовбичила тінню за нею.

— Вісно, не май обиди на мене... — сказав чоловік знайомим голосом і зірвав з голови оленячу шапку. Густе русяве волосся його розсипалося на комірці, і перед її зором постав Вадим. — За тобою прийшов...

Вісна хитнулась, але встигла захопитись рукою за одвірок. Вірила і не вірила. До неї сміялися його і ніби не його очі.

— Вадиме... се ти?

— Я...

Стояли одне проти одного і мовчали. Вдивлялися в призабуті обличчя. Вслухалися в голоси. А може, в свої душі... в свою буйну радість, що хлюпала в груди і в скроні...

— Тебе так довго не було!..

— Довго, Вісно...

Вадимові очі ніяк не могли розгледіти Вісну. Перед нею вона плывла, мовби на хвилі; переверталась і кудись плывла і ця гридниця з хутрами і ларями; і весь терем, і весь білий світ, що пробивався крізь мерзлі шибки яскравими променями білого зимового сонця, також плывли, хитаючись.

Вісна уклякла на місці. Не чула, як з її пліч сповзла і впала на мостини біла тепла шалю... Скільки ж серця її згоріло в чеканні на нього! Скільки ж гіркоти випито! Скільки глуму знесено!

— Вадиме... — ледь ворухить вона білими устами.

— За тобою прийшов... — знову звучить його голос.

— За мною!.. — шепоче радісно Вісна. І враз туманів її погляд: — Але я не твоя вже... Віддали мене... Силою віддали!..

Косара сумно похитала головою.

— Тепер вільна єсть! — посміхнувся Вадим і широко розкрилив руки. — Твоя воля, Вісно!

— Ні... немає вже у мене волі... — Вісна притиснула до грудей руки. Обернувшись, хотіла було йти назад. Але враз м'яко підігнулись її коліна, і вона звалилась до ніг Косари.

— Що тобі, голубице? — нагнулась над нею стариця. — Бачиш, Вадиме, млість увійшла в її тіло. Та се минеться... Минеться... — Косара зашепотіла щось над нею, захопилася терти її скроні, груди... — Сонечко ти привільнее! Увійди в сей терем, спечи злії діла й злії помисли врагів-супостатів, властей-воевод, каби не возносились, не

проглаголили лиха супроти Вісни-голубиці, жони Вадимо-
вої, роби Буєвої, дочки Гостромислової... А ти, сину, іди
додому. Потім прийдеш за нею...

Вадим зітхнув, потупцював біля дверей і вийшов.

Нарешті Вісна отямилась. Крізь сльози глянула на зе-
леницю-знахарку.

— Матінко Косаро, попроси у богів для мене смерті...

— Що говориш? Мовчи! — жахнулась стариця й зама-
хала на неї руками. — Щастя-доля повернулась до тебе
лицем — не гніви богів. Іди за своїм щастям.

Вісна сіла на ослін. Заплакала.

— Не можу йти, матінко моя. Прив'язав мене клятиї
Буй дитям своїм... Ось тут воно — за поясом б'ється...

Косара зігнула ротом, як рибина на льоду. Зігнулась
ще нижче, ніби на її і без того зсутулену спину звали-
лась найважча ноша. Пошепки спитала:

— А Вадим же як?.. Він же за тобою прийде!.. Іди
з ним! Якось потім залагодиться... Не твоя ж вина —
простить.

— Не хочу прощення його. Жалості не хочу.

— Але ж... маєш від нього сина!

— Мовчи, Косаро. Не шматуй мого серця. Мовчи!

Косара знітилась і поплелась із світлиці. Зойкнули за
нею двері. Тьохнуло у Вісни серце. І враз у тому зболе-
ному серці зродилось нестерпне бажання наздогнати Ва-
дима — і нехай буде, що буде!

Вісна вискочила на подвір'я. Бігла через замети. Про-
валювалась по пояс у кучугурах... Вибиралась і знову біг-
ла... Не чула морозу. Сльози в очах стали незрушними
крижинами; пекучий мороз сік щоки й шию... Але що той
біль! Що той холод, коли все тіло горіло й пекло, коли
серце розтиналось відчаєм, коли страх, що втратила все,
гнав її невідь-куди...

— Вадимку-у-у! — плакала, скімлила, як голодна вов-
чиця на місяць, заплющивши змерзлі повіки...

Зупинилась. Навіщо вона шукає його? Щоб узав із
жалощів? А потім зневажив... Мовчки, на все життя!.. За
безчестя, в якому вона не винна. За сльози, що сохнуть
в очах не вилившись...

Але хто повірить у те? Ніхто. Тільки ти, батечку Вол-
хове, здатний погасити в ній той вогонь людської образи,
що спопеляє її! Тільки твої крижані обійми остудять
її серце!..

Вісна бігла засніженим Волховом, шукаючи темної
пятки ополонки як своєї останньої рятівниці. Груди її

розривались від придушеного дихання, задубілі пальці не
чули ні холоду, ні болю... Вона падала на кригу, дряпа-
лась по ній, зводилась і знову бігла, розставивши руки,
немов зранена птаха, сліпо летіла у безвість. Єдине ба-
жання билось в ній: швидше! Швидше покінчити з цим
глумливим світом, що стільки збиткувався над нею, зне-
важав, мордував!..

Сяві сутіні уже спускалися з неба на сріблених гол-
частих наволоках. Під ними десь линув голос, що в'явив
душу:

«Ой сиджу коло Дунаю, да її топиться гадаю...» Цей го-
лос лише краєм торкався її пам'яті і пролітав крізь неї...

У Величаровій світлиці було тісно й душно. Уже згас
над снігами короткої зимовий день, уже кілька скіпок
затріщало біля припічка. А мужі новгородські все ще
гомоніли, думу свою думали.

Не було правди на їхній землі. Боги, яким вони щиро
кланялись, зрадили їх. Тепер дають поміч лише багати-
чам і властоїмцям. Полюбили золото їхні кумири і їхні
волхви, за поради, за вділену увагу вимагають. Тож
одна дорога нині простолюдину: самим собі давати раду.
А як?

Величар бачив чимало світів, бачив, як живуть і в ін-
ших землях по Велетському побережжю. Його слово дум-
не важить для всіх. Як жити їм — рибарям волховським
та ільменським, лодійщикам, щитникам, ковачам, теслям,
кожухарям-кушнірам, лимарям, оратаям? Як встановити
правду на своїй землі, ту правду, яка не вимагає плати
ні від людей, ні від богів?

Сьогодні вони побили своїх бояр, вигнали із Новгоро-
да їхніх поспішителів-варягів. Але завтра усі триста зо-
лотих поясів Новгорода з'єднаються, прикличуть нові дру-
жини лютих варягів, аби голови їм скручували, аби влас-
тоїмцям дух вольності вивищувати, а їм, хто трудиться
невсипущо, зв'язати ланцюгом руки, накинути на шиї
вірвовки неволі й холопства!.. Велика-бо мудрість єсть —
уміти тримати правду в розумі. Та як осторожити свої
животи і свої землі від кривдників?

— Яка правда у мужів велетських? — Уже вкотре пи-
тає ковач Біда у свого сусіди.

Величар хилить голову на груди. Го, коби знав про те,
чи був би простим лодійщиком на Славенах? Усе, що ба-
чив, оповів думним мужам. Але що? Одні живуть, як і
вони, під віchem, де правують старійшини задрісні. Інші

ним задругам. Та Уліб знову привернув до себе увагу отим чіпливим позирком і густим басом:

— Полочани дяку складають вам за Вадима, воєводу нашого справедливого.— Віп гречно вклонився Величарові, потім Людани. Почав одягатись.

— То хоч хлібця в дорогу... цибулину яку...— заметушила біля мисника Людана.— Дорога ж неблизька.

— А ми, жоно, у боярських стравницях добудемо собі на дорогу доброго ядыва, не клопочись!— засміявся Уліб.— Зараз туди і заглянемо... на вечерю!

— Пора й нам честь знати,— підвівся Біда.

— А мо', гостей проведемо до боярських теремів?— кинув хитрувато Братило.

— Чого б і ні! І проведемо!— сміялися, товплячись коло дверей.

— Де ж ти був, Вадиме?— тим часом питала Людана сина.

— Уліб уже мовив...

Людана на radoцях схлипувала. Вадимко, син її менший, вибавився з полону, живий, дужий повернувся в її дім.

— Ось твій Лодимир. Викапаний ти! Таким був колись.

Вадим, ніяково розглядаючи дитину в колысці, мовив стиха:

— Заберу Вісну і Лодимира. Будемо разом усі...

— Хоч би вже доля тобі посміхнулася.

— Доля! Хто знає, до кого вона щедра, мамо. До бідних, мабуть, завжди спиною повертається. Через те простолудинів бороню від ненаситців і властоїмців. Вигнали ми їх з Полоцька. Порозбігались князі й воєводи в різні землі— хто до Києва, хто до Нарева. Звідти можуть прийти з найманцями. Виглядаємо з усіх кінців. Дорога санна— пройдуть через річки й болота.

Лише тепер збагнув Величар, яким-то воєводою був його син. Таким, що, може, й даху над головою не мав, переховувався, певно, в лісових нетрях. Перебивався дичиною. Але вільний— як вітер! Як буря! Тож і полюбився полочанам...

Збагнувши те, лодійщик не дорікав синові. Сам би так вчинив, будши на його місці. І коли вже його Вадим ступив на стежу справедливості, коли вже скуштував волі і не йде на зраду її, не біжить туди, де легше,— жити йому і помирати яко великому мужу.

— Чадно у нас...— зводиться Величар з ослона, від-

чиняє двері в сніп.— І не заснеш теперича...— промимрив собі під ніс і вийшов на мороз.

Бентега залягла в його серці. Що принесе їм усім завтрашній день?

Не спиться Вадимові. Крутіжаться, як хурделиця, в його голові думки. Не може спинитись, не може за щось зачепитись думкою, аби прибитись до якогось берега. Чув себе людиною, що не здатна подолати важку течію ріки. Віднині його жадання, його воля слугували не йому, а отим довірливим добрим душам, що з такою надією дивляться на нього. Змушений тепер накладати пута на свої забаганки і вчинки, жити за велінням сумління.

Ба, ніхто тепер не впізнав би в ньому того веселого безтурботного гусяра. Та й себе він давно вже не впізнає. Урвалися струни його пісень. Переміни почались тоді, коли він, тікаючи від Буя і Гостромисла світ за очі, пристав до волочан, що йшли до Києва.

Бродячи по глухих лісових нетрях і долаючи небезпеки, що чигали на нього, Вадим піби черствів душею. Слова пісень у ньому скам'яніли. Намість колишніх веселощів увійшло в серце страждання. Висіялось добірним зерном, вродило важким колосом. Усім еством прагнув перемогти в собі втому й зневіру, вивичитись над своїми ворогами. Зухвалний свавілець обізвався в ньому голосом доблесного й відважного мужа...

Він чув цей голос у собі і пішов на його поклик. Якоюсь часткою серця відчував, що той шлях десь має несподівано обірватись перед прірвою... Але хто звертає зі стезі життя, на яку став свідомо? То чи не все одно, коли настане той кінець— раніше чи пізніше? Тільки вже ступивши на той рокований путь, стаєш пильнішим до тих, хто оточує тебе. До тих, хто словоточить лестощами, до ревнителів і хулителів своїх. Бо з них виплоджуються найдосконаліші погубителі, найжорстокіші нищителі святощів духу, і мислі, і слави, і совісті. Тож потрібно пильнувати за життя, щоб вони не стали твоїми катами і після смерті.

Найчастіше такі думи Вадим гнав од себе, аби не знецілювали відвагу й рішучість. Пішов на сонце— не обертайся до нього спиною— не світло, тьму уздриш, що за тобою повзе невідступно.

Вадим ішов не озираючись...

Біля Полоцька з ним трапилась пригода: відстав од волочан, які тягли лодії від Ловаті до Дніпера. Осів у курені на березі тихопливної річки Полоті, що широким голубим плесом розрізала несходими лісові нетрі Подвіння.

Відпочивав душею від людських кривд. Жив ловами на дикого звіра й рибу. Мав добрий лук, сокиру, меч і ніж. Скоро й хижу собі поставив. Проклав між зрубаним мох, дах наклав драницею, димар виклав із каміння, що його назбирав на березі. Думав про зиму, хоч іще стояли теплі по-літньому дні. Треба було подумати і про зимові вдяганки. Найперша річ — це хутра лисиць, зайців, та найліпше — сленів. Ночами вислуховував дрібний стукіт високих ратиць. На березі потічка, при берегах, бачив їхні сліди. Тож невдовзі і пішов по них.

Перехопив лук за вигинисту кибить, засунув ніж і сокиру за пасок, пішов на еленьчу стежку. Помітив свіжі сліди, прим'яту траву і збиту росу на ній. М'якими широкими стрибками почав доганяти худобину. Поміж дубняком і ліщиновими зарослями вийшов до якогось озера. Ніколи не бачив такої краси!

Піщаний золотий берег обрамляв тихе плесо озера. В ньому відбивались волохаті шапки соснових верховіть. Біла хмарина плавала посередині. У кущах очерету, при березі, сплескувала сонним крилом пташня. Чи то русалки чесали там свої коси, щоб привабити якого заблуклого доброго молодця?..

Враз Вадимові здалося, ніби його хтось кличе. Наче голос Вісни. Озирнувся. Ніде нікого. Тільки сонце котилося над лісом низько, в небі сіялося неяскраве, пригасле світло. Жодної живої душі. А десь поряд — знову голос Вісни...

Вадим зупинився. Це Блуд зачарував його і водить по нетрях лісових. Привів до озера, якого немає, то лише видіння. І слідів сленів нема — то мара. Ось ніби щойно бачив їх — і вже нема. Це капосний лісовий Блуд кружляє довкола нього, хоче заморочити й привести до невидимих для людського ока мавок, бо тіла у них прозорі. Ото й озиваються голосом Вісни, зваблюють його, дурманяють голову...

Але — досить! Більше він не піддасться Чорнобогим дітям. Стягнув із плеча лук, наклав на тятіву стрілу й випустив її у гущавінь соснових верховіть. У розпалі єдиноборства із лісовими духами, вихопив з-за паска топірець і став обухом постукувати по стовбуру

велетенської сосни... Вадим знав, що коли заблуклий торкнеться заліза, то страх, що одвічно живе в Блудовій душі, враз оживає і перемагає його лукавство. А ще треба зняти сорочку, вивернути її й одягти навиворіт. Тоді Блуд і зовсім одчепиться.

Згадавши материні повчання, Вадим вивернув сорочку, одяг її й подався назад, уже тримаючись своїх слідів. Дійшов до озера, упевнився, що то не омана, а справжнє озеро. І що на ньому хтось рибалить. Попід очеретами на паколях висіли сіті. Сохли. Перед цим їх не було! Підійшов ближче, огледівся і побачив невеличкого смаглого чоловічка, що перебирав у кошику щойно добуту рибу.

Привітавшись, Вадим похвалив рибаря:

— Маш добрий улов.

— Маю!

Вадим постояв, подумав, затим сів на піску.

— А я із Новгороду. Вадимом зовуть.

— Чували про той город. А тут чого? Оселище близько?

— Не так щоб вельми близько... Та й недалеко...

— А-а-а... — рибалка кинув погляд на його вивернуту

сорочку.

— Давно людей бачив. Блуд водив, — пояснив Вадим.

— Звісне діло. Хочеш — ходімо у гості. Я — Уліб. Із Полоцька, то й звать Полочанин. А ти, певно, біглець?

— Угу... Мусив!..

Так вони опинилися в лісовому таборі, де жило багато полочан, що повтікали із града. У великому торговому Полоцьку, мовили, було більше корисливих і жадібних бояр, аніж простолюдинів, яких довели поборами до знемоги. І полоцький кумир Стрибог перейшов на бік багатців. Простолюдини тоді піднялися на стань, але їх побили старійшини. Тепер у них не лишилось нічого, окрім ненависті та мечів нагострених. І в серцях давно присягли: принести у свій град волю на списках альбо згинуті зі славою. Іного бути не могло!..

Поставили собі нового кумира. Перуна. Денно і поно новий полоцький волхв Бородуля, молодий і дужий, але уже сивобородий, клав йому треби, просив дати сили їхнім мечам, вигострити серця на відвагу.

— Але ж чому не йдете на град? — питався Вадим в Уліба. — Он скільки вас! — окинув зором табір, по якому сновигали сотні мужів. — І лодії, бачу, налаштовані...

Волхв Бородуля сумовито похитав головою:

схлипування чи зітхання. Певно, то сумував старий домовик.

У ложниці біля Вісни метушилась Милослава. Опасиста, спітніла, розчервоніла.

Вадим кахикнув у кулак. Бояриня обернулась і рішуче випрямилась. Її широке розпашіле лице змить перекоилось. Вона взялась у боки і повільно рушила на нього. Мусив відступати до дверей, як від розлюченої ведмедиці.

— Холопське поріддя!.. Триклятий роб!.. Волочайчини виметки!.. Бодай тебе понесло на папороть-могили та на Щекотин слід!.. Бодай тебе Див схопив!.. Бодай би на тобі сорочка тряслась!.. Бодай тебе колом в землю загнано! Бодай би провалився крізь землю!.. Пощо ходиши-никаєш, на чуже добре важиш? Іди звідси на всі вітри, щоб тебе язвило в усякий час...— Бояриня Милослава аж зсиніла від проклять, що сипались із неї, як із бездонного міха.

Вадим отетерів від зливи нещастя, що падали на його голову. І ця люта ненависть лише через те, що він бідний, а вона — багата?! Ні, не було ніколи ладу між велможцями і злидарями. І не буде. Цій розпеченій боярині ніколи не збагнути ціни людської щирості й справжньої любові...

Уже сутеніло, коли Вадим прибився до свого дворища. Холодне сонце хилилося до сірого пругу, заглядало в обличчя своїми прощальними променями. Ба, і сам не відав іще, що тої днини прощався зі своїм минулим. Що відривав од серця свого криваву й тяжку жертву — й приносив її на требище богів безгласно й безслідно. Бо вже знав, що для нього не було тих самих доріг. Тақ говорив йому розум. Відправившись шукати істину, маєш іти в упрязі з тягарем, скорботою, самотиною.

Але серце віщувало щось інше! О, серце людське, обиталище страждань! Ти осягаєш світ своїм болем і тому піднімаєш людину вище, аніж її розум. Ти водиш людину неосяжними путями любові своєї, яку не збагнути, і не знищити, і не перейти в одночасі...

Боярин Гостромисл уже не сповідував старих заповідей. Бачив, що вони, як складені черепки горщика, не трималися купи. Уже ні новгородське віче, ні триста золотих поясів, ні Великий волхв не могли кермувати у Новгороді по-старому. Буйна вольниця новгородська вийшла, як весняна повінь, зі старого річища й випов-

нила землю смутою, сваволею черні. Холопи, яких бояри наділяли латкою землі та реманентом для обробітку її, тепер не хотіли визнавати себе залежними від своїх благодійників і сплачувати їм куні й гривни. Віднині вважали себе вільними. Навіть челядь двірська, обелі, наймити давно розбіглися хто куди — від корели і воді до київських гір. Шукай-но їх тепер по всьому світу! Пракиївських гір. Шукай-но їх тепер по всьому світу! Правильо у Новгороді держали ремесники, вільні мужі, купчинні дрібні. Ліпших людей до себе на раду не кликали, самі собою правили.

Тепер усі визнали за уряд ковача Біду, теслю Братила, лодійщика Величара, сина його Вадима Хороброго, якого обрали своїм воеводою. І ті їздять по новгородських п'ятинах, погостах, виганяють боярських тиунів і посадників, ставлять своїх, чорних людей до держання землями. А мужі значні зазнають наруги і глузу. Мерзениших-бо властоїмців не знайти за холопів, які стають на місце господина!..

Рушилися старі поконі. Рушилась твердь життя. Не було кому підняти меч і захистити їх, недавніх державців, що тримали в своїх руках багатства й силу землі. Зараз вони збіглися потай до його терема, просять ради. Кігтять землю від ненависті до чорнолюддя. А що вдієш? Хто допоможе встановити давній лад?

Варяги здиміли із Новгорода разом із славним витязем Бусм. У самих же сил немає. Он сидить на покуті переляканий братець його Будята. І про свої обиди на брата забув, коли ролейні закупи обступили з вилами й колами самі його дружини і майже всю перебили... Прибіг з Ізборська велемудрий Ольг-посадник. Відчайдуха, гуляйнога, зарізяка, але що вдіє сам? Інші тут старійшини із Плесненська, Нового Торжка, з близьких і дальніх погостів — Спірковців, Тервиничів, з Моші... У Гостромисла просять поради.

А він і сам собі ради не дасть. Нещодавно лиш повернувся додому потай, усю відсиджувався у холодній підкліті, з холоду й страху ледь не переселився до богів...

Тепер ось і він гризе нігті, метається по світлиці, кличе громи на голови своїх зрадливих осторожців-варягів. Та й невтямки йому, мудрому бояринові: за гроші ніякої волі ніхто собі ще не купив! Іноземець же служить, доки на нього не чигає небезпека. Як зачує, що потрібно покласти свою голову під меч, перекинеться до нового господина, який добре заплатить...

Ніби все добре було придумав боярин Гостромисл: вважав, що прив'язав тих варягів землями і жонами. Радо простягли вони руки до чужих багатств. Та коли холопи піднялися на стань і замахнулись на їхні голови — вислизнули з рук найманці оті, побігли! Біда на сиву Гостромислову голову! Буй осоружний зганьбив його — Віспу ж покинув непразною... Ще й прихопив золотий пояс посадника...

— За море треба слати сольбу, до князів слов'янських... — натискує на басовитий голос ізборський посадник Ольг. І ч який — все поради дає!

— Уже були із-за моря! — хтось протестує на ту раду. — До київського князя треба слати гіпців.

Будята раптом схоплюється з лавиці і широко розставленими дрібними очима влипає в обличчя то одному, то другому. Наче жадає вивірити міру їхньої поваги до нього. І рече запально:

— До Києва! Пощо до Києва? Київські князі які? Побачать, що у нас тут хистко, відразу пришлють свою рать — і своє держання поставлять тут. Так вони підбили під свою руку сусідів своїх — волиняни, тиверці, сівєряни уже їм данину платять. Тепер до Новгороду руки радо простягнуть!

— Ая!.. На наші виї давно вже зсукали зашморги... Не хочемо Києва! Самі собі єсть волостелі.

Ольг стоїть на своєму:

— Київським державцям дамо данину, а собі волю збережемо.

Обличчя Будяти береться рудими плямами:

— Коли був я посадником, самі відаєте, добрий мир був між нами і бодричами. Кажу: слати сольбу до бодричів. Князь Добромисл хай дає дружину та борзо йде на Волхов. Мають нині допомогти нам супроти черні ворохобної!

— Запитаймо у волхва, яка на те воля Неба...

— Між богами, як і між людьми, немає ладу... — бачить знову Ольг-ізборець. — На свій меч треба поклатись і на свій розмисл.

— От і поїдь, Ольже, до бодричів, — обізвався й Гостромисл. — І не гайся!

— Дяка за довіру. Поїду санною дорогою.

Ольг запусає тонкі пальці в чуба, що вилискує гладінню, морщить високе чоло, ніби збирає до купи розсіяні думки. Чи щось силкується пригадати, чи не наважується щось сказати. Борода та вуси його доладно під-

стрижені, чорні очі гостро пасуть зірким поглядом обличчя Гостромисла. Боярин-посадник аж сіпнувся, зустрівшись із цим твердим поглядом.

— Усе перемішалось, Гостромисле, удача й біда. І все ж добре, що так... — Ольг немовби списом пронизав його душу тими словами.

— Добре? — зігнувся Гостромисл, ніби од тягара тієї доброти, про яку мовить Ольг.

— Добре, що звіяло звідси Буя. Не володіти йому нашими землями і жонами! — гнівно мовив. Ого, а Гостромисл все ще вважав цього ізборського посадника легковажним молодиком. Тепер насторожено націлював на нього очі й вуха. Куди він гне? Що приховується у його зачатності?

— Коби ти не вітець Вісни!.. — холодком війнуло з тих чорних Ольгових очей.

— А то що? — здивовано розправив плечі Гостромисл. Десь в глибинах душі він уже боявся цього ізборця.

— Бережи її... — одказав Ольг і одвернувся. — Приїду борзо.

Ізборський посадник одягнувся і хутко вимівся зі світлиці, за ним зашаруділи по снігу й інші.

Гостромисл сидів у важкій задумі. Вірив і не вірив у слова Ольга. Якою зневагою метнув на нього! Ніби він не перший муж новгородської землі, не вічовий посадник, грім і суддя Новгороду і всіх його великих п'ятин і волостей — від Чудського моря до Печери і Югри, а Ольгів челядин.

Якісь дива творились із людьми після того, як усе повернулось у Новгороді. Не впізнати лукавого Будяту, що враз замирився і просить нині захисту у його терезі... А ізборський посадник Ольг загонисто підняв себе, ніби патякає на розправу... За кого — за Вісну чи за Буя? Чи за волості?.. Вкрадливо глипають на нього старійшини волостей і п'ятин... Мов загнані в бочку пацюки... Не відаєш, чого від них і чекати — вірності чи підступу... Усе перемінилось, усе понеслося невідь-куди, і не знати нині, де вірна рука, на яку можна обіпертись. І знову у роздуми Гостромисла вдираються тверді слова і твердий колючий позирок чорних Ольгових очей: «Коби ти не вітець Вісни...»

Вісна... То його рятує Вісна? За неї йому триматись? Один раз він уже платив нею тому находнику-варягу. Та ба! Покинув її пришелець... А може, іще повернеться!

ся?.. Нігота красуні надовго причаровує серце мужа, хоч яке воно прісне й холодне. Бо, зрештою, для чого живе чоловік на світі? Для багатства, слави й утіх... На схилі свого віку боярин Гостромисл міг би сказати, що в цьому швидкоплинному житті в красі й досконалості людській на мить спляється безмежжя світу...

Витязь Буй дістав із рук боярського Новгороду все — багатство, славу й жону-красуню для втішання душі й тіла. То хіба відмовився від усього цього? Напевне ж — ні. Має повернутись і мечем відновити втрачене...

Тоді ж як бути з Ольгом? Посадник ізборський, не лукавлячи помислом, паклав на Вісну своє право. Право сильнішого. То, може, віп і на стань підбивав чернь градську, щоб вигнати варягів? Але ні, таке він побоювався б вчинити. Одначе ж зараз не боїться зміцнити себе у Новгороді. Через Вісну, звісна річ! А втім, сліпуча краса Вісни хоч кого повергне на коліна, не тільки лукавця ізборського.

Важко звівся на ноги. Пішов до ложниці, порадитись із бояринею Милославою. Ніколи не держав із нею ради. Але тут без цього не обійтись. Вісна — єдина перемниця його роду, його влади і багатств. Кому вона дістанеться, той і вознесеться в усій землі.

Було в них донедавна по старому покону по декілька жон. Чоловіки тим тішилися недовго — жони мовчки й терпляче зламали той звичай. Дітьми своїми, пересмцями зламали. Бо владу й багатства треба між усіма дітьми ділити. Дрібніє тоді, мізерніє й вироджується значний рід. Одна жона — один переємець. Старший. Вісні ні з ким ділити спадку: єдина дочка — і все їй має дістатися. Тож нині пильнувати її треба в оба ока — отой тать, жебрацький воєвода, не дарма хоче її перехопити! Ольг правду мовив: «Бережи Вісну».

І знову подив його бере за того Ольга. Віддавна знав цього сина ізборського посадника, який по смерті вітця з волі старійшин ізборських став посадником. Ліпий собою муж сей... Гостромислові завше подобалась його весела усмішка, блиск чорних очей і дотепність. Умів Ольг словом своїм одного звеличити, іншого висміяти. Довкола нього завжди регіт, сміх, відпочинок душі. І тільки тепер, напружуючи пам'ять, Гостромисл бачив його інакшим. Так, Ольг давно стежив за ними усіма, знав їхні потаємні жадання й тепер ось використовував їх. Так, він довершено знав людські слабості — своєю увагою лестив усім, з усіма був ласкавий, дотепний: то-

му кине яке добре слово, тому руку потисне чи обійме за плечі, тому потай дрібний дарунок привезе — лагвицю вина, булатного пожа, шмат заморської брачини чи хутерко яке соболіне... Іному просто усміхнеться — і вже чоловік тане від привітності...

Але Гостромисл пам'ятав і те, як на вічовому побоїську біля дідинця цей Ольг кинувся рятувати його від розправл Величара-лодійщика... Сьогодні ж перед ним постав інший Ольг: зухвалий, чіпкий, свавільний, з неперплячим блиском в очах, який свої надії не підпирає суєтою, а цілить у них в жорстокою влучністю...

Хто ж він є насправді, цей дрібний ізборський посадник, який не принижується вже перед сильними, бо вони були сильними вчора! — який тепер погрожує і вимагає...

Гостромисл розгублено пересмикнув лівим плечем прискалив одне око. Та що ж скаже бояриня Милослава? Посадник ізборський? Ой, то благо для нас усіх!.. Хоча б третьою жоною взяв — бо дві має, усі те відають. Вісна ж непразна... Той вар'ят не повернеться, вона се відчуває... А розбишацький воєвода Вадим все блукає попід їхнім теремом, умкнути Вісну хоче, у добрі зятя-попід їхнім теремом, умкнути Вісну хоче, у добрі зятя-

Світ перевертається... Чи боги розгнівлись на багатих, чи волхви погано дбають своїм словом за них?.. Гостромисл вислуховував ті ойкання боярині, мовчки пересмикував плечима, ніби струшував із себе якусь зайвину. А в голові сукалась невесела думка. Старий-бо вже він. Життя й боріння почали втомлювати його й злобити. Сили тратив на нікчемні діяння, а великих зладнати не вмів... Починати все знову був не здатен. Відступитись від того, на чому стояв, — не дозволяла гордість.

Знав же, що від богів благості немає чого ждати, боги не вівці, що в кошару приводять ягнят. Ті благості треба брати від життя силою, лукавством, лжею, здирством — і для того напружувати треба свій розмисл! Але враз зіткнувся із подібним до себе. Відчув настирність його і перевагу. Знав, що буде змушений віддати волю. І раптом збагнув, що дні його величчя назавжди спливали.

Усе життя він прагнув багатства, влади і слави. Тепер, на останок літ, слава принизила його своїм безслав'ям. Хто Гостромисл віднині? Де той пошанівок, котрий складав йому великий град? Усе розвіялось в порох...

вороння, журавлиних ключів, що тяглися й тяглися з Вираю... Світла щемка тривога залягла в душах людей. Будила серця, озивалась солодкою тугою на вічний поклик богів кохання і життя — Лади, Живи, предковичного Рода...

Та не хороводили дівчата й парубки на галявах гаїв і на берегах Волхов-ріки. Не лунали дзвінки веснянки. Голодна й гола біда ходила по оселях. Чорна сухоребра Морана забирала старих і немічних, малих і слабких тілом. Але їхні душі, яких не було чим пом'янути, ходили межі людьми, носили купи каміння під вікна боярських теремів, стягували з челядинів їхніх взувачки та сорочки, ночами виводили коней з боярських стасп, виловлювали на сідалах курей, сипали жар у медушах і онбарах, пускали димом двори ліпших мужів новгородських... Мовили, що навіть у дідинці душі мерців бешкетували, пограбували у волхвовій хижі Велесові скарби. У боярина ж Гостромисла знову зірвали ворота, а сеї ночі навіть двері у сінці хотіли зняти, та хтось перешкодив — так і повисли на одній петлі.

— Гей, хто є? — ходив боярин Гостромисл по дворі й обережно вистукував патерицею по стінах комор. Ніхто не озивався.

Та ось одного тривожного весняного вечора Гостромисл угледив на своєму подвір'ї Величара. Той ішов неквапом, поли кожуха розстебнуті, ноги переставляєши широко й упевнено, калюжі статечно обходять. Розбійник і тать, якому давно пора вискубти оті короткі вуса, а самого повісити на осиновій гілляці! Його мав давно підняти на мечох німецький король Людовік, але не зробив того своєчасно, ось він і заявився у його дворі! Гостромисл задихнувся, бачачи те зухвальство цього злодіюки. Метнувся до одного вікна, до другого. Гукнув до сінця:

— Гей, хто є! — Терем мовчав. Ні челяді, ні гридей. Лише згодом висунулась з-за дверей розкуйовджена сива голова старої Косари. Вона пошамкала беззубим ротом і зникла.

Гостромисл зайшов до світлиці, зірвав зі стіни меч, оголив і застиг біля дверей, у які мав зайти Величар. Хай-но лишень ступить через поріг. Хай-но поткнеться! У боярина гучно гупало серце, затерпали ноги, тряслися руки. Напружився, як вовк перед стрибком. Чув, як Величар на порозі довго, по-господарському, оббивав з постолів болото, як зітхав і крєктав коло перекобочених

дверей. Потім голос його зник, а натомість почувся удар сокири чи молотка.

Запесена вгору з мечем рука боярина уже втомилась, і він її важко опустив. Величар не заходить до світлиці, либонь чіпляє ті кляті двері на петлі, щось там ще сокирить, цюкає... А хто його просив?..

Але пова думка штрикнула боярина: ба, з сокирою до нього йшов, зарізяка козинвий! Бридець кислоокій!.. Коби твоя сокира та тобі на голову! Гостромисл зібрався на схилі, знову підняв меч. Величар ніс до нього смерть! Так і дістане її сам!..

Уже через поріг ступила нога лодійщика. Витяглась вперед рука, в якій він тримав облізлу заячу шапку, затим просунулась геть сива голова...

— Г-г-е-х! — Гостромисл щосили опустив на неї свій меч. Лодійщик судомно обернув до нього лице, здивовано вирячив очі. Рука із шапкою здригнулась, опустилась донизу... З потилиці на комір кожуха чвиркнула кров... Гостромисл ще раз із розмаху опустив меч на голову гостя... Той хитнувся усім тілом, сперся спиною на одвірок і якось повільно, підгинаючи під себе ноги, став зсовуватись на підлогу.

Боярин від шаленства уже не пам'ятав себе. Молотив мечем, як ціпом, нерухоме тіло Величара, шматував кожух на клоччя, доки не вичах. Затим витер холодний піт із чола, випустив з рук меч. Тремтіли ноги... пекло в грудях... Ледве добрався до осла. Йому привиділось, що у сінях змайнула тінь. Тихо вигнулись під чиймись легкими кроками мостини, а Величар сидів під стіною біля дверей, розкинув свої руки, вивернувши назовні вузлуваті долоні. Здивовано глипав мертвіючими очима на Гостромисла. Перед ним лежала його облізла шапка. За паском стирчав топірець.

Гостромисл тихо реготав у бороду: ба, прийшов лагодити йому двері! Хо! Хай би ще й ворота підвісив!.. Нарешті боги допомогли йому відомстити за наругу, за бороду, за Вісну, за смуту новгородську... Не знайшов собі смерті під лютими німецькими мечами — тут його дістав меч Гостромислів. Зуб за зуб! Кров за кров! Смерть за смерть!.. Але... смерті нікому з його роду лодійщик не заподіяв. Тож виходить, що смерть Величара злочинна! За неї прийде розплата і також смерть...

Страх трусонув бояринову душу, як буря грушу. Війнуло під серцем холодом. Гостромисл підхопився і кинувся до дверей. Щойно підвішені Величаром, вони лег-

ко гойднулися від доторку його руки. Опинившись на ганку, щосили залементував:

— Гей!.. Люди!.. Хто є!.. Сюди-и!..

І злякався свого крику. Навіщо йому люди? Не треба! Ні тіунів, ні челяді не треба. Ніхто не мусить бачити того, що скоїлося тут. Він має сам заховати Величарове тіло подалі... Поглибше!.. Щоб ніхто не дізнався... Поки що можна в поруб, у яму для робів. А вночі десь закопає в землю. Хоч земля ще як слід не відтанула. Не вдовбаєш ні рилом, ні ломом... Найліпше буде вкинути у Волхов. Понесуть його хвилі, крижини перетруть, і сліду ніякого не лишиться.

Уже коли витягнув лодійщика на ганок, почув, як хтось чалапає по калюжах, неспинно наближається до ганку. Завмер від ляку... Шмигнув без пам'яті у сіни... у горницю... Хтось уже тупцював біля Величара. Гостромисл вхопив свій меч і подався до дверей. Якийсь чоловік натужно цупив тіло Величара вниз по східцях. Побачивши Гостромисла, застиг у нерухомості. Але за мить уже метнувся до воріт. Хто там може бути?

Гостромисл не міг бігти, боявся, що ось-ось прибіжать сюди простолюдини. І сотворять над ним свій суд...

Тремтячими руками потягнув тіло вбитого назад, у терем. Він заховає його в чулані, а вночі... Діждатися б тої ночі!..

Уже коли зтягнув лодійщика в сіни, хтось рішуче відчинив двері. Кудлата тінь у присмерку загородила двері. І раптом прошепотіла:

— Се я, Дудиця... Від Волхова йду. Замерз...

Гостромисл уже й сам упізнав свого тіуна. Бач, переховувався на увозі... Хто ж тоді шмигнув ото під ворота?..

Гостромисл за тими думками забув спитати свого тіуна, де ж він волочився стільки днів, покинувши свого господина напризволяще в таку непевну годину... Дудиця став його несподіваним свідком і союзцем, допоміг накрити забитого лодійщика рядном.

Посідали на ослоні в горниці. Уже зовсім стемніло, але свіч боялися запалювати. Мовчки цідили із жбана густий мед. У кожного в голові роїлись свої думки...

Раптом за вікном щось грюкнуло. Обоє схопились. Ніби хтось ходив поїд теремом і квапливо вицюкував сокирою. Як те нещодавно робив Величар. Певно, мерці поприходили до його дому разом із душею забитого щойно лодійщика...

— Нав'ї... — прошепотів Гостромисл. — Се вони прийшли по наші душі...

— Я зараз... зараз... — Дудиця наосліп добрався до дверей. Раптом за щось зачепився й упав, стиха войкнувши. Той вигук кольнув у серце Гостромисла. Він підбіг до тіуна. Не встиг нагнувшись, як на ганку вже цюкали сокири, тупотіли чийсь ноги, гучали приглушені голоси. Певно, ватага нав'їв підступила до терема з першими вечірніми сутінками. І раптом вікна й двері залило сліпуче світло.

Гостромисл припав до шибки — горіли його онбари і стайпі... Палав увесь двір боярський. Величезні язики полум'я лизали повалушу — тріскотливий сніп вогню шугав у вечірнє небо. Дудиця звівся на коліна, не встаючи, добрався до дверей і побачив натовп людей, що погрозливо вимахували сокирами й мечами.

— Дудице... Біжи до Ольги! Хай іде на поміч... — прошепотів Гостромисл.

— Як бігти? — перелякався тіун, не уявляючи, як можна непомітно прослизнути крізь цей натовп.

— Іди на дах... Там драбиною...

Дудиця метнувся до сіней, вискочив на горище...

До горниці влетіла бояриня Милослава й остовпіла: Гостромисл із мечем в руках стояв навпроти вікна у червопих відсвітах пожежі.

— Вісна там... Що буде з нами?

Гостромисл здригнувся: Вісна ж!.. Спасенне ім'я дочки своєї єдиної він забув у цю мить. Рвонувся в сіни, вискочив на ганок, здійняв над головою меч:

— Гей, ворохобники, смутьяни!

До нього обернулось кілька голів.

— Диви! Виповз тарганище клятий! Не убоявся ж... Хапайте його за бороду! Тягніть сюди!

— Смерть за смерть!

Гостромисл раптом упізнав крикуна! то був бодрич Местивой, якого Величар колись порятував від требища, заплативши за це порятування життям свого сина... Бач, заплативши за це порятування життям свого сина... Бач, підла душа холопська, помститись хоче!.. В усіх отих чорних людей чорні і підлі душі, усі вони один за одного! Ото він, певно, першим і побачив убитого Величара, шаснув до воріт, а тепер привів сюди м'ятежників. Але Гостромисл іще не сказав свого останнього слова!.. Він же його скаже!

— Гей ви, воронячі горла! М'ятежники й ізгубителі! Де поділи свого вовводу? Нехай-но сюди поспішає, свою

жону рятує, бо згорить у теремі! Іч, забув, що взяв шлюб із бояричною по закону... Забув, з ким дитину надбав?!

— Вадима кличте! — гукнув Местивой до натовпу. — Де ж се він?

— Либонь, вдома і нічого не відає...

— Та він тутка... Стара Косара усіх сюди привела! З натовпу до боярина і справді пробирався Вадим. Люди розступалися, давали йому дорогу.

— Прийшов, боярине, на твій заклич! — Став перед Гостромислом. — Вісну мав привести отець мій. А тепер я сам її заберу, без твого дозволу!

— Забери свою жону, Вадиме! — лящали жіночі голоси.

— А боярину — смерть за смерть! — гукнули чоловіки. — На осину! Мечем потяти!.. Веди на погости боярські!..

Вадим вирвав меч із обімлілих рук Гостромисла. Боярин від зненависті аж захлинався. Оглянув своє подвір'я, охоплене пожежею... Он рухнула вежа повалуші. З гуркотом летіли на землю палаючі колоди й дошки від стін верхнього ряду виталища. Падали з гуркотом і сичанням стелі і крокви в онбарах... Вищали зачинені в сажах свині... Полохливо бігали по двору зігнані з сідал кури... Усе його багатство здіймалось димом. За якусь мить і він сам мав упасти під мечем. Під своїм мечем.

Гостромисл вмиг зігнувся й ніби скотився з ганку, помчав до палаючих онбарів. Ні, він не загине від руки підлого хлопа!.. Він вознесеться до богів разом із своїм добром... За це боги воздадуть йому... Вогонь уже лизав зруби стін, здіймався величезними свічами в небо. І Гостромисл шугонув у полум'я.

Жахний крик вирвався з-під зрубів, палаючі нетрі яких щойно ковтули Гостромисла.

А в цей час на ганку з'явилась зігнута постать старої чаклунки. Вона нюхнула повітря, зникла в сінях і за мить повернулася з Вісною. Вадим підхопив дружину на руки й поніс крізь натовп.

І раптом якась важка тривога зойкнула над дворцем:

— Нас обступили... Рать оточила нас...

— Се Ольг со дружиною своєю.

— У кого є мечі — сюди... Не біймось! Ставайте плече в плече!..

Вадим поставив на землю Вісну, а сам побіг шикова-

ти свою рать. Опелешені всепожираючою вогненною згубою, відчайдушним вчинком Гостромисла, люди уже, здається, нічого не боялись. Хапали в руки палаюче паліччя, котили поперед себе обвуглені колоди, висмикували з огорожі жердини, запалювали їх і, яко списи, метали в щільну стіну воїв, що обступили їх... А Вадим з піднятим угору мечем уже рвався до Ольгових ратників. За ним сунуло із княми його воїнство. Над гоньками свистіли вогненні списи й каміння. Навіть жінки, дітлахи і діди пішли в наступ на дружинників.

Коли ольговці щезли у темні ночі, Вадим повернувся до бояринового двору. Витирав вологе чоло, вдвлявся в людеї, що блукали по згарищу, несли збіжжя, котили бочки з медами... хто коня вів... хто ніс рало... Дим і гариво витали над дворцем.

Вісни ж і Косари ніде не видко. Вадим обійшов увесь терем. У горниці натрапив на батькову шапку. Засунув її за пазуху. Оце і все, що лишилося од нього, а він же хотів ладом-миром забрати свою невістку... Гай-гай, не з умовляннями треба було йти йому до Гостромисла... Тепер — ні вітця, ні Вісни...

Вийшов на подвір'я. Його слух ухопив розмову ковача Біди з теслю Братилом:

— Що будемо робити, брате? — питався ковач.

— Треба йти супроти всіх бояр... Най Вадимко нас і веде.

— Не здужасмо їхніх дружин. А яка твоя рада, Вадиме? — підійшли до свого зажуреного вєводи.

— Треба кликати полочан. І княн. Брат мій, Бравлин, певно, вже повернувся з походу на ромей, сидить, либонь, у Києві. Разом усіма і стати...

— А так... — погодився й Братило. — А що зараз чекати?

— Не будемо чекати. Станемо на стань. А там і підмога прибуде. Свою державу заложимо. Свою волю заступимо!

— Боги щедро тобі воздадуть за се... І люди наші.

Хто міг би осудити рабів за їхню велику мрію про волю?

Для Новгороду, великого слов'янського міста на Волхові, кінчались німотні літа...

Ізборський посадник Ольг люто зненавидів Гостромисла тої миті, коли ненароком угледів голубі очі в сівою поволокою його дочки Вісни. Доки він думав, яким

словом розпочати розмову за неї з боярином, її умкнув славецький гусяр Вадим. Потім боярин Гостромисл кинув її у ложе витязя Буя. Таємно серед ночі Ольг пробрався до Велесового капища і всю ніч молився всевидящому богові, аби той допоміг заволодіти єдиною Гостромисловою дочкою. Це ж бо давало Ольгу ключ до новгородського посадництва! Але той ключ несподівано опинився в руках варяга.

Ольг відтоді шукав випадку поквитатись із Бусм. Аж ось доля змилювала над ним — став новгородських мужів вигнала усіх находників разом із їхнім витязем. Влада Гостромисла захиталась, і Ольг відчув, що його час настав. Жадібних до влади було багато, здатних же володарювати — не бачив. Отож і облишив свої тихі, як у пarduca, кроки і сміливо та грізно глянув ув очі Гостромисла.

Тепер і зовсім розкував свою волю. Дикий кінь пристрастей, що роками сковували йому душу, вихопився на волю і поніс по дорозі возвищення. Ольг відчув: здатен творити величезні справи — злочинні чи добрі, байдуже! Але здатен.

Його охопило шаленство влади, жадоба возвеличення, і він забув, а може, ніколи й не думав, що оті підступні паморочливі бажання неодмінно приведуть до розплати. Та що йому боятись гріхів! Коли він бачив їх довкола себе сповна, коли він сам легко користав льстою, лукавством, татьбою і добре знав, що розплата все одно настигне в цьому короткочасному житті і грішника, і праведника!..

Відчував, що може стати володарем, що влада йому під силу. Ішов до неї уже не манівцями, а навпростець. Особливо відтоді, коли князь Добромисл радо віддав йому Рюрика і його братів з дружинами.

Ольг утишив Рюриковими мечами землю. Посадив їх подалі від Новгороду, але й не так далеко — по праву і по ліву руку, та ще на півночі, в Ладозі. Боявся тримати в Новгороді чужаків, щоб не збунтувались городяни. Та ось, попри цю його обачність, Новгород усе ж підняв ворохбу.

Боярин Гостромисл згорів у вогні. Ольгова дружина розбита. Голь новгородська тризнає свою перемогу. Та щось підказувало Ольгу бути непогамовним, дерзновенним, бо мав справу з такими ж відчайдухами, як і сам.

Вадим Хоробрий! Його підпирала чернь міська, і холопи, і закупи, і смерди. Але — де вони? У більшості

сидять по домівках, на оранцях, у селищах, на погостах. Він же, Ольг, мав, хоч і розбиту, однак свою дружину, та ще мечі Рюрика. Ні, тепер йому вже не можна прикидатись сіреньким добродієм. Тепер йому треба йти навально, жорстоко, безоглядно, щоб усіма мечами вдарити по волниці робів і голодранців, міцно затиснути в своїх руках кермо влади!..

Тому, коли Дудиця бічком заповз до його світлиці й пошепки повідомив, що має сказати слово, ізборський посадник зрадив.

— О, де ходиш? — говорив так, ніби знав Дудицю завжди, ніби той був його власним тіуном, а не двораком боярина Гостромисла. — Борзо біжи до Ладogi — бери сані, коней. Клич сюди Рюрика з дружиною.

— Біжу... — схилив покірливо голову Дудиця і зібрався йти назад. Але його спинив невдоволений оклик Ольга:

— То що хотів сказати?

Дудиця витяг довгу шию, прошепотів:

— Привів до тебе Вісну з Косарою. Ворохобники хотіли забрати з собою.

За клопатами він уже призабув про неї. А зараз вона в його домі. Дочка найбільшого боярина Новгороду, спадкоємиця волостей і погостів Гостромисла, його знатного роду, його влади... Втім, владу Ольг давно вже вирвав з його рук. Усе ж — Гостромисл був по закону новгородському посадником — боги і народство вручили йому кермо держання влади у землі... І Вісна, отже, ніби переносила собою ту законність, довіру богів і людей на того, хто стане поряд з нею.

— Стій... — Ольг схвильовано схопив Дудицю за руку. — Де вона?

Дудиця кинувся в сні...

Це боги послали Ольгу дотепного Гостромислового дворака! Саме час узаконити своє посадництво в Новгороді! Ось прийде Рюрик, він усіх утишить...

Вісна була бліда й утомлена. Глибокі синюваті западини під очима робили її лице страдницьким. Зайшла тихою, обережною ходою. Зсунула з чола низько натягнуту хусту, розстебнула кожух і присіла на краєчок лавиці. Поряд примостилась Косара у своєму незмінному дранті й старих стоптаних валянках.

Вісна спокійно огледілась, чомусь посміхнулася. І на Ольга війнуло чимось повим — затишком, лагідністю. Ось, виявляється, є й інше життя — солодко й привіт-

но в ньому, легко, проро і висотно душі... Якійсь інший світ, де є місце богам і людині.

— Вісно...— Ольг знав, що мусив якесь зчливе слово сказати їй зараз же, але не знаходив його, сказав лише: — Вісно... Залишайся тут. Тебе ніхто в моєму домі не скривдить.

Вона звела до купи світлі золотисті шпурочки брів, м'яким поглядом своїх дивних очей окинула кремезну постать Ольга — його довгу із червоної вольниці в перлових оздобах сорочку, туго перетягнуту широким паском із срібними бляхами, червоні чобітки із загнутими догори носками. Коби ще на темному лискучому волоссі золотий вінець та скіпетр у руки — готовий князь заморський альбо цар ромейський!

Вісна посміхнулася тому Ольгу у золотій короні і зі скіпетром в руках. Ота усмішка наддала снаги Ольгу, розкувала його відвагу. І він також посміхнувся їй. Не знав, що Вісна, коли чула в своєму домі про того лютісного задрісника Ольга, уявляла колісь його височенним, волохатим, з цупкою щетиною по всьому тілу, як у Вихора, з чорними крилами і волохатим хвостом. Той Ольг бігав прудко по полях, крутив вихори й хурделиці, мов чорний дідько,— а цей осміхався їй приязно й навіть ніяково, дивився на неї зачудовано. Було навіть приємно чути, що сей владний і ліпосний собою муж стає на її захист.

— Спасуть тебе боги за се...— тихо відповіла Вісна.— Але маємо йти. Нас чекають... Напевне, вже й шукати почали.

— Хто? — спалахнув Ольг.

— Я жона Вадима. Мушу до нього йти...

— Вадимова! — Ольгові очі викресали холодні іскри.— Не визнаю до останнього часу твій отець того шлюбу. Була віддана варягу. Але я обіцяв твоєму вітцеві захистити тебе від усілякого лиха.

— Вадимко муж мені, перед богами і перед людьми.— Вісна усміхнулася — як він щойно підхопив її радісно на руки, як віншували їх новгородці! А він її ніс серед того пекельного вогнища, і добрі очі його іскрилися щастям... А потім бачила, як темнів, наливався кров'ю шрам на щоці, коли їх обступили супостати. Вони тоді стояли з Косарою розгублені й перелякані, доки хтось в ту суєтну мить не схопив її за руку і не потяг в інший бік, туди, де скотний двір, де вже догорали обори і гражда. Думала, що це хтось із Вадимових содругів допомагає

їй вибавитись із того пекла й тлуму. Лиш коли добрались до дідниці, упізнала тіуна Дудницю. Передчуття біди охопило її. Наважилась обережно спитати, куди ж вони йдуть. Дудниця тільки головою мотнув:

— Скоро приїдемо, побачиш...

І ось вони у теремі Ольга. У тому теремі, який нещодавно поставив ізборський посадник біля дідниці — невеличкий, із соснових зрубів. Ще пахло явицею; стіни виплискували рожево-білим відсвітом тесаних колод. Не було на них ні хутра, ні килимів, ні ларів. Може, тому Вісна почувала себе тут вільно. Звичайно. Полюдськи...

— Вадима того чекає основний кіл! — твердо мовив Ольг. Вісна притулилася спиною до стіни, слухала.— А тебе знову забере варяг отой... Буй!.. І будеш у нього, як в порубі, все життя! — жорстко докінчив Ольг.

— Буй не повернеться...

— Не повернеться, якщо ми його не пустимо, Вісно. А тебе все одно забрати забере — з дитям його ходиш... Жона йому.

Вісна прикрила очі довгими золотистими війми. Щожки її взялися рум'янцем. Ольг про се відає? То навіщо ж тоді залишає в себе?

— Мене Вадимко забере...— сміливо глянула йому в очі й ще більше почервоніла.

Ольг звів на перенісці брови. Від того на чолі заломилися глибокі складки.

— Вадимко твій не забере. Самому треба рятуватись. А мені — то буде спадкоємець. Чужакові не дам твоєї дитини.

Віспині очі розширилися. Над верхньою губою висіялися росини поту. Ольг хоче забрати її — навіть із чужою дитиною? Пощо така честь їй? Млість розлилася по тілу...

Ольг насторожено перечікував, доки вона переборє сум'яття душі. Чекав тепер від неї радості, вдячності. І в цю мить також вірив у власну щедрість і добросердечність, бо мав на те причини: жодна його жона, жодна наложниця не подарувала йому спадкоємця!

— Косаро, ходімо звідси...— враз заспішила Вісна.

Ольг витягнув шию, піби принохувався до небезпеки, яка зараз виповнилася його пові хоромі. Горда!.. Невдячна!.. Ненависна!.. І, може, тому ще більше жадана... Не вірить йому?..

— Вісно!.. Стій. Не ходи! У граді великий м'ятеж. Ти — боярина. Твоя голова невнарок може потрапити під холопський меч. Ночуйте тут. Підете завтра.

— І правда,— зітхнула Косара.— Куди ж підеш серед такої жахної ночі?

— Ось тут ложниця є. Тепло тут...— Ольг показував на прочинені в глибінь терема двері.— А я піду до дружини.— І швидко вийшов. Немовби боявся своєю присутністю переполохати Віснину нерішучість.

Вісна зітхнула. А певно ж... глупа ніч довкола... Терем боярина Гостромисла уже, мабуть, також димом пішов. Пробирались на Славени через волховський міст страшно. Довкола виють голодні вовчі зграї.

— Гаразд, будемо тут почувати, матінко,— згодилась нарешті й Вісна. Бо не відала, що, коли біжиш за щастям, спинятись не можна ні на мить.

Величара-лодійщика ховали усім Новгородом. Мовчазний людський тлум запрудив головну вулицю Славенського кінця, перелився на торгову площу і вже тоді поплив понад берегом до мосту. Звідкись узявся пізній весняний морозець, що затягнув калюжі й висушив болото; у повітрі злегка поколювало голчастою памороззю. Над Волховом нависла густа прозоро-срібна імла, крізь яку ледь проглядало бліде коло сонця. Доки добрались до Буєвища, воно і зовсім потонуло у сірих сутенях. Вадим-воєвода дав знак своїм мужам, і ті побігли до хижі Великого волхва. Але прибули без нього, певно, у дні ворохби наживав п'ятами.

Звичай порушено не з їхньої вини. Душа Величара вознесеться до небесних чертогів і без волхва. Отож — мовчки розпалили вогнище і віддали тіло всеочищаючому вогню... А щоб його душі було там тепло й ситно, земні люди мали віддати покійнику на тризні належний пошанівок словом і хлібом. Поспішали на Славени пом'янути Величара. Вадим, насунувши на брови свою сленячу шапку, уже з мосту озирнувся, чи багато людей іде за ним. Поряд крокував вірний, як завжди, мовчазний Местивой. Він вважав Величара своїм вітцем і тепер боляче переживав його смерть. Аж лицем зсірів. Його відданість лодійщикові тепер перейшла на Вадима. Не відступав од нього ні на крок... Поруч нього крокували ковач Біда, тесля Братило, багато інших мужів. Похмури, прибиті гіркими роздумами.

Раптом Вадим побачив, що міст через Волхов пере-

критий ратниками; вони стояли плече в плече, викинувши перед себе щити. На головах — шоломи, поверх вдяганок — кольчуги. Звідки се?

Вадим зупинився, розставив руки, щоб затримати тих, хто йшов за ним. Але задні нічого ще не бачили, напірали на передніх, і передні мусили підійти вритул до ратників. Вадим обернувся й натужно крикнув:

— Зрада!.. Пастка!.. Шугайте під міст!..

Збурене товпище людей почало відступати назад, розсипатись по примерзлому крутому берегу. Ріка гуділа криголамом. Дехто вискакував на повзучі крижини, перестрибуючи, добрався до словенського берега, але там їх зустрічали найжачені списи ратників. Це були дружини Рюрика і Трувора.

— Маємо пробиватись мечами,— сказав Братило Вадиму.— Хоча нас і мало... Ішли ж на похорон...

— Біжи на Люднн кінець... На Неревський. Удар в клепало! А ми будемо стримувати цих.— У кого мечі, ножі, сокири — ідіть уперед! Інші стійте за спинами! Будемо оружжя відбирати у супостата.

— Да будуть посічені їхніми ж мечами!..

Тяжко падала на примерзлу грудчасту землю, на чорні хвилі ріки тверда чоловіча присяга. Вольниці накинули на шию зашморг... Новгородці присягались його розірвати.

— Восводо! — гукнув до Вадима Местивой.— Восводо, поб'ють нас тут. Візьми хитрістю із Ольгом і Рюриком ряд. А виберемось, то усі купно на стань піднімемось...

— Не підуть вони на ряд, брате. Будемо стояти на смерть або маємо перемогти. Може, Братило встигне підмогу привести.

— Еге, як добереться,— обізвався Біда.— Ти і мене пошли. Може, Волхов де перескочу...

— Іди, дядьку...

Біда ткнув комусь у руки топірець, а сам зник у темряві.

Ольг і Рюрик рушили дружини на новгородців. Загнали їх в кут біля мосту, як мишей, у міх. Битися не було чим. І тоді Вадим збагнув, що єдиний їхній помічник — темінь. Розбігтися вмить — і все! Добути мечі у ворога голіруч — не випадає. Сказав:

— Стійте тут усі купно. А як тільки вони підійдуть ближче, біжіть хто куди. Завтра ж уранці — на торг. Будемо стань творити!

— Будемо, вовводо!..

Ось дружини варягів зсунулися з мосту, рівними шеренгами рушили на притихлих новгородців. Група озброєних мужів пішла приступом на них. І як тільки вони зчепилися — всі інші ринули урозтіч. Бігли понад берегом в різні кінці: бігли на міст, завертали до Бувшища. Обтяжені обладунками, ратники також розсипались, бігли павздогінці в різні кінці. Побоїська не відбулася.

Другого дня на торговій стороні гуділо, грізно вирувало озброєне віче. І вирішило: послати сольбу до Полочан, смольнян і в окольні волості. Полчити піші раті і єдино стати всім супроти Ольги й Рюрика.

Уже через кілька днів до Новгороду стали прибувати охочі дружини із різних волостей. Але не дримали й Ольга та Рюрик: на волховських узвозах все частіше приставали чорні лодії із змійними головами й роззявленими пащами. Як зграя чорного вороння; упереміш із білими крижинами, напливали із Ладоги до Новгороду нові ратні сили Рюрика. Скоро від них у городі стало тісно. Вої-прибульці не вміщувались у боярських дворах, займали доми простолюдинів. Цупили скот, птицю, борошно... Господарювали впевнено і владно...

На третю седмицю Вадим ударив у клепало...

Стояв ясний і погідний весняний день. Над Новгородом і Волховом пливла у білих оболочках яскрава сонячна повінь. Каркали зграї вороння. Бентежно скрикували білогруді чайки, ніби відчували кривди, що чорним тягарем лягли на збентежений натовп людей. То дружини тиснули новгородців до берега ріки, охопивши їх залізною підковою. Вадим збагнув, що вийти живим із цієї пастки уже не було змоги, скинув кожух, приготував меч. Інші мужі так само покидали з себе важку одяганку, повитягували мечі — ніби не на смертельний герць ставали, а готувалися до звичайної роботи.

На мить запанувала тиша. І в ній усі почули хлюпінт хвилі в березі, шерехи крижин, що пливли до Ладозького моря, аби навіки розчинитись в його водах. І почули бентежні крики чайок і вороння... І скрегіт мечів і щитів, дзенькіт ратницьких кольчуг.

— Перун з нами, браття!.. — обернувся Вадим до мужів...

А на мосту стояли Ольга і Рюрик, спостерігали за побою униз. Бачили вони, як залізна підкова їхніх дружин витяглась у гостроносий клин, як він почав врубуватись у товщице новгородців... Бачили і Вадима, що кричав відчайдушно:

— Гай, обадники лукаві! Чого на міст повтікали? Боїтесь поміратися силою?.. Гей, ти, Вольже, і ти, Рюрику! Ви що — боягузи?!

Мужі на мосту перезирнулись. Звичайно ж, вони не були боягузами. Але не хотіли міряться дужістю із ницим ворохобним татем...

А залізні варязькі раті уже трошили голови новгородців. Як снопами, вкривалась земля їхніми тілами...

Ольг не витримав, спустився з мосту вниз, де билась його дружина. Гукнув комусь.

— Візьміть воеводу їхнього живцем!..

— Гей, Вадиме Хоробрий! Кидай меч — врятуєш голову!.. — закричав хтось до Вадима. Це був голос тіуна Дудиці. Вадим у відповідь кинув:

— Ах ти, плюгавець! Тобі боги давно приготували місце у царстві Пека!..

Дудиця пірнув за спину ратників, вислизнув з іншого боку і закричав до Вадима:

— Все одно Вісна до тебе не повернеться!.. Ха!..

Вадимова рука на мить здригнулась... але опанував собою і щосили рубонув мечем дебелим дружинника, який прорубувався до нього. За Вадимом щільно йшли новгородські мужі — плече в плече...

— А Вісна твоя у Вольга!.. — знову випірнув збоку Дудиця. І тепер Вадим бачив тільки його короткий розплесканий ніс і визмісний під рідким волоссям борода рот. Дудице, хочеш отруїти його останні хвили життя?

— А заткни рота! — вистрибнув Вадим уперед і кінчиком меча сягнув-таки тіуна під підборіддя. У того на груди бризкнула кров. Вадим зареготав.

— Живцем беріть його!.. — Гукав десь поряд триклятий Ольг. Але Вадим уже нічого не чув — його оглушило брязкання мечів об щити, тріск зламаних списів і сулиць.

— Га-га-га! Захотіли нашого воеводу взяти! А ось вам!.. — це громовий крик ковача Біди. — Ось вам!..

— А-а-х!.. — зойкнув поряд Местивой. І вже не бачив Вадим, як чотири схрещених мечі підняли угору тіло ковача Біди. Як він востаннє поглянув у весняне небо й дивно посміхнувся.

А хто бачив усе те, не збагнув до кінця своїх днів, що подумав тої миті відважний ковач із Славен.

...У небі сяяло яре сонце. З вирію поверталися кльочами журавлі. І пробуджений Перун-громовик уже лаштувався об'їжджати колісницею свої небесні володіння.

А над землею лунала пісня про відважних хоробрих синів новгородської землі, що боронили високу людську мрію про правду-волю:

А як во славному Нові-городі,
А як і був Вадко да гусельщик-от...
А як і грянула смута да великая,
А як заіпилась від крові да Волхов-ріка...

Перед судом богів людина постає нагою. Тому, коли всевладний вітець слов'янського люду бог богів Рід прикликав на суд за несусвітні бешкети буйного Перуна-громовика, велів йому вилізти з колісниці й роздягтися.

Хоча Перун і був богом, його мали судити яко людину. Перун блиснув очима, сяйпув вогненно-золотим чубом і почав здирати зі своїх міцних рамен вбрання із сірої хмари-паволоки. Біля ніг Рода на білих оболоках уже гоїдалися всі його родаки, які зібралися судити зухвалого Перуна. Бо що ото він сотворив на слов'янській землі? Безкінечне брязкання мечами, пролиття невинної людської крові, що навіть у далеких бодричів робилося його іменем. А що вже в славній новгородській землі! Уся вона потонула в сльозах і стогонах. На Буєвищі не стало місць для поховань. І Великий волхв, мудрий кудесник, придумав класти обпалені кості мертвих у старі могили.

Порушувались усі звичаї й покони!.. І ще: через свавілля Перуна загинула вольниця в усій Новгородській землі. Ольг і Рюрик навели свої дружини в городки й погости, накинули на виї оратаям та ремесникам свою волю і владу.

Непростими гріхи творяться в роді слов'янському. Перевертається світ. Люди зрікаються богів і кленуть їх.

— Що ти накоїв? — грізно рикнув Рід на сина. Його сиві очі зблискували гнівом. — Догрався!..

Перун ворухнув голими плечима, ніби випробовував силу в них; вигнув колесом груди. Мовчав. Бо що скажеш — у самого правиця болить від тої січі біля мосту. Рубався ж поряд із Вадимом Хоробрим, Местивоєм, Бідою, Братилом... Жадав допомогти їм — адже новгородська голота добре кермувала своєю вільною державою! І помирала за неї без ляку, гордо й мовчки, не благаючи пощади...

Та ба! Де були вони, оці його брати й сестриці, що нині так привільно розсілися довкола й осудливо-зверхньо блимають на нього очищами? Бачите, він і його люди не здолали ворога. Їх побили. А хто й коли ви-

правдовус повержених? Переможеніх усі легко судять. І немає для них місця ані в людській пам'яті, ані в людських душах, ані в теплих садах божественного Вираю.

Он як вчинили із тим ковачем Бідою. Підняли його тіло рюриковці на мечі, душа ж, за звичаєм, полетіла в небеса. Проспла ж, бідолашна, прихистку й спокою хоч тут. Так де! Не захотів узяти її в свої сонячні світлиці усміхнений Хорс-Дажбог, злякався, мабуть, її бунтівного духу. І старезний дідисько Сварог заплющив своє єдине око-місяць і вдав, ніби спить-подрімує і лічого не бачить. А вже Стрибог легкокрилий — той лишень на одній нозі і на одному крилі пострибав-покотився на вітрах, тікаючи від того клопоту, аби не втручався в сю справу. Та навіть лагідні сестриці Лада й Жива розвели руками й світлі свої очиська під лоба закрили — мовляв, ключі від Вираю не в них, а в старших.

І що з того вийшло? Примчав верхи на Вихорі Чорнобог зі своєю зажерною зграєю — оті всі Мавки, Лісовиці, Блуд, Морд, Пек, Морана і Мар'я та всяка інша нечисть, похапали нещасні душі ковача Біди та інших забитих у тій битві мужів і понесли у підземне царство Пека. Туди, де вирують чорні глибини, болотні безодні, де течуть ріки смоляні киплячі, де нестихаючий огонь горящий, де Пекельник-змій вивергає полум'я із чрева, а пазуристий чорний птах довбає печінку й викльовує очі...

Не встиг тоді Перун вихопити з того бойовиська чесну душу ковача Біди — сам-бо поряд із Вадимом Хоробрим лежав непритомний з посіченою рукою...

Ось і зараз іще ледве може ту руку зігнути. Перун підняв її угору, стиснув кулак, і враз почувся переполоханий крик.

— Ох!.. Він же поранений! У нього на руді кров!.. — це Лада з Живкою заголосили. Але Перун гнівається на них: пожаліли! А тих, посічених на смерть біля мосту, що билися за свою волю і свою владу-державу, навіть не згадали!.. І чи хоч пам'ятають, де подівся лодийщик Величар?

Перун ображено зиркнув у бік Рода, який все ще осудливо колов його сивим прискаленим оком.

— Отець! — наважився захищатись. — Мові вини у то-му немає! Люди жадали свою волю застоять. Своєю державою правити. Але їм нікто не допоміг — ні сусіди, ні боги їхні. Усі їх зрадили. А я після зимового голоду, сам відаєш, тільки набирався сил. Не зміг допомогти

Вадиму-воєводі. Брати ж мої, бач, збайдужили до земних справ. Дбають лише за свої гаразди і свій спокій, як ті бояри-можці. І нас побили...

— Треба було й не починати битви! Пощо благословив їхній меч? От і пішов рід на рід... Брат на брата... Казав тобі не один раз: зречися, Перуне, намірів своїх. Забери у людей меч — нехай краще міцніше тримають в руках рало та хліб сіють...

— А як той хліб забирають сильніші? Хто з мечем!.. Рід слов'янський скубуть свої здирники і чужі нападники, грабують і збиткуються...

Старий Рід одвів убік сердиті очі, засопів.

І до всього йому є діло, отому зухвалому Перуну! В усяку бійку свого носа всуне! Хай би вже їздив на тій своїй колісниці, гримкотів на розширах синіх небес. І все.

— Хай собі скубуть. А ти своє ремесло маєш у руках. Живи незалежно й гордо! А то он весь посічений, боки, бачу, в синцях. Негоже так низько падати синові великого Рода! Уже попереджав: ослух чинитимеш — спушу на землю!..

— Змилуйся, отче!.. — усміхнувся Хорс-Дажбог. — Він же, чуєш, за добро бився.

— Добро!.. — засопів Рід. — І погубив он не один рід на землі.

— Отче, хіба не відасш, що добро утверджується силою? Іного нема! — Перун рішуче глянув в очі Родові.

— Силою!.. силою!.. — зневажливо залопотів тріскучими крилами Стрибог. — Послухайте цього мудреця! Кому не відомо, що там, де сила, — там насильство й зло, кривда і смерть...

— Іного — не дано! — вперто тріпнув золотими кучерями Перун. — Умій дивитися на землю не тільки зі своєї високої оболони. Хоч інколи спускайся вниз!..

— Хо, він іще й повчає! Дякуй нашому мудрому батечку, що голову твою вберіг у тій січі... — Стрибог улесливо турчав, лошотів крилами довкола Рода, що у того від розчулення скотилися з очей сльозини: бач, діти цінують його.

— А що скажеш ти, прабатьку Свароже? — статечно повернув свою гривасту голову Рід до старого володаря Неба, зірок, світла і тьми, який давно вже передав свою владу над світом сином та онукам. Сварог блиснув своїм напіврозплющеним оком, сяйнув зірчастими шатами.

— Ках-ках-ках!.. — відкашлявся в кулак — давно уже не говорив, одвик, далєбі. — Я у ваші справунки не втручаюсь. Сотворив для вас світ, одягнув, обігрів, то й живіть, як умієте!..

— О! О! Отако! — блиснув золотисто-вогненними очима Перун. — Нікому ні до чого діла немає! Коли новгородці послали сольбу до полочан і смольнян, Стрибог займався собою — до Мокоші залицявся. Послали до дреговичів — тамошній володар Сімаргл від ревнощів до Стрибога лютував у своїх болотах...

— А кияни твої? Чому вони не допомогли? — влєсливо посміхнувся до Перуна Дажбог, знаючи, що він, Перун, їхній найбільший покровитель.

— Киянам зараз не до Новгорода! Лєдвє стримують своїми черленими щитами кочову ординську навалу. Не те що твої деревляни, брате Дажбоже! — Перун знав, що Дажбогове кругле обличчя — Красне сонечко — деревляни завжди вишивали на своїх голубих корогвах. — Заховались у лісових нетрях і нікому помочі не дають — ні новгородцям, ні киянам.

— Помовч уже хоч трохи! — гримнув Стрибог. — Взагалі не розумію — хто кого судить тут? Враження таке, ніби усіх нас судить Перун!

Рід стрепенувався, блимнув очима — невже він задрімав і випустив кермо із рук?

— Нехай он дядько Велес скаже! — гукнув Дажбог.

— Хіба я знаю, що казати? — забубонів товстими губами щокатий дідуган і почував п'ятірнею лоба. — Помені, аби було що їсти й пити, тим клопотом переймаюсь. Щоб людський рід не вимер від голоду. Ото!

— Аби ж то усі були ситі, — склав на грудях руки Перун. — А то багатичі лукаві, ті, що державлять, мають усього по горло. А інші голодні!

— А що інші? Мають і вони щось. Усім даю, а там — нехай діляться самі.

— Ну які ж ви усі ледачі на мисль! Які до всього байдужі!.. Де ж ваш дух високий?

— Досить, що ти у нас он який борзий. Лихо довкола колотил. Державу біднякам хотів дати. А хіба вони керувати вміють? Он у землі деревлянській при владі князь Ніскиня — і все тихо й спокійно, — задоволено гойдався на хмарі кругловидий Дажбог.

— Де вже там тихо! — обурився Перун, бо знав, що деревляни потай кують мечі супроти полян і тільки й ждуть нагоди, щоби загородити їх у спину сусідів. —

Он київський князь Тур у полях також добре державить — тільки ж без кінця борониться звідусіль... і від деревлян також... — З Перунової зраненої руки зацебіла кров. Цей суд богів погано діяв на його нервову систему...

— То як нам бути із цим свавільцем? — Рід бачив, що розмова хилиться не туди, вирішив якось кінчати з цим судилищем. У словах його зухвалого сина Перуна вчувалась якась істина. Перун хотів підняти людей над жадобою наживи, хотів вивістити їх духом, зробити справедливими, з'єднати їх у єдину сім'ю.

Але ж ніхто, зовсім ніхто його не підтримував. Більше того — кожен робив підкопи під ці добрі наміри Перунові. Велес своїми стараннями, виходить, розділив людей на багатих і бідних. Стрибог займався лише своїми інтимними справами і нахабно поширював чутки про нібито непорядність Перунову. Дажбог люто заздрив Перуновій славі і десь нищечком готувався перегризти йому горло. Світовид тільки відмовчувався, хоча з усього видно було, що він зовсім не на боці двійника-брата свого Перуна.

Через усе це влада в землях була нетривкою, її захоплювали то одні, то інші. Чубляться, гризуться! А де б'ються двоє — неодмінно вивіщиться хтось третій. Треба б сказати про це Перунові, аби пильнував. Та не зараз, потім поговорить з ним — віч-на-віч. Зараз же треба показати, що суд був справедливий і що всі Родові діти — мудрі й обачні правителі своїх уділів.

Тим часом брати-боги придумували Перунові покарання.

— Спустити Перуна на землю — і все! — лютився Стрибог.

— Мене? За що? — аж підстрибнув Перун.

— Гадаю, досить буде відібрати в нього колісницю й меч-блискавку. Це буде болячіше, — нарешті обізався Світовид.

— І ти також?.. — На очі Перунові навернулася пекуча сльоза.

Судять! А за віщо? Бо не вдалося перемогти. О, коби він здобув перемогу, усі цілували б його в щоки, безсромно славословили й льстили. Особливо ж Дажбог і Стрибог... Колись, років із двісті тому, він добився блискучої перемоги, допомігши полянам і деревлянам закріпити держання їхніх князів. Скільки було галасу й рокоту вітального! Але відтоді він не повертався до тих

країв. Хоч і знав, що у полях всюди й понині стоять його капища й кумири. Правда, деревляни спокусились на світлій лик Дажбога, Красного сонечка. Йому більше тріб кладуть, але потай від нього Перунів меч тримають гострим, хоча вдаються до нього лише в боротьбі з братами своїми — полянами.

Перун кресонув з-під лоба вогневицями, зневажливо скривив уста. Рішуче схопив лівою рукою свої чорні шати, що лежали у нього під ногами, правицею вирвав із рук Рода свій меч і шаленим стрибком скочив у колісницю.

— Го-го-го-о! — зареготав переможно, аж небеса здригнулися, хитнулися й розіслали перед ним сувої білих оболок. По них він покотив свою громову колісницю. Уже здаля блиснув мечем, викресав блискавицю.

За ним зі свистом і шумом кинувся на своїх крилах вітрах Стрибог. Дажбог м'яко посміхнувся, примружив свої очі й пурхнув за хмару. Старий Сварог уклав свої старечі кості в теплішу хмару й поплинув у безвість. А Рід озирнувся на своїх дочок, що дивилися на все це з неприхованим подивом, махнув рукою і поліз на свою спасенну піч...

Життя тривало, як і одвіку.

Тільки ніхто не помітив, що на одній прозорій хмарині гоїдалася чесна, чиста душа, для якої так ніхто й не відчинив дверей у Вирай. До неї приєдналася ще одна душа. Потім — ще й ще.

Для душ Величара-лодійщика, ковача Віди і їхніх побратимів настав час для нового подвигу — випробування забуттям. Що ж, до випробувань їм не звикати! Вони були терплячими на землі, то й тепер чекатимуть свого часу. А ні — то знають, як постояти за себе і за честь свою й отут, на небесах...

голоном Славка, і обідране, із вигнутими від худорби ребрами дитя, і скатований за непокору Бусл. Може, він десь конає у ямі або ланцюгами прикутий до лавиці такої ось лодії, на якій прибули до Києва хозарські купчини... Дивилася довкола себе й безслізно плакала.

Раптом чомусь усі замовкли й кинулись бігти до берега. Там щось скоїлось. Силувала себе, щоб не побігти за юрмою, але цікавість взяла верх, бо не була б вона жінкою, якби не вдовольнилася ту цікавістю...

По Дніпру до Почайни пливли білі вітрильники. Хтось почав лічити, скільки їх, хтось гадати — звідки?

— Новгородські лодії! — загукав якийсь всезнайко — обшарпаний подільський хлопчина із численних всюдисущих ватаг. До нього обернулись з недовірою — звідки міг знати, чиї ті лодії? А він тільки блиснув білозубо до юрби, мовляв, якщо кажу, то знаю! — Бачите, які носи високі, як шиї у лебедів...

Справді, це були новгородські лодії. Вони підпливали до привозу, стали відшукувати вільні місця, щоб причалити. Почали стукати носами й бортами об дерев'яні настили причалів. Подив охопив народство: хто ж сії добрії молодці? Серед них не видно купчин, у лодіях — ні міхів із крамом, ні челяді купецької. Якась пошарпана, так-сяк одягнена дружина. У того перев'язана голова, у того підвішена рука, той кульгає, той бокує... Лише в кількох кольчуги й шоломи. Більшість же зодягнені в прості свити. Але кожен при оружжі — в одного меч, в іншого — сокира чи ратище...

— Хто есте? — загукав до прибульців широкоплечий волочанин, виступивши з юрби. Від подувів берегового вітру на ньому лопотіла довга сорочка із розірваним на плечах рукавом. — І на чий заклич прибули?

— Новгородці... — невлад відгукувались прибульці. — За поміччю до вас, браття!.. Під захисток вашого князя...

— Яка ж біда пригнала?

— Варяги клятї Рюрикові не дають життя. Ольг козний...

Та до лодій уже поспішав княжий воєвода Ольма, господар цього вселюдного привозу. Юрба розступилась перед ним.

— Який се Рюрик? — перепитав Ольма, підходячи ближче до лодій. — Хто тут у вас старшинствує?

— Воєвода Вадим... Іди-но, дбай о помічі...

— Просимо київського князя та його бояр... — Почав говорити молодик, широко розставивши ноги. Немовби

боявся впасти. Може, його все ще хитало, як па хвплях, і він у такий спосіб тримав рівновагу тіла...

Довгий і важкий водний шлях від Новгороду до Києва! За багато днів без перепочинку, майже без їжі новгородська вичова дружина, що вихопилась з того клятого побоїська на Волхові, добре-таки виснажилась. Ледве порятувалась від варязької погоні. Шнеки й лодії Рюркових варягів гналися за ними тільки до Ліваті. Але Вадим перехитрив переслідувачів, і ось вони прибули до Києваграда... Гребли денно і ношно...

Вадим передихнув і, не спускаючи очей з воєводи Ольми, твердо докінчив:

— Просимо взяти нас під свій захист. Немає нам життя у Новгороді від тамтешніх здирців та варягів. Положили всю землю...

Ольма не міг до кінця втямити, що ж там трапилось. Пригладжуючи сиву чуприну, допитувався:

— А де ж ваш велемудрий муж — посадник Гостромисл? Чи боярин Будята? — Він добре пам'ятав віче новгородське, яке споряджало дружину для походу на ромейські землі.

Вадим зітхнув.

— Немає їх нині, воєвода. Згинули... Тепер владарюють там посадник ізборський Вольг та його задруги варяги і їхній воєвода Рюрик. Прийшов від бодричів на поклик бояр.

Хотів іще додати, що вони люто билися з ними, що ледве вирвалися з січі. Але змовчав. І добре вчинив! Ох, добре втворив отой Вадимко, що ні словечком не обмовився про м'ятеж і смуту велику!.. Ольмині очі й без того підозріло кололи його дружину. Воістину, як мовлять мудрі, — не поспішай словом своїм! Коли б Ольма знав правду, він відразу ж наказав би потопити у Дніпрі оцих обшарпаних, зраних ворохобників, що посміли підняти руку на ліпших мужів.

Але хтось із новгородців не витримав. Хтось із них зловтішно бовкнув:

— Владці наші старі згинули яко пси! За кривди наші! Вадим зблід, різко обернувся, болісно скривив обличчя: що верзе? Перед ким хвалиться? Перед таким же боярином?! І поспіхом додав:

— Згинули од находників-варягів! Від Рюрика!.. Веле новгородців побили. А ми — збігли!.. До вас оце...

— Хто ж нині посадничає у новгородській землі? — ніяк не втямкує воєвода Ольма.

— Хто зна... Може, Вольг, а може, Рюрик... Але то все одно — обидва будуть прокляті богами і людьми! Землю, і волості, і погости побрали собі. Від Києва відпали.

Ольма мружив свої зірки світлі очі, все пас ними по обличчях новгородських мужів. Якись сумніви хитали його. Вірив і не вірив їм. Немовби говорять істину: заморські варяги давно вже колошкають північні землі слов'янські. А буйні новгородські бояри могли перекинутись до них.

— Ходімо до князя, воевода...— сказав і спіткнувся на слові Ольма. Бачив, що сей молодик у полотняній сорочці простолоудина, із закривавленим рукавом, не міг бути справжнім воеводою, не боярин-бо! Але ж просить захисту у київського князя. І всі новгородці стоять на тому. Мабуть-таки, відложились новгородська земля від Києва! Непевні часи настали... Тут хозари тиснуть. Насилають підвладні їм орди печенігів, угрів, булгар... Там находники-варяги...

Вадим важко ступав за Ольмою. Ноги його, здавалося, були витесані з сірого граніту... Над бровами з'явилися дрібні росини поту. В очах тьмарилося від перевтоми... Тільки рубець червонів на правій щоці.

Гніва крадькома розглядала новгородського воеводу, а думками летіла кудись далеко, прагнучи відгадати невідомі стежки, якими блукали десь Бусл і Славина з княжам. І раптом просто біля неї новгородець якось м'яко змахнув руками, підігнув під себе ноги й звалився на потертий сірий пісок. І знепритомнів. Хтось зойкнув. Хтось здивувався. Гніва ж відразу присіла біля воеводи. Припала вухом до грудей — серце його не билось. Леле!.. Помирає чоловік!..

— Падку мій, падку!..— застогнала Гніва, затим набрала в рот повітря, скільки змогла, припала до його вуст і видихнула йому в рот. І знову, і знову... Хтось торсав його за руки, за ноги... Хтось роздирав на грудях сорочку. І ось воеводині синцюваті повіки здригнулись. І над привозом вітерцем війнуло зітхання. Тяжко на душі, коли серед сяння весни помирає людина. Через те особливе щастя охоплює, як бачиш воскресіння її.

— Синочку мій!.. серце мое!.. та що ж тобі таке поробилося! — зойкала Гніва, стогнала, як над своїм кривим.

— Та в нього он з руки кров сочиться. Додому його треба комусь забрати...

— Ой падку мій, падку-у... Я ж не підніму його! Підсобить!.. Ондечки мій човник! Біля верби... туди несить...

З гурту вихопилися чоловіки, підняли на руки Вадима й понесли до Гнівиного човна. За мить поклали на днище, як у коліску. Коли Гніва взялася за весло, до човна кинувся якийсь крутоплечий рудий новгородець:

— Стійте!.. стійте ж... Я з вами...

— То його побратим! Візьміть і його, тітко!

— То Местивой-бодрич!.. Без нього — як же...— гомоніли новгородці до Гніви й утомленими очима проводжали її човник. А Местивой тим часом ящіркою прослизнув за борт і вже сидів при веслі. Гніва кермувала до середини ріки у напрямку оболонської слободи...

Воевода Ольма тим часом піднімався крутим Боричевим узвозом по кам'янистій, добре вибитій дорозі на Княжу гору. До терема князя Тура. Ішов поспіхом, спотикався, сопів. Роки і йому збавили сили.

Біля воріт князевого двору осторожники перед ним схиляли списи. На ганку його мовчки перестрів постельничий і провів до гридниці. Князь бачив ще з вікна стривожену ходу воеводи і вже стоячи очікував на нього. Запитливо зсунув на переніссі широкі брови.

— Новгородці!..— видихнув Ольма замість привітання.— Погромлені варягами... Збігли сюди. Просять захисту...

Князеві брови важко поповзли на лоба. Варяги! Знову чужоземні находники.

— Мовлять, побрали всі волості й погости...— провадив далі воевода, відсапавшись.— І посадник Ольг із ним... з Рюриком їхнім...

— Ольг? — розлінив уста Тур.— А той Рюрик — таки доп'явся влади.

— Нібито, бояри його покликали... Тепер вони заодно...

— О! — скрипнув крутими щелепами князь: він добре знав новгородську вольницю.— Скільки не чіпляй котлу златні навушниці, дно його не позбудеться чорноти...— А де ж сії новгородці?

— На увозі. Воевода їхній тяжко зраний. Забрали на оболонську слободу.

— Чому туди? Чому не в боярський дім?

— Воевода сей певне простолоудин.— Ольма ховав очі під густими щіточками вій.— Охо, непевні часи нині, непевні...

— А скільки ж їх? — подікавився князь. І тільки зараз Ольма подумав, що велика кількість новгородських ворохобників небезпечна для Києва... Примружив одне око, потів друге... Підрахував: близько двадцяти лодій при-

стало. У кожній — по тридцять-сорок чоловік. І пробур-
мотів: — Тища, може, й буде...

Князь спохопився, стривожився — Новгород зворохобив-
ся. Поряд — землі смоленських і полоцьких кривичів.
Варяги, певно, простягнуть руки й туди... Але, може,
й застрянуть в одному Новгороді... Та як би там не було,
а виходило, що Києву треба готувати добру рать.

— Ходімо боржій до них! — широко ступив до виходу.

Ось і новгородська дружина. Сидять прибульці просто
на землі — перевтомлені, змарнілі. Забачили здаля князя
й Ольму, повставали, але якось неквапом. Та й не всі.
Деякі так і лишилися сидіти долі. Не звикли віддавати
належний пошанівок князеві. Сказано — вольниця влада-
рює в їхній землі, а в душах — свавілля! Чи не переймуть-
ся й кияни тою зневагою до свого владці? Біда, коли про-
столюдин стане себе ставити на один рівень із волосте-
лем, адже як не буде пошани до керманича, то не буде й
ладу в землі. А без того — яка ж міцність, який лад у
державі?

— Князь прийшов послухати ваше слово, новгородці.—
Воевода Ольма підняв над Туром бунчук.— Перед вами —
князь Тур.

За спиною князя і Ольми тихо постали гріді. То були
княжі мечники, які вміли нечутно і незримо ходити за
князем. Та коли треба — вони є! Ось вони — один в один,
усі чотири сотні. Ольма уже спокійно дивився на озброє-
ний новгородський люд.

— Хто говоритиме з князем?

— Нехай буду я,— ступив до них ближче сивовусий
муж і назвав себе: — Братило.

— Чого сюди прийшли?

— Шукаємо твого захисту, княже. Побили нас кляті
варяги. Багато людей погинуло. Поможі.

Князь прискіпливо оглядав обшарпане юрмище, а нов-
городці полювали за кожним порухом його мислі, що від-
свічувалась в його очах.

— Не на часі... Степ хозарський неспокійно живе з
нами. Набігають сюди то орди печенігів, то болгар...
Маємо застояти свої ниви й оселища.

— Княже, окрім тебе, нікому допомогти,— наполягав
Братило.— А ми тобі підсобимо своїми мечами супроти
орди.— Підемо в степ!..

— Да буде,— погодився Тур.

А Ольма нагадав:

— Мають скласти присягу на вірність нашому богові
і землі.

Братило обвів насторожених своїх батьківщан, сказав:

— Ми присягали мечами Велесу, богу нашому.

— Але ж просите помочи у полянського Перуна! Маєте
присягнути йому на мечах,— домагався Ольма.

Новгородці розгублено чекали рішення Братила. Йде-
ться ж про святотатство.

Чи не розгнівається на них за таке їхній старий і доб-
рий господар Велес? І чи прийме чужий для них Перун
їхню присягу?

Напружена тиша знерухомила всіх.

Присяга Перунові має упокорити буйність і свавілля
прибульців, має з'єднати їх з полянами в один рід і на-
класти на них полянські покони. А це вже відмова від
свого роду, його богів і поконів...

Тесля Братило раптом упав на коліна.

— Княже, не суди жорстоко. Залиш нам нашого бога!
Будемо печених горобців брати із твоїх рук! Одну воду
пити від твоїх челядників. Тобі вірою і правдою служити.
Й честю... І Перуну поклянемося у вірності святій. Але
в наших душах — наш бог. Залиш його нам!..

— Я не волхв... По мені — аби вірність і честь...

— Присягаємо!..— Братило зняв свій меч з опоясся й
ударив ним по своїй руці. На рукаві його полотняної со-
рочки з'явилися червоні цятки.

— Присягаємо! — пролунало тисячоголосо. Новгородці
підняли вгору мечі.

— Ідіте тепер до святої гори. Волхв Славута нехай за-
лишить вам вашого бога. Але пам'ятайте: за зраду клят-
ви на вірність — смерть! Ідіть!..

Гриді князя обступили новгородців і рушили з ними до
Перунового требища.

Тур довго дивився услід нестримному людському по-
току, що просувався до пологого Боричевого узвозу, за-
тим сказав Ольмі:

— Нехай перечасують спокійно. Он там, за Гдибочи-
цею, подалі від града, хай рублять собі доми. І своє ка-
пище Велесу можуть поставити.

— Да буде,— погодився воевода Ольма.

Києву спокійніше, коли та вольниця новгородська ося-
де подалі від міста.

І все ж у душі боярина ворухнулася тривога, гірше
передчуття, що ці пришедьки несуть з собою якийсь не-
спокій, навіть біду.

Бистрокрилою чайкою ударилась об Княжу гору пова звістка: біля причалу на Почайні знову полощуться стонські вітрила. Прибули варяги.

Час від часу варязькі ватаги проходили через Київ. То ішли в греки, то повертались із греків. Кияни тоді стривожено кидались до своїх дворів — треба було все ховати! Та й синів десь не пускати з домівок, щоб варяги не зваблювали їх веселими оповідками до гультьяйства. Тим більше зараз не можна, аби Київ віддавав отим гульцям своїх дужих молодців. Києву треба їх тримати для своїх дружин — он звідусюди пруть на нього вороги. Хто ж буде захищати полянську землю?

Тисяцький Ольга знову хапався тремтячими руками за пояса з мечем, брав із собою мечників і мчав до Почайни. Подоляни уже закрудили весь берег. Сам по собі на привозі утворився торг. Прибульці — високі, плечисті, з виголеними потилицями, трясли своїми рудими чубами. Витягали із лодій хутра, меди, віск, сувої полотна. Гукали до киян глухими, сиїлими голосами — все їхнє життя минає в походах, роками розтинають свої тіла на веслах — говорити не звикли.

— Віск! Хутра! Меди! Кому? Кому?

— Бочку меду за бочку брашна. Давай!

— Ну й гості ж... — гомоніли кияни. — Либонь, дорогою сбирали не одне селище...

— Куди ж прямуєте, добрі люди? Куди путь держите? — доскіпувались інші.

— До Цареграда!.. — статечно підкручує вуса товстими кігтястими пальцями з рудими кущиками волосся на них приземкуватий кремезняк. На його плечах — хутрянний окрил із соболів, під ним — коротка туніка-кота, стан перетягнутий широким шкіряним паском. Ногавки на литках переплетені тонкими ремінцями. Високі м'які черевики на розрізах попереду скріплені срібними застібками. З усього видати — ватаг.

— А чого вам до того Цареграда? — не відстає доскіпливий.

— Там будемо служити цареві.

— А хіба у вас немає свого царя?

Той мружить свої зеленкувато-руді очі під важким навислим чолом, надуває губи. Гнівиться.

— Це ти, витязь Буй? — раптом спинається перед ним Вадим, що разом із Местивосом давно вештається серед цих заброд. Ой, як же постарів витязь Буй! Руда, завжди кошлата борідка заснувалася сивизною; кучма рудого

настовбурченого чуба пагадує стару перем'яту куделю. І широкий лоб його покраяний зморшками.

Буй здійняв свої волохаті брови. Вадим-гусяр! Аж ось куди збіг від нього! Далеко забрався, не дістати було його із Новгороду. Витязь уже забув про свій намір порухатись із гусярем за Вісну. Та то дрібниця! Сьогодні — одна жона, завтра — друга... Відтоді, як його варяги повтікали із Новгороду від ворохобної черні, вони багато морів і рік перегребли, багато добр своїми руками перемацали. Але щастя так і не ввіймали. Може, се добрий знак — зустріч із новгородським солодкозвучним гусярем?

Буй широко розставив свої вузлуваті ручища для обіймів... Розглядав Вадима, немов свою здобич. Не той нині гусяр, не той... Нема того синьоокого тендітного співуна, що зачаровував своїми піснями всетворящего бога війни і перемог Одина.

Перед ним стояв досить-таки кремезний муж, бувалий вой, твердий серцем і вірний душею. Ось рубець на щоці — свідчення тому.

Буй таки зрадив цій зустрічі. Доля тепер часто зраджувала його і його войів. Не відав старий витязь, що вічні блукання, вічна неприкаяність не привчили його до тиші і до праці, серед яких тільки й можна відшукати людського щастя. Він же ганявся за долею по світах, виривав багатства у тих, хто його мав, наївно гадаючи, що у той спосіб здобуде собі щастя, легко вирвавши із чужих рук, із чужої ложниці, з чужого рота.

Та що більше гасав за тим добром і хапав чужого, тим все далі опинявся від нього. Сяйнуло було щастя у Новгороді, але ненадовго. Певно, розгнівився на нього Один — за Вадима...

Тепер ось стояв перед ним цей Вадим-гусяр. Не роб його — рівня! Добрий се знак. Добрий! Певно, бог Один ізнову прихилить до Буя своє серце.

— Ван! Сонгаре! Друг, співець!.. Як я радий тобі! — від хвилювання Буй став плутати слов'янські й свейські слова. — Пощо від мене втік! А-я-я! Моя лодія чекає на тебе! Ходімо з нами!

Вадим засміявся. Цей витязь, певно, забув, що знівечив йому життя. Що увірвався на його землю чорним смерчем... Забув і за Вісну! Ба!.. Але Вадим нічого не забув. Ні добра, ні зла...

— Я тут, на своїй землі, добрий йетте Буй. А ти все як перелітний птах — флюттфогель!

Буй трясє Вадима за плечі. Дивись, не забув говірки їхньої!.. Авжеж, вони як перелітні птахи. Кивав борідкою:

— Так-так... Весну стрічаємо під полунощним сонцем, осінь — у полуденних землях. А зараз ідемо на Царгород. Ходи з нами! Підемо служити царградському імператору. Мовлять, новий цар сів там на троні. Нових крігарре набирає. Золотом платить воєм. О! — Буй підняв угору вказівний палець і прицмокнув язиком.

Золото... золото... Усім потрібно золото... багатства... Усі женуться за ним. Найбільше ж ті, що мають його. А помирають все одно як жебраки, ниці душею, нещасні від заздросців, що не загребли в домовину усіх на світі багатств.

— Пощо мені золото? Маю його вдосталь... — відказав Вадим.

— Як то? — дивується Буй і оглядає свого колишнього бранця з недовірою: стара полотняна сорочка; такі ж погавки, звичайні постолі, як і в усіх простолюдинів, що товчуться навколо них. Ге-ге, жартівник цей Вадим. Де ж видано, щоб людина при золоті отак бідно вдягалася? Навіть хутра немає — ні на плечах, ні на голові. — Де ж воно, твоє золото?

— А осьдечки — довкола! Золоте сонце, золоте небо! — засміявся Вадим. Сміється й витязь Буй.

— То вітер... Спробуй його ввіймати... — хитає він головою. — Золото там, у царя ромейського. В Царграді. Ходи з нами!

— Ні-ні, — стоїть на своєму Вадим.

— А я б пішов оде... — раптом обізався Местивой. — Цікаво ж подивитись на царський град, який він? Як наша Аркона?..

— Куди тій Арконі! — скипів Буй. — Такого багатого града на землі нема. І таких ошатних одяганок нема! А золота скільки! Бери із собою іще людей і-ходімо! — Буй оглядає мужів, що прислухаються до них. — Кажуть, десь є пороги великі на Дніпрі. Ми не знаємо, як їх пройти. А ваші люди знають. Бери, Местивой, княз побільше...

Вадим сумно подивився на побратима:

— Не боїшся йти з Буєм? Щоб не довелось знову тікати від нього.

— Тепер уже знатиму, як треба тікати, — сказав бодрич. — А царський город подивитися кортить. І неодмінно повернуся до тебе. Що матиму — на двох розділю. По честі.

— Як знаєш, брате... Вільний-бо єсть, яко птах. Летити!

А на серці у Вадима — щем. А в душі — жура. Все, що надбав у минулому, залишає його. Всі відходять у небуття. І рід, і жона, тепер ось Местивой... Разом із ними відходять з його серця і сміх, і пісня, і праведний гнів. Самотиною лишається. В пустелі ніби, хоч і серед людей. Єдина радість, що на своїй землі, де і шепіт вітру, і шелест пагіння, і плескіт води — все йому збагненне й рідне... Дороге усе те, бо він уже знає, що то є чужа чужина, чужа мова, чужа слава, чужий світ. Ніколи вони не стануть твоїми.

Вадим обернувся, пірнув у гущину подільського торгу.

Тим часом воевода Ольма кричав:

— Княни! Слобожани! Оболонці! Подоляни! Не ходіть у чужу сторону із сими варягами! Князь Тур збирає дружину до Сурожа!

— Підемо краще з Туром... — Дядьки й парубки, що загорілись було йти до Царгорода з варягами, потроху вичахали. Статечно ставали вбік, чухали потилиці. Із своїми, мовляв, воно і смерть не страшна на чужині. Бо за своє і серед своїх приймаєш її.

Ватага витязя Буя відпливала другого дня. Ольма домігся свого: княни не пішли з ним... Тільки, либонь, Местивой повівся слідом, пішов чоловік блукати у світи... Вічний шукач вічно невловимого щастя. Гай-гай, добрий Местивой! Чи ж приведуть твої путі на рідну землю? Чи й приведуть!

А вслід йому летіла на сумних крилах пісня:

Сходять молодці на черлен корабель,
Піднімають тонкі паруси полотняні,
Побігли по Дніпру-річці до теплого моря,
На ту заставу корабельную,
Де стоять-вартують розбійнички заморськіі...

Бек Барджиль у Київ більше не повернувся. Але не поталанило йому і в Ітилі. Лише один раз він був допущений у червонокам'яний палац царя Ханукки, коли приїздив із собою Славину з сином. Ханукка виявив тоді велику прихильність до Барджіля. Спадкоємець возносливого київського князя, який посмів нарекати себе каганом-імператором, був у його руках. І ще раз дякував цар-бек своєму богові за мудрість, яку він вділив благословенній доні його — Чечак.

Воістину мудрість возвеличує й прославляє, коли ти приліпишся до неї! одягне на твою голову чарівний

вміють схопити супостата в мить, коли він мечем хоче пролити нашу кров...

Бекові уста криво посміхались. По тілу ворушились холодні мурахи. Нестримною улесливістю прикривають або велику ненависть, або страх, що нуртує в душі велемовної людини. Цар-бек боїться його і хоче заколисати в ньому спротив? Чи він зневажає і збиткується улесливістю, ніби над недоумком? Звісно, це все Ісхуда! Мабуть, сказав, що не допоміг йому, коли кияни в данину хозарам вислали мечі. А що міг зробити тоді Барджиль? Радив правдиво. Зрештою, тархан Ісхуда тим і врятувався, що послушав його ради і вчасно вислизнув із града на Дніпрі!

Тепер у душі Барджиля здіймалась важка образа на Ісхуду. Ледве стримував себе божими заповідями: «Не викривай блюзніра, аби він не зненавидів тебе; викривай мудрого, і він возлюбить тебе». Хто ж був перед ним — блюзнір чи мудрець? Хто ти, царю Ханукка?..

Зачудовано стежив Барджиль за ним і його, повним міцних зубів, товстогубим ротом. О, такі зубія здатні перетерти ще не одну хребтину!..

— Саркел... Велика сія фортеця наша без правителя. А довкола землі твого роду, бек Барджиль. Чи так я мовлю? Хозари твого племені поробилися оратаями. Це — добре. Але вони перемішуються із слов'янами. То вже — гріх. Вони покидають свого бога і кладуть треби слов'янським кумирам. Це ще більший гріх. Немає правди у твоєму роді, — Ханукка сумно прикрив свої карі очі великими круглими повіками. — Іди до свого роду. Бери Саркел. Стережи і множ землю свою і свій рід...

Кров поволі схлинула від обличчя бека Барджиля. Гостріше випнулися круті вилиці. Звосковіла густа смага його шкіри. Його і не думають запрошувати до палацу царя-бека... Бо рід його — грішний, нечестивий, змішується зі слов'янами, губить чистоту своєї крові...

Отже — перед ним був великий мудрець. Він спрваджував його подалі від Ханбалика — тієї частини столиці Ітиля, де жили тільки обрані богом правителі. Беріг чистоту свого роду і своєї віри від нечестивих, таких як Барджиль. Тож великі труди і велика мудрість Барджиля — ніщо!..

— Старий я вже для тої праці... — Бек Барджиль ледве розліпив уста. Його широкий рот зрадливо опустив кутики. — Мені б десь тут... У Ханбалику... — Це було його останнє відчаєне приниження!..

Ханукка співчутливо посміхнувся до нього самими очима. Авжеж, він розумів честолюбні прагнення бека. Розумів...

— Старий тілом, та дужий мудрістю наш бек Барджиль. — Ханукка стояв на своєму твердо. — Тож і довіру маєш: достоїн звершити велике — в малому. Саркел — добра фортеця. Спла, міць її має послужити великій справі...

Це була правда. Але бек Барджиль уже не хотів брати її у своє скривдене серце. Міцно стиснув тверді уста... Посунувся до дверей. Тархан Ісхуда поспішливо відчинив їх перед беком. Ось ти який, добрий тархане! Ось яка твоя щира дяка... Певно ж, собі привласнив подвиг Барджиля... Тепер бек не сумнівався, що Ісхуда, який не зробив тут ані словечка, облив його чорним варом перед Хануккою, від якого, як і від власної тіні, ніколи тепер не відділишся...

Затьмарилось ясне сонце над великим градом хозарським. Мов крізь пороху, бек Барджиль бачив перед собою дорогу від палацу Ханукки до гостиного двору. Дорога ця була хисткою. Червонокам'яний палац хозарських каганів і царів стояв на піщанистому острові серед широкої річки Ітиль, яку слов'яни називали Волгою.

Барджиля, як і кожного, хто входив і виходив з палацу, супроводили охоронці, вели до мосту, за який правили широкі довгі човни з настилем із дощок. Настил з обох боків скріплювали поручні із довгих жердин. Царський палац у такий спосіб з'єднувався лише із західною частиною міста — Ханбаликом, обнесеним високим муром. Східні мандрівники запевняють, що ця стіна була більшою, ніж знаменита Ургенча-Джурджана...

З цього мосту добре було видно величні обриси пляхетного Ханбалика. Над ним здіймався височенний мінарет найголовнішої — соборної — мечеті і мінарети тридцяти кварталних мечетей, при яких були й школи, двісті кватерних лазень. А внизу, під стінами цих споруд, серед дерев, пролягли рівні вулиці, з домами найближчих, найдовірених співплемінників і правителів кагана та царя-бека; тут шуміли велелюдні торжища, довкола яких ліпилися глиняні хижі челяді і височіли будинки тарханів, беків, етельберів та іншої ханбаликської знаті. Тут же мешкали і воїни-мусульмани, яких добирали для охорони можців.

Хозарські кагани і царі-беки, прагнучи вивищуватися над іншими, нікому не дозволяли споруджувати своїх

домів із обпаленої червоної цегли. Тож столиця Хозарії являла собою дивне барвисте видовисько. Щодо східної її частини Сарашен — «жовтий город», то вона була відкритою усім вітрам і всім ордам, що котились із близьких і далеких степових просторів... Тут у шатрах і хатинах із лампачу жили хозари-простолюдини, челядь, ремісники, дрібні торгівці...

Барджиль усе те окинув одним поглядом. Набрив у груди повітря.

Уже пригасав гарячий літній день. Хлюпали об борти і днища човнів прозорі хвилі ріки. Стрімко змахували над нею білими крилами чайки. Високо в небі пливли легкі пір'їсті хмарини.

Хитаючись на хистких мостинах, Барджиль наближався до конов'язі, де чекали на нього охоронці. Угледівши свого господаря, втупили у нього свої погляди. Знали, що їхній бек сподівався на велику милість царя. Відблиски її мали усолодити і їхнє життя. Бо ж хіба не вони з такою хитрістю і віроломством добули оту слов'янку з її малолітнім нащадком? Мабуть, бек подарував її в покої царя, а може й кагана.

Барджиль нікому не глянув ув очі. Ні до кого не посміхнувся. Люто злетів у сідло свого високононого скакуна й рушив на дорогу, що вела попід стіною до широких західних воріт. А далі — у степові простори Подоння, на шлях до града Саркела, до білих веж його нечистого роду...

На душі Барджиль закипав чорний гнів. Думи закривали перед ним білий світ. Пустих коня ступою. Але раптом спинився, оглянув своїх мовчазних вірних челядинів. Верхівці також спинили своїх коней. Ніхто ані звуком, ані рухом не виявив власного розчарування, а може, й обиди чи навіть розпачу. Кривда їхнього бека так само пекла їх. Були напружені, мов тятиви, зятято мовчазні, страшні у своєму бажанні помсти за крах надій. Ладні будь-якої миті кинутись на ворога й розтерзати його. Хай-но тільки їхній володар пальцем ворухне у бік кривдника!..

А Барджиль свої образи гнобив у собі. Про щось думав. Спасителі не заважали, ждали, доки він рушить з місця. Діждавшись, їхали мовчки на відстані. Куди? Ніхто з них того не знав. Та коли б і знав — що з того? Куди бек, туди й вони. Напевне ж, їх одсилали знову далеко...

Червоно-пурпурове сонце нависло над обрієм. Рсжеві

хмарн розстеляли тонкі золотисто-сизі паволоки, збивали пухнасті подушки й готували постіль для втомленого світла.

Барджиль знову спинив коня. Піднявся у стременах. Нюхнув повітря. Легкий вітерець котив зі степу п'янкі трупки. Де-не-де зеленій простір перетинався рівними смугами ораниць, виноградників, гаптувався ворухкими смугами отар і стад. Усе те належало велеможцям і ладцятками отар і стад. Усе те належало велеможцям і ладкузам Ханбаліка і червоного палацу. Його ж, найдостойнішого бека Барджиль, звідси випихали на порубіжжя — до войовничих полян-русів. Мусить їхати. Але має по-дбати і про скривджених каганом знатних бранців.

Миттєво спішився, обвів усіх пильним вивчаючим поглядом. Ніхто не відводив убік очей. Поманив пальцем худорлявого бородана на ім'я Бохан.

Бохан поправив попрягу, прилаштував до сідла сокиру й спис.

— Бачив, куди повели княжа з матір'ю? Візьми з челяді кого хочеш. Знайди їх і приведи сюди. Заберемо з собою в Саркел.

Прозорі сутіні вже сіялися над безкраїм степом. На сірому небі вирізьбився рогатий місяць. Поряд саянула вечорова зірка.

Та в невеличкому стані Барджиль вогнища не запалювали. Пустили коней попасом, не розсідлюючи. Бохан і кілька комонників вихором знялися у зворотний путь. Тепер Барджиль потурбується і про скривджених християн. Його рід нечестивий? Його віра нова непевна? То нехай подивляться на інші роди і їхню віру!..

Оглянув своїх осторожників. Згадував, хто з них якої віри. Четверо братів, що завжди нерозлучні, були колись християнами. Тепер невідомо, якої віри. Зачаїлись, але йому служать вірно. Ось він їм зараз нагадає про їхнього забутого бога:

— Ніссі, — гукнув до невеличкої групи своїх воїнів, що куняли у сідлах. Ті підняли на бека стривожені очі. — Чому ти і твої брати ніколи не молитесь своєму богові? Ви ж хрещені ромейськими проповідниками.

— Ми тепер віруємо у твого бога, господине. І в тебе! — випнув груди й трусонув чорними тугими кучерями чорновусий Ніссі. Брати його напружились в стременах.

— Це добре. Але свого бога не годиться забувати. Я знаю, чого ви не молитесь йому... — Хотів сказати, що вони бояться накликати на себе і на свій рід гнів кагана

і царя-бека. Та тільки похитав головою. Ніссі й брати ще більше насторожились. До чого хилить бек? — Я знаю, ви боїтесь. І всі християни, які є в Хозарії, також бояться... Немає кому заступитись за вас. Нема! А це — несправедливо. Кожен повинен молитись своєму богові, Ніссі.

— Але ж... християнські храми всюди у нас поруйновані, — несміливо нагадав Ніссі. І втягнув у плечі голову, ніби злякався своєї відваги.

— Бек Барджиль чує слова свого бога. Він йому каже: захисти християн у землі своїй, і тобі воздасться!..

— Воздасться!.. — зрадів, вражений, Ніссі...

— А тобі, Ніссі, мій бог велить таке: взяти своїх братів і йти до Цареграда. Іди, Ніссі, до ромейського царя і скажи: захисти християн у землі хозарській. Так, мовляв, сказав бек Барджиль, так йому повелів його бог. Нехай цар пошле сюди своїх мудреців. Іди, Ніссі. Тобі в усьому допоможе твій і мій бог...

Ніссі натягнув повід. Його трое братів стояли поряд з ним, готові йти хоч у саме пекло.

— Іди! — махнув до них рукою Барджиль, і ті зірвали коней в галоп.

Славина давно вже не молилась своїм богам — вони забули про неї, і вона забула про них. Та коли рогатий місяць весело хитнув їй золотим вінцем, серце її враз ожило. Про неї там згадали!

Упала біля вежі на коліна. Здійняла руки до неба. І самі зродились у душі давно забуті молитви.

— Ти, перший між світилами. Покровитель Ночі й Пітьми всюдисущої. Ти, володарю тиші й осторожних дібров та гаїв... Ти, летюча смерть звір'я лютого й гадин земних! Ти, задруг гіркої долі, захисник страждучих та голодних... Ти, що породив Громовержця і не боїшся лика його!.. Місяцю-батьку, погуби ворогів моїх, заховай нас від напасти, убережи від підступу, поверни до нені-матері, до роду-племені, до краю рідного...

Виговорила усі свої найсвятіші жадання й застигла в німому оціпенінні. Тільки сльози гарячими хвилями вихлюпували з очей. Не завважила, як тіль промайнула поміж вежами. Тому здригнулася, коли хтось постав поряд і простер до неї руки.

— Хто се? — сполошилась.

Тіль мовчала. Тільки світила очима до місяця. Бо все

мовчало довкола неї — і широкий степ, і вежі, і коні, і люди.

Іх було тут багато — людей, челядників-бранців. Чоловіків і жінок. Але всі безмовні — їм усім повідтнали язики, щоб не змовлялись між собою, і не ворохобили, і не могли втекти. А вже коли хто і втече, то пікому не розповідь про неволю полонянську!..

Не могла звикнути до цих нещасних. Хто вони? Русичі, печеніги, болгар, яси? Усі безмовні...

Та поряд стояла тіль і смикала її за рукав. Кивала головою, кудись вказувала рукою. Її хтось кликав.

— Хто? — спитала пошепки й обімліла. Її здалося, що вона так голосно крикнула — на весь світ. Уже відвикла чути свій голос. Відвикла чути себе людиною, відколи її, знетямлену, кинуто на вітрильник.

До неї не звертались зі словами. Давали їсти, пити, укривали кожухами. Стерегли вдень і вночі, але не розмовляли навіть тоді, коли їхня лодія прибилась до порогів і вони зійшли на берег, де на них уже очікувала якась орда. Тут вона вперше спитала у старшого бородача: «Куди ми йдемо?» Той ковзнув по її обличчю примружено-ним оком і пішов до ординського хана. Чула, як вони довго сперечались, викрикували якісь слова, доки бородач спересердя не кинув до ніг хана важкий шкіряний міх.

Серце Славини уже в котрій раз рвалося зі страху. Зрозуміла: за неї торгуються. За неї чи за її сина? Пристискувала до колін голівку дитини... Знала вже, що через сина, через Скалка, недоля почала тіпати її, як пасмо конопель на терниці. Комуś він був дуже потрібен, її Скалко, нащадок київського князя. Осб коли вона кляла себе за непослух, слала прокляття родові своєму за гординю. Сиділа б оце за високими заборонами терема, ніхто б і не подумав важити на життя і волю князевого нащадка. Хіба що Лупкиня... Се все вона, вона!.. Лютісна хозаринка!.. У великих очах Славини не висихали сльози. Тепер її із Скалком кудись доправляли — чи хочуть продати диким ординцям? Чи надумали втопити біля ревучих дніпрових порогів?

Одначе коло порогів їх пересадили з лодії у вежу. Високі, плетені із лози колеса м'яко покотили їх степом на схід сонця. Маленьке повстяне виталище було застелене баранячими шкурами. Від них смерділо. Над шатром роїлися хмари мух. Славина була в розпачі.

І тоді бородач вперше сказав їй по-слов'янськи: — Ховайся від цієї нечисті у вежі...

Вона більше не вилазила з вежі, доки не настала тривала зупинка. Власне, її сполохала глибока тиша. Тоді вона вперше побачила змучене лице жінки, що просунулась за полог її вежі. Потім всунулась і вся постать її. У брудній сірій хламиді, підперезаній очкуром із сириці. Білий убрус низько насувався на дугасті брови. Очі сльозились у густих сіточках зморщок смаглої, ніби видубленої шкіри обличчя. Припала до неї.

— Скажіть же нам хоч слово людське! Де ми? Куди нас везуть? Титуно, рідна...— Славина заглядала жінці в обличчя, раділа їй. А та мовчки гладила її по плечах, по спині, по голові, очі її тьмарились сльозою. Вона тільки хитала головою. З рота виривався якийсь стогін і клекіт. Без'язика людина! Скатована чисюсь безжальною рукою... То оце і її чекає така доля?

Славина намагалась здогадатись, що хоче сказати їй ця нещасна жінка. Та повела рукою довкола шиї — мовляв, зашморг полону на ній.

— Авжеж, полон...— здогадалась Славина. Пригадала, що хан біля порогів називав її бороданя беком. Одягом він був схожий на хозарських купчин, що торгували на подільському торжищі. Та й кому вони із Скалком були найпотрібніші? Звісно, хозарській царівні.

— Мабуть, ми в хозарах...— промовила Славина. І жінка ствердно закивала головою. Отже, хозарський полон.— Що ж буде з нами? — зажурилась Славина.— Нас викрали, жоно...

Без'язика жінка насторожилась.

— Жона київського князя Тура Чечак — хозаринка. Хотіла забрати сина мого, княжича. Я не дала. А тепер ось опинилась з ним в полоні...

Жінка не зводила з неї очей, з них рясно котилися сльози.

Від того на серці Славини стало ще тривожніше. Довкола, скільки сягне оком, бачила стада худоби. В тому стойбищі, де вони тепер були, в таких же вежах, як у неї, і в гірших — сірих, латаних, перекособочених, — жили пастиухи, доярі, погоничі... Їх було багато — не злічити тих чоловіків і жінок. І всі безмовні, як і та приставлена до неї жінка.

Була вона ще не стара, але вироблена, змучена, кощава, з широкими долонями, довгими, у синьому мотуззі жил, руками, порепаними п'ятами, усі тут ходили босоніж. Хто вони? Певне ж, її краєни, бранці-русичі. Вони та-кож цікавились нею, Приходили до її вежі, довго стояли

чи сиділи поряд, інколи посміхались до дитини, брали за руку, водили довкола вежі.

І ось поряд із нею стоїть та знайома жінка, настійно цупить за рукав, кудись тягне її. Хто може кликати її? Певно, у гості запрошують... Жінка зайшла до вежі, взяла на руки сонне хлоп'я і повела стривожену Славину за собою. Якись передчуття вели її в темінь вічного степу.

Вона прийшла до краю стійбища, яке упиралось в широку ріку. Чорне небо немовби перевернулось і впало у плесо ріки. В ній також мерехтіли зоряні світи, пливли світлі хмарини, купався рогатий місяць. Ось їм назустріч, від берега, ідуть двоє мужів. Ніби знайомі постаті. Підійшли близько, зовсім близько, так що вона відчула різкий запах їхніх хутряних одяганок. Десь уже чула той запах...

Не встигла пригадати, де чула той запах, як її підхопили на руки. В ту ж мить проснувся Оскол і коротко крикнув. На хвилюк отямилась, та якась верета закрила її голову — ні крикнути, ні дихнути... Відчула тільки, що лежить на колінах у вершника і що її мчать кудись у безвість. Копита коней глухо били в суху землю, як у тугу натягнутий бубон...

І знову був світанок. Бек Барджиль дав знак спішитися для перепочинку. За спиною лишився чималий путь — не менше двох фарсахів. А від Ітиля до Саркела ще гої скільки — усі тридцять фарсахів набереться. Тож потрібно берегти коней.

Горіли вогнища. На вертелех шкварчали тушки ягнят. Барджиль сидів на знятому з коня сідлі, яке тепер правило йому за стілець. Довкола сиділи його вірні осторожники. Десь в степу почувся тупіт копит, а невдовзі коло них спішився загін комонників. Зав'язалась звичайна бачка — куди мчать і пощо? І раптом Барджиль чує знайомий голос Ісхуди. О, тархан кудись поспішає, криво посміхається бек.

— Тархане, сідай-но до вогнища! Гостем будеш. Пригощайся м'ясом ягничок...— Очі Барджиль аж надто іскряться, рід розтягується у приязній посмішці.

Ісхуда насторожено прислухається. Чого б то? Втягує тонкими ніздрями пахощі диму, м'яса, степу. Ніби ненароком глипає на бека.

— Украли твою бранку з дітям...— сказав неголосно й одвернувся.

— Як це? — обурився Барджиль і схопився за руків'я меча.

— Це ти зробив. Я знав, що так зробиш. Але краще поверни. — Довірений радець Ханукки також поклав руку на черень меча.

— Як я можу красти те, що даровано нашому цареві! — обурився Барджиль. — Це ти... ти її сховав кудись... а може, й убив! — несамовито скрикнув бек. — Ти хочеш зганьбити мене перед каганом і царем! Я знаю твої потайні наміри!..

— Поверни бранку з дитям! — твердо наполягас Іехуда.

— Ти продав її комусь! Я все розповім! Усе... — Барджиль скочив на коня охляп. — Я розповім нашому повелителю, кого він пригрів біля себе! — У повітрі свиснув батіг, кінь під ним став свічкою. Бек осадив коня, зліз, припасував сідло, окинув поглядом осторожників. Побачивши, що ті уже на конях, махнув рукою. Вони рвонули слідом за своїм беком — рішучі, відчайдушні, гнівні, поспішали назад до Ітиля, до червоного царського палацу.

Іехуда зі своїми комонниками летів слідом. Він не сподівався на такий вчинок бека Барджилля. Хитрун цей бек. Підлий хитрун — знає, як відвести від себе підозру. Хоче в усьому звинуватити його. Але йому вірні люди сказали, що то Бохан вихопив вночі Славіну із Осколом із рук безмовної челяді, яка належала йому, Іехуді...

Бека потрібно все ж завернути. Бо ще й справді зуміє переконати Ханукку, що в усьому винен Іехуда, що він, а не Барджиль хоче привласнити собі нащадка полянської землі для помсти за свою ганьбу. Треба негайно ж спинити бека! Небезпечний і підступний хитрун! Рід його, що осів на пограниччі ромейських і полянських володінь, вгризався у нові простори Подоння, обростав радцями і воями із слов'ян і ромеїв, був зв'язаний з ними якимись незримими нитками... Барджиль був дуже небезпечний. Краще зараз же помиритись з ним!..

Іехуда обігнав своїм тонконогим скакуном Барджилевого огира. Зупинив розлюченого бека.

Бодрич Местивой стояв на чатах, обіпершись на спис, і думав свою невеселу думу. Ось уже два роки, як дружина витязя Буя служить у великому і дивному, воістину царському городі. А він усе не може звикнути до тих див, які тут оточують людину, не може збагнути їх.

Жив, як тарган під склялкою, — усе довкола бачив, але нічого не тямив.

Ось і нині. Стоїть він на чатах у великих розкішних покоях знатного константинопольського урядовця Фотія — бо саме в нього витязь Буя знайшов притулок зі своєю дружиною. Стоїть і стереже бібліотеку — величезну залу, де на полицях уздовж стін стоять книги.

Книги, книги... Важкі, в товстих окладах, золотом розцяцьковані, часом різьблені й плетені із срібних пластин. У себе, у своїй землі, Местивой тільки чув про книги, в яких нібито зібрана мудрість усіх богів і усіх людей. Але не бачив жодного подібного творіння.

Інша справа, коли написи знаків роблять на камені, чи на бересті, чи на пласких навощених дощечках. Такі є у бодричів, у новгородців, у киян. Але щоб стільки книг! Хіба людина здатна прочитати отой огром?

Та ще дивніше Местивой, що господар їхній, значний царградський велеможець Фотій, щовечора тут збирає гостей. І тоді починається!.. Фотій щось вичитує в тих книгах, щось промовляє. Гості кидаються до інших книг і щось заперечують йому. Балачки, балачки... цілими вечорами, а то й днями.

Дивно йому, як це можна стільки розмовляти і нічого не робити? Чим же гоноряться вони один перед одним? Балачки — то не робота для людини. Боги дали їй руки, аби творила ними — орала, сіяла, будувала, шила, кувала. Як же інакше добути для життя все, що потрібно? Роботою. Язик же дано для молитви та щоб пам'ять роду свого людина могла передати нащадкам. А ці одне знають: розбалакують, а то ще й крик здіймуть. І все — таємно. Для того і ставляють сторожу під дверима.

Цього аж ніяк не розуміє Местивой. Знає лише, що має отут стояти на чатах і дивитися пильно, аби ніхто чужий не пробрався до бібліотеки, не зачався десь за статуями богів, щоб ніхто не підслуховував тих балачок. Так суворо велів Бую господар їхнього дому Фотій. Через свого довіреного мужа із слов'ян Костянтина, через нього усі повеління й розтлумачують воям Буя, бо все ж слов'ян у Буєвій дружині чимало, а мови їхньої, чи свейської, чи урманської, ромеї ті не знають. Отож і дружба зав'язалась між Местивоем і тим Костянтином.

Цей Костянтин молодший за бодрича, можна сказати зовсім іще юнак. Приходить сюди з іншими хлопцями, також слов'янами. Живуть вони у Цареграді давно й навчаються у різних схолах і монастирях. Буває, тижнями

нин. Фотію це не вподоби: чому може навчити цей колишній раб і простолюдин імператора? Якій державній мудрості? Фотій лютує, мовив Костянтин-солунець.

А йому, Местивою, від цього образливо: як простолюдин, як раб, то вже й не рівня державцю? Ще й як міг би простолюдин державити, не гірше Варди чи Феодори!.. У Фотієвих жилах грає возносливість патриція і зневага до них, простих людей, що не мають багатств, а мусять заробляти на хліб насущний своїми трудами тяжкими.

Але тепер солунець нічого не оповідає. Местивою скучно стояти отак на чатах і нічого не знати, що діється довкола. Зі стін зали дивляться темноокі жовтаві парсуни святих, мудреців, якихось державців. Одні допитливо заглядають йому в душу, інші насторожено дослухаються до його кроків, а може і до його думок. Ще інші позидрають на величезні різьблені двері, які ведуть до бібліотеки. Мовляв, пильнуй, не змикай вєжд своїх, за це — волого бряжчатиме у твоїх гаманах!

Местивою сторожко поглядає на двері. І враз бачить, як вони безшумно розчиняються, а в їх отворі постає якийсь невідомий чоловік у короткій білій туніці, у білих ногавках. На голові — глибокий капюшон від широкої пенули, що ховає обличчя й руки невідомого.

Местивою кидається йому назустріч — перетинає шлях списом. Той спритно хапає спис і — о, яка сила в руках! — відкидає острожника зі своєї дороги. Тоді Местивою крикнув:

— Гей, братя! На поміч!..

В цю мить із бібліотеки вийшов Костянтин-солунець. Як ніколи, блідий, гостроносий, очі блищать лихоманково.

— Пощо шумиш, Местивою? Пропусти його.

— Хто він? — уперся острожник. — Як зайшов?

— Пропусти, мовлю ж тобі. Се єпарх Константинополя Никита Орифа. Наш соумисленник.

Местивою незадоволено відводить убік спис. А поряд з ним уже стоїть Буй з кількома воями. Костянтин махнув до них рукою, мовляв, ідіть, помочі не треба. І ті мовчки пішли назад, зиркнувши зле на бодрича.

Єпарх Цареграда!.. То навіщо ж ховається? Тут, певно, якась змова. Местивою запитливо подивився на Костянтина-бібліотекаря.

— Він... із вами?

Той приклав палець до уст.

— З нами усі, хто жадає імперії величі. Проти нас

усі, хто хоче, аби Візантія схилила голову перед латинянами і Римом.

Местивою тільки плечима стевув. Хіба мало тої величі має Ромей! Хто посміє урвати її чи поменшити? Довкола чує безкінечно: Рим... Рим... Римський папа — ворог візантійського патріарха... Отже, кожен із них хоче вивіститись один над другим. Та навіщо слов'янину Костянтину встромляти голову у цю непевну справу? Книги — то інша річ...

— Брате, — осмілився бодрич, — адже ти слов'янин. А чиниш яко ромей. Прийняв бога їхнього й ім'я. Пощо так печешся за велич іншого народу?

Костянтин прикрив свої виболілі сині очі важкими підпухлими повіками. Плечі його піднялися, вигострилися, ніби чорна священницька ряса на них раптом поважчала, потяглася донизу. Може, тоді вперше в житті він інакше подумав про себе і про своє місце отут, у Константинополісі. Коли ж розклепив повіки, Местивою поряд не було. Певно, посоромився своїх слів, так і не дізнавшись, як вони глибоко зранили серце знаменитого Фотієвого бібліотекаря.

Костянтин вийшов на подвір'я, сів на теплі мармурові сходи, підпер тонкою рукою голову і застиг у нерухомості. Дивні думки снували в голові, забивали дихання, прискорювали биття серця. Іноді здавалося йому, що думи відривають його від цих мармурових сходів, від цієї кам'янистої землі, здіймають над величавим святим городом, що виблискував на сонці золотими хрестами, гладіною білих колон, шпилями церковних бань, красою статуї. І він летить над бірюзовим мигтінням затоки Золотої Рогу, повертає за Боспор. І вже там бачить свою землю, град свій — Солунь, дім. Білокам'яний, з водограєм і портиком...

У затінку витких виноградних лоз, що змережили стіни муру, сидить біля столу його статечний вітець — Лев. Семєро старших братів по черзі читають йому псалми із святого письма. Найостаннішим читає він, Костянтин. Бо він восьмий син у свого батька. Кволий, тендітний хлопчик, якого завжди ображали старші брати — то за чуба скубнуть, то язика покажуть, то стусана під ребра дадуть. За це їм, щоправда, перепадало від батька і від найстаршого брата Федора. Та хіба за кожну образу будеш скаржитись? І він придумав тоді помету: усіх перегнати в науках.

От і вийшло, що зумів найглибше тлумачити святе

писання. Тож щоразу, коли поважний урядовець Солуні, правитель усієї Славнської провінції у Македонії, Лев збирав довкола себе синів, щоб пересвідчитися в їхніх успіхах у навчанні, найменший — Костянтин — вражав несподіванкою...

Пригадалося, як одного разу Костянтин розкрив перед батьком писання Григорія Богослова. Богослов?! Наймудріший, найнедоступніший філософ із усіх отців християнської церкви!.. Отрок побожно складає на грудях руки і починає проказувати його по-грецьки, потім латиною, на довершення уже по-слов'янськи...

Лев-отець розчулено витирає очі. Старші брати побожно застигли — на їхніх обличчях захват! І покута.

Слава про вченого отрока докотилась до Константинополя, до царських покоїв. Тоді її розшукав його Фотій і взяв у задруги синові царя Михаїла. Костянтин припав до еллінської премудрості — філософії, риторики, математики, астрономії, музики... Учився разом із цесаревичем. Увірував, що се бог-вседержитель спрямував його по цій стежі за терпіння і за працелюбність. Воістину — душа трудолюбивих насититься!

Отак і став священиком, а згодом бібліотекарем у Фотія, його першим і улюбленим учнем, довіреним у його потаємних справах.

Та вкусивши вдосталь благодаті наук і чужої мудрості, забув юнак про рідний люд, який гибіє в неутті й ідолопоклонстві. В його серці, бач, не знайшлося місця тим, хто позбавлений радості пізнання мудрості. Вузькодухий! Він сам упивався радістю і вознісся духом над темними — теж сам... А довкола — нечестивці виношують злі умисли, спрямовують серце до злодійства, сіють чвари між братами. Він усвідомлює зараз, що все це — зло; а як бути далі?

Дай благодіяння тим, хто потребує його, Мудрість і Розум охоронятимуть тебе!.. Нехай з твоїх уст не спурхне лживість і лукавство. Згадай, що ти єсть слов'янин, що народ твій — слов'янський!.. Могутній силою, дужий думкою.

Ось бодрич Местивой аж з берегів холодного Велетського моря. А на полудень від них живуть лужичі, морави, чехи, дунайські слов'яни, на сході по Дніпру слов'яни-руси аж до Понта Евксинського розселились. Хіба всі вони не чекають віщого живого слова мудрості твоєї, Костянтине? А ти наситився нею сам і живеш тим, що розумом своїм даєш користати урядникам і державцям ро-

меїв. Их піднімаєш мудрістю і словом над іншими народами і над своїми ж братами слов'янами.

О, брате бодричу, сам не відаєш, які мислі розбурхав ти своїми щирими словами в душі Костянтина-солунця! Він тепер знає, яку пошу звалить на свої плечі, в чому утопить біль свого серця. Його не лякає та пагуба, яка, чує він, уже підкочується до його знеможеного тіла. І та, котра відкинула його простягнуту руку, котра не збагнула його палкого погляду, правдивіше — не захотіла збагнути! потім буде лити над ним одвічні сльози... Тепер він не побортиться вголос назвати святе ім'я вознесливої красуні Цареграда, дочки епарха Орифи... Це вона, лукавиця Єлена, прислала свою відмову через батька. Щоб осоромити його, Костянтина.

Єлено, він ніколи не буде соромитись своєї любові. Знає, серце — дужче за розум. Любитиме тебе і такою. Але — на відстані. Не докучатиме тобі своєю з'явою підвікнами твого дому, біля твого саду. Ти залишилась уже в минулому його життя. Майбутнє ж, скільки вже лишилося того життя, — віддасть рідному народові, слов'янству. У ньому прокинулася гордість слов'янина! І слово його мудрості стане щитом для захисту й возвеличення слов'ян. «Аз єсмь твій щит, народе слов'янський... Сподівайся на мене... Сподівайся!»

Костянтин ледве не скрикнув від несподіванки. Перед ним стояв Фотій. Підхопився на ноги так рішуче, що аж хитнувся і ледве не впав. Фотій міцною рукою підтримав його блага тіло.

Дебелий, плечистий, чорнявий муж сей, Фотій, приязно посміхнувся до юнака. Чи варта любов, ота Єлена, щоб доводити себе до знемоги! Таки ж не варта вона такої жертви. Але не сказав Костянтиніві цього — засліплений коханням не вірить зрячим! Ворухнувся широкими чорними бровами, підняв руку як для благословення.

— Я щойно від епарха, Костянтине, — гуде Фотій. — Никита Орифа дав свою згоду. — Він вдоволено, рокітливо сміється. Дарує ласку своєму бідолашньому учневі. — Бери шлюб з Єленою.

Костянтин зблід, міцно стулив повіки. Хруснули тонкі пальці. Єлена відмовила, а Фотій уговорив батечка.

— Ні, вчителю мій... Я — передумав. Я — недостойн. Я знаю, ти умовив Никиту. Але Єлена не знайде зі мною щастя.

— То знайдеш ти! — здивувався Фотій. — Ти заслужив його, Костянтине.

— Як же можу знайти щастя з жінкою, якій принесу нещастя?! Отче! Моє щастя — в пізнанні бога.

— Але бог дав мужу любов до жінки. Без неї муж — що кадило без вогню.

— Учителю! Не матиму я щастя від жони нещасної... Віддаю себе в руки богіві нашому.

— Хай благословить всевишній... — розгублено пробу-
бонів Фотій і пішов по сходах до палацу. Уперше в жит-
ті він був незадоволений своїм учнем...

Коли Местивой-бодрич увечері робив обхід Фотієвого саду, що виходив до Золотого Рогу, несподівано на березі наткнувся на нерухоме тіло Костянтина. Узяв його легко на руки, переніс до альтанки. Почав розтирати руки й груди.

Солунець опритомнів.

— Брате Местивой... Одвези мене в монастир... — тихо попросив.

— Гаразд, відвезу. Та в який же?

— У монастир господа-вседержителя — Пантократора. Тільки нікому — ні слова про це... — благав Костянтин.

— Ні слова! — пообіцяв Местивой.

І не відав, що тої миті Костянтин назавжди розпрощався зі своєю молодістю і з своїм минулим життям. Уже нова дорога чекала на нього.

У браму Фотієвого двору стукало четверо вершників.

— Хто есте? — кинувся Местивой.

— Нісці з братами! Від бека Барджиля із хозарського Степу. Хочемо бачити господина...

— Чекайте! Покличу...

Фотій здивовано вислуховував посланців бека Барджиля...

Три сивих дідиська — Соловій, Сварун і Німаня — сиділи на лаві, обіпершись на свої могутні ковінки. Слухали оповідь новгородця Вадима про те, як вони билися за свою волю з боярами і находниками-варягами. Посікли тоді голоту біля Волхова, небагато добралося до берега й ускочило в лодії. Припливли сюди, до Києва, просити помочі у князя Тура. Але чи буде та поміч?

Спливло уже чимало часу. Новгородці заснували собі за Глибочицею слободу, побрали у жони киянок. Про війну з боярами призабули. Що ж робити йому? Іти до князя й нагадати про се?

— Князь Тур збирає дружину у Степ, — мовив Соловій. Скільки Вадим живе у Києві, стільки й чує: степ...

степ... До полудневих порубіж, мовлять, прикотили нові орди. Через хозарський Степ. Спочатку ніби вони воювали проти кагана хозарського, тепер виступають на його боці. Зараз має до Царгорода повести купецьку валку можний купчина Скоптій. Вельми багато добр князівських і боярських повезуть туди на торги! Тож треба сей путь забезпечити від Степу.

Знову тої клятій Степ. Котить безкінечні орди на землю подніпровських слов'ян-русичів. Були печеніги й булгари, торки і гузи. А тепер хто?

— Мовлять, якісь угри. Мовлять, цар-бек Ханукка видав одну із своїх дочок за угорського вовводу Леведія і проголосив його хозарським князем. Ті угри дуже сильні, воївничі, жорстокі.

— Але де вони?

— У Степу!.. Десь там їх треба шукати!..

Дивується Вадим: скільки живе у Києві, не бачив ні тих хозар, ні печеніжинів, ні булгаринів. Питав, чому так?

— Не бачив — бо не пускаємо, сину, близько.

Не віряться щось.

— Чи така вже велика біда — той Степ? — сумнівається Вадим.

Діди дружно хитають бородами. Відколи живуть на світі, пам'ятають, що Степ — одвічний їхній ворог. Що він завжди пахне бідою, той несходимий, бездонний, як небо, степ...

— Хозари напускають на нас все нові й нові орди. Не забувають нашої данини мечами... Через те і викрали Славіну нашу...

Вадим не раз чув оповіді про Славіну і князя. Певно, що для цих людей Степ хозарський був тяжкою реальністю. Тепер і Вадим готується йти проти нього з дружиною князя Тура. Гніва збирала його у похід з надією, що йому вдасться знайти десь там її родину. Бо де ж бути Славіні й Буслу, як не у хозар?

З нового полотна пошила кайстру, складала в неї пере-
печі, сало, цибулю, сіль... Щоб вистачило і своїм, коли зустрине їх. А що Вадим їх зустрине — не сумнівалась. Коли вранці молилася на березі Дніпра, боги добрий знак їй подавали. З хвилі випірнув старий-престарий Водяник. Ударив по плесу величезним хвостом, виляски підпли довокола; тоді набрав у рот води й пустив угору віялобризок. Застогнав, чи глухо реготнув — і пірнув під очерети. Гніва здогадалась, що то Водяник добро віщує —

сіла на човник і попливла до невода. А там сила-силенна риби! Стільки нагнав у сіті, що повен човен риби на-грусил. Тепер і Вадимові юшки наварила. А щоб і далі риба ловилась, понесла Водяпику добру грудку солі...

А ще бачила у неділю зелених мавок. Дівчата ті вибігли з діброви й повели свій танок на галявині. Як забачили її здаля веселунки із завітчаними косами, то привітно помахали руками і шубовснули у воду. Тільки ціна колами пішла. Треба віднести на галяву глек молока. Хай добрі духи землі й води допоможуть Вадимові у тому ховарському Степу знайти її рідню...

— Бусла мого відразу впізнаєш, сину,— папучувала Гніва Вадима.— Він викapanий тобі птах — такий цибатий, і чуб острішком стирчить. Ніс тонкий та довгий, над вусом загнувся. Ну бусло, та й годі...

Вадим слухав і дивувався, як то може людина бути отак схожою на птаха... А коли здибався із ним, то побачив, що й таке буває. Але доки зустрів його, проминуло чимало гарячих літніх днів.

Київський князь Тур довів свою дружину до ревучих порогів Дніпра і став табором на перепочинок. Посилав верхівців оглядати принишклий простір плавнів. На третій день увечері до порогів підійшла численна плавня дружина воєводи Ольми. Опустила вітрила, витягли лодії на берег, прилаштували на волюки і потягли берегом нижче порогів. І тут князь Тур покликав Вадима:

— Бери своїх новгородців і йди з Ольмою до Сурожа. А я поведу свою рать до Білої Вежі. У Сурожі беріть воєводу і разом з його воями піднімайтесь по Дону до Білої Вежі. Звідти й рушимо на супостата...

Вадим тільки кліпав очима. Київський князь ні з ким не держав ради, просто давав наказ, що хто має робити. Це було не в звичаях новгородських. А де ж віче мужів і вічева мудра рада?

Все дивувало тут Вадима. І владність князя, якого всі слухали, і готовність воєводи Сурожа іти з київським князем супроти хозар. І ті найперші вороги полян-русів хозари, яких треба шукати за тридев'ять земель...

Дніпро-Слаута все ширше розсував своїми могутніми плечиськами береги і все стрімкіше ніс лодії київських дружин. Вони йшли слідом за купецькою ватагою Скоптія, що поспішала на велелюдні царгородські торги. Дніпро і пороги пройшли безпечно. Ольга тепер не вельми поспішав за Скоптієм.

Коли випливли в море, тисяцький Ольга завернув свої

лодії до острова Березані. Тут набрали борошна, прісної води, пшона, і київські вітрильники полинули по морському безмежжю на схід сонця. З лівого боку час від часу виринали з сонячної імлі сині шпильасті обриси гір, над якими купчилося громаддя сивих хмар. Там була Тавріда.

Та ось у світанковому рожевому сянні неба чітко вирізьбилися чорні гранітні вежі. Ольга, що сидів на кормі першої лодії, підняв угору свій бунчук і нахилив його в бік берега. Враз перестали рипіти весла в уключинах, лодії завмерли. Усі здогадлись: вони перед Сурожем.

Опустили вітрила і почали тихо підпливати до скелястого берега, що ховав своїм камінням лодії від тих вож. Та, певно, не сховав.

Уже в обідню пору до них наблизилася гостроноса грецька хеландія. Із неї вийшов бронзовотілий світлочубий муж і попростував прямо до Ольми. Ступав широко, вільно; на його довгій туніці із червоного шовку видзенькувала золота верижниця; високі, тонкі ноги були обплетені ремінцям, яке тримало товсту дерев'яну підшву. На щиколотках подзвонювали золоті ланцюжки. Відразу було видно, що йде державець, володар, воєвода. Ольга встав із лавиці в лодії і пішов йому назустріч. Вадим рушив услід.

Наблизившись до Ольми, сурожець поклав на пісок свій меч. Те ж саме зробив і Ольга. Трохи повагавшись, Вадим і собі зняв опоясся з мечем і поклав перед собою. Тоді сурозький воєвода блиснув білозубою посмішкою і сказав чисто по-слов'янськи:

— Борзо ведеш свої лодії, воєводо! Ай да як ладно!

— До тебе, брате, спішили, — похмуро осміхався Ольга.

— Бачу! А що хозари — мовчать?

— Нишком лукавлять. Із Білої Вежі насилають орди, а потім відходять за Дон і відсиджуються за мурами Саркела.

— Відомо сіє, — сміється сурожець. — То ж хитрець Петрона Каматіра ставив тоті мури. На прохання царя і кагана. Тепер там володарює бек Барджиль.

— Барджиль? Старий лис! Колись викрав з Києва Турового нащадка — Оскольда. Тепер ось орди шле... Маємо вгамувати його мечем. Тур мовив, що підеш з нами. Не передумав, Бравлине?

— Думаю!.. — знову білозуба осмішка.
Вадим ступив крок ближче. Он хто се перед ним...

— Недавно відігнав від Сурожа хозар і угрів. Не пошкодить ще раз помахати мечем у пих під носом.— Бравлин гордовито кинув погляд у бік мовчазного воеводи, що чипів за спиною в Ольми. І раптом захлинувся ніби власним сміхом. Очі незнайомця не те що пильнували за ним, а вчепилися, влипли, влізли в його очі, в рот, гарячково ловили кожне слово, кожен порух. Від напруги почервонів рубець на щоці. І ті очі — сині-пресині, як далеке небо над рідним далеким овидом... Щось тьохнуло, стрепенулось у серці Бравлина, і ніби хтось підказував, втискував у його уста ймення брата... А хтось інший стримував.

Звернувся до Вадима просто:

— Маєш щось сказати?

— Маю...— прохрипів Вадим.— Отця свого, Величара, пам'ятаєш?

Бравлинові уста здригнулись. Таки ж це він, Вадимко їхній...

— Що з ним?

— Душа його у Вирай полетіла. Від руки боярина Гостромисла загинув. А мама Дана, яко зозулиця сива, тебе все виглядає...

В очах Вадима загула туга. Цей мовчазний муж раптом найжачився, колючим, гострим своїм поглядом ніби здирав з Бравлина золотистий одяг щасливця, вдатного ловця долі, і перед сліпучим таврідським сонцем, перед високим святим небом відступила від нього слава великого мужа. Стояв уже не вдатний властоімець і переможець, а перевертень, проворник, торговець сумлінням, осквернитель пам'яті свого роду і того, що ніколи не продається, що дано богами людині навічно.

Бравлин не хотів бути таким. Насупив брови, грізно зиркнув на цього новоявця, котрий враз скаламутив спокій його душі, давно вже приколисаний ситістю і пестощами життя. І хто б то не був перед ним — брат рідний чи ворог, убивця чи рятівник, — він уже його непавидів.

Відвернувся од Вадима, подивився на небо, на хмари, які стільки років підряд заступали йому всі дороги туди, куди щовесни тяглися лебедині ключі. Звідти вряди-годи наповзала туга за широкими роздоллями й лісами... за незрівнянним запахом чистих снігів. Гей, муже суворий, пощо скаламутив нині його приспану душу, пощо нагадав отчий дім, у який він ніколи не повернеться? Пощо викликав у пам'яті спогад про руки Величара, з-під яких, коли він довбає лодії, сиплется пахуча стружка?

Усе виталище ними переповнене. Потріскує скіпка чи лосвий світильник. Туркоче в кутку прядка, і мама Дана сукає нескінченну нитку, наспівуючи немудру та сумну пісню:

Росла, росла черемуха, тонка та висока,
Тонка, гінка та висока, ще й листом широка...
Та не можна з черемухи листочка зірвати,
Та не можна дівчиноньку заручену брати...

Та що це він? Бравлин трусонув світлим пшеничними кучерями, відганяв од себе видіння — не побачить уже ні батька, ні матінки. Бо дороги вже далеко занесли його від рідного краю, а слава її солодка шана у чужій та ласкавій землі уже зсивили йому скроні, вознесли й отруїли марнослав'ям душу, одягли у золоті шати й туго обвіли дзвінками золотими ланцюжками...

Бравлин вороже глипнув на руїника свого душевного слокою. Обличчя його ніби поважчало, обвисли щоки, зціпилися вуста. Немає йому назад вороття, та він його і не хоче! Піде ось зараз у степи хозарські здобувати собі нової слави. А здобуде — принесе її сюди, до славного міста Сурожа, кине під ноги чарівної смаглявки... І що йому до тієї землі, звідки прийшов? І що йому до тих мольостих рук, до тієї пісні, що тужила над чієюсь неодолю? То його менший братець Вадимко тими піснями доперейнявся, а разом з ними — поселив у своє серце і чужий біль, і чужу недолю! Йому ж, Бравлину, доля посміхалася щасливо. Тож не буде її гнівити!

— Моя дружина сполчена, воеводо Ольма. Тятиви наструнені, мечі нагострені; кватриреми і триреми стоять під веслами.— Бравлин гордо подивився на київського воеводу — він має справу з ним, з київським тисяцьким, а більше ні з ким! — Тож прошу до мого дому, на гостину, — усміхнувся до Ольми.

— Не зашкодить і відпочити, — втомлено прикрив повіками свої очі Ольма.— А це ось новгородський воевода Вадим Хоробрий. Привів до Києва свою дружину.

— Вадим!..— таки ж це був його брат. Таки ж це він так колов його очима і словами, ненавистю і задрістю! Бородатий, порубцьований муж з широкими грудьми й міцними руками мало чим нагадував колишнього тендітного гусяра-співуна із Славен, який збивав з розуму увесь торг новгородський. Ото тільки по очах ще можна впізнати...

А він таки його впізнав. Хоч і не хотів зізнаватися у тому. Тепер у душі ворухнулось бажання похизуватись

перед цим обшарпанім, зсірілим воєводою своєю величчю, блиском, славою і великодушністю, а вже потім подати йому руку і сказати: «Ось ми які, сини лодіївника Величара. Обидва — воєводи». Тому Бравлин статегно схилив голову в бік новгородського воєводи і сказав:

— Прошу і тебе, Вадиме-брате, сину Величара, до себе в дім. Оповіси моїм дітям про родину нашу. — І простяг руку до брата.

Вадим ніби й не бачив тієї руки, нагнувся, підняв із землі опоясся з мечем, мовчки підперезався ним і рушив назад. За кілька кроків озирнувся до Ольми:

— Я тут поставлю чати. А ти йди, воєводо.

Бравлин так і лишився стояти з простягнутою рукою.

Сонце підбилося високо над обрієм, зітерло межу між голубим небом і голубим морем. Довколишній світ від того, здавалося, розсунувся, став бездонним і безкраїм. І людина в ньому дрібнішала, танула, немовби краплина роси, з якої сонце невидимо спивало силу. Здавалася безсилою, безмоцною, беззахисною — від суєти мізерної і марнославія.

Не сподівався Вадим зустріти свого брата в цьому житті. Та ще більше — не мав і гадки побачити його таким. Щось кривдне, образливе тепер нуртувало в його серці, перевертало душу, наливало болем.

До його ніг докотилась довга піниста хвиля, коли море легко гойдуло вузьку хеландію, на якій усілися Ольга з Бравлином, його братом, котрого вже й забули в Новгороді. А він — великий воїн і волостель у землі ромейській, звеличує її своєю силою, трудами своїми і славою. За те має шовкову туніку, золоті верижки на грудях і на щиколотках ніг.

Дякувати богам, що забрали отця Величара! Не пережив би такого безчестя... Син, кривний його, не повернувся у рідну землю. Забув за її волю і неволю. Коли заснула людська пам'ять — не болить і совість. Аби черво було налите медами, а серце приколисане славою.

О, праотець світу, великий Свароже! І ти, Роде, превеликий і дужий! І ти, володарю багатств земних — Велесе!.. Пощо в душу людини кидаєш жадобу влади, жадобу земних багатств і втіх?.. Пощо забуваєш дати людині вічну пам'ять про минувшину, вічну любов до землі, яка тебе спородила і забере назад? Адже не в своїй землі ймення твоє буде потоптане, знівечене й осміяне пихатими товстосумами, що за дзенькіт золота

купують і чужий мозок, і чужі руки, і чужу славу, аби ними утвердити свій рід і себе!.. Пощо, добрі і всевладні боги-праотці, не дасте дітям своїм збагнути велику істину: безсмертя у дерзновенних творчих діяннях, а не в багатстві і не в благодатстві? Пощо ж плодите незрячих душею, які підло нищать свої святині забуттям і тому служать чужим богам і чужій славі, пихато брязкають золотими ланцюгами на своєму тілі і на своїй душі!

Важкі, скорботні роздуми Вадима вляглися, коли уже зарожевіли овиди над морем, розспалося червоне золото призахідного сонця по дрібних хвилях моря. Розчепив на колінах заціпенілі руки, бо так просидів цілий день. Вітер солону росу на щоках — чи то од вітру, чи від невидимих сліз.

До нього наближався легкий човник з двома веслярами. Посеред нього стояла тонка дівчина-отроковиця. У білій вишиваній на рукавах сороці, у павершнику. Сміялася до нього усмішкою мамі Дані... чи ні — Вісни!.. Що за видіння? Що за диво?.. А дівчинка дзвінко сказала:

— Дядечку Вадиме, я по тебе приїхала. Отець мене послав.

— Хто ти? — чудувався її голосом Вадим.

— Марійка! Мій отець — воєвода Бравлин. А ти його брат — так? — Дівчинка м'яко округлювала уста, певно, од незвички говорити по-слов'янськи. Смагляві щічки її сміялися ямками — ну чисто тобі мама Дана! Світлі кучері тіпалися на вітрі. Це ж його племінниця! Кров його роду!..

Вадим спохопився, простяг до неї руки, боячись, що все це йому лише здається, що все це марення.

— Так ти — Марія? А сорочку хто вишивав?

— Челядниця наша.

— Яка челядниця?

— Ну... бранка! Їх багато у нашому домі. Ходімо, побачиш сам.

— Кого? Бранок?

— Коли хочеш — і їх. І дім наш, і сестричок моїх... У мене їх три. І всі говорять по-слов'янськи. — Дівчинка стала однією ногою на борт човна, гнучко схилилась над водою, простягла до нього вузьку рожеву долоньку. Вадим підхопив її. І враз гарячий спомин кресонув: такий, певно, і його Лодимирко нині! А він все блукає шляхами недолі. Коли ж повернеться назад і візьме свого сина за руку?

— Спасуть боги тебе, небого. Та я вже не піду.

Не знав і сам, чому вперто не приймав братової гостинності. Боявся, що блиск його дому осліпить очі або душу? Далєбі, ні. Може, оберігав гордість свого серця, вищість своєї обшарпаної волі, оту високу зневагу до золотих ланцюгів, які дзвеніли кайданами неволі...

— Ти не любиш свого брата! — Рожеві губенята Марійки вигнулись у розчаруванні.

— Не люблю відступників, Маріє. Хай пробачать мені боги.

— Ти віруєш у своїх ідолів? У дерев'яних кумирів? — Тепер карі очі Марійки блищали цікавістю, заграли на щічках ямки.

— А ми вільні вірувати в яких хочеш богів. У нас їх чимало! Тепер найбільше молимося Стрибогу, володарю вітрів.

— Пощо такому богу молишся?

— Щоб добре надував вітрила і швидше гнав наші лодії по хвилях. Масмо йти на хозар. Виручати людей з полону. Наших, слов'ян і всіх інших бранців. Ось у князя київського Тура вони і сина в полон забрали.

— Ой! — раптом скрикнула дівчинка. Човен під її ногами гойднувся, і вона ледве не шубовснула в воду. Тільки тоді Вадим збагнув, що це трапилось від того, що з корми зненацька підхопився весляр. Високий, цибатий, з довгим гачкуватим носом, який сягав вуса, а соломяний чуб острішком стирчав над високим чолом.

— Бусло!... — вражено вигукнув Вадим. — Це ти?

— Я... — розгубився весляр, ще більше вражений. Заціпав своїми круглими темними очима під дугастими низькими бровами. Ну чисто ж той лелека! Бусло, та й годі!

— Я шукаю тебе! Твоя Гніва мене послала сюди. Пощо застряв?

— Бранець я тутка... То й робом став. У воеводи Бравлина. Обіцяв у дружину взяти на хозар. Не дошукався їх...

— Знаю і про Славину, і про Оскольда. Ходи з нами. Ольма тебе візьме в дружину.

— Самовільно не можу. Упіймають ромеї — продадуть печенігам альбо хозарам. А мені без Славки й Оскольда у Київ не вертати. Душа згорить від сорому. А Київ... як там?

— Го, стоїть на горах і попід горами розлігся велекрасно.

— Авжеж, до самої оболоні, — мрійливо протяг Бусло. — Там живе мій рід.

— Знаю, у Соловія жив. Гніва тобі перепеч передала, і сала, і копченини.

— Як же вона знала де я? — здивувався Бусл.

— Чула душа її, Бусле. Добра жона у тебе!

— Се так — і справедлива вельми, — уточнив Бусл і злову мрійливо посміхнувся. Вадим же побіг до лодії, витяг з-під лавиці свою торбу і приніс Буслові Гнівину передачу.

Марійка з цікавістю спостерігала, як її добрий челядин Бусл розгризає сухі перепечі, з якою радістю відбатовує шматини сала. Помітивши, як по його щоках котились сльози, співчутливо мовила:

— Хочеш, залишайся тут. Я скажу, що зустрів свого родака, а згодом повернешся сам.

— Скажи, доно, скажи, серце. А я... я тебе покатаю на човні — далеко-далеко в море. Берега не буде видно. Згода? — мовив до дівчинки, а тоді до свого напарника: — А ти, брате, одвези її додому і нікому... — Другий весляр кивнув на знак згоди.

Ляснуло об хвилю весло.

— Як же ти потрапив у полон?

— Ат!... — Бусл махнув однією рукою, а другою висипав з долоні в рот решітки крихіток, що лишилися від черствої перепечі...

Човен із Марійкою вже хитався далеко від берега, а вона все думала про тих двох родаків і їхню дивну бесіду, яку вона мало розуміла. Ніби ні про що не говорили, а дядько Бусло ковтав разом із перепечею дрібні сльозини. Усі вони, слов'яни-руси, схожі чимось між собою — відважні мореплавці і мовчуни, мабуть-що, розуміють один одного з першого погляду.

Марійка зітхнула, відвела очі вбік від того берега, де лишилися її дядько і челядин. Весляр уже спрямував її човник до високої, мурованої з дикого каменю вежі, що, як воїн, оглядала з-під хмар побережжя довкола Сугдеї. Знала, що на самій її вершині ходить вдень і вночі дозорець і пильпує за морським обрізом, що він бачить і її човен, який вигойдується на хвилях і стиха підпливає до берега.

І враз погляд її прикипів до сірого загону комонників, які вив'юювались попід садами града і ніби тиснулися до високих кам'яних стін. Вона підхопилась на ноги —

мабуть, дружина сугдейського топарха кудись поспішає. Але дивні вої — у гостроверхих сірх шоломах, припадають до грив коней і сторожко підступають до мурів. Раптом вони спинились, зняли луки з пліч, натягли тятиви — і дощ стріл зблискує в рожевих променях сонця. Вони летять до вежі, на якій чатує дозорець!..

— Дивися... дивися! Якись комонники стріляють! — Марійка схопила за плече весляра.

— Хозари... — прохрипів той. — То хозари коло града!..

— А-а-а! — раптом закричала Марійка. — О-о-тець!.. — Вона простягла руки у напрямку вежі, на якій мусив же ходити той зіркоокий охоронець! Невже ніхто її не оберегав?! А вороги поряд! Відчай пронизав її переполохане серце. — О-о-тець!.. Рятуй!.. — щосили закричала знову Марійка й замахала руками до вежі. Ніби та кам'яниця могла почути кволе благання дівчинки. До різачки в очах вдвлялася у бійниці вежі і кликала батька, що засів за стіною, бейкетує з гостями, а її покинув у морі одну... —

На березі змілася вже інша безкінечна вервечка комонників. Деякі з них спинились на березі й дивилися на її човен. Кілька верхівців скинули луки.

— Падай, Марійко, падай на дно! — благав її човняр, а сам щосили налягав на весла. Вже просвистіло кілька стріл, одна з них влучила в плече гребця. Марійка нахилалась, щоб вирвати її із його тіла, але в цю мить відчула гострий біль у спині. Вона змахнула руками, ніби чайка, і поволі осіла на дно човна. Потім лягла на живіт, розпростерла рученята... —

...Вечірне сонце стало фіалковим. Різко запахло гірким полиновим духом степу.

Напружуючи зір, Бусл кризь сині сутінки побачив човен, що чомусь крутився на місці. Ні Марійки, ні весляра не було на ньому.

— Щось там скоїлося... — збентежено прошепотів.

Вадим і собі став насторожено вдвлятися у море. Човен уже нікуди не плив. Його гойдало на хвилях, крутило на місці. Кинулись до лодії, відіпхнули й попливли до човна. І тоді побачили на березі те, що перед тим бачила Марійка... —

Тархан Іехуда стояв на високому пагорбі, під яким слалися виноградники, й задоволено спостерігав, як його комонники навально дерлися до стін Сугдеї. Він розраховував увірватись до града несподівано, перед настанням вечора, коли на вежі мінятиметься варта. Втоплена літ-

ньою спекою денна сторожа поспішатиме на відпочинок, а вечірня ще перебуватиме в обіймах лінощів і не пориватиметься в дозор.

Хитрість його майже вдалася: численна орда безперешкодно обступила Сугдею. Здивувало тільки те, що перед самим носом хозарського загону враз зачинились сугдейські ворота. Це випадковість, чи комонників таки помітили дозорці? Може, через оту дівчинку, яка несамовито кричала до когось і яка на очах в усіх раптом упала на дно човна. Він знає, що її пронизали стріли. Але ж їх не побачити з вежі і найгострішому оку... —

І все ж брама зачинилась. Доведеться чекати ранку. Це псувало настрої. За ніч сугдейці можуть їх побачити.

Тархан занепокоєно оглядав місцевість. Сховатись з великою раттю тут нема де — за садами і горбками розкинулись непролазні лісові хащі. Доведеться йому брати Сугдею відкритою облогою — треба на коліна поставити цю непокірну фортецю. Інакше він не може повернутись у червонокам'яний палац Ітиля — покотиться голова з пліч! І не привселюдно, не на очах в усіх, як у відважного витязя. А десь потай, у сирих підземеллях каганських катівень. Може бути й інакше — її потягне на дно ріки важкий камінь, який прив'яжуть йому до шиї.

Іехуда не хоче ні того, ні іншого. Отже, мусить виконати наказ Ханукки — повернути Сугдею у підданство Хозарії. За цим до хозарських владців мають відійти інші таврідські городи, найперше — Херсонес і Готія, які в сумні часи внутрішніх чвар і усобиць опинились під владою ромеїв.

Тяжкі часи, коли билися між собою старі хозарські роди, минули. Тепер у мирі живуть орди хозар білих і чорних. Притупили мечі й підвладні орді інші народи. Ромея також почасті прибрала руки з Хозарії.

О, в часи смуту й усобиць Візантія так хотіла прихилити Хозарію до своїх грудей! Хозарська кров і сила допомогли б їй у боротьбі із одвічним ворогом — Арабським халіфатом. Не випадково ромеї родичали каганів з імператорськими домами, підсовуючи їм своїх царівен, сіяли в душах довірливих свою християнську віру. Те ж саме робили й араби — їм Хозарія була потрібна для боротьби з Візантією. Вони силою меча змусили її каганів взяти мусульманську віру, щоправда, ненадовго.

Коли біля хозарського кагана з'явилися беки-іудеї Булан та Обадій, іудейська віра стала вірою знаті, яка тримала у своїх руках владу. Відтоді кагани зберегли

тільки священність своєї особи, а влада опинилась у руках бека-царя і його оточення. Каган приймав найвищу пошану і жон від правителів усіх двадцяти п'яти підкорених народів. Він зберіг і божественну силу давати людям дощі чи насилати засуху; здобувати перемоги чи зазнавати поразки.

Добре, коли бог був милостивим до кагана і все те через нього дарував його народу. Тоді кланялись не стільки кагану, а і його палацу, який був вищим за палац бека-царя. Кланялись і тим місцям у річці Ітиль, де перебували могили його пращурів. Бо каганів ховали під водою, у потаємних палацах і в кімнатах, про які не могли знати прості люди. Усіх, хто будував оті підводні храми, хто у двадцяти кімнатах засипав дно червоною охрою та негашеним вапном, а стіни оббивав золотою парчею, — знищували після похорону кагана.

Кагана і за життя не могли бачити його підвладні. Навіть цар-бек перед золотим тронем з балдахіном знімав свої взувачі і стояв босий, тримаючи у руках запалений смолоскип. Це щоб очиститись вогнем перед величчю свого Правителя. Крім бека-царя, могли з'являтися на очі кагана тільки постельничий — кендер-каган, чаушіар-чашник і привратник.

Коли каган мусив показуватись народу, тоді його супроводжувало усе військо. Але й воно не сміло близько підходити до священної особи — йшло на відстані цілої милі. Інколи бачили свого кагана жони, яких у нього було двадцять п'ять — по дочці від кожного підвладного володаря. Та ще пістдесят наложниць.

Ісхуда одначе не міг позаздрити йому. І ніхто не міг позаздрити долі кагана, коли бог обділяв його своєю милістю. При цій згадці Ісхуда здригається — краще про це і не думати!.. Краще бути звичайним беком, тарханом чи тудуном — якимось там дрібним правителем і все життя виконувати накази бека-царя!..

Щоправда, найліпше все ж бути беком-царем. Бо в Хозарії все залежало від його волі, навіть життя і голова кагана. Досить черні міській чи ординським старійшинам сказати: «Через цього кагана у нас нещастя й біди. Убий його сам або віддай нам, ми його знищимо!», — як бек-цар сам, власними руками, на очах натовпу, щоб заспокоїти його, мав покінчити з ним. Міг і захистити його або віддати юрбі на розправу... Тож краще все ж бути беком-царем. Він і данину збирає від усіх підвладних народів, і суд править через своїх суддів, а їх у нього

сім — по два для іудеїв, мусульман і християн, один — для поганинів. Бек-цар вершить усіма справами держави і всіма долями підлеглих. І життя Ісхуди також в його руках.

Сьогодні він тархан, а завтра, як того захоче цар, Ісхуда змушений буде померти. Задушити сам себе шовковим зашморгом.

Цар Ханукка міцно возсідав на золотому кріслі. Ще під час усобиць, коли були вбиті нащадки Обадія — Єзекіїл і Мапассія — Ханукка придумав добру справу: наїняв для охорони своєї особи військо із мусульман-арсіїв. Це був невеличкий, але відважний народ, який жив біля Хорезму, та через чуму й часті війни переселився до Хозарії. Арсії становили головну силу армії царя Ханукки, яка складалася з дванадцяти тисяч ратників. Йому служили також орди диких печенігів, гузів, угрів, котрі в Хозарію прорвалися зі сходу.

За допомогою мусульманського війська, якому добре платив, цар розправився з непокірними хозарами-язичниками. Тоді в Хозарії підняли голову християни, яких наплодили ромейські провідники. І знову почалася колотнеча! Щоб покарати їх, цар-бек знищив усі церкви. Ось коли обізвалася Візантія і відібрала у хозар свої городи і всю Готську митрополію у Тавриді. Із Сугдеї вигнали хозарського намісника Юрія Тархана, а скоро там об'явився якийсь воевода Бравлин. У Херсонесі засів хитрий Петрона Каматіра. Фула — містечко під Сугдеєю — також відпала від Хозарії.

Тож з великою місією прибув сюди тархан Ісхуда. Має силою повернути ці землі і городи до Хозарії... А тут несподівано зачинились ворота.

Доведеться цю кам'яницю брати облогою.

Та облога несподівано затяглась. І не тільки через те, що стіни Сугдеї були неприступні. Несподівано на орду стала нападати якась слов'янська рать. Невідь-звідки вона і взялася тут! Або з неба, або з моря. Для хозар, як і для всіх степовиків, море було більш недоступне і незбагненне, ніж небо. Закуті в залізні шоломи й кольчуги слов'янські вої напали на орду з боку моря і від ступу. І найдошкульніше ратники сікли ординців мечами, коли ті піднімались на приступ стін.

Отож виходило, що не сугдейці відбивались од хозар, а хозари відбивались і від слов'янської дружини, і від сугдейців.

Облозі не було видно кінця. А це небезпечно. Тутеш-
не християнське населення тяглося до Візантії. В осели-
щах і городах таврідських люди ховали все від хозар-
ської орди, тікали в ліси, просили ромейських владців
захистити їх від неволі. Варто кинути іскру, щоб спалах-
нуло грандіозне повстання, як тоді, коли від Хозарії від-
пала ціла Готська митрополія.

Тархан Ісхуда почав лютитись. Замість того, щоб при-
боркати місцеве населення й змусити його стати на колі-
на, він викликає тут ворохбу. Гриз себе за своє без-
моцтво — та що вдієш?

Утишував своє шаленство. Говорив собі: набери, Ісхудо,
повні груди повітря і довго не дихай. Хай працює твій
мозок. Постав себе на місце твого ворога і подивись, чого
він жадає від тебе. Звісно — жадає твоєї ганьби... «Спраг-
лому дам даром із джерела води живої...» — навчає твій
бог. Тож остуди свою гарячу душу живою водою.

Думай, Ісхудо, думай. Для того і голова твоя на пле-
чах, а не на спиці...

І надумав: пошле він гінців до ближніх угорських орд,
що зараз вибралися до приморських степів. Попросить у
них допомоги і разом з ними візьме слов'янських ратни-
ків, як мишей у міху!..

Тисяцький Ольма держав раду із мужами смисленими:
облога затягувалась, сугдейцям треба більшої допомоги.
Вирішили: покликати сюди Турову дружину, що, мабуть,
уже дійшла до меж саркельської землі.

— Вадиме, бери собі невеличку дружину і йди борзо
до Тура. А ти, Бусле, будеш намість нього під моєю
рукою.

— Може, і я піду до Саркела... Раптом Славіну з
Оскольдом десь зустріну.

— Як зустрінемо — заберемо з собою, не журись, Бус-
ле, — кинув до нього Вадим. А сам подумав, що лукава
хозаринка Лупкinya не для того викрадала нащадка ки-
ївського князя, щоб тримати його на порубіжжі із сло-
в'янськими землями. Далєбі, заховали хозари його десь
у підземеллях Ітиля... Та Буслові не сказав нічого. Ще
раз повторив: — Не журися!..

Тиха зоряна ніч проковтнула маленький загін з Вади-
мом-вєводою. Довго чекали підмоги, але ні Вадима, ні
князя Тура не було. Тоді тисяцький зібрав усіх воїв і
сам повів їх до Саркела.

Не скоро збагнула Славіна, що боги знову прихили-
лись до неї. Бо знову вона опинилась в орді, серед отар
овець, стад корів, табунів коней. Серед людей, кочовиків,
які жили у вежах, на возах. А вежі були білі й чорні.
У білих жили можли люди — вони мали багато худоби
і багато челяді; вони ходили у походи і приносили з со-
бою шкіряні міхи усякого добра. У чорних вежах, бруд-
них, латамих, смердючих, жили пастухи, доярі, спровари,
об'їзники, кумисники, кушніри... У кожного з них у мпчці
лівого вуха дірочка. Такий звичай був у орді Бохана,
найпершого довіреного мужа і найближчого родича бека
Барджиля. Звичай цей принесли в Хозарію іудейські
раввіни, бо так павчав у древніх іудеїв позначати рабів
їхній бог, коли ще Мойсей виводив свій народ із єгипет-
ського полону.

Славіну також поставили до дерев'яного стовпа перед
вежами, притулили до нього її голову й проткнули ліве
вухо шилом. Відтоді і вона стала рабинею орди. Оскольда
чомусь не зачепили. Чому? Та в кого тут спитаєш? До-
вкола неї — такі ж нещасні й вимучені працюю, як і
вона. Серед чорного люду цієї орди було таке ж мовчан-
ня, як і в тій орді, що кочувала біля великої ріки. Сла-
віна й собі зацікавилась серед німих рабів.

Мовчки йшла до корів, доїла, цідила молоко, посила
до незгасних вогнищ, на яких варпли сыр.

Щоденна робота від зорі до зорі. І в спеку, і в морозі...
Репалися до крові завжди мокрі руки, розпухали пальці
й долоні; спина важко розгиналась... Роками сиділа коло
корів. Корови, дійки, тугі цівки молока. Ціву-ціву! Цярп-
цярп!.. Ото й усе життя...

Але — ні. Ондечки син її — Оскольд. Виріс уже. Бра-
вий з лиця, ловкий у руках. Гаяє вже корів до водоюю.
Удвох тільки й розмовляють. Він усе чисто знає про
дідів Соловія, Сваруна і Німаню. Про князя Тура також.
Спочатку все це видавалося йому казкою. А коли ви-
ріс — став замислюватись. Затвердлив його долоні — часто
бере тепер списа й прицільно метає у ягня чи теля, яке
пастухи обирали для обїду. Затвердів і погляд у його
темно-синіх очах. Славіна впізнавала у ньому молодого
князя Тура.

Його ростили тут як вільного кочовика, мабуть, з по-
шани до князя-батька.

Бохан, зять бека Барджиля, часто приводив сюди з
Хорезму тонконогих арабських скакунів і доручав їх
Оскольду. Оскольд найкраще умів доглядати за їхніми

гривами, пишними хвостами. Та хилився Оскольд не до господарів, а більше до ромейв-бранців, яких хозари час від часу приводили то з-під Херсонеса, то з-під Сугдеї. І вийшло так, що згодом став більше дослухатись до них, аніж до материних молитв.

Одного разу навіть завів балачку, пощо вона молиться поганським кумирам.

— Є на світі єдин бог — Ісус. Він і визволить нас звідси.

— Хто тобі таке сказав? — аж скрикнула в розпачі Славина.

Оскольд змовчав. Але вона й без того знала: від ромейв-бранців, від християн те все. Довго думала, кому ж більше молитися. І сказала собі: якщо син її вірить в Христа, хай буде так. А вона благатиме своїх богів — хтось та почує їхні щирі слова. Хтось же та визволить їх із хозарського полону! Інакше бути не може! Вона вірила, бо в душі її жило не убієнне жадання волі.

Оскольд виростав сильним і владним. Звик покрикувати на коней і до матері звертався владно. Раділа і сумувала Славина водночас: син виростав, але все більше чужів. Уже не просив її оповідати про Київ і про діда Соловія та діда Бусла.

Якось зиркнув спідлоба, запитав:

— У князя багато ще синів?

— Ти у нього один, Оскольде.

— То й визволить нас!.. — твердо говорив і знову йшов до своїх коней.

Збагнула: Оскольд чекає визволення. І сама стала його чекати з більшою жагою. А в серці ворушилась тривога. Не за себе — за сина. Опасливо стала роззиратись довкола. Натикалась на різні позирки, навіть хтиві. Чого б то людям треба від неї? Хіба вона не зістарилась за ці довгі роки полону?

Інколи заглядала у цебер із водою. На скронях світились золотисті кілечка кучерів, що вибивались з-під білої хусти. Шкіра на щоках бралась густою червінню. Синява очей вихлюпувалась з-під довгих вій. Обмацувала своє туге тіло. Розглядала тонкі ноги. Як доладно сиділи б на них червоні черевички!

Але то все були забавки, щоб якось не втратити пам'яті про своє минуле. І не забути про помсту, що має неодмінно прийти! Хіба, боги можуть простити всі її муки, ганьбу, осорому!? Тільки хто зна, коли то все буде? Може, по її смерті.

Отож, іди до своїх корів і не роззирайся, бо наткнешся на позирки отих рабів, що також інколи чують себе людьми.

Недавно знову прибуло кілька нових бранців. Слов'яни знову. Добрі мужі серед них є. Хоча б отой, що в нього рубець на щоці. Нишпорить очиськами довкола, кожного ніби пронизує поглядом, ніби мацає на твердість чи надійність. Ще не встигли йому проколоти вухо шплом — отож і думає про втечу...

Тут постійно хтось затіває втечу. Буває, й тікає. Але ординці ловлять тих бігунів. Пускають по слідах своїх вовкодавів — ті своїми лапищами з-під землі вигребуть нещасного.

Славина про втечу і не думала. Куди побіжить з дитям? Та й те: спіймають, не тільки язика вирвуть, а й око. Вона чекатиме милості від богів, до чорноти в очах працюватиме. Князь Тур приїде з дружиною і всіх визволить їх. Вірила в це. І більшого щастя не бажала в житті, як свою смертну годину зустріти на рідній землі.

Через те, коли синьоокий муж із рубцем на щоці підійшов до неї, не відсахнулась. Якась владна сила в його погляді змусила її на мить затриматись. І тієї миті було досить, щоб серце її зомліло. Він спитав:

— Давно, жоно, в цьому стійбищі?

— Давно-о-о... — зітхнула, тамуючи бентегу. І чомусь додала: — Тут і син мій виріс.

— Маєш сина? — скинувся цікавістю.

— Маю! — посміхнулась устами, а очі розтанули в ласкавіні. — Скалка... Оскольда.

— Оскольда!.. От де ви заховались. А ми з Буслем, вітцем твоїм, гадали, що живеш у царських хоробах кагана! — Вітер шарпонував його брудну, розідрану полотняну сорочку, розкуйовдив сиве волосся. Немилосердно шарпонулось і її серце. А думала, що воно давно вже від зневаги ординської і від печалі онімало. Ат ні, живе її серце! Несамовитою радістю обізвалось. Та так, що аж задихається, ось-ось упаде і помре від щастя. О-о, ні, це гріх помирати від щастя. Мить щастя інколи потрібніша людині, ніж роки ситості. Але яка безодня відчаю затягує людину в наступну мить, коли приходить усвідомлення минулості цього щастя.

Славино, Славино, радій, твої боги не забули тебе. Вони послали тобі вість від рідного отця.

— Де вітець мій? — крізь сльози прошепотіла. В усі очі дивилась в обличчя цього молодого, але вже зсивілого мужа, і воно здавалося їй найпрекраснішим у світі.

— Він лишився там, під Сурожем. А я... А ми... потрапили у сіті хозарські, яко в сілки... Ех!..

— Так звідси недалеко Сурож? А я не знала де ми. Степ і степ. Кажуть, недалеко від нас річка Бузан. А де — не відаю.

— Бузан — це Дон. Це ось недалечко. Ми йшли сюди на лодіях. До Саркела, це по-нашому Біла Вежа. Тут десь князь чекає на нас. Не дійшли... Ех!..

— Князь!.. — Який безмежний світ містився для неї в цьому слові! Не вмщувався в голові... Це той, хто знав її, не схотів взяти в жони, а тільки сина хотів забрати, мов теля у скотини безсловесної. Князь десь близько, прийшов сюди, щоб визволити їх... А може, тільки сина, вона ж лишиться в орді... І справді, чим бути робою на волі, краще бути робою в неволі. Вона не хоче ганьби... Уста її затремтіли. Схопила Вадима за руку. — Чуєш? Не кажи йому нічого про мене. Хай Оскольда визволяє...

— Але ж ти мати Оскольдова?

— Тихіше. Не говори голосно. Тут усі мовчать і все чують. Оскольда можуть убити...

Вадим огледівся. Справді, тут не треба довго стояти і розмовляти з цією бранкою. Нагнувся, підняв із землі якусь палицю, пішов до корів.

Була обідня пора. Корови стояли на тирлиці, мружили великі добрі очі, ніби знали щось важливе й хотіли заховати його в собі. Хльоскали себе хвостами, відганяли гедзів. Ремигали.

Славина підійшла до однієї з них, поставила їй під вим'я цеберку й заходилася доїти. Ціву-ціву!.. Цярп-цярп!.. Молоко текло з-під долонь. Тепле молоко, як її надії. Авжеж, людина мусить сподіватись на добро і йти на клич серця, мусить шукати й знаходити свою долю! Інакше боги відмовляться від неї.

Нові жадання зажеврили в її душі. Ні, тепер треба жити інакше...

Тихою ходою йшла до сироварів. Гуготіли під казанами вогнища — плавився сир. А за вогнищами — степ. Скільки разів бачила, взимку і влітку, а лиш тепер відчула його звабу. Вітер котив теплі хвилі по смарагдовому безмежжю тирси. Ласкаві, теплі трунки, настояні на

чебрецях і полинах, лоскотали піздрі, бентежили груди. Ще трохи, ще краплина снаги — і відірветься вона від землі, і полетить до рідних дібров і заплав. О Стрибоже, могутній сину Рода-отця! Носиш ти ріками й морями білокрилі лодії, що лебедями падають на зелені береги. Мчиш на них дружини полян-русичів, що як грізні орли палітають на стійбища кочовиків, розносиш дзвін мечів і бойовий рик баралищ! Пошли, Стрибоже, і до них визволителів, що ходять десь тут невідомими стежками...

Змахнула долонею сльози, що забрипили на пекучих повіках. І враз побачила: на обрії здіймався стовп куряви. В цю ж мить якийсь комонник паметом зірвався від стійбища і помчав у степ. Це ж той, що розмовляв з нею! За ним кинулась зграя вовкодавів, але скоро відстала. Невдоволені пси повернулись до стійбища...

Може, то дружина Турова?.. Де ж Оскольд? Хай-но біжить до свого табуна. Коні сіті зараз. Бистроногі... Хай син біжить назустріч своєму визволенню!

Славина покинула цебра, побігла до Оскольдового табуна. Знемагала від радісного передчуття, страху і від чекання, яке навалилось на неї усією важкістю не поразених невірних літ...

Бігла, падала. У грудях клетотів перемішаний з радістю відчай. Задихалась, мліла... і не могла й на мить спинитись у цьому шаленому нелюдському бігу до волі, до визволення... Не за себе раділа — за сина. Сьогодні він мав вирватися на волю. Вона ж тут молитиметься своїм добрим, віщим богам! Сину, сину! Ти дочекався своєї волі!..

ОГЛАВОК ШОСТИЙ

Пугі орла на небі

іта минали в невсипущих діяннях і через те — непомітно. Для вічних богів вони були тільки миттю, для живущих на землі — вічністю.

Одного дня князь Тур збагнув раптом, що за його плечима уже пролягло безкінечтя літ і що він спинився біля своєї межі, за якою уже не зможе нічого великого вдіяти. Усе, що міг звершити у своєму житті і на своєму місці, звершив. Усе, що мав у собі, вичерпав. Від того усвідомлення стало важче жити — думати, дихати, ходити. Якась глибока перевтома вселилась у все його ество.

І він збагнув, що зістарився. Як увесь доколшній світ, що лежав у безрушній осінній задумі. Нова цікавість проклонулась в його душі — дивився округ себе ніби з якоїсь незримої вершини, виважував содіяне і те, чого ще не встиг зробити. Те мав продовжити його син. Оскольд.

Тільки тепер поцінував належно свій найбільший здобуток у довгому, папруженому житті — те, що залишав правіло держави у надійних руках, у руках свого сина. Знав, що той дивився на світ його очима, думав його думами. Шкода було, що не ростив Оскольда у своєму домі. А може, то й на краще. Знав, почім глек лиха. Мав тверду руку, зіркий погляд і вперту вдачу. Оскольд залишається в оточенні його людей, мав разом із ними довершити його справи.

Перебирає старий князь у пам'яті оті давно знані обличчя своїх бояр, виважує їхнє сумління на нових терезах. Багато їх, радців зичливих, зібралось нині біля княжого столу — тисяцькі, воєводи, посадники, тіуни, биричі, стольники, чашники, постельничі, конюші, двірські, огнищани, гриді, купчини і градські мужі-билі. Є ще й інші — голови київських рукомесних братчин і кінців Подолу: гончарного, ковальського, кожухарського, рибальського, від зброярів, теслярів, здателів, човнярів, оратаїв, пастухів...

Що ж бачив тепер князь Тур? Передусім велике юрмище прислужників і прихильників князя-самовладця. Та не бачив серед них тих, хто міг служити істинно. Повно радців, а серед них жодного, хто чинив би по совісті. Кричать супроти лихоїмства і хабарів, а самі ж — лихоїмці і хабарники. Розігнати? Замінити новими? Але ці

вже мали оселища, землі, борти, бобрячі гони. Прийдуть нові, молодші, а вони ж із порожніми черевами і гострішими зубіями! Розшматують, розтягнуть землю!.. Погублять його справу. А він недосипав, недоїдав, не відсиджувався у своєму теремі, по краплині стягував до купи племена і землі русів-полян. Тих манив лагіддю, інших хоробрістю, ще інших — пільгами і златом-сріблом, а бувало, що й мечем...

Постала тепер земля полян-русів на Славуті-Дніпрі так високо, що всі її бачать. Славослови прозвали Тура каганом, великим царем. І то правда! Великим він став царем у своїй землі, яку зібрав до купи і звільнив од хозарської даннини. Данина та не стільки біднила полян, як принижувала їх. Тепер купецькі ватаги слов'янські вільно ходять по Дніперу до Болгарії Дунайської, до Ромеї, вільно торгують і по Дону-Бузану, вільно ходять знову за Джурджанське море.

Багатіють, можлиють двори бояр, купців і старших дружинників. Дивись, то там, то сям хтось мурує вже кам'яний терем із білого тесаного каменю або повалушу... Мають своїх опасителів. Але все мало! Прийдуть нові — ті жадають ще більшого...

Тур хапався за голову, коли згадував про сонмище своїх восхвалителів, що ліпили до нього такі імена, як можуть!.. владиця!.. каган!.. І то, щоб виканючити землі, посади, погости.

Були ж усі тихими, слухняними, заповзятими до походів і до застіль. На княжких пирах за дотепним словом в кишеню не лазили. Ото й навчились жити легко — за хвалебні глаголи! А він, довірливий Тур, усе думав, що вони невинні та наївні.

Не такі, ні. Усвідомив лише тепер, що сина свого недо-свідченого на їхні руки небезпечно залишати. Треба все ж згуртувати нових людей, смислених від тяжкостей долі, а не від корисливих жадань. Бо істинних мудреців творять незгоди житейські, спротив приниженням. Ситі ж мудрі тільки для себе, прагнуть лиш побільшувати ситість свою. Великого мужа ублажають догідливими словами і поряд із собою не потерплять безкорисливого мудреця.

Серед новоявців є такий Бусл — муж відважний і терплячий. Добре громив хозар при Білій Вежі. Без ока чоловік повернувся, Оскольда вибивав із полону. Іще серед них новгородець Братило, побратим того обшарпаного воєводи Вадима. Мовили, се Вадим і привів до

стійбища Бохана дружину Ольми, що кінно ішла тоді на з'єднання з Туровою раттю. Вадима того вже нема — загинув нібито доблесно під хозарським арканом.

Але то й добре, менше ворохолюбників у граді буде. Нині настали непевні часи у Києві княжому. Люди на торгових вищах все частіше свою возносливість стали піднімати, чинити сваволю. Жити стали можніше, після того, як погромили хозарські орди, то ще більшої волі забаглося.

На киянах тепер часто виблискують сріблясті й золотисті ошатні оловирі, алача, байберек; ваблять погляд багреці, багори, бархоти; яскравістю миготять ромейські хусти, пової, убруси із тонкої паволоки; на грудях у жінок червінню виграють корали; видзвонюють в руках срібні чаші, тарелі, світильники... Поряд із брашном, медами, хутрами у торгових рядах з'явилися блазнівні солодощі полуденних країн, лоскітливі пахощі, одяганки із прозорих золотистих паволок, напалки, стьожки, стрічки, гостроносі м'які бачмаги... Не згадати відразу усіх див. Тож на radoцях люд хмеліє більше, аніж від браги, стає зухвалішим, язика розв'язуються швидше. І оцей чорний, худий люд тепер погордливо кланяється князеві і його охоронцям.

Світ перевертається догори дном. Якось треба утишити ворохолюбний дух простолюду. Дати йому силу в руки — не можна. А ось Бусл і іже з ним, що від чорної кістки, від низів ідуть, сядуть поряд з його радцями і за мзду і за пошанівок, який воїстину заслужили своєю доблестю, допоможуть приборкати той свавільний непокірний дух простої чаді. Та ще коли довірити їм у руки свій караючий меч!.. За ту довіру служитимуть, яко вірні пси, берітимуть князеві добра, яко свої очі... Ще не зовсім вістарилась голова у мудрого князя Тура!

А якась лукава сила ворушилась в душі, дражнила: а-а, боїшся черні, боїшся її похвальби! То пощо ж ремствуєш на своїх думців? Терпи їх, сприймай такими, якими вони є, бо інакших у тебе нема. Та ти інакших і не потерпиш! Твоє самовладдя привчило тебе до лъсти і невибагливої лжі. Тож і маєш їх!

І ще одне сушило душу його: не міг пригорнути до Києва усіх сусідніх земель слов'янських племен. Он поряд вони, у верхів'ї Дніпра. Та й полочани, смольняни і дреговичі не вельми далеко. Якщо не пригорне їх до себе Київ, приберуть до своїх рук сусідні владці. А то, може, й варяги-находники. І будуть Києву мечем згори погрожувати. Говорив про те Оскольду — як не зробить

того, все життя він і нащадки його ворогуватимуть з тими сусідами — на смерть. Шкодував Тур, що занадто сил віддав Степу, хозарам, ромеям, а тут прогавив. Одначе ще можна й надолужити... Треба йти в похід. Та перед тим слід подбати, щоб у Києві запанував спокій.

Древній стіл Києвичів має стояти тут несхитно.

Спливла сірими снігами ще одна зима. Знову Дніпро бушує повинню. Знову гримлять на Почайні вози, до Києва прибувають лодії із полюддям... Вирують торги. І Тур намислив йти у похід на смольнян. Радився з Ольмою, з Буслем і Братилом.

Та раптом на Княжу гору увірвалась вихором лиха вість. Влетіла в гридницю разом із солоним морським вітром, запахами поту і риби. Все те приніс рибалка з далекого острова Березані Олій. Той самий Олій, який був сином вигнаного з Києва боярина Добрита і який допомагав дружині Ольми лагодити вітрила й лодії, набирати запасів брашна і риби, коли ті ходили на Сугдею.

Гонець з Дніпровського пониззя приніс тривогу, якою перейнялися тисяцький Ольма, боярин Радим, боярин Микульчич, боярин Бодець. Навіть Бусл витягнув з подиву свою суху довгу шию, від чого аж наче загострився його гачкуватий ніс і став ще вихрястішим острішок чуба над випуклим лобом. Білі і купчини, що сиділи на ослоні попід стіною гридниці, теж неспокійно зачовгали підшвами по мостинах. Не могли йняти віри тому, що чули: їхні набутки, їхні добра, що повезли до Царгорода київські купчини на чолі з відважним мужем Скоптієм, загинули! Купецькі лодії не дійшли навіть до болгарської землі, не досягли гирла Дунаю. Небезпека чигала на них уже на порогах, де печенізькі ординці влаштували їм пастку. Уже сорок родів печенізьких кочують на берегах Дніпра-Славути!.. Їх наслали сюди хозари. Купці-русичі ледве пробились крізь їх засади. На Березані відпочили, набрали припасів і вийшли в море. Як тільки допливли до першого рукава Дунаю — до Селіна, де град Кілія, їх оточили ромей. Побрали всі лодії з добрами, мечників і купчин повели в полон. Декотрих тут же продали печенігам у рабство.

Такого погрому ще не бувало! З давніх часів поляни-руси і всі слов'яни вільно плавали по Понту Евксинському, вільно торгували на болгарській землі — у Кілії, Каварні, Варні, Дичині, а затим ішли до Царгорода, ставали у гавані Суд і знову вільно торгували...

і колон, навезених сюди з усієї Еллади імператорами Східно-Римської імперії, яку потім назвали Візантією. Тут же, біля іподрому, непорушно стояв знаменитий обеліск Феодосія (його перетягли аж з Єгипту). Сусідила з ним доставлена сюди із Дельф самим Костянтином Великим бронзова Зміїна колона — туго переплелись в ній три зміїних тіла, вилитих із бронзи. У світанковій імлі ховались колонади Форуму, довкола яких засновник града поставив триумфальні арки і портики; білі колонади Базиліки Юстиніана, золочені бані і хрести святої Софії, церков святого Сергія і Вакха, Пантократора, Іоанна Студитського, святого Спаса на Хорі, що поблизу адріано-польських воріт...

Ще спали всі чотирнадцять округ міста, відпочиваючи од гомону, плачу, п'яного реготу, стогону, проклять і притишених та лукавих розмов. Могутній суперник старого Риму не спішив пробуджуватись.

Патріарх Фотій стояв при розчищеному вікні своєї ложниці. Звідси, з висоти його палацу, було добре видно, як над бухтою Золотий Ріг ледь тремтіла золотисто-рожева мда. По берегах бухти розкинулись великі й малі дома багаті частини града — набережної Фанар.

Ані подиху вітру. Ані шелесту, ні посвисту ще сонногоптаства. А він, Фотій, уже давно не спить. Отак уже два роки, відколи утвердився на патріаршому троні, на якому восідав ще Іоанн Златоуст. Різьблення із чорного дерева, інкрустований перламутром і перлами, з повковим балдахіном на двох стовпцях і шістьома двоглавими орлами, цей трон був Фотію катом. Дивина з усіх див земних — це влада. Доки не брав у руки патріарший жезл, доки виборював патріаршу митру, спав блаженно, яко праведник. У снах лише марив тією владою, вище якої не возноситься на землі навіть воля кесаря. Це було не просто марення, а жадоба, прагнення сягнути свого права по роду — вітець його був родичем патріарха Тарасія, міцно дотримувався законів православної віри, у ересі не впадав. За це невірні іконоборці у дні своїх перемог відібрали в нього і землі і палаци. До того ж брат Фотія — патрицій Сергій — був одружений з царівною Іривою, сестрою старої імператриці Феодори...

І ось Фотій у свої сорок літ дістався тієї найвищої влади в імперії! Поборов свого найлютішого суперника, влісного скопця Ігнатія, що просидів на патріаршому троні більше тридцяти років. Велика перемога Фотієва!

Не так легко було зіпхнути з тої вершини сина імпе-

ратора Михаїла Рангава, якого повалили і заточили в монастир ще при попередньому правителі — Леві Вірменінові. Свиріпий старець Ігнатій, всіма зненавиджений, гонитель мудрості й душитель муз, ніби висушив усе довкола себе, бо розпинав усі трепетні серця, що жили й творили для слави Візантії. Літераторів кидали в темниці, висміювали і гноїли в підземеллях; художникам було дозволено малювати тільки страдницькі обличчя апостолів, що своїм суворим пронизливим поглядом мали нагадувати скопця Ігнатія — інакше їх топтали в багнюку!.. Хроністи й історики мали єдине право: описувати лише чудотворні діяння й терплячість святих мучеників.

За тридцять літ панування Ігнатія та його прихильників-ігнатіан духовне життя імперії немовби завмерло. Там, де ступала його нога, де цюкнув його посох, де упала тінь від його кощавого тіла, — усе бралось іржею фарисейства, лжі, мсти і підступу.

Страшна постать Ігнатія всюди наводила мовчання. Але — тридцять літ владарювання! Він наче врісся в те чудотворне патріарше крісло. Його не могли зіпхнути ні всесильні змовники, ні заколотники. Бо й сам був істинним мучеником, істинним страдником.

Ще дитиною був оскоплений ворогами батькового дому, тридцять три роки просидів у монастирі. Досить часу, щоб пізнати людське добро і людське зло, виважити гріхи людські й поцінувати житейську мудрість, пізнати істинні путі державців і силу лукавців... І, певно, дуже багато зла пройшло крізь його душу і зробило ненависником усього світлого, усього, що тяглося до знань, що прагло пізнати стежку істини в душах чоловічеських. Бо та стежа, упевняв він, приводила до м'ятежу духа і відступництва від віри. Словесами уповав на бога, іменем же божим гнав спраглих, які шукали правди й мудрості, й освячував темниці, в яких конали добродесні й розсудливі, піднімав собі подібних гонителів розуму і кощунників...

Тяжкі гріхи обтяжували патріарха Ігнатія. Скільки він позакривав і погубив сход, книгозбірень, знищив тих, хто дбав про освіту, духовну велич Візантії. Але жила в ньому і якась іскра справедливості. Не випадково ж він гнівно повстав проти самого кесаря Варди, який в ім'я власного утвердження попросив його насильно пострігти в черниці свою рідну сестру — імператрицю Феодору!..

Знав Ігнатій і про Фотія, молодого строптивця, гвардійця імператорського дому, згодом — канцеляриста імператорського. Наперекір патріаршій волі він збирав у своєму домі книги, скликав друзів, набирав собі учнів. Про все вони судили, до всього докладали свої мірки і свій сміх...

Не один раз коцава рука патріарха погрозливо здіймала свій жезл в бік Фотієвого дому. Не раз челядники Фотія перехоплювали чорнорясих невідомців, коли ті пробували невідь і звідки проникнути до бібліотеки. О, те гніздо свавільного духу й думки все більше й більше приваблювало до себе грішні душі, спонукало їх до непослуху і м'ятежу. Фотієве оточення загописто возносило себе над латинянами, Римом і усім світом, зневажливо називало варварами тих, хто, як і Ігнатій, прихилився до Риму. Фотій не знав жодної іноземної мови, вважав себе істинним візантійцем і, як давні елліни, пікся лише за своє. Він і став духовним провідцем тих, хто виступав проти зазіхань Риму на зверхність над Візантією.

Над головою Фотія не раз гриміли прокляття Ігнатія і його лакуз. На нього вже чекали сирі підземелля Студитського монастиря, чернецтво якого стало довіреною гвардією Ігнатія. Фотій знав про все це, але не зрікся своєї стежі. І від нього не відступились його учні й прибічники. Костянтин із Солуні тінню ходив за ним — беріг від несподіваної напасти. Ночами товкся біля його ложниці, бесідував з новооберненим своїм чадом — витязем Бум, глумачив йому греко-слов'яно-свейськими словами, які знав, учення Христа. Той, опершись об свій меч і кліпаючи очима, слухав, доки не засинав. Тоді Костянтин ішов до слов'янина Местивоя... З ним можна було гомоніти всю ніч і водночас стерегти свого вчителя. Бачачи, як солунець од безсоння схуд і ослаб, Фотій став відпроваджувати його від себе. Тоді Буй біля ложниці свого господина поставив велетнів-мовчунів. Вони не були християнами, але чесно заробляли своє золото... Сікофанти Ігнатія нічого не могли довідатись про наміри Фотія.

Тепер патріарх Фотій може лише вдоволено посміхатись.

Світанкова зоря кинула золотисті пасмути на сизий морський простір; десь на обрії заграла рожево хвилі... Отак із воцарінням молодого імператора Михаїла Третього і в його життя увірвався небесний золотий про-

мінь. Прямо із мирян за кілька днів Фотія висвятили в єпископи, а 25 грудня 858 року він возсів на патріаршому троні... Ігнатія ж з трьома десятками прислужників насильно вивезли із Константинополя на безлюдний острів Теревінф.

Сонце нездоланно освяло виталище Фотія. Мов та перемога його над коцавим скопцем. Славословні хори й гімни потрясали склепіння святої Софії, несли у світи велич його духовної влади, що сягала далеко за межі Візантії. Від тої ваги тепер залежала слава не тільки його особиста, але і всієї ромейської імперії.

О, яка ти важна, патріарша митра! Який важкий жезл у його руках! Бо у них — влада над усім охрещеним і ще не охрещеним світом. Над його майбуттям!

Тепер тільки збагнув Фотій, що влада, коли вона справді володарює, а не користолюбствує, то смертельно важка річ, і не кожен може її нести на своїх плечах. Лише мужі, обрані долею. Але скільки марнославних користолюбних душ тягнеться до неї в усі часи! Та хіба для того, щоб утверджувати велич свого часу? Більше для того, щоб звеличити свою недолугість, а то ще й напхати власні кишені золотом! Ніби від того додасться їм розуму чи благородства. Не всім дано збагнути цінності життя: одні ганяються за ситістю живота, інші — за блиском тіари. І мало хто із владців зважає високо-мір'я й гординю, жене від себе лукаві слова, не кривить душею, а чесно дбає про своїх підвладних. Істинний володар володіє не золотом, не силою — володіє душами людей і їх помислами. Від того державне кермо в його руках несхитне. Істинний володар не дає сна очам своїм і дрімання веждам своїм — обдумує стежу для ноги своєї і путі для народів своїх...

Воістину, як мовить святе писання: набувай мудрість, набувай розум. Мудрість возвеличить тебе і прославить! Вона ж одягне на твою голову вінок вічної слави...

Фотію не треба було набувати при владі ні золота, ні титулів — мав того удосталь по роду. Фотій кладе свої труди і в безсонні ночі для ствердження й возвеличення мудрості, бо вважає себе достойним перемцем духовних надбань еллінів. Ось він і творить свою «Амфілохію» — думки й міркування про книги «Битія», «П'ятикнижжя», «Псалми», «Євангеліє». Це ніби його бесіди, суперечки із кизикським митрополитом Амфілохієм, до суперечки із кизикським митрополитом Амфілохієм, до суперечки із кизикським митрополитом Амфілохієм, до суперечки із кизикським митрополитом Амфілохієм, до суперечки із кизикським митрополитом Амфілохієм. Сюди Фотій нього ж він і звертається тут по імені. Сюди Фотій вписує свої диспути з приводу писань Іоанна Дамась-

кого, Феодорита, Кирила Олександрійського та інших отців церкви.

Але душа його не тут — душа приліпилась он до того рукопису, який назвав «Бібліотека» або «Миріобіблон». «Від плода уст своїх чоловік вкусить добро», — сказано в писанні. І він вкушає його на повну силу тут. Пише цю книгу на прохання брата свого Тарасія, вкладаючи в неї свої зачасні думки, погляди, судження про все прочитане — там б'ється його живе серце і думка. Там віє духом Ксенофонта, Платона, Арістотеля, Фукідіда, Павзанія, Полібія, Плутарха, Гіппократа!.. О мерзенний Ігнатію! Тобі не вдалося викоринити у візантійців любові до свого великого минулого, не вдалося зпичити пам'ять про свій рід. Бо без пам'яті про минуле — яка ж велич у сучасному? Без минулого — яка ж будучина?

Пророчими і святими були думи й діяння Фотія. Вони прорвались крізь криваву завісу лихоліть і возвеличували його батьківщину, коли вже не було її самої!..

Хтось важко біжить по мармурових сходах. Серце враз завмерло. Кроки навально ближчать... гупають поряд... Хто так рано?.. Фотій хапає в руки залізний жезл із золотим хрестом — державою — зверху, заносить над головою. Це ігнатіани!.. Хочуть вчинити над ним розправу! О, доле державців і мудреців. За блиском вашої величчї хто бачить постійну небезпеку вашого людського існування, на яке важить кожен задрісник і недолужець?

Але на порозі постає витязь Буй. Борода розкуйовджена, обличчя перекошене, короткий ніс із широкими ніздрями зжовтів.

— Біда... до града прийшла біда!

Фотій так затиснув у руці держално жезла, що аж збіліли пальці. Хто? Імператор? Помер? Як часто й несподівано гинуть у Константинополі імператори! Але Михайл кілька днів як вибрався із столиці із сорокати тисячним військом і пішов у Малу Азію — воювати арабів, цих одвічних нечестивих ворогів імперії. Їхні спільники — павликіани — зачались у Константинополі і лише чекають приходу клятих сарацинів!..

— Що з імператором? — тихо скрикнув Фотій. Від його обличчя враз відпливло тепло.

— Якись варвари йдуть на Константинополь!.. Їх — тьма. — Останні слова Буй майже прошепотів.

— Варвари? — здивувався Фотій. — Звідки? Які варвари? — А пам'ять блискавично все розставляє по місцях. Михайл з військом у Малій Азії. Увесь флот пішов на

острів Крит воювати піратів. Хто ж захищатиме столицю?

Імператор сказав йому: «Залишаю тебе, отець, і патріархія Никиту Орифу для захисту столиці. Гадаю, що все буде спокійно. Навколо нас усі вороги утишені. І в столиці народ замирений зараз — ситий і при ділі». Справді-бо, не видно ніде ніяких ворогів. І все ж — прийшли якись варвари!..

— Де Никита Орифа?

— Чекає на тебе у святій Софії. Звідти гінця прислав.

Фотій кинувся швидко вдягатись. Руки його тряслись, він метушився, не міг знайти ряс, пояса. Буй допоміг йому знайти сакос, омофор, зверху накинути епітрахиль. Тремтячими руками Фотій посадив на густе чорне волосся митру, узяв жезл і широким кроком рішуче ступив до порога.

Буй одним стрибом догнав його і схопив за плече. Фотій від несподіванки різко повернувся і жезлом, як списом, вдарив у груди Буя. Та під шовковою тунікою витязя була металева кольчуга. Буй тільки задоволено реготнув, але, побачивши, що Фотієве обличчя потьмарилося, збагнув: той сприймає його за ворога.

— Та ні!.. Ось! — рукою показав Фотієві на ноги. Вони були босі. Патріарх у золотій митрі, із золотим хрестом на жезлі, у золотистих одяганках, але босий!..

Кликати постельничого, щоб допоміг одягти багрянцеві, із м'якого габелку, взувачки, не було вже часу, і патріарх так блискавично швидко сам натягнув обуці на ноги, що Буй тільки очі розкрив ширше — наступник бога на землі, виявляється, уміє хутко споряджатись — не гірше бувалого воя з його ватаги!..

Никита Орифа нетерпляче очікував Фотія біля дверей святої Софії. Поверх червоної шовкової туніки на ньому плащ-хламида із сріблито-білого шовку. Як і всі візантійці того часу, уже носив ногавки, заправляючи їх у широкі розтруби чобіт. Хоча ті ногавки — чисто варварська одяганка, але добре прижилася у ромей. На голові у Никити — важкий шолом, оздоблений на чолі куткою з металу лавровою віткою. З маківки шолома стирчав жмут цупкої волосіні з кінського хвоста. Особливої воїнності патріарху надавав меч, що висів при поясі. Отже, тривога була великою. Орифа навіть не привітався з патріархом, відразу кинувся з новиною.

— Варвари обступили столицю!

— Які варвари? Звідки вони? — допитувався Фотій.
— Ніби упали з неба... — розвів руками патрикій.
— Господи, прости його, грішного! Пощо хулиш небеса?

— Та ні, звичайно ж, не з неба, отче, — поправився Никифор, згадавши, що небеса підвладні тільки богам і патріархові, а йому належить стерегти сушу і море. — Гадаю, з моря прийшли. Варта бачила величезну кількість вітрильників на березі Золотого Рогу. З них виходять на сушу натовпи озброєних воїв — у шоломах, кольчугах, зі списами й щитами черленими. Ідуть вусаті й безвусі... Босі і в шкіряних або плетених з вірвовок обушсах. Схоже, поляни-руси це. Одні йдуть від Золотого Рогу, інші — від фортеці Ієрон. — Великі очі патрикія, горіхового відтінку, насторожено дивились в обличчя Фотія. Муж хоробрий і доблесний, Орифа в цю мить був розгублений. Це погано. Коли в душу вояначальника продирається страх, він губить в ньому керманича. Бо для керманича упевненість в собі рівнозначна перемозі.

— Поляни-руси? — патріарх здивовано підняв до лоба смолянисті шорсткі брови. — Руси! Скільки ж їх?

— Не злічити!.. Натовпи... Юрмища... Усі в білому одязі... — здригнулися тверді уста Никити. — Варта мовить: із кожної лодії вискакує по півсотні, а то й по сто ратних мужів. І в шереху не лаптуються, а йдуть хто як хоче, але в одному напрямку: до стін Константинополіса... А лодій, мовлять, дві тисячі, не менше. Вони вже спустошили все побережжя, усі монастирі й селища... Кажуть, що добралися до острова Теревінфа...

— До Ігнатія!... — спалахнув Фотій. І осікся: випадково вони туди ходили чи, може, їх туди хтось покликав? Щоб клятого скопця визволити із заточення... Патрикій Никита Орифа зрозумів, чому замовк Фотій, адже був не лише добрим адміралом і вояначальником, але й мудрим візантійцем — давно пристав до партії Фотія і Михаїла і так само не хотів повернення старого ідола.

— Ні, ці варвари не заради Ігнатія прийшли. Вони лише вбили двадцять двох його прислужників — ченців із Студитського монастиря...

— Але ж він може втекти звідти...

— Може, — погодився патрикій. Сніп цупкого кіньського волосся на шоломі розсипався віялом.

Фотій стукнув своїм жезлом, блиснувши золотим хрестом-державою. Грізно насупились його важкі чорні бро-

ви. Треба будь-що відкинути варварів, знищити, розчавити. Але — чим?

— Патрикію, які маємо сили? На що можемо поклатися?

Никита Орифа, який прославив своє ім'я у багатьох війнах із печестивими арабами, розвів руками.

— Можна сподіватись тільки на стіни Константинополіса... І на швидке повернення Михаїла із військом...

Так, могутні мури оперізували Константинополь. Їх муровано, коли перший імператор, який став християнином, заснував тут столицю. Щоправда, землетруси руйнували ті стіни, але на їхньому місці наступні імператори зводили все нові й нові. Від самого Золотого Рогу до Мармурового моря — майже на сім тисяч метрів — тягнеться подвійна стіна Феодосія і стіна, яку збудував префект Кір-Костянтин. Ця подвійна стіна закривала столицю з північного заходу і західної сторони. Імператор Гераклій у VII столітті і Лев Вірменин у IX столітті поставили стіни ще довкола Влахерна, щоб обергти палац імператора і храм Богородиці при ньому від нападів варварів. Мури Константинополіса бачили навали аварів, персів, болгар, арабів... Упродовж тисячоліття двадцять дев'ять разів брали його облогою і вісім разів він потрапляв до рук ворогів.

Тепер ось слов'яни спинилися перед стінами Константинополя. Звідки прикотилася ця біла гроза? Які вони войовники, сії поляни-руси?

Фотій знав, що на жодне запитання патрикій Никита відповісти не здатний, бо й сам шукав на них відповіді. Але зараз не до пошуків. Зараз потрібно думати, де взяти сил, щоб утриматись. Взяти було ніде. Імператор аж на Чорній річці — треба туди гнати гінців. Доки прийде з військом, мине багато часу...

Патріарх, постукуючи жезлом об мармурові плити, рушив до амвону Софії. Упав на коліна перед іконою богоматері. Тьмяно висвічувались у ранковому світінні сонця царські врата.

Лики святих апостолів дивилися на нього строгими, настороженими очима, немовби запитували: «І ти покинеш нас напризволяще?» — «А що маю робити? Що?! Де взяти сили?» — «У слові сила. У твоєму слові, яке тобі дав господин наш небесний». — «А що слово без меча?» — розпачливо впрошала душа патріарха; він возніс над головою жезл, ніби хотів убезпечити себе від сумнівів. Від цих гріховних запитань, ввижалось йому, ворухилось

на голові волосся під митрою, сивіли скроні... Але апостоли застерезливо підносили вказівний палець і суворо дивилися йому в душу: «Якщо не віриш у силу слова — пощо узявся за цей жезл? У слові — мудрість, у слові — натхнення для суцх на землі. Тільки зумій видобути його із дна душі своєї, із самого дна! І напої ним, цим словом своїм, душі спраглих, переляканих, розгублених. Укріпи їх у вірі своїй — і вони стануть твоїм непорушним захистом. Он дивися, скільки городян суне до храму. До всіх церков святих! Вони ідуть, Фотію, до тебе, і ти відповідаєш перед богом за них і їхні життя! За всі храми і святині. За всі велможні роди і за свій знатний рід. Бо тільки тобі дана найсильніша на землі зброя — слово! Встань же, озирнися! Вони упали ниць і чекають твого Слова!..»

Фотій припав гарячим чолом до холодного сірого мармуру підлоги. Якесь шаленство колихнуло його душу. Віра повнила серце, хлюпала через вінця, щоб перелитись у тих, хто сумнівався, губився, хитався і чекав од нього сили й певності. Он вони — шурхотять за спиною, важко дихають. Храм запрудили ущерт.

І тоді Фотій став на рівні ноги, озирнувся. Довкола мерехтіли вогники свіч — він бачив їх ніби крізь якусь імлу. Довкола тьмяніли обличчя — люди стояли щільно один біля одного й дивилися очікувально на нього... На його блискучі розширені чорні очі, з яких скрапували сльози. На великі краплини поту, що скочувались з його чола, з його вилиць...

— Чада!.. — Голос патріарха захрип. Добувався з грудей важко, наче проривався крізь кам'яні брили. — Чада мої!.. Чорна хмара нависла над вічним градом нашим. Це — гнів божий і удар його десниці нестримної! Чим согрішили ми, о боже, супроти тебе? Чим заслужили цю тяжку кару? Навіщо наслав на нас цю страшну полунощну грозу? Які темні пристрасті кресонули над нами цю всеспоеляючу блискавицю? Маємо знати ворога, від якого мусимо боронитись. Народ сей вийшов із країни полуночної, посунав на нашу землю, як на другий Іерусалим! Слов'янські племена, що розселились на півсвіту, піднялись від краю і до краю, спрямували проти нас свій спис і свій меч! Голос їх шумить за стінами города, як величезне море!..

Уже нічого не бачив Фотій, окрім того лютого білопінного моря, яке метало в його серце списи, стріли, мечі, сулиці — удари їх об кам'яні стіни уже відлунювали у

вухах. Чув уже войовничі вигуки русів, які вже закидали на неприступні стіни Царгорода свої вірвовки і гахкали у ворота колодами...

— О боже милосердний, — благав Фотій, — творче неба та землі, ти — джерело усякого добра, краси й сили! Ясно покажи, що град міцніє твєю силою. Скільки вже городів і скільки душ взято цими варварами у неволю — воззови їх, викупи, о всемогутній! Даруй нам мир міцний і мир скорий!

Патрикій Никита Орифа розправив плечі: мир! Тільки мир порятує Константинополь. Когось треба зараз же послати до тих варварів, що вже видираються на стіни.

— Ці дикі варвари достойні бути лише нашими рабами, а вони вдираються у наш дім. Їх залізні руки тягнуться до нашого горла, до нашого багатства! Захистити себе можете тільки ви самі! Ніхто нам не допоможе, окрім нас самих!.. Бог наш хай перебуде з нами!

— На стіни!.. На стіни!.. — гукнув Никита Орифа. А сам подумав, що ці городяни, які ніколи не воювали, недовго витримають на тих стінах. Потрібен мир.

При виході з храму стояла невеличка Фотієва дружина на чолі з Буєм. Патрикій спинився: ось хто може допомогти Константинополю! Буй і його люди. Вони єдині, хто спокійно сприймає це нашестя. Їм і йти у табір варварів. Він поманив пальцем Буя.

— Візьми собі вірних людей і йди у стан обложників. Спитай, чого жадають. І скажи, що город дасть викуп золотом. Багато золота. Хай ідуть собі назад.

— Скажу, — хитнув головою Буй. І, окинувши оком своїх воїв-осторожників, додав: — Візьму з собою Местивоя. Він довго жив у полях, у Києві, знає їхні звичаї й покони. І ще когось...

— Бог на поміч, — патрикій полегшено зітхнув. Яких тільки волочайників і заброд немає у їхньому священному городі! Норманни, свей, бодричі-слов'яни. Зараз від них залежатиме доля Константинополя...

Фотій не сів — упав знеможено у крісло. Де ж зараз імператор із військом? Коли він зможе прийти? І чи доможуться послати єпарха Никити Орифи хоча б на якийсь мир. Хоча б перемир'я! Ганьба... Ганьба асвить його голову завчасно, якщо ці варвари видеруться на стіни столиці. Краще було б послати до них Костянтина-бібліотекаря, ніж тих Бувих варварів. З ними, бач, ті руси-поляни не захотіли мати справи.

Але Костянтин давно кудись зник. Ніхто в домі не відає куди. Певно, заховався у якомусь монастирі, як тоді, коли відмовився від шлюбу із чарівною квіткою Константинополіса — Єленою Орифою. Ледве живого знайшли його в монастирі Господа Вседержителя. Щоправда, оклигав, став працювати у школі, дістав чин філософа. Тепер же зник ізнову. Може, у Студитській обителі? Там, казали, велика бібліотека в підземеллях. Але то гадюче гніздо, там не потерплять духу фотініанина! Мабуть, пішов до брата свого старшого, який у монастирі на Олімпі недавно постригся у ченці. Може, туди послати гінців?

Щосили закалатав у дзвоник. Збоку, ніби з-під землі, постав служник, схилився у шанобі перед патріархом.

— Чадо, зберись хутко в дорогу. На Олімп. Розшукай Костянтина-філософа і його брата Мефодія. — Служник нижче нахилив голову у поклоні.

В цю мить у соборі загучали чийсь тверді поспішливі кроки. Вони наближались до амвона. Фотій підхопився на ноги. Не розумів чому, але вибіг за царські ворота. Перед ним, як у казці, стояло двоє чорноризців — Костянтин-філософ і його старший брат Федір, що після постригу носив ім'я Мефодій...

Ні витязь Буй, ні бодрич Местивой не могли умовити русів-полян пропустити їх до князя. Вовода Ольма, вовода Бусл, вовода Братило лише піднімали свої бунчуки — і на цей поклик їхні незчисленні вої виставляли вперед свої черлені щити і йшли на неприступні стіни Цареграда. Добиралися до стін, піднімалися на вірвочках вгору — і списами й сулицями, чи мечами двосічними діставали оборонців града. На них тоді летіло каміння, лилась кипляча смола, сипались стріли, метався вогонь у горщиках і глеках. Поляни-руси відкочувались назад, ставали до воріт і гатили в них колодами. Скоро почали розбирати стіну навколо Влахарна. Коли вже ніби угомнилися, у місті зникла прісна вода. Багатотисячний град почав знемагати від спраги. Від безхліб'я. Від безнадії.

Буй і Местивой передали цареградцям:
— Воводи русів домагаються, щоб з ними говорив імператор, а не ми.

— Але ж ще немає імператора! — розпачливо кричав Фотій і стукав жезлом об мармурову підлогу святої Софії. Він тепер і не виходив звідси.

Патрикій Никита Орифа спокійно доповідав патріархові:

— Вони пограбували все побережжя. Скоро піднімуть на свої мечі і Константинополіс. Вони скоро розберуть стіну навколо Влахарна...

— Навколо Влахарна? — стрепенувся Фотій. — Там же найбільша святиня православної християнської церкви!.. Риза святої богородиці. І рака із срібла й золота...

— Вони їх скоро заберуть, — з епічним спокоєм віщував Орифа. Очі його злипались від безсонних ночей і від жахливої червеної спеки й задухи, що гнітила Константинополіс того літа, 860-го від народження Христа.

— А де Костянтин-філософ із братом? Пішли до русів?

— Пішли. Учора повинні були повернутись.

Ні вчора, ні сьогодні їх не було. Не було їх і на другий та на третій день. На четвертий прибіг гонець: вождь русів-полян жадає розмовляти лише з імператором.

І тоді патріарх Фотій зібрав усіх єпископів і священників цареградських храмів. Вирішили вночі рятувати дорогі скарби Влахарнської церкви, де відбувалися найурочистіші церковні відправи й моління імператорів та патріархів як у найсвятіші, так і в найтрагічніші для імперії дні.

У Влахарнському храмі молитва розпочалась увечері. Під піснеспіви хорів зацюкали удари сокир об раку — в ній лежала не одне століття багрецева риза богоматері. Ось її витягли, розгорнули, показали присутнім — молільники упали ниць і вознесли руки вгору:

— Матір божа, захисти нас! Пошли нашій землі мир...

Патріарх Фотій обережно взяв у руки розпростерту ризу, виніс її з храму і попрямував до берега моря. Натовп молільників ринув за ним. Ось Фотій умочив край ризи у воду: молитва про спасіння летіла до небес... Молитва про мир — не про відомщення... Мстити не було кому і не було чим. Імператора не було. Та коли б він і повернувся зі свого походу, то увійти в столицю не зміг би: вона була в щільному кільці облоги.

Скарби Влахарнського храму врочиство понесли до центру Константинополя — до святої Софії. Останні кроки процесії затихли, коли над морем зайнявся новий світанок. Настав сьомий день облоги.

Патріарх Фотій зняв з голови важкий вінець, обережно поклав на столик, за царськими воротами поставив свій жезл. Важко бухало в скронях. Хотів напиться води, але її тепер у місті не було. Тіло налилось млістю. Мабуть,

бог послав для нього — саме для нього! — це пеймовірне випробування. Як послав його Аврааму, сказавши: «Візьми сина твого єдиного, якого ти любиш... і принеси його в жертву...» Він же, патріарх Фотій, чув себе зараз так, ніби лежав розпластавшись на купі дров, які ось-ось спалахнуть всепожираючим вогнем. Ні, на купі списів слов'янських, які розітнули його тіло, його мозок, його владу, його державу!..

У храмі тиша. Сановиті молільники і простолюдни давно покинули його одного у цьому храмі. Чи, може, він сам заховався від них за золотими воротами амвона. Все одно... Треба вже дочекатись ранку. Брати-солунці Костянтин і Мефодій мають хоч сьогодні принести якусь звістку.

Фотієва голова обважніла. Він схилився на долоні, але сон не брав його. Терзали роздуми. Як трапилось, що якийсь далекий невідомий народ, хоча й чисельний, заніс над їхніми головами свій меч? Це божий меч? Божа кара їм усім за гріхи непростимі, за неувагу і зневагу до народів великих і малих, відомих і маловідомих.

Слов'яни — найбільший народ, який давно вже не дає супокою імперії. Балканські слов'яни, що тепер стали називатися болгарами, уже кілька століть хитають трон константинопольських кесарів. Їхні сородичі — дніпровські слов'яни — постійно чинять набіги на городи Поптського побережжя, на Джурджанське море, Азов, Подунав'я... Ось уже стільки літ, як слов'янин Бравлин із північного Новгороду відбив у них колишній град Сугдею й урядує там свавільно. Щоправда, зараз його хочуть відвоювати хозари... Дружини русів-полян ходили і до Корсуня, до Амастриди...

Імперія давно мусила б повернути до них свої очі. Спрямувати на них інші народи, перетворити своїм золотом сусідів слов'янських у добрих ворогів слов'ян. Поблизу русів дніпровських володіння Хозарії, давньої і вірної спільниці ромеїв. Внутрішні чвари і війни на час відвернули увагу кесарів від неї — та й там було неспокойно. Союзницьких двох владичиць-держав розірвалася. І незчулися, як у Хозарії серед знаті закоринилось іудейство. А могло ж бути і християнство! Візантійські місіонери там зробили вже чимало, зібрали багато своїх віруючих, добре потіснили магометан. Та ба! Іудейство встигло витіснити і тих, і других. Приходили ж посли від саркельського володаря бека Барджиля, просили захистити християн. І треба було б негайно їх за-

хистити! Кагана і царя-бека потрібно будь-що повернути до дружби з ромейською імперією. Тоді їхніми мечами можна найліпше тримати войовничих русів-полян на прив'язі біля їхніх оселищ. А ще потрібно вгамувати сих варварів новою вірою. Се буде міцний ланцюг... І треба все це робити негайно ж...

Ніби якась тінь війнула попід стінами іконостаса. Фотій розплющив очі. Тріпотіли племінці свіч. Може, то дух божий витав у храмі й добирався до нього.

— Отче... — зашепотів хтось поруч. — Се я... Не лякайся!..

На Фотія пронизливо дивилися великі страдницькі очі апостола Павла. Його довга сіра туніка торкалась щиколоток. Права рука раптом піднялась над ним і замерла...

— Ісусе Христе... — сахнувся патріарх.

— Се я, Михаїл...

Постать апостола Павла ворухнулась, відділилась від іконостаса, стукнула дерев'яними сандаліями об мармурове підмостя, гаряче дихнула в його обличчя.

Перед Фотієм стояв молодий муж. Полотняна сіра туніка його була притиснута до чересел тонким ремінцем, великі грубі чоботиська випускали з широких халяв сірі полотняні ногавки. Хвилясте темне волосся підстрижене до вух, як у простого ремісника. Але очі, обличчя... Це був таки імператор Михаїл!.. З його одягу скапували додолю брудні краплини багнуки. Він втомлено прошепотів:

— Ледве пробралися у град.

— Як же вдалося?

— По руслу струмка Авхос. Там, де є у стіні отвір для води. От через той отвір... Ми удвох з Василієм Македонянином... А тут що? — Михаїл був молодий, дебелий в плечах, з відважним, як у лева, серцем, з довірливою, як у безкрилого пташеняти, душею. Позад нього чинів тінню імператорський конюший — Василій Македонянин. Муж дивної чоловічої краси тіла й обличчя, могутньої сили в широких плечах і, як виявилось трохи згодом, неабиякого практичного розуму.

Цей простолудин з-під Адріанополя, який виріс у рабстві у болгар, поки що тільки догідливо хилив голову перед своїм царственным другом і господином, до всіх придивлявся мовчки, щоби потім єдиним жестом руки зняти з голови довірливого і добросердного Михаїла імператорський вінець...

— Біда, Михаїле.

— Знаю.

— А де військо?

— Воно повертає сюди. Через тиждень буде тут. Вистіймо? — Михайл переминався з ноги на ногу. Тільки тоді Фотій побачив, що імператор топчеться в калюжі.

— Без помочі божої не вистіймо!

Патріарх зсунувся із крісла, став на коліна, ударив чолом об підлогу. Михайл і собі поспішив стати поряд з ним. Василій Македонянин притулився спиною до стіни й прикрив повіки. Кожен молився по-своєму і про своє до єдиного бога...

А ранкове сонце якось несподівано золотими снопами променів пронизало сутінки під склепінням храму. Через усі сорок вікон, що опоясували центральне сферичне склепіння, ринуло сяєво дня. Воно висвітило двох'ярусну колонаду галереї з південної сторони, заграло блискітками на мозаїках, на золотих обкладах ікон, царських воріт... Сліпучо спалахнув усередині воістину божественної краси цей найвеличніший у світі храм.

Простір його поступово виповнювався людом. Ставало тісніше, шурхітливіше. Градяни вже знали, що із стану русів ішли брати-солунці, Фотієві посли — Костянтин-Філософ, отой, що відмовився від Єлени — дочки єпарха Орифи, і його старший брат, чернець із Олімпу — Мефодій.

Скоро обидва ступили на мармурові плити храму. Молільники, що очікували послів, розступились, утворюючи їм прохід до амвона. Забачивши братів, Фотій першим подався їм назустріч. По очах Костянтина, по його обличчю здогадався, що вони прийшли з перемогою!

— Отче! — тихо сказав Костянтин. — Вони підуть. Дай їм усе, що вони взяли. І дай іще, що можеш.

— Хай беруть!.. Хай беруть і швидше йдуть. Слава Ісусу!

— Віддай їхніх купців, яких взяли із Скоптієм біля Дунаю.

— Це тих, що продали печенігам? Шліть гінця до печеніжників, заберіть Скоптія і всіх бранців. Доправте до Києва... — Фотій гнівно глипав на Никиту Орифу — пощо було громити цих торгових людей? Не великий хосен був від того погрому, а яку біду накликали на імперію! Скільки коштувало голів! І яких скарбів!..

— Іще вони хочуть укласти з імператором ряд. Про мир і любов.

— Хай присилають своїх послів для того,

— Ми їм так і сказали: присплайте свою сольбу: ваші мужи дістануть багаті дари шовковими одяганками, золотом і сріблом. І тоді з ними говоритиме імператор. По закону ромейському і християнському... — переказував подробиці Костянтин.

— Їхній князь сказав: давайте спочатку викуп, а потім пришлемо послів, — уточнив Мефодій і подивився на мовчазного імператора, упізнавав і не упізнавав його.

— Викуп даємо! — заметушився Фотій і радісно глянув на Михайла. Той щасливо усміхався, зітер тильним боком долоні піт на чолі й полегшено зітхнув. Не тільки Мефодій, але й городяни, які їх обступили, не могли здогадатись, що сей молодик в простому одязі був їхній вінценосець. Лише згодом хроніст Симеон Логофет і хартофілакс Георгій напишуть про те, як імператор Михайл Третій, переодягшись у звичайне вбрання, пробрався до святої Софії і лежав долілиць на кам'яних плитах храму, разом із Фотієм благаючи у богородиці заступництва...

— Патрікію! Шукай своїх людей. Хай ідуть до храму — будемо брати золото, паволоки, брачину, перли... Будемо готувати викуп!.. Радуйся! Радуйся, богоматір наша, що відкинулись мучителі од града священного! І ви, чада мої, радуйтеся і несіть сюди своє золото й срібло...

Радість клекотала у грудях патріарха. Ударили переливчасто дзвони на дзвіниці. Вони рознесли по городу радісну вість — закінчувалась страшна седмиця облоги!

— Чада мої!.. Поклонімося богоматері, нашій заступниці, яка своєю ризою священною закрила наш град від супостата. Сей удар був для нас блискавкою, карою з неба! Народ, який ми вважали немічним і далеким, так несподівано грізно навис над нашою землею, ніби морська буря... Життя наше могло згинуть разом із заходом сонця. Але ми відмолили гріхи наші у заступниці — богоматері. Радуйтеся, чада мої!

— Отче! — запально вигукнув до Фотія Мефодій, що стояв біля нього. — Вони ще стоять під стінами. Їхній князь, веле гордий Оскольд, прибив свій черлений щит до воріт града. Він чекає імператора...

В чутильній тиші храму ці слова прозвучали як грізна осторога. Черлений руський щит прибитий на воротах Царгорода! Слов'янський щит... Він завжди буде страшним для тебе, горда Візантіє, бо захищатиме себе від твого меча! Від твого лукавого підступу!

Руські вітрильники повільно пливли уздовж північного берега Понта — моря, «іже сливет Руське». Навантажені добрами, обтяжені визволеними рабами, вони тепер не поспішали. Приставали до берегів Варни, Константії, інших міст на землі болгарських слов'ян. Розпродували набутки, міняли на борошно і прісну воду. Князь Оскольд і його воеводи не поспішали вертати у свою землю. Про щось тихо перемовлялись.

Оскольд відчував себе щасливим. Його щит залишився на воротах Царгорода, тож невдовзі й повертатись сюди доведеться! Сміялися його темно-сині очі під тонкими чорними бровами. Впевненістю й гордістю виповнилося усе ество. В похід ішов юнаком, а повертався мужем у славі. Останні послы Фотія, брати-слов'яни, відразу ж збагнули, хто верховодить серед русів-поляни, і весь час зверталися до нього. Спочатку по-слов'янськи, а потім говорили з ним по-ромейськи. Виявляється, Оскольд не забув науки своїх задругів по полону.

Про рядницю домовились не скоро. З рядницею не поспішав, а щодо облоги, то розумів — затягувати її далі небезпечно: прийде військо Михаїла з Малої Азії, повернеться флот із Криту, спробуй з ними вступати в бій! Та й послы-слов'яни ж сказали: тільки зараз він має зручний час забрати з собою все, що вони мають, і взяти все, що можуть йому дати городяни як викуп. І з усім цим спокійно прибути у свою землю.

Коли Оскольд подякував посла за слушну пораду, молодший із ромеїв палко вигукнув:

— Слава Ісусу Христу, що просвітив душу твою, княже!

— Якщо ваш бог такий справедливий і добрий до всіх народів, — сказав Оскольд, — чому ж ви не дасте його мудрості і його благодаті своєму — слов'янському — народу? Адже ви — слов'яни. А печетесь за ромеїв. Дивні ви люди!

Послы-брати винувато презирнулись. Оцей юний князь слов'янський несподівано змусив їх відкрити їхні найпотемніші наміри. Вони ще ніколи про них нікому не говорили. Але перед його одверто глузливым поглядом змовчати не могли, як перед своєю совістю.

— Ми се і робимо нині, княже! — довірливо ромейським словом відповів Оскольду старший посол. І озирнувся — чи ніхто не розумів його слів. Заспокоївшись, додав: — Ось він, мій брат менший. Костянтин-філософ, зараз складає азбуку для слов'янського письма. Замість

черт і паризів — щоб були знаки на кожен звук, як у ромеїв. Християнське вчення уже пішло у слов'янські народи. Тепер прийде туди і мудрість священних писань.

— Які ж слов'яни взяли вчення це? — здивувався Оскольд.

— Болгарський цар Борис-Радівой, онук великого Крума, і його бояри визнали силу єдиного творця неба і землі. Тепер він жадає, щоб увесь люд болгарський прийняв благодать господню і християнську віру. І сіє буде! — впевнено сказав Мефодій.

— А чи матиме щось від цього народ? — засумнівався Оскольд і знову глузливо вигнув свої тверді уста. — І що матиме володар?

— Матиме, княже, віру в єдиного всемогутнього владика. Віра вижене сумніви з душі авдонома і приведе до вічної слави по смерті! Упокорить непокірних душею за життя, — палко заговорив Костянтин-філософ, блискаючи голубими очима. — Ми тобі обіцяємо, княже, багати не лише кесаря, але й бога, аби він тобі освітив душу істиною й подарував найбільший скарб людський — мудрість. Тобі і твоєму великому народові! — він обвів рукою довкола себе.

А тут, скільки оком сягнеш — стояли, сиділи, лежали біля вогнищ славні вої цього гордого слов'янського князя. І солунські брати раділи: вперше в житті бачили таку могутню слов'янську рать! Таку незбориму силу, до якої й самі були причетні: слов'яни ж бо!

— Хто бере у своє серце християнську віру, той прилучається до могутності бога, — сказав упевнено Мефодій. — Поглянь, княже, скільки ворогів існує у ромеїв — усі варвари шарпають їх, гребуть їхнє золото, багатство. Але невичерпні скарби бога, який повнить світ своєю щедрістю. Подумай, княже, і ти про свій народ. Візьми для себе і для нього християнську віру, як болгарський цар Борис. Тоді вознесешся сам і вознесеться в світі твоя велика земля. І станеш поряд із Візантією. А ми тобі допоможемо...

— Ми прийдемо в твою землю, княже, якщо покличеш нас. Із словом божим прийдемо! — підтримав брата Костянтин-філософ.

— Ваше слово боже? Воно ж буде ромейське! Хто його збагне? Ось і зараз, ми з вами бесідуємо, а мої старшини — не розуміють нас! — Оскольд знову осміхнувся глузливо. Гордовито обіперся об древно списа.

— Ми прийдемо із словом слов'янським, княже,— пообіцяв Мефодій. Із книгами слов'янськими. Хай наситять вони твій народ великою мудрістю... Ось цар Борис: він тепер суперничає з самим імператором! І ти станеш таким могутим!..

Суперничати з імператором?

...Тепер Оскольд плив уздовж болгарського берега, розглядав болгарські міста й селища, розмовляв із київськими бувальцями, що знали Болгарію, її війни з Візантійською імперією. Слов'яни болгарські уже не одне століття діставали мечами Цареграда. Цар Борис став водночас і найближчим другом і найнебезпечнішим суперником ромейського імператора. Сказав Оскольд воєводам:

— Хочу бесідувати з царем Борисом. Він — наш сусід і наш союзник супроти ромеїв.

— Добре надумав, княже Оскольде! — похвалив його Ольма. — Тільки ж нині часи непевні, союзня таке треба в'язати міцно. Бери собі в жони дочку царя Бориса. До віку матимеш собі його вірність. Ось моя рада. Твій отець, князь Тур, упокорював он стільки часу Хозарію саме тим, що узяв собі у жони дочку їхнього царя... Сам відаєш...

— Болгарія — наш перший союзник. Бери дочку Борисову, княже, — підтримали Ольму Бусл і Братило.

Оскольд захвилювався. Рада воєвод була слухною. Але ж — чи віддасть християнський цар Борис свою дочку йому — поганинові, вояці якого багатого своїх добрих богів?.. Як вже буде, так і буде, а він хоче побесідувати з царем Борисом, побачити зблизька цього онука знаменитого царя Крума.

Хто ж у слов'янському світі не знав того, як цей Крум загнав у пастку в гірській долині ромейського імператора Никифора з його численним військом? І всіх перебив — імператора, його сановитих патриціїв, стратигів, воєначальників. Слава про цього відважного царя Крума, розбудовувача і захисника Болгарії, що жила серед ромеїв і серед дунайських слов'ян, доходила і до слов'ян дніпровських. Про цю знамениту битву ромейські хроністи записали: «Загинув у цей день цвіт християн, пропали імператорські прикраси і вся зброя. Не дай боже бачити коли-небудь подібний день! Відрубану голову Никифора, насажену на древко списа, Крум довго показував посланцям від різних народів: потім оздобив череп сріблом і зробив чашу, з якої пили на врочистих учтах вожді слов'янські...»

У 814 році Крум відвоював у Візантії Верію, Філіпополь, Месаврію, Девелт, Адріанополь, ряд інших фортець; оточив Цареград і на очах жителів його, що стояли на стінах, припис у жертву тисячі тварин і людей, змочив ноги в морі, звершив обряд омовіння, покропив своє військо водою і при войовничих вітальних вигуках болгар пройшов крізь натовп жінок, які падали перед ним ниць...

Новий імператор Візантії запросив миру. Попросив його прийти на переговори безоружним, лише з чотирма супутниками. Крум повірив у щирість царя-християнина, а коли розпочав бесіду про мир, на нього із засади напали ромейські вояки. Та він стрибком барса скочив у сідло свого коня. Йому єдиному вдалося втекти. Його обуренню й гніву не було меж. Отоді болгарська помста загуляла довкола Константинополіса! Горіли гавані, церкви, палаци, лодії, оселища... Полонених нищили. Забрали великі добра, навіть мідного лева, що прикрашав споруду цирку, гідрийського дракона, багато мармурових статуй. Людиність зайнятої землі — греків і болгар — переселяли за Дунай. З Адріанополя перемістили до себе навіть єпископа Мануїла, а також бідне сімейство одного грека з малим дитям на ім'я Василій. Тепер той Василій Македонянин був уже зрілим мужем, конюшим молодого імператора Михаїла Третього, і невдовзі став у Візантії засновником нової імператорської династії — Македонської.

Круму не вдалося поставити ромеїв на коліна. Його наступники воювали із франками, швабами, баварцями, саксами, що наступали із заходу. І лише онук його, цар Борис-Радівой здійняв меч проти Візантії, воював її гори й провінції, переселяв, як і дід його, людей за Дунай, відхопив у греків великий шмат побережжя. А нині? Мефодій сказав, що цар Борис-Радівой узяв християнську віру од ромеїв. Для чого? Щоб успішніше суперничати з нею? Чи вже затупився меч, який заповів йому Крум?

Київська рать на лодіях уже входила в гирло Дніпра-Славути. А князь Оскольд з воєводами, з Буслом верхи долав зелені долини Дунаю й лісисті пагорби, через які вив'юнувалась биндою дорога до столиці болгарських царів — града Преслави.

Минали убогі безлюдні оселища з напівзруйнованими хатами. Було дивно бачити на цій квітучій, сонячній землі худих, зчорнілих, мовчазних поселенців, їхні висохлі тремтячі руки, благальні очі жебраків, що просили у по-дорожніх милостиню. Що тут сталося? Немовби який мор

пройшов над цією благословенною землею. Чи не чума? — питали у болгарських поселян. Вони лише сумно кивали головами в бік свіжих, ще не зарослих бур'янами й тернами могил. Таки ж моровиця, великий голод спустошив їхній край.

Та в Преславі цього лихоліття не відчувалося. Муровані кам'яниці болгарських царів стояли на крем'янистому пагорбі, з якого відкривались зеленаво-сизі краєвиди долин і вкритих лісами хребтів та узвиш Балкан і Родопських гір. Внизу, біля підніж скель й прямо височіли джерельної води. Тут завжди леготили теплі вітри, які гнали по небу білі хмари, як білі лебеді надій, з якими йшов сюди молодий київський князь Оскольд.

Болгарська царівна... Чи ж погодиться цар Борис віддати йому котрусь із своїх дочок? І чи захоче підперти своєю силою сусідніх подніпровських слов'ян? Руський черлений щит нині прибитий на воротах Царгорода. Чи встиг уже він про се довідатись?

Цар Борис знав про це. Тут він був не Борис, а Богорис-Радівой: до його болгарського обов'язково приєднувалося слов'янське імення. Богорис-Радівой радо вітав переможця. Присадкуватий, смагляволиций, з крутими вилицями, онук великого Крума лагідно блискав своїми терновими вузькими очима. Коли широко білозубо посміхався, ворушились чутливі ніздрі його трохи плескуватого носа. Він був у золотому зубчастому вінку, довгополій ромейській туніці, мантії із пурпурового шовку, взутий у червоні бачмаги. На товстих пальцях блискали золотом і коштовними камінцями персні. Чи не ті се оздобили, якими був прикрашений ще імператор Никифор?

Богорис-Радівой сидів на різьбленому із червоного дерева троні, в оточенні своїх бояр і билів. Поряд з ним — на нижчому троні — возсідала суха жовтолиця жінка у закутаній в пурпурову палу туніці. Голову її облягала зубчаста тіара, з шиї звисав довгий золотий ланцюжок, на якому виблискував оздоблений діамантами великий хрест. Цариця — християнка! За спиною царя в чорному фелоні стоїть ромейський священик. На стінах гридниці також хрести — з дерева.

Оскольдові не по собі. Розгублено озирається. Він думав, що, прибивши щит на воротах Царгорода, знищив дух Візантії, яка принижено просила у нього миру й віддала русичам із царських скарбниць усе золото, шовки, парчу, оловири, оксамити. А тут бачить, що дух її про-

ник за товсті стіни преславських хоромин, що він витас над головами болгарських царів. І ще не відомо, звеличусь, як про те говорив Мефодій, чи принижує перед світом?

Тим часом воєводи Ольма і Бусл кланялись болгарському цареві і цариці, боярам та іншим мужам значним. Ольма говорив красні слова, віншуючи царське сімейство іменем київського князя, зичив здоров'я во славу болгарської держави, просив для молодого князя-звитяжця Оскольда руки болгарської царівни.

— А цей князь — ось він, стоїть перед тронном, — прибавив щит черлений руський на воротах Царгорода, одвічного ворога болгар. Якщо болгарський дім порідниться з київським домом — два щити слов'янських загородять ромеям-хапугам шляхи до володарювання на слов'янських землях! — гордо докінчив велемовний воєвода Ольма.

Бусл же мовчував, поправляв ремінець, що ним прикривав понівечене хозарами око, і завзято бив поклони до землі.

Бояри й билі приязно захитали високими шапками — їм до впадоби слова київського тисяцького. Але цар Богорис-Радівой ніби зжух від них, увібрав голову в плечі й не дивився в очі полянським мужам. Зате цариця гнів-но випрямила своє сухе тіло, зійшла з трона і подалася прямо на Ольму. Той аж поточився, угледівши, як тремтять її вузькі сині губи, як розширились і стали білястими її великі карі очі. Здавалося, вони ось-ось вилізуть на лоба.

— Немає у нас царівни! — відкарбувала по-ромейськи.

— Тихіше, тихіше, чого гніваєшся? — скинувся Богорис-Радівой і перевів погляд на Оскольда: — Якої віри жадаєш мати жону?

— Фу, від нього кінським потом тхне! — заверещала цариця. Вона затулила долонями своє обличчя, одвернула од Оскольда й кинула рішуче:

— Наші царівни достойні рук лише цареградських царевичів! Вони — християнки!

— Пощо втручаєшся не в свої справи? — уже гримнув на неї Богорис-Радівой.

— Мовчи, язичнику! Сам поганин і хочеш зятя мати такого ж!

В цьому домі відбувалися побоїська між християнами й поганинами не менші, ніж під стінами Константинополя!..

Богорис-Радівою устав з трону, підійшов до Оскольда.

— Я єсть язичник, поганин, і єсть цар болгарський. Її слів не берить на карб — то все священники її так навчають та ще моя сестриця. Вона була колись в ромейському полоні і її виховувала сама імператриця Феодора. Отож і зробила християнкою. Потім за викуп повернула. І наче біс вселився в неї...

— Але ж чернець Мефодій мовив, ніби й ви... — почав було відважний Оскольд, але, бачачи пригніченість Богориса-Радівою, замовк. Цар тільки розвів руками.

— Мефодій переложив святе писання на слов'янський лад. То я покликав його до себе, щоб з ним познайомитись. Ромейські проповідники і без того побільшують своє стадо. Християнство уже закорінилось тут. Отож і виходить, що його нам дадуть або насильно, або ми самі його візьмемо. Ось і маю вибирати. — Він зиркнув спідлоба на бояр і билей, що сторожко пильнували за кожним його словом. — А царівну ми тобі дамо, князю! — поспішив докінчити Богорис. — Хочеш — візьми християнку, хочеш — від старої нашої віри. Маю за старим звичаєм доста і жон і дочок.

Очі його зблиснули весело й зухвало.

Обидва київських воеводи поспішливо вклонились. Статечно схилив голову й Оскольд.

— Ми порадимось, — сказав молодий князь.

— Прийми дари від свата свого київського князя Тура! — врочисто прорік воевода Ольма. Русичі-вої забряжчали срібними чарами й тарелями, які ще недавно прикрашали хоромини цареградських палаців і святинь. Багаті були дари полян-русів!..

— Князь Тур? А в нас його називають: князь Дир. По-ромейськи! — засміявся білозубо Богорис-Радівою і змовницьки підморгнув Оскольду. Справді, добрий взяв у нього з'явився — і собою ладний, і розсудливий — на вітер слів не кидає, і побачити царівну не поспішає, і ромейв'клятих добре пошарпав. Доброго сусіда і союзника для Болгарії надбав. Разом із царем сьогодні з щирою радістю простягували руки його бояри й билі для союзня з князем-поганином, з державою на Дніпрі. Тільки дивилися вони на нього іншими очима: він мав стати їм опорою у боротьбі проти царя Богориса-Радівою. Але то буде трохи пізніше.

Київські гості недовго затримувались у Преславі — рівно стільки, скільки треба було, щоб розгледіти царівну Нонку й зібрати її у дорогу...

Дід Соловій пребагато разів зустрічав на своєму віку вєсни, повернення із вирію лебединих зграй. І щоразу, коли чув у високих небесах переможні дзвони прилітного птаства, серце його ніби оживало заново, гучніше ходила по тілу кров, очі молоділи. І тоді плечі його ніби струшували з себе тягар багаторічних клопотів, спина розгиналась, ноги твердіше ступали по землі.

Зараз він стояв посеред свого двору, однією рукою спирався на ковчійку, другу прикладав дашком до чола, вдивлявся у сонячну прозоринь. Його старечі очі бачили тепер далеко, вилловлювали в блакитній імлі тонкі мережива розпростертих пташиних крил. У вухах радістю віддзвонювало курликання журавлів, гортанні оклики лебедів, посвисти жайворів.

І тоді він переводив погляд на високу солом'яну стріху своєї оселі, де з прадавніх часів чорніло лелече гніздо. Лелеки завжди приносили роду Соловія, як і роду його діда та прадіда, а може й усім пращурам, щастя-долю. Під стріхою завжди було багато дітей, багато робочих рук. Яку ж то долю принесуть цього року у його дім охоронці його роду? Ось-ось вони мали зі свистом прорізати крилами повітря й закружляти над рідним гніздищем.

Дід Соловій напевне знав, у який день прилетять бусули. Спозаранку одягнув чисту сорочку, підперезався очкуром. Густим гребенем розчесався, навіть брови підправив. Взувся у нові постолі й вийшов на обійстя. Тепер, приклавши до чола долоню, вдивлявся в небо.

І знайома бентега впливається в душу. Звідкись, із сонячних глибин, почувся посвист крил, і над старим гнізничних глибин, почувся посвист крил, і над старим гніздом закружляли довгождані птахи. Високими тонкими ногами вчепились у гребінь даху, з шумом помахали крилами і як вкопані стали в гнізді. Витягуючи довгі тонкі шиї, озирали двір, то одним, то другим блискучим чорним оком видивлялись у чоловіка в білому. Упізнали в ньому свого господаря і від задоволення, що все на місці, що все, як і колись, скинули догори голівки й по черзі послали в небо свій радісний клекіт.

Соловій помахав їм рукою і пішов до хати. Справді-бо, все добре, все гаразд, все як і справіку. Бо коли священні птахи, охоронці твого роду, поселяються на твоїй оселі, то вірний знак, що старі боги не зрікаються тебе, що діва Доля не забуде твоїх кривих і що нитки життя, виткані Рожаницями для твоїх дітей, онуків і правнуків, і далі вестимуть їх по землі. Аби тільки нащадки не випускали з рук чепіг, неводів та сокири.

Шкода тільки, що ніхто не знав наперед, у кого яка та нитка — у кого з шовку, у кого з льону чи з грубої конопляної куделі. Втім, його роду завжди сукалась найпростіша, найміцніша нитка з коноплі.

Мало кому Доля й Рожаниці вділяли шовкової чи навіть лляної пряжі. Соловії зроду-звіку оратаї, рибарі, теслі, а коли треба, то й кожум'яки чи бондарі, не кажучи вже про те, що й добрі вої. Бо хто ж здатен найліпше захистити свій рід і свою землю, як не той, хто тяжкою працею, крутими мозолями вміє творити, множити багатство — вирощувати хліб, доглядати худобу, плекати дітей. Через те й знає справжній смак сухої перепічки чи пряжма, уміє винести на своїх плечах тягар воєнних походів, пекельність смертельних січ. Війна — найтяжча робота, яку боги вділяли людям, щоб випробувати і їхню силу, і їхню відвагу, і їхню честь. І подумав Соловій про свого Бусла, про те, як складалася його доля.

Коби не ті походи на хозар, ніхто б і не відав, що Буслове життя зсукане з шовкової нитки. Проявив себе там, а згодом вже й на ромеїв із князем молодим ходив — яко воевода. А зараз, коли геть зістарився Ольма, воевода Бусл вивищився над усіма. Має вірне око, хоча й одне, друге — хозари під Саркелом витягли. Має дужу руку. Став найпершим радцем Тура. Можна б старому Соловію порадіти з того, але ж Бусла немовби хтось підмінив. Став загонистим, гордовитим, дратівливим. Годується зі столу самого князя, бо ж воевода Бусл Кривоокий — дід пересмця київського столу князя Оскольда. Відтоді, як повернувся з Цареграда, так і застряв біля молодого князя. В'ються довкола нього челядниці, холопки, болярччп, наложниці князеві, сліплять своєю красою та пошапівком. І прикипів Бусл воевода до Гори і до її звичаїв. Забув за рідне вогнище, за своїх синів — Гордослава та Ізтока, що вже й онуків йому народили, а тепер бусли невдовзі іще принесуть їм нащадків...

Та найбільше Соловію шкода Гніви. Ходить, як Мара. Каже: пороблено йому! Треби кладе усім богам і всім духам добрим. Чорні Гнівині брови почорніли ще більше, обличчям зморщилась, тільки ніс стирчить дзьобато на ньому. Та очі — великі сірі, в чорних обідках густих коротких вій стережуть його. Никає тінню за Буслем. А він, клятий, гримить: «Ізйди, відьмо! Пощо ходиш за мною?» Соловій мовчки дивився на все те з висоти своїх літ. Знав, що Доброгніва не дочекається вже свого мужа. Хіба що ось лелеки принесуть яку несподіванку.

Лелечиха висиджувала у гнізді пташенят. Лелека ж метався по болотах, видзьобував молоденьких жабок і гадючок і приносив їх лелечисі. Та миттю ковтала їх і знову нерухоміла в гнізді. Чекала нащадків. Нарешті з шкаралупи проклюнулись і вивалились на волю голошії, довгоногі, незграбні лелеченята. Двоє. А третє! Як глянула лелечиха, на місці зомліла. Як зирнув лелека, зірвався мов ошпарений увись. Короткошійї, коротконогий пущівірінок з широким пласким дзьобиком. Каченя, та й годі! Підкидьок! Чужак!.. І оце вилушилось під білими крилами його лагідної лелечихи?

Лелечиха здивовано пританцьовувала, наставляла то одне, то друге око на того вилупка. Не знала, що робити — викинути чи годувати?

Каченя тяглося до неї своїм дзьобиком, широко роззявляло його. Лелеченята з писком просили їсти й собі. Як відмовити живій душі, що вилупилась під твоїм крилом? Хоч воно й потвора несусвітня. Лелечиха змахнула крильми, полетіла на болота, в пошуках поживи для своїх вилупків. Лелека ж у розпачі забився високо в небо.

В його пам'яті проносились моря й степи, які вони разом з лелечихою долали з вирію, пригадував спрагу й утому в крилах, яких зазнали, коли летіли до свого гнізда. Оживали в очах весняні зорі й дзвінкий клекіт їхнього кохання, млісне очікування нащадків і певтомне брѳохання в болотах в добування найсмачнішої їжі для лелечихи. І ось вилупився чужак. Чорна зрада чайлась в її клетоті, в її чорних очицях. Лелека востаннє закинув на спину голову, востаннє відчаєно затуркотів, тоді склав крила й каменем упав на землю...

Дід Соловій почув, як щось глухо гупнуло під вікном. Покинув на столі шило — лагодив онукам чи вже правнукам постільці, вийшов з хати, ступив на ганок і завмер: перед ним лежав незворушно лелека. В кутиках заплющених очей, біля вушок і дзьоба загусла кров. Крила були складені уздовж тіла, ноги витягнуті. Соловій підняв птаха, обернув, оглянув. Шукав ознак життя. Лелека ще був теплий, але вже мертвий.

Тяжким каменем на душу Соловія упало передчуття біди. Боги давали йому певний знак — щастя мало зрадити його роду...

Важко поніс лелеку на огород, вирив глибоку яму, засипав землею. Занімів. Звідки ж, з якої дороги суне біда на його вогнище? Може, зі степу? А може, від Княжої гори? Чи щось із Славиною скоїлось там, у полоні!

Нікому не сказав про той знак зради богів. Та хіба вбережешся від людського ока? Хтось бачив, як лелека падав каменем з високості. Хтось чув його останній зойк. Усі бачили в лелечиному гнізді одну лелечиху, незабаром поруч неї піднялися на ноги, змахували крильцями, витягували довгі шиї з гнізда, оглядали світ її осиротілі діти. Тягло свого широкого плаского дзьобика й чорне каченя. А лелечиха все носила та носила в гніздо жабенят і гадючок, відгодовувала своїх дітей і чужого підкидька, ніби нічого їй не трапилось. Ніби й не знала про загибель своєї пари. Товклася від зорі до зорі біля своїх вічно голондних дитинят — нікого не обділяла увагою.

Нарешті настав день, коли її пташенята, уже великі червононогі лелеки, змахнули крилами й пролетіли над Солов'євим обійстям — раз і вдруге. За ними змахнула прудкими чорними крильцями і важка свійська качечка. Змахнула — випурхнула з гнізда, звалилась на стріху й покотилась на землю. Не всім-бо, хто має крила, судилось здійматись в небо...

А молоді лелеки опустили на дах, повідкидали голови на спину, заклекотали свою одвічну пісню життя. Соловій полегшено зітхнув — обійде стороною його рід біда, хоч і загинув один птах, двоє інших виросло. Повернуться навесні до свого рідного гнізда.

Приклав долоню до чола, спостерігав, як буслята кружляли над його подвір'ям, набирали все більше й більше висоти, доки нарешті зникли з очей.

Раптом відчув тривожний шурхіт і посвист над собою. З високості прямо на його хату летіла біло-червона грудка. Не встиг збагнути, що се було, як на дах, прямо в гніздо грудкою упала буслиха. Й не стрепенулась. Виростила дітей, дала силу їхнім крилам... Та жити далі без вини винуватою уже не могла...

Молоді лелеки спускались із піднебесся поволі, робили великі кола, завмирили на мить на місці, мовби милувались світом і собою, потім опускались все нижче й нижче. Ось уже зовсім над гніздом. І враз як ошпарені зметнулись увись — наткнулись на мертво тіло матері... Летіли, перевертаючись у повітрі, ніби натрапляли на якісь перепони... Летіли невідь-куди. І вже не повернулись...

Соловій сидів на колоді біля воріт, зажурено споглядав лелечу біду і думав про майбуття своїх нащадків...

За тривожними роздумами не спостеріг, як хтось став біля нього. Чиясь тінь лягла на його обличчя. Він підняв важкі повіки. Це була Доброгніва. У святковій білій

сорочці, в шовковому білому убрусі, поверх якого — срібний обруч з химерними начільниками. В руках тримала вузлик.

— Благослови, отець, — тихо сказала й опустила очі додолу. — Піду на оболонську леваду. До берегинь. Попрошу за Бусла.

— Прости, жоно, прости... — сказав. А знав, що все те даремно... Помилівся колись, нарікши свого первіця Буслом. Видався пікчемним душею і серцем. Коли був би Буслом, то ніс би свою честь і честь свого роду в чистоті. І не нарікали б нині простолюдини й родаки його: «Кривоок — гірше лютого звіра став». «Кривоок-воввода три шкуру здере з чорнолюддя!» Кривоок... Тільки й чути нарікання на Кривоока. І ніхто вже давно не називав його Буслом. Люди ніби навмисне беруть те святе ім'я в чистоті. Бо вірять у чистоту любові, у вірність своєму вогнищу, у заповіді пращурів...

Гніва притиснула до грудей тремтячими руками вузлик і подалася з двору. Чи бачила вона мертву лелечиху, Соловій не знав. Але знав напевне, що там, на леваді, де щільними рядами стоять плачучі верби, Гніва знайде полегшу для своєї страдницької душі. Поговорить з берегинями, обдарує їх пиріжками і легше їй стане, бо надія вселиться в серце. Ще одна надія. Без неї хіба здатна людина вистояти проти жури, зла й наруги?.. Без надії, як і без любові, немає життя.

Соловій знову звів до неба свої глибокі сиві очі. Ні, не вертаються назад лелеки-бусли... Боги зрадили його рід. І знає про це тільки він.

Херсонеський стратиг Петрона Каматіра нарешті чув себе знову на високій хвилі. Після того, як він, найближчий підручний покійного імператора Феофіла, побудував козарам фортецю проти русів-полян Саркел, за нього немовби забули. Брат його старший Варда міцно вхопив державне кермо і нікого й близько не підпускав до трону, навіть свою сестру Феодору. Особливо пильно стежив за ним. Добре, що Петрона сидів у Таврії й до Константинополя не поривався. Коли ж підріс Михайл, Варда тинополья не поривався. Коли ж підріс Михайл, Варда ніби сказився — не хотів віддати йому влади, зріднився, бач, з нею. Штовхав розбещеного ним же царевича на забави й утіхи, а Феодору, щоб не заважала, вирішив проти її волі постригти в черниці. Дякувати патріарху Ігнатію, вона врятувалась від довічного заточення.

Звичайно ж, звертатись до Варди і домагатись місця при короні Петрона боявся. Варда швидко б накинув на його шию варварську сиром'ятину й затягнув би зашморг. Тож усі ці роки тихо просидів у Херсонесі. Знав, що рано чи пізно візантійські державці змушені будуть кинути погляди на схід, до Хозарії — давнього союзника й опасителя на північно-східних рубежах. Відтак мали згадати про свої таврідські володіння, що межували тут із хозарськими, і про Петрона, який уже й зістарився під таврідським сонцем.

Як тільки він довідався про похід полян-русів до Константинополіса, серце його затрепетало. Став чекати вістей із столиці.

Якщо полянська земля піднімала меч на своїх могутніх сусідів, значить, чула в собі державну силу. Але ж вона боролась одразу супроти двох ворогів — Хозарії і Візантії. Тож ці дві держави повинні були об'єднатись хоча б тепер, коли раптом побачили, що у них під носом змогутніла Київська Русь. Тепер вона утверджує себе на величезних просторах — між Понтом і Велетським морем, від Дону до Бескидів.

Уважно стежачи за Константинополем, Каматіра бачить, що там зайняті більше, сказати б, домашніми справами — то боротьбою за трон, то з іконоборцями, то із римськими папами. А з півдня імперію тиснуть араби, з півночі — невгамовні болгари. Та й інші варвари обсаджують її володіння звідусюди. Тож самій Візантії не дістати до Русі, правда, вона за своїм старим звичаєм буде нацьковувати на неї інші народи і держави. Передусім Хозарію, бо поляни-руси добре шарпають її землі, то мряються з хозарами, то міряють їхні землі своїми списками й топчуть копитами. А віднедавна і зовсім знахабніли: забрали у хозар чимало земель на Дону. Навіть у Сугдеї сидить слов'янський воевода Бравлин.

Хозарський тархан Іехуда ще з літа обложив цю неприступну фортецю, хоче повернути її назад. Обложив та й застряв. А вже глибока осінь.

Пересохлі трави шарудять під ногами. Вітер давно обтрусив з дерев зжухле листя. Море вичахло, потемніло. Все вищі й навальніші хвилі накочуються на береги, бухкаючи об скелі й зчорнілу гальку. У небі плавають розшматовані хмари. Осінь!.. Ось-ось хлюпнуть на землю холодні дощі, захурделять сніги... Час не для подорожей. Але він знав, що гості все ж будуть.

І вони прибули. Море викинуло їхні пошарпані лодії

на мокрій березі. То були священники, ченці, їхня охорона, тлумачі, які супроводжували двох послів — Костянтина-філософа та його старшого брата Мефодія.

Посольство прямувало до Хозарії. Петрона Каматіра мав сприяти їм у цій подорожі — спорядити коней, дати провідників і довести до хозарського порубіжжя. Це звідси зовсім недалеко. Поряд із підвладними землями Херсонеса стоїть під Сугдеєю найперший довірений хозарсько-го царя-бека тархан Іехуда.

Та послі не поспішали. Костянтин-філософ побачив у Петроні Каматірі древні книги й засів за них. Далі погруз у бібліотеці величезного християнського монастиря святої Богородиці, що стоїть поблизу Херсонеса. Там він розшукав останки заповника цього монастиря святого Климентія, якого сюди заслав імператор Траян ще в першому столітті по народженню Христа. Колишній римський єпископ, сподвижник Петра і Павла, залишив чимало своїх писань про цих апостолів та їхні діяння, а також послань до різних народів, у яких схиляв їх коритися законним властям, не бунтувати проти них, бо вони, мовляв, послані богом. Тепер Костянтин читав ті писання, які цінувалися нарівні з апостольськими посланнями.

Ще брати-посли попросили у Каматіри, щоб його тлумачі навчили їх хозарської мови та іудейського письма. Вони мали памір сперечатись в Хозарії з іудейськими проповідниками і відстояти права християнських общин. Водночас солунські брати із тутешніми слов'янами вивчили наріччя, що ним найбільше розмовляють християнські слов'яни, яких (так запевняв патріарх Фотій) повно в Хозарії.

Великий клопіт мав Петрона Каматіра від цих послів. Але й велика гордість увійшла в його душу. Сам патріарх Фотій, сам імператор Михаїл виявили йому велику довіру. Авжеж, ніхто краще за нього не підготує це посольство до подорожі в Хозарію!..

Петрона метався по великих світлих хороминах свого білокам'яного дому. Мало хто упізнав би зараз в опасистому, геть зовсім облісілому ромей того давнього красивого й шляхетного мужа, який їхав будувати Саркел. Тепер в його пухленьких м'яких руках постійно бряжчали низки ключів — нікому не довіряв своїх комор.

Столи для високих гостей вгинались від частувань. Сам стежив, щоб челядь не ставила на стіл варварських страв — борщів, вареників, печені. Ні, Петрона усім хоче показати, що він іще не забув візантійських страв — на

сніданок, який має бути ситим і легким, — риба, мідії, сир, боби, капуста, оливкове масло, на обід (має бути ще ситнішим) дичина, добірна риба, копченина. Все це подавати з гострими приправами, з вином. Ченцям також бог велів їжу запивати вином!

Раз по раз по білих кам'яних плитах Херсонеса проїздить колісниця стратига Каматіри — у граді мусить бути чисто, хай будуть відчинені усі храми, бездоганно має працювати водогін. Адже про Херсонес і про його урядовців тепер будуть знати в палатах самого імператора. То гостям треба показати тутешні святині. Де ще є така ікона святого Георгія і Дмитрія? Або така величезна позолочена бронзова ікона богоматері? Хай дивляться посли на тутешні дива! Он непреступні стіни Херсонеса: Каматіра їх возвів на колишніх руїнах римського владичества. Жоден варварський загін їх не може подолати! Через них Херсонес і здобув собі незалежність від хозарських тарханів. Це завдяки Петроні, який тут став стратигом і першим патрикієм. Тепер Херсонес — тверд-жа візантійських володінь у Таврії, а Петрона — не лише гостинний господар, а віднині й представник імператорської влади тут.

Гості поважно ходять по Херсонесу, до всього придивляються, вихваляють чистоту й затишок вулиць, торгових площ. І це — після Константинополіса! Щоправда, ходять більше опасителі на чолі з слов'янином Местивоєм та тлумачі. Посли сидять у бібліотеці. Настоятель монастиря — чорноризець Рус полонив їх своїми книгами і своєю вченістю.

Петрона поїхав до монастиря, щоб забрати гостей на обід. Вони сиділи у царстві книжок. Костянтин припав грудьми до столу, низько схилявся над товстою книгою в опатній золотій оправі. Каматіра глянув на цупкі сторінки, що рябіли великими літерами. О, цей учений філософ! Йому мало тих книг, які перечитав у бібліотеці патріарха Фотія! Пильно вдивляється в пергамент, аж піт заряснів на воскових скронях.

Петрона перевів погляд на настоятеля, цікавлячись, що той читає?

Чорноризець Рус прикрив свої старечі світлі очі повіками й тихо пояснив:

— Євангеліє суть. Руськими словами писане.

— Як то — руськими? — здивувався Петрона. Скільки на світі живе, не чув, щоб існувало слов'янське письмо. Якись риси й начерти у слов'ян, правда, були. Ними вони

писали на дерев'яних або на глиняних дощечках чи на бересті. Але щоб святе письмо та руськими словами писане — такого не могло бути. Такого піде ніхто не бачив і не чув. — Русь-слов'яни свого письма не мають. Ніхто, окрім ромеїв, свого письма не має. Щоправда, хозари спромоглися на письмо, але то не їхнє, у древніх іудеїв взяли. Слов'яни ж — зовсім дикі!

— Слов'яни? — звів голову Костянтин і пвидко-швидко закліпав очима. Кволий, який кволий сей учений муж! А мріє, певно, вознестись у слові яко апостол чи як сам Ісус Христос. Та й літ уже має стільки — тридцять три! — Слов'яни, патрикію, мають своє письмо. Ось... Ось воно! — схопив важенну книгу й підніс її до очей Каматіри. — Я також думав, що у них немає своєї азбуки, що її треба придумати. Ми з братом потроху переписуємо на слов'янську мову святі книги, усі, які є. Беремо для того грецькі знаки і пишемо ними слов'янські слова. Але виходить недоладно! У слов'ян є звуки, яких не можна передати грецькими літерами. А ось тут, бачите? На всі звуки є знаки їхні. У слов'янській мові тридцять вісім звуків, більше, ніж у грецькій. Багатша мова!

— Тридцять вісім і є, — підтвердив настоятель і посміхнувся усіма тонкими зморшками на обличчі. — Наші проповідники часто ходять до слов'янських оселищ. Не-суть їм, як і іншим варварам, святе слово. Серед них багато християн.

— Ти, Досифею, і сам із слов'ян же! — засміявся Каматіра. — Через те й називають усі так — чорноризець Рус.

— Істинно, — підтвердив Досифей.

— Тоді, отче, навчи мене говорити так, як говорять тутешні слов'яни. Преподобний отець наш, патріарх Фотій, мовив, що у Хозарії повно слов'ян. Маю з ними добре порозумітись.

— Фотій сказав діло. Бо й сам суть хозарський слов'янин.

— Фотій — слов'янин? — округлив очі Костянтин. — Пощо ж ніколи не відкривався?

— Патріарх може відкриватись у всьому тільки богу, — повчально мовив Досифей.

І тоді Костянтин пригадав, як одного разу розгніваний кесар Варда кинув патріарху Фотію в обличчя зневажли-во: «Хозарська пика». Патріарх тоді змовчав. Але пізніше помстився за цю образу, усунувши Варду з трону й посадивши на нього молодого свого вихованця Михаїла Тре-

тілеса. До того ж у нього був похмурий настрій. Явно принизливий вигляд хозарського тархана розбивав його намір повести з ним кругу розмову.

— Пощо прийшов сюди з великим військом, тархане? — Петрона зневажливо пронизував Ісхуду примруженим поглядом. — Пощо тримаєш Сугдею в облозі?

Ісхуда втягнув у плечі голову, ніби відчув на собі тягар власної вини. Петрона був задоволений тим прищипленням, не помічаючи у кутиках чорних тарханових очей лукавого осміху. І не здогадувався, яку відповідь приготував той для возносливого стратига. Виждавши трохи, тархан почав вкрадливо:

— Сугдея і її клімати, і Фулла, що поряд, і інші гради Таврії не сплачують належної данини кагану. Не визнали тудуна-намісника Юрія-тархана, вигнали тудуна... Цар-бек Ханукка сказав: піди, Ісхудо, нагадай тамтешнім правителям, що вони живуть на землі хозарських володарів і що тільки з їхньої ласки вони тут правлять...

Тархан поважно вклонився Петроні й окинув оком багатолюдний стан ромейів.

Чимало коней, повозів, ченців і священників. Ратників мало — тільки охорона, певно. Отже, Петрона Каматіра не буде починати з ним війни. Але, може, велику рать залишив десь за пагорбами?

— Сугдея і її жителі просять захисту у ромейської держави. Вони хочуть вільно сповідувати християнську віру і відбувати службу в своїх храмах. А ваш каган і цар-бек руйнують храми християнські!.. — Петрона говорив з таким притиском, що із його беззубого рота розлітались бризки слини. — Християни таврідської землі і християни хозарської землі просять ромейського імператора захистити їхню віру і свої вогнища. Іди звідси, Ісхудо. Іди звідси зі своїм військом! — Ці останні слова Петрона Каматіра викинув із рота, як каміння з праці.

— Не можу піти, — зітхнув Ісхуда. — Земля Тавриди належить хозарським каганам — вони взяли її мечем. Тому цар-бек сказав: «Ісхудо, нагадай таврідським володарям, з чиеї ласки вони володарі. Хай дають данину. За всі роки. Нагадай, що Сугдея не давала майже двадцять літ». І ось я тут. І я воздам непокірним по ділах їхніх. І ходитиму перед своїм царем у білих одяганках. Бо стану достойним такої високої шани. А ти, Петроно, разом із своїм царем будеш дякувати мені, бо в Сугдеї, і в Фуллах, і в Тамархані, і в усіх довколишніх кліматах уже давно немає твоєї великої віри Христової. Є віра по-

ганинька. Сугдейці тепер кланяються великому священному дубу і вепровим іклам — як і їхні пращури дикі, їхній топарх — слов'янський варвар Бравлин і всі його осторожники, хоч і охрещені ромейськими попами, але бога твого в свою душу не взяли. Ти, великий добрий Петрона, не відасш, яка біда нависла над таврідськими городами!.. — Ісхуда приклав до грудей руки, і Петрона знову звернув увагу на тонкі й випещені пальці у цього хитрупа, подумавши, що сам він, очевидно, ніколи не тримав в руках меча. А тархан вів далі:

— Сугдею повоювали руські дружини. Окольні городи також повойовані ними. Влітку мое військо відбило велику рать полян-русів. Вони хочуть повоювати всю Тавриду!

Петрона мовчав. Виважував слухність тарханових слів, виміряв силу нової небезпеки. Дружини русів-полян справді все частіше з'являються на берегах Понта, яке тепер частіше називають Руським морем.

Та знав Петрона і про те, що сугдейці вчасно приручили воєводу Бравлина й міцно прив'язали його до могутньої фортеці жіночими пестощами та новою вірою. Приходило нове слов'янське військо? Ісхуда його відбив, але не примусив Сугдею коритись кривому хозарському мечу! Нині — головне це. Сугдея стала язичницькою? Не вона одна! У Петрони проти цього є своя зброя, яка відновить християнську віру. Її везуть імператорські послани — Костянтин-філософ та його брат Мефодій.

— Сугдея розчинить ворота не перед мечем, а перед словом божим, — твердо сказав Петрона Каматіра. — А ти іди геть.

— А данина кагану? — розвів руки тархан. Йому й самому надокучило товктися тут. Він би й пішов геть, аби взяв данину від Сугдеї та інших городів. Тоді мав би білі одяганки переможця! Ісхуді здається, що Петрона зміг би йому допомогти.

— Данина? — перепитав стратиг. Хай би вже тархан узяв ту данину та забрався звідси пошвидше. Тоді сугдейці даватимуть данину ромеям — про це вже він сам потурбується! Ці проповідники допоможуть відвоювати у хозар душі християн і душі язичників та вселити у них дух великої імперії. Отоді не знайдеться меча, який би знищив тут ромейську владу! Гаразд, тархане. Ти візьмеш свою данину. Матимеш білі одяганки! Але зніми облогу.

— Ге-ге, зніму, коли матиму данину.

— Тоді ходімо зі мною. — Петрона важко почалавав до середини стану.

— Куди? — озирався сполохано Іехуда. І знову відзначив про себе, що військ у стратиґа тут нема.

— Великі послі від імператора Михаїла ідуть до твого царя і кагана. З ними підеш і ти.

— Чого ж вони хочуть?

— Хочуть встановити істину святу у твоїй землі. Несуть велике слово божє! І перед ним возридають усі племена і народи земні.

— Про що мовиш, Петроно? — розгублено спитав тархан.

— «Я есмь альфа і омега, початок і кінець, говорять господь, який є, і був, і гряде, вседержитель...»

Херсонеський патрикій ховав свої думки за словами молитви. Що ж, хай молиться своєму богові, а він, Іехуда, помолиться своєму, аби лукавий ромей не обдурив його з тією даниною. Без неї йому не вертатись до Ітиля. Отож не спиши, Іехудо, язиком своїм, слова твої хай будуть нечисленні. Тільки умій терпіти і вперто стояти на своєму.

Брати-проповідники зустріли стратиґа Петроу Каматіру і тархана Іехуду коло свого шатра. Зовнішньо вони схожі на полян-русів. Рудувато-золотисті бороди їхні надавали їм слов'янського вигляду. Якби не чорні рясні, підперезані широкими шкіряними пасками, і не посохи в руках, та ще не уважний погляд очей — немовби в самі зіниці дивилися! — можна було б вважати їх добродушними витязями, що прийшли із давньої слов'янської казки.

Іехуда ледь осміхнувся у свою кучеряву смолисто-чорну бороду — згадав свою няньку-робу, яка колись годувала його своїм молоком, колисала, співала над ним слов'янських пісень, а коли вже підріс, вечорами у солодких присмерках тихо розповідала про дивний світ, що в ньому жили добрі й злі духи, котрі допомагали або шкодили людям, розповідала про відважних хлопців та красивих дівця, злих чаклунок, відьом, упирів, русалок, домовиків та багато інших істот!

Іехуда слухав ті оповіді няньки-роби, доки сам не поринав у сон, у якому бував спритним, відважним, дотепним і чесним. Він давно забув ім'я тієї няньки. Пам'ятає лише, що коли його посадили на коня й приставили до нього комонника, ту жінку кинули з каменем на шию у ріку, бо стала непотрібною отроку-тархану. Аж ось те-

пер згадав її Іехуда, побачивши братів-проповідників. Може, це через те, що обидва дуже виділялись серед чорнявих і гонористих ромей світлим своїм лицями.

— Ось він, хозарський тархан Іехуда, — відсапуочись, кинув Петрона до послів. — Це його військо тримає Сугдею в облозі.

— Навіщо? — аскетичне обличчя Мефодія стало суворим. — Навіщо стільки крові летиться?

Іехуда зиркнув сюди-туди, ніби шукав десь там відповіді. Не діставши нізвідки підмоги, благально подивився на херсонеського стратиґа: мовляв, усім відомо, що Сугдея здавна була підвладна Хозарії, а потім вийшла з покорі.

— У Сугдеї живуть хозари? — прискіпливо запитав молодший із послів, Костянтин.

— Ні, там живуть ромей, — мусив зізнатися тархан. — І слов'яни. Усім править топарх русич, який повоював Сугдею, Фуллу та інші гради. Він усіх повернув тепер до поганських богів.

— Але ж... тут стоять християнські храми! — обурився Петрона. — Бравлин давно навернений на стезю істинної християнської віри. Я це знаю. Це зробив митрополит Філарет!

— Ге-ге, то було, — не змовчав Іехуда. — Тепер сугдейці кладуть треби старому дубу і вепрячим іклам, а не вашому богу. Тепер вони уже не християни і не жадають ніякої підмоги від християнського царя. Наша віра і наш цар-каган милостиві; вони кажуть; хай кожне плем'я і кожжен народ вірує у свого бога, але підкоряються тільки кагану. А сугдейці уже двадцять літ як не платять данини.

Слухаючи це, Костянтин-філософ розхвилювався. Лице його взялося плямами. Почав швидко перебирати на своїх грудях золоті кружальця верижці, з якої звисав невеличкий хрестик. Він став обмацувати той хрестик, наче перевіряв його справжність.

— Двадцять літ... Чада людські упали у гріх невіри... Віддали себе на поталу розлителям духу великого, хоча й мовлено було: «Не ступай на стезю нечестивих і не ходи по путі злих...» Їхній путь веде в п'ятьму! Мусимо поспішити до них, брате. — Костянтин уже ладен був бігти до Сугдеї. — Треба показати їм шлях істинної віри. Веди до них, Петроно.

— Вони не пустять нас, отче. Військо тархана обложило град звідусюди. Він ось, тархан, не відступить, доки не візьме боргів.

— Я пропущу вас...— згодився Іехуда.— Тільки з однією умовою: якщо сугдейці віддадуть данину за всі роки.

— Нехай і так. Але мусимо знати, чи тархан після цього відступить від града?— втрутився Мефодій. Колишній правитель Слависької землі у далекій своїй Македонії, він завжди умів дивитися на справи по-земному, практичніше, аніж одержимий високістю мислі й духу його брат-філософ. Він одразу ж збагнув, що тархан Іехуда хоче здобути перемогу найлегшим для нього шляхом — через них.

— Відступлюсь! — щиро посміхнувся тархан.

— Чого б і не відступитись,— сердито буркнув страж, якому вже набридла ця торгівля.

Костянтин зірвався з місця. Правою рукою далеко вперед викидав свою патерицю, лівою вимахував так, ніби підгортав під себе повітря й кам'янисту мерзлу дорогу, яка вела до воріт стародавньої Сугдеї.

— Хто має вухо, да почує... тому, хто перемагає, дам вклясти від древа життя... хто перемагає й дотримується слова мого, тому дам владу над поганинами...— підбадьорював себе Костянтин. Може, бачив перед собою сугдейців, які замість того, щоб ходити до божих храмів, ходили до старого дуба і, як і колись, земляки його, словенці, морави, чехи та інші слов'янські племена, приносили жертви на требищі. За ним поспішив і Мефодій.

Местивой кинувся було й собі за цими мужами — Фотій наказував йому не полишати їх ніде одних, але Костянтин різко обернувся до нього, рішуче махнув своєю патерицею, мовляв, вертай назад! І так строго зиркнув, що Местивой аж остовпів...

Іехуда пішов до конов'язі, де стояв на припоні його кінь, скочив у сідло й подався зі своїми людьми також до града.

Невдовзі Костянтин і Мефодій стукали у ворота Сугдеї, а за якусь мить вони уже були у місті, і, як тільки за ними зачинилися із гуркотом ворота, Мефодій запитав озброєних городян:

— Де ваша влада?

— Топарх Бравлин уже чекає на вас. Ви прийшли від тархана?— питали городяни — хто по-ромейськи, хто по-слов'янськи.

— Ми йдемо від царя Михаїла і патріарха Фотія, чада! Йдемо до вас, християни! — окидав поглядом натовп сугдейців Костянтин.

— Тоді ходімо...

Їх вели білими чепурними вуличками, по вимощених кам'яних плитах, вимитих осінніми дощами. Часом у при тихлих двориках і безлистих садах озвувалися криштале-вим дзюркотом водограї. Часом крізь плетива виноградних лоз проглядали мармурові статуї, білі колони, портики старовинних домів. Здавалося, що тут іще витає дух філософів, поетів, мудреців стародавньої Еллади.

Проминули центр Сугдеї — форум. Вийшли у долину, яку перетинало річище пересохлого петічка. Його днище було всіяне камінняччям, нанесеним із гір дощовою водою. При березі серед зжухлих трав і кущів стояв кристалий дуб — увесь у сухому золотистому листі, немовби у кожусі. Дуб-нелинь. В його стовбурі на рівні людського зросту стирчали вепрячі ікла.

Костянтин зупинився, ткнув патерицею у стовбур і звернувся до Мефодія. Той тільки стелав плечима, мовляв, язичники, погани, відома річ. Подиву гідне, можливо, лише те, що поганство повернулося сюди по тому, як тут уже панували боги Олімпу, затим Ісус Христос. Саме йому воздвигнуто білостінний храм Софії із позолоченим хрестом над важкою банею. Цей край вабив і проповідників у подірах — довгих темних одяганках, перетятих золотими поясами на грудях. Щоб утвердити тут свого бога, вони спорудили свій храм — синагогу.

Наперекір усьому тому, як його заперечення, ось цей правічний дуб з вепрячими іклами. А під ним викладене з білих тесаних кам'яних брил требище, обнесене півколом невисокою, також кам'яною огорожею. На требищі тліє вогонь, що у слов'ян означає споконвічний животворний дух тепла, життя й очищення. Прозоре полум'я над ним ніби розчинялось у промінні ясного, хоч і холодного дня, безсиле у змаганні з могутнім світилом вічності.

Біла вогнища стояв у білому вбранні старець — довга біла борода, білі косми волосся до пліч. Слов'янський волхв. Він в одній руці тримав сокиру, другою підкидав дрівця у вогонь. Якщо полінця не потрапляли у вогнище, їх підсовував довгим списом високий світлоокий муж, що стояв обіч. Він був у білій туніці на хутрі, гаптованій вишу золотистим гарусом. Поверх неї накинута хламида з червоного шовку, пристебнута на плечі великою срібною фібулою. Ногі у червоних шкіряних чобітках. Уся постава його, а найбільше владний пильний погляд світло-голубих очей, видавала в ньому владцю. Костянтин

відразу ж і звернувся до нього, піднявши перед собою патерицю:

— Князю! Єси могутнім володарем Сугдеї! Тремтять вороги від твердості твого духу і меча! Але, князю, твориш богопротивне діло. Пощо потураєш усім мерзотам поганським? Пощо забув дорогу до господина нашого Ісуса Христа? Кланяєшся мертвотній деревині цій! Зійде гнів на тебе і на твій народ. І не буде тобі прощення за відступництво! Обумтись, християни! Поверніться у ваш храм божий і воздайте господу вашому покаянню! І воздайте хвалу йому! — Костянтин ледь не плакав від обиди, яку завдали йому сугдейці, кланяючись ідолу безсловесному. Вірив святий отець, що лише боже слово й віра очищать душі людські від гріха — як очищається пісок текучими водами! А ще очищають труди невсипущі від снігучої лжі, яка навчає угодничати, нищити удачливих і талановитих. Святе правдиве слово піднімає честь і єдність між людьми. Вони легко тоді розривають ланцюги облуди, побивають супостатів своїх. Тож благав запально відступників:

— У слові істинному — сила і смисл життя чоловічеського! У слові чесному — ваша перемога, християни!

Усі вступилися поглядами в Костянтина. Сугдейцям потрібна перемога. Вони уже згодні й покаяться. І раптом на їхні трепетні душі упав голос волхва:

— Слово істинне — у наших богів! Їхня сила передається роду людському не в слові, а в могуті живого світу. — Волхв хоч і був старим, але ще мав силу в голосі. — Ось дуб столітній... Ось страшні іклиця вепра... Боги карають безсиллям тих, хто осмілюється гудити знаки їхньої могуті! Хто посміє піти супроти богів пращурів, той буде проклятий ними!..

Костянтин ткнув патерицею в бік дуба:

— А ти, княже, віруєш у силу цього дерева?

— Я... — розгубленість майнула в його голубих очах. — Ромейський бог Христос не заступився за мою дочку — безневинне дитя, що виросло у вірі до бога. Тому прошу нині всі добрі сили землі і небес позбавити нас од лютих хозар. Захистити наші вогнища і наш білий град від руїни й ганьби... А ти можеш нас захистити?

Костянтин хутко підійшов до Бравлина.

— Можу. І захищу. Тільки скажи істинно: віруєш у се дерево?.. — ткнув патерицею у стовбур дуба.

— Я? Я вірю у силу землі й неба. У них прошу сили для мого народу.

— Відмовишся од свого кумира, коли хозари по моему слову дадуть мир Сугдеї?

— Відмовлюсь, отець... — зітхнув Бравлин.

— Тоді бери у волхва сокиру й рубай сей дуб!

Бравлин підняв угору білясті брови, окинув зачасний натовп, рішуче відповів:

— Н-не можу... Сей нелпнь живий... як спла мого народу...

— Тоді хто хоче повалити сього ідола поганського? — закликав присутніх Мефодій, сам підійшов до стовбура і почав вихитувати з нього вепрові ікла. Це вже було святотатство. Споглядали за цим з тяжкою і загрозливою мовчанкою. Тоді Костянтин відкинув свою патерицю й підійшов до волхва:

— Дай! — Вихопив у нього сокиру з рук.

— Гріх!.. Гріх упаде на тебе і на твій рід! Громи спалить тебе у вічнім Перуновім огні! — закричав пронизливо волхв.

Костянтин підняв над головою сокиру, сказав з гарячою впевненістю:

— Як тільки повалимо цей дуб, слово істинної віри осінить ваші душі. І прийде до вас мир. І відійде супостат від стін вашого града!

Костянтин цюкнув раз, удруге, знову й знову, аж бризки дрібних трісок летіли довкола. Ніхто не зрушив з місця.

Мефодій підійшов до Бравлина:

— Княже, без жалю скидай з душі кайдани духовного рабства. Не впадай у розпач. Бог милосердний. Слухай нашої ради: віддай хозарському тархану данину. І він звідси забереться геть. Будеш і далі вільно тут урядувати.

— Данину! Де взяти? Голод велик у граді.

— Забери золото й срібло у храмі божому. За золото матимеш волю.

— І хозари підуть звідси? — не вірив усе ще Бравлин.

— Тархан дав слово. Тільки віру поганську забудь. Бо сказано в заповідях божих: «Я господь твій бог. Не вшановуй інших богів, окрім мене». Бог тобі допомагатиме, І патріарх Фотій жалуватиме яко мужа великого. І Константинополь не залишить напризволяще.

Бравлинові брови знову смикнулися угору. Або Константинополь, або Хозарія. Іного путі у нього не було. Сії царські послы чи християнські проповідники несли з собою не лише віру в Ісуса Христа, а й заступництво

могутньої Візантії від хозарського поневолення — від їхніх руйнувань, данин, принижень.

Бравлин відкинув полу шовкової хламиди, став на одне коліно перед Мефодієм.

— Прости мене, отче, за відступництво від християнської віри... Душа моя блукала в сутінках...

— Хай наш господь Ісус Христос ради доброго свого милосердя розгрішить тебе. І я, владою його і святих апостолів, і владою патріарха Фотія звільняю тебе від клятви і від інших кар і приймаю тебе до церкви, пашої святої матері, до спільноти вірних і участі в святих тайнах. Амінь.

Мефодій осинив Бравлина хрестом, сказав:

— Тепер поможи моему брату...

Бравлин уже зробив крок до Костянтина, як волхв кинувся до нього, розпростер руки і закричав:

— Не смій! Не дам!

— Відійди, батьку.— Легенько відштовхнув його Бравлин. Волхв упав на землю, завив, заверещав, зубами рвав траву, здіймав угору руки, благав сугдейців заступитись. Ті мовчки тупцялись на місці, не зводячи очей із Бравлина. Волхв зібрався на силі і, віддаляючись, став вигукувати:

— Прокляття кличу на вас! Нехай вас громи спалить Перунові громи!

Бравлин кинув обіч сокиру — дуб не піддавався їй. Дуб стояв незрушно. Та й навіщо рубати? Хай собі росте. Краще загасити вогнище і зруйнувати требище. Щоб ніхто не міг тут класти треби... З-під його рук полетіло вусебіч каміння.

Коли упала остання каменюка, Костянтин витер сльози на очах:

— Мир вам, чада! — перехрестив усіх. — Мир вам, і вашим оселям, і вашим дітям.

Глибока тиша залягла над долиною. Мабуть, це була тиша, яка освячувала нову сторінку життя Сугдеї. Сила віри в ромейського бога остаточно витіснила стару віру у силу природи. За новою вірою стояла могутність імперії. А разом із нею — і впевненість у майбутньому.

...Мине небагато часу, як світ узнав про одне із сотворених просвітителем Костянтином-філософом, святим Кирилом, чудес — рішуче знищення поганського требища й навернення сугдейців-відступників до християнської віри. В описі життя Костянтина-Кирила буде розказано і про те, як він, завдячуючи своїй чудодійній силі і волі, зняв

облогу хозар з великого таврідського города. Щоправда, при переписуванні того життя загубляться імена тих, котрі не стали святими, бо не творили чудес, а були просто земними людьми, вірили і зневірялись, раділи й печалились, роблячи все те дитинно щиро, щедро, бо вірили й справді в чудеса і в святощі, що були для них так необхідні, аби вижити самим і їхньому родові.

Ось вони йдуть шумливою юрбою до центру Сугдеї, до собору святої Софії, ідуть із палким жаданням просити прощення за гріхи, яких не содіяли, дякувати тим, хто — так вони гадали — врятував їх від хозарського полону.

А назустріч їм летить на воронім коні верхівець. Цокотять копита, викресуючи іскри. Забачивши Бравлина, комончик осаджує перед ним коня. Зіскакує на землю, припадає на коліно.

— Тархан чекає данини!

— Буде! Скажи — даємо...

Сугдея врятувала себе від хозарського полону...

Хозарські провідники — Ніссі та його троє братів — вели посольство з Константинополя узбережжям Дону до Саркела — Білої Вежі.

Разом з послами йшла й охорона їхня на чолі з бодричем Местивоем, а також священики, тлумачі, ченці.

Бек Барджиль, певно, не сподівався на таких високих послів. Хозари-провідники чекали від нього великої подяки. Розуміли, що такою увагою імператора Михаїла і патріарха Фотія їхній господар помітно вивищився над іншими велможцями в хозарській землі.

Ніссі та його брати догоджали з усіх сил послам, добували в оселищах свіжий хліб, м'ясо, яйця, борошно, а також кож кожухи, повстяні обуці. Вміло розпалювали серед снігів вогнища, на вертелех обсмажували добутих у поселців ягнят і козенят, гусей і курей.

Зима уже панувала на стенових безмежжях Подоння. На роздоллях гуляли колочі вітри й завірюхи. Випали глибокі сніги. Стогнали береги закутих у кригу річок. Ночувати заходили в оселища, заупинялися у звичайних селянських хатах. І всюди господарі були привітними, щедрими, цікавими до подорожніх. Костянтин запитав першого господаря, у якого знайшли притулок на ніч:

— Чи далеко ще до землі хозарської? — статечно відповідав господар.

— Але ж ви — слов'яни!

— Так і є — слов'яни. Та живемо тут з правіку. Сіємо хліб, годуємо худобу.

— А хозари ж... далеко?

— Не так щоб далеко, але взимку й не близько. Вони ходять зі своїми табунами біля Саркела та біля Волги.

Тут, у Подонні, всюди була слов'янщина. Тільки тепер збагнули послі, чому Фотій послав у Хозарію саме їх. Від гирла Дунаю до гирла Дону слов'янська стихія заповнювала родючі землі степів. Вона ж виповнила й володіння хозар, як і володіння ромейської імперії, як і болгарську землю на Дунаї, де тюркська орда булгар уже розчинилась у слов'янщині. Лише через півстоліття її витіснять з цих просторів орди печенігів, угрів, а далі — половців, монголо-татар та інших ординців-кочівників...

— У якого ж бога віруєте? — допитувався Костянтин у поселян.

— У нас богів багато, і в усіх віруємо. Усе животворне і єсть бог, — повільно оповідав господар, склавши на колінах свої великі натруджені руки.

— Язичники есте, — скрушно хитає головою Костянтин. — Ісуса Христа, істинного бога, відаєте?

— Чували. У ромейв сей бог. Дехто і в нас хилиться до нього.

— Скоро він прийде і до вас, до всіх слов'ян, — запально обіцяв Костянтин.

— До нас? Навіщо? — дивувався господар і здвигував плечима.

— Темні душі ваші, господарю, і стежа ваша веде в пітьму. — Очі проповідника на якусь мить ніби згасли, але одразу ж у них з'явився вогник. — Світло істини да просвітить вас!..

Нарешті на білому овиді простору, де земля зливалась із небом, мандрівники побачили темні вежі якогось града. Нісці радісно вигукнув:

— Шаркиль! Біла вежа!..

Дружина підтяглась у стременах. Яке ж воно, це грізне гніздище хозарських шулік? Стільки розмов... Стільки страхіть мовлено про нього!..

Низьке сліпучо-біле сонце котилося по обрїю білого неба і падало в білі сніги. Валка царградських послів уже наблизилась до воріт фортеці. Могуть візантійської імперії завчасно відчинила залізні ковані ворота цієї неприступної кам'яниці. Тепер гості зблизька могли поцінувати творіння нинішнього херсонеського стратига.

Фортеця стояла на пологому виступі лівого, сказати б,

східного берега Дону, поблизу старого гирла ріки. Із заходу була захищена широкою рікою. Трикутник між старим і новим гирлом Дону був обкопаний двома глибокими ровами, один з них проходив під самими цегельними стінами фортеці. Поміж ровами височить ще не довершений вал. Сама ж споруда являла собою величезний мурований із цегли-сирцю чотирьохкутник з гострими зубцями на стіні. Местивой прикинув на око, що фортеця довжиною майже у двісті, а шириною до ста тридцяти аршин. Важколітні наріжні вежі з вузькими вікнами-бійницями закоголові наріжні вежі з вузькими вежиць, що здіймалися над микали собою ряд менших вежиць, що здіймалися над стінами й виступали з них аршин на п'ять убік. Важка й неодоладна за своїми обрисами була ця будівля. Надто ж отут, серед безмежжя снігів. Таким незугарним, очевидно, був і її творець.

Брати-проповідники, загортаючись в кожухи, водночас також подумали про це, презирнувшись, заусміхались очима до Местивоя. З ним подружились уже за цю довгу путь.

— Стоїть міцно і грізно, — прогучав у бороду Мефодій.

— А супроти кого, брате? — запитав Костянтин і, поки повільніший у рухах і в словах Мефодій здогадувався, додав: — Окрім слов'ян, тут ніде нікого нема. Найближче ж поляни-руси, їхня кївська держава он як зараз піднялась!

— Так і є... — погодився Мефодій. — Проти полян сія фортеця.

Упродовж останнього року Мефодій все більше підпавав під владу мудрого, палкого, одержимого меншого брата-філософа. Але мав ту особливість, що любив ретельно обмізкувати всі його судження, наміри, задуми і знайти реальний ґрунт для їх здійснення. Тому й зараз, подумавши, обґрунтував висновок Костянтина:

— Князі кївські Тур і Оскольд установили свою владу над багатьма племенами по Борисфену. А коли ще пригорнуть слов'янські землі по Танаїсу, їхні володіння стануть більшими, аніж уся ромейська імперія. Се, брате, буде колись. Буде!..

— У це і я вірю, — відповідав Костянтин. — Нині дружини кївських князів ходять цим шляхом звично. Вони тут як у себе дома. І наше поле також отут, на цій великій слов'янщині. Тут урожай наш буде щедрим. Бо народ тутешній численний, і земля його несходима...

— Не шкодую, що пішов за тобою, Костянтине, — зізнався Мефодій брату. І не знати, що хотів тим сказа-

ти — не шкодував, що пішов у цю далеку землю хозарську, у ці завірюхи й сніги, чи, може, те, що зрікся влади і покинув палац правителя Славинської землі й затворився у монастирі на Олімпі, що почав вивчати книжну мудрість і творити проповіді для слов'ян їхньою ж мовою, в усьому став вірним помічником і сподвижником одержимого брата. Тоді Мефодій ще не знав, що доля і йому готувала вселенську славу просвітителя слов'ян, яка прийде до нього ще за життя.

Вони зайшли під браму Саркельської фортеці й піби опинились у кам'яному мішку: не лише обабіч, але й перед очима була мурована стіна. З найвищої вежі її, певно, оглядали дозорці простір від обрїю до обрїю. Нісці і його брати повели своїх високих підопічних попід стінами, доки не опинились на просторому кам'яному дворі. Посеред нього стояв невеличкий будиночок — цегляний, але з дерев'яним гапком. Поряд з ним на землі, визираючи з-під снігу, лежали величезні мармурові колони з витюватими, вже оббитими й брудними капітелями.

Нарешті вони зайшли в низьке тепле виталище, завішане й застелене овечими шкурами. На них пахнув важкий сморід — дивовижна суміш овечого, кінського й людського поту, браги і ще чогось кислого і терпкого, що аж різало в очах. Тлумач посольський, що досі мовчки супроводжував братів, рішуче виступив і гордо підняв свою виголену голову:

— Посли імператора Михаїла і його преосвященства патріарха Фотія. Мир і слава дому цьому.

Перед послами стояв опасистий широкотілий бородань у повстяній шапочці на маківці, довгому балахоні, підв'язаному золотим паском під грудьми. Бек Барджиль. Він виставив уперед ногу в гостроносому черевикові, усіяному перлами, й глипнув своїми вузькими очищами по обличчях гостей. Широкий рот його приязно посміхався. За його спиною зігнулось дві кощаві спини — ні очей, ні обличчя не видно. Певно, також тлумачі.

— Бек Барджиль, — сказав один із них по-ромейськи.

— Правитель Саркела, — додав інший, також по-ромейськи.

Барджиль ствердно кивнув головою, щось швидко проговорив. Підняв угору палець, посміхнувся, схилив свою важку круглу голову на плече й завмер. Перший зігнутий кощавець витлумачив:

— Ми вас чекали з радістю. Тархан Ісхуда прислав

сюди свого гіпця і повідомив про ваше прибуття. Можемо розпочати нашу бесіду тут.

— Ми йдемо до кагана Захарії... — почав Костянтин, але у відповідь почув, як засичали у два голоси бекові тлумачі. — Імені кагана не можна називати простим смертним!..

— Скажи їм, — звернувся Мефодій до свого тлумача, — ми посланці ромейського імператора й наступника нашого бога на землі — патріарха. Тож маємо говорити тільки з рівними їм!

— На землі нікого рівного нашому кагану нема. Можете говорити лише з царем-беком.

— Да буде, — погодився Мефодій. — До нього просимо провести.

— А чому не пішли з тарханом Ісхудою? — раптом блимнув лукавими очищами Барджиль. В його голосі вчулася якась підозра.

— Тархан Ісхуда з ордою пішов супроти угрів. Бек Барджиль ніби аж злякався:

— Ні, він одразу повернувся до Ітилю!.. Але скажіть: він підкорив Сугдею і Фулли?

— Сугдейці відкупилися даниною.

— А чия влада в Сугдеї? — не вгамовувався Барджиль.

— Візантії, звісно, — знову заусміхався Мефодій.

— Я так і знав! — Від обурення бек Барджиль аж почорпів. — Він не підкорив таврідських городів, а побіг до царя-бека, щоб збрехати першим... Негідний пес! Це я послав до вас Нісці... Нема кому у нас заступитись за християн. Їхні храми повержені.

— Да воздасться тобі, бек Барджиль, добром і милосердям від нашого бога! — вклонився Мефодій. — Ми заступимось за християн і всіх виведемо з полону...

— Християнини, коли хоче, хай іде із землі моєї...

— Да воздасться тобі добром. А тепер скажи — від чого назва цієї фортеці — Саркел?

— Це ви кажете — Саркел. По-нашому Шаркіль, тобто білий дім. Колись на цьому місці стояла орда мого роду. Стерегла порубіжжя із полянами-русами. Вельми небезпечний народ! Наш каган і цар-бек наказали поставити од них цю кам'яницю. І поставив її Петраона Каматіра. Лукавий муж!

— Відасмо. Тож якщо ставив фортецю ромей, мусить бути тут і церква. Нам би з дороги молитву сотворити, подякувати богу, що добулися до Хозарії.

— Немає церкви. Ромей і Каматіра хотіли поставити, ото й колони з мармуру привезли, і капітелі. Але не дозволили ставити християнського храму.— Барджиль скрушно розвів руками, схилив голову на плече.

— Хто не дозволив? — скинувся Костянтин.— Аджо ваш каган і цар-бек, хоч самі іудейської віри, дозволяють ставити мусульманам мечеті, поганинам — мати свої капища, іудеям — синагоги.

— Не я заборонив... Се діло таких радців, як Ісхуда... — закліпав повіками бек.

Що на умі у цього володаря неприступної фортеці? Комусь хоче відомстити руками ромейв? Для кого плете свої хитрі сіті?..

Ночувати в Саркелі не було можливості — там жили тільки його охоронці — гузи й печеніжини, яким Барджиль за службу платив золотом. Через те гостей повели до найближчого стійбища бекового зятя — Бохана, поприщ за п'ять звідси.

Гостей зустрічали — півколом до сонця — великі білі вежі. Челядини готували вечерю, після якої гості почали відразу ж вкладатися спати.

Лише опасителі Местивоя гиніли на чатах біля веж — осторожники великих мужів даремно хліба не їли. Але й тут не втрачали найменшої нагоди прикрити повіки у млосної знемозі.

І треба ж було! Тої миті, як Местивой, загорнувшись у кожух, провалився у м'яку безвість, його хтось сильно торсонув за плече.

— Бодричу, се ти? Местивою! — Хтось заступив над ним шлях зоряного неба, важко дихав в обличчя. Местивой злякано підхопився і, розгледівшись, побачив, що лякався даремно: перед ним стояв Вадим!

— Вадиме!.. Ти чого тут? — прошепотів Местивой.

— Я в полоні... В полоні, брате...

— Лихо!.. Ходімо до царських послів... До отця Костянтина. Вони хочуть усіх християн вивести з полону. Але ж ти не християнин?.. Хай зараз же охрестить...

— Як же се?.. А наші боги? Розгніваються.

— А ти відмолишся у них, брате. Чуєш? А завтра святі отці й скажуть беку, що ти єсть християнин, і вони тебе заберуть із собою.

— Та я не один, брате... Нас багато. І Славіна тут. Дідова Соловієва онука, а Гнівина дочка. Жили ми в них у Києві.

— Ти знайшов її? То бери з собою!

— А інші ж як бранці?
— Інші? Їх теж треба охрестити! — палко шепотів Местивой.

— Тоді веди отців.

Коли Местивой випірнув з-під повстяного полога вежі, де вкладались спати царградські послы, він ледве не зойкнув од подиву: біля вогнища вже стояло чоловік з десять людей. Тихо рипіли шкур'яками на снігу, хукали в долоні, світили бентежно очима.

І звідки вони, оді малі й безмовні люди — челядини, кухарі, осторожники достеменно знають, про що домовлялися царські послы з Барджилем?

Мефодій, що висупувався слідом за Местивоєм, возніс до неба руки:

— Десниця твоя, о господи, прославилась силою і зціленнями!.. Брате! — гукнув до Костянтина.— Воззри на сих рабів божих!

— Воістину диво господь сотворив і навів на слід спраглих до істини. Усі єсть християни?

— Ні, отче,— боязко підступив до нього Местивой.— Вони роби, бранці. А коли охрестиш їх зараз, усі підуть за тобою, яко християни.

— Підемо, отче,— загули,— аби з неволі...

— Да буде,— поспішливо мовив Мефодій і широко перекрестив усіх людей, хто стояв перед ним у спігу на колінах.— Відипні і вовіки віків... І ти, воеводо, і рід твоїй...— Підійшов до Вадима, накреслив пальцем на його чолі і на грудях хрест і поклав руки на голову.

— Господине, володарю єдиної істини, твоїм іменем, іменем сина твого єдинородного і твого духу святого кладу свою руку на слугу твого... воеводу... як же ім'я твоє, сину? — нахилився Мефодій до Вадима.

— Вадим, син Величара-лодійщика із Новгороду...

— На слугу твого Вадима, сина Величара-лодійщика із Новгороду. Поможі йому знайти дорогу праведну, виповни вірою, надією, любов'ю...

Коли Костянтин творив свої молитви над бранцями, він свячував нове стадо господнє, пролунав гнівний голос Бохана:

— Що тут діється?

— Сіє християни возносять богу своєму молитву, — спокійно підійшов до нього Мефодій.— Вони хочуть іти з нами. Так сказав бек Барджиль: християнин, коли хоче, хай іде із землі моєї.

— Християни? — верескнув Бохан. — Це не християни, не ромей, це язичники, поляни-руси. Слов'яни!.. Вони кладуть треби своїм ідолам.

— Тепер вони християни, — дзвінко возніс свій голос Костянтин. Щойно Ісус Христос наш прийняв їх у своє стадо.

Бохан скрипнув зубами. Бек Барджиль заодно з ромеями супроти Ісхуди. Але ж... усі його роби стали враз християнами! Ізійдуть із стійбища! То хіба бек Барджиль сам доїтиме йому корів і кобилиць? І він, Бохан, лишиться без своїх робів? Ні, він їх так не віддасть...

Швидко підійшов до бранців, що все ще чипіли на колінах, став між Вадимом і Славиною.

— Оці хай ідуть з вами, — повернувся лицем до Вадима, якого підозрював у тому, що він привів до стійбища дружину полянську і та викрала київського княжича. — А оці хай лишаться тут. Буде по правді і для вашого бога і для нашого! — рішуче сказав Бохан.

Вадим кинувся до Мефодія.

— Отче, се жона моя... Жона перед богами і перед людьми. Візьми її! Славіну мою...

— І нас візьми!.. І мене!.. І я!..

— Будемо просити бека Барджіля... — похнюпився Мефодій. — Щоб усіх бранців-християн вивести. Помолимося богу за сей ісход із хозарського полону. Як із полону єгипетського!

А скільки ще попереду буде таких стійбищ? Скільки іще робів-бранців слов'янських гибіє в хозарській орді? Хіба усіх виведеш звідси? Моїсею було легше, коли він виводив своє плем'я з єгипетського полону — всевишній прокладав їм шлях через море, боров ворогів їхніх, годував і поїв... Цим же ось самим долати ті труднощі. Христе боже, подай нам своє світло й правду!

І враз Костянтин урвав свою молитву: адже Бохан, напевно, вірує в іудейського бога!

— Добрий господарю, чи відаєш заповіді свого бога іудейського? Чи свято їх тримаєш у своєму серці?

Бохан схилив голову на груди на знак шаноби до заповідей свого бога.

— Коли шануєш, маєш знати второкнижжя Моїсея: в сьомий рік зроби прощення; прости борг і дай жебраку по нужді, а роба свого в сьомий рік відпусти від себе на свободу. Відпусти не з порожніми руками, а дай від стад твоїх, і від гумна, і від точила... Бо ти сам був робом у

землі єгипетській і тебе вибавив твій бог... Отож і звільни робів своїх, господарю!

— Але то... мовиться про робів — євреїв і євреянок. А я — хозарин! — гордо блиснув очима Бохан.

— Хозарин і іудей мають одного бога і єдині його заповіді й закони, — смиренно мовив Костянтин. — І сказано ще: за шість років роб твої заробив тобі вдвічі більше проти найманого. Твої пастухи, Бохане, уже більше шести років у тебе!

— Уже десяток літ!

— Я сім років!

— Уже й не злічу... — почувся вигук з натовпу, який притихло слухав це умовляння Костянтина.

— А коли твоє око, мовить заповідь твого бога, зробиться немилостивим до жебрака і ти порушиш заповідь бога свого, твій роб вопіє до господа і впаде на тебе гріх!.. — строго докінчив проповідник.

Бохан подивовано оглянув товпильсько своїх робів і цих ромейських посланців. В його душі збурилася вагання й сумніви, десь усередині нуртувала лють. Але... він не наважився порушити заповіді свого бога.

— Зроблю по слову бека Барджіля: християнин хай іде, коли хоче, із землі моєї...

ОГЛАВОК СЪОДНИЙ

І цього разу винуватим був зухвалий Перун. Коли Рід узнав, що в Перунових володіннях все більше оратаїв, а найперше купців і дружинників хрестить собі груди й лоби, молиться на Христа, у нього затреміли руки.

Дажбог-Ярило, брат-близнюк Хорс новгородський достеменно вивідали про все, що діється на Перуновій землі, і тепер уже всі знали, що цей гуляй-нога, цей волоцюга-молодичник Перун поруйнував ущерть високий людський дух, надав волю усім богам говорити від себе слово, розвів, бачите, демократію! Тож у заселених слов'янами землях подекуди звелися до неба і храми нового бога — Ісуса Христа. Нова віра проникає в князівські й царські палати, витісняючи усіх богів слов'янської землі. Як піде так далі, то нікому з них не лишиться місця не те що в душі, але і в пам'яті слов'ян.

Лада і Жива по-жіночому гірко схлипували — як же це так, що вони, хто так любить життя, з усіх сил дбають про його торжество, тепер мають щезнути, піти в небуття?..

Дажбог-Ярило старанно позвозив усіх своїх братів і сестер до найбільшої оболони батька Рода. Навіть сивий-пресивий прапрадід Сварог, підмівши мітлою небо, напіврозплющив велике ясне око й сумовито оглянув своїх метушливих нащадків. Самі не живуть й іншим жити не дають! Колись було спокійніше — кожен робив свою справу, не кидався в амбіцію!

Дядько Велес копилив товсті губи й ображено мовчав. Уже й кістки його болять від трудів невсипущих, бо ж не хто інший, а він забезпечує людей їжею. А вони ще й невдячні! Сказано, малі діти хліб їдять, а великі — серце. Погордою виповнилися. Погордою, бо не знають, що то є — тяжка праця на хліб насущний. Зрештою, він уже ладен покинути оте своє ремесло. Насовався по світу! Хай би тепер молодші попрацювали, як він! Та що ж виходить? Молоді нині не здатні розумно користати з того, що їм надбали й заповіли старі.

Рід уже не гримав на принишклого, змарнілого Перуна. Тільки співчутливо попросив:

— То розкажи, сину, як же це все трапилось?

Перун засунув п'ятірню у вогнисто-рудю чупринку, кинув довкола оком. Брати й сестри хихотнули, мовляв,

знаємо, останньої веспи підпочовував у тієї клятої чаклунки — золотокудрої Зорі-Денниці, що потай від свого господина Дажбога-Ярила возила його вранці по небесному полю на білогривих конях.

Старий Сварог уже недобачав, і йому було байдуже, хто сидить у білій колісниці лукавої Денниці. Забила хлопцеві памороки — забув про свою роботу. Палко кидався в її обійми, те й робив, що ворожив, коли вже той самовпевнений Дажбог-Ярило покотиться геть із золотої ложниці білотілої Денниці, щоб самому шубовснути в її м'яку постіль. О, клята спокусниця! Тож не дарма вони завжди остерігались кликати на свій сонм невістку. Звичайно, Перун про це не буде розказувати. Придумає щось інше...

— А що трапилось? Нічого в мене й не трапилось, батьку. Все іде, як мусило йти. Я дав своєму народові меч, аби відбивався од ворогів всюдисущих. Я дав народові упевненість в його моці — і він повірив у себе. Добре це чи погано?

— Не поспішаймо з висновками, — обізвався гордовитий Світовид. Його підвладні приморські слов'яни міцно вірували в Аркону, воскурjali дими в капищах, про інших богів не думали, стійко боролись і мужньо помирали у бранях за свій рід, за свого бога.

— До чого тут поспіх чи не поспіх? Треба визначити точно — добре це чи погано? — вимогливо подивився Перун на Світовіда.

Той степенув плечима:

— Ну... добре. Ясно ж.

— Далі... Щоб усяка земля стояла твердо, мусить у ній володарювати твердою рукою єдин державець. Так це було одвіку і в нашому божеському роду. Спочатку, старшинствував прапрадід Сварог, а коли постарів, узяв кермо батечко наш Рід. Доки він був молодий, доти й лад був серед нас. А руки ослабли, дивіться, що діється: Світовид розледачів на своїй Арконі й возгордився своєю величиною, нічого не хоче ні бачити, ні чути. Дажбог і Хорс, сонцеликі брати мої, опікуються лише тими, хто вишиває їхній лик на своїй хорогві. Стрибог нічого не робить, тільки всюди крилами розмахує, а діла — ніякі-робиць, тільки всюди крилами землю свою занедбав. Не сінького! Навіть полочанську землю свою занедбав. Не даремно ж його прозивають пустим вітром. Та й усі інші собою лише зайняті.

— А ти? — обернувся до нього обличчям сонцесейний Дажбог.

му! — люди тепер стали мудрим, не гірше богів! Бачать, як лукавці кермують громадою чи вічем.

— А що, в Києві хіба віча немає? — блимнув півоком Сварог.

— Віче є, але до демократії там, як каже мій братець Світовид, дуже далеко. Хай-но на тому вічі хоч писне супроти князя або його владця якого! Го-го, як ослаблять його волхви в усіх капищах, довіку пам'ятатиме, якщо живий лишиться.

— То куди ж ти, покровителю, дивишся? — несподівано рикнув Рід.

— Що, батьку, маю робити? Знаю одне: створити свою державу можна лише силою. Ось як київський князь Тур: вранці утишує хозар, в обід — мстить ромеям, увечері йде на смольнян, а вночі — переймає печенізькі або угорські орди.

— І Оскольд з ним? Се той, що взяв у жони болгарську царівну? — Дажбог не пропустив нагоди, щоб і тут не підколоти Перуна. За ним хмикнув мовчкуватий Хорс. Йому теж не до вподоби болгарська царівна. Якщо вже стверджувати державу, то навіщо брататися з християнами-царями? Своїх владців немає, чи що? На все те Перун одповів:

— Оскольд у нас єдиний.

— Авжеж, єдин! — вибухнув гнівом Ярило. — Жону-християнку взяв. А з нею у терем прийшли її хрестителі й святителі різні. Всюди розповзаються! У гради деревлянські заглядають! А що шукають?

— Це правда, дочка царя Богориса-Радівоя християнської віри, але й від слов'янських кумирів не відмовилась...

— Що за світ!.. Лукавий світ!.. Моліться старим і новим богам!.. І хрестителям, і чортам... — бурмотів собі під ніс Сварог.

— Людям, як і богам, треба, щоб хтось один сказав: «Слухайте мене! Тільки моє слово істинне. Я вам даю благодать і милість свою, а разом з тим — покуту і смерть!» — гнівно рубонув Перун.

— Чому ж ти не скажеш тих слів, братику? — захвилювалась Жива. — Воно б, може, й справді усім спокійніше жилося, аби знали, що їхній супокій бережеш ти.

— Я? — щиро заперечив Перун. — Я не можу цього сказати, бо отець мій чадолобивий не так мене виховав. Це перше. А друге — ти спитай у своїх братів і братени-

ків, що б заспівали вони, якби я таке сказав? Вони ж не того хочуть.

— Ми не жадасмо тебе!.. Не хочемо, аби ти один над нами вознісся, — погрозово загомоніли довкола.

— То що — краще хай чужий бог іде в наші володіння? — здивувався Рід.

— Він таки гряде... — сумно сказав Перун.

— Віддай нам свій меч! — поцупив Перуна за рукав розлюченій Стрибог. — Бо силоміць заберемо!

— Заберемо! Давно треба забрати! — рішуче звівся на свої високі ноги Світовид і ступив до Перуна.

— Беріть! — Перун витяг з піхов меч і кинув його під ноги Родові.

Світовид стрибнув з місця, підібрав того меча, зламав і відкинув геть.

— А чим же буде народ наш відбиватися від орд? — скаменувалась Лада, але її ніхто не хотів слухати.

Перун же мовчки ковтав образу. Заздрість! Ось вона, одвічна люта заздрість до сильнішого, удачливішого, щасливішого. І чому ж ти, мати-мудрість, зараз спиш? Чому не зняла полуди з очей цих засліплених створінь? І ти, не зняла старче Свароже, мовчиш, і ти, Велесе, і ти, батьку Роде... Хіба ж не відаєте того, що заздрість знищить не його, а вас, родаки мої, кривняки мої низькодухі!.. І що, осліплені власною величчю, якої у вас немає, ви зрадили і народ свій, і обичай його, і себе, і своє майбутнє...

Зрада, чорна, сліпа зрада клубком прокотилася поміж богами. Одні побачили й змовчали, стали вичікувати, що буде далі, інші — сполошилися, але їм зі страху заціпило.

В цю мить йому, Перуну, належало зробити одне з двох: або примусити усіх слухати себе, або відступити, вдатися до гулянок на своїй вогненній колісниці, вечорами грати в карти з дідуганами, а вранці нишком кохатися із Зорею-Денницею. Зректися боротьби і в політику більше не лізти. Зрештою, життя в нього одне. Довше він проживе на якийсь вік чи ні, тривалою буде його слава чи ні, — байдуже. Батечко Рід не вділив йому стільки честолюбства, як іншим своїм синам. То хай вони пропадуть усі пропадом!

Тим часом зав'язалась інша розмова.

— А що воно таке — християнський бог? — почухав спросоння лоба дядько Велес. — Може, воно й того... нічого... Якось дасть нам дожити віку.

— Не відаю. Спитайте в нього самі! — саркастично кинув Перун. Йому відповіла сестра:

— А що, може, й спитаємо? Так, мовляв, і отак, скажемо, прийди до нас у гості, побесідуємо. Та разом дамо лад, утвердимо любов на землі! — засяяла ясноока Лада.

Ці слова чомусь усім сподобались. Загомоніли, заспечались. А Рід розвів руками:

— Якщо хочете поговорити з ромейським богом, то я не проти. Розберіться, що і як...

Перун не чекав такої м'якотілості від свого батька. А чого, власне, чекав? Чого можна сподіватись від убогих духом, сповнених гордині честолюбців? Стрибнув у свою колісницю, крикнув:

— Прощайте!.. Ви ще мене згада-а-а-е-те-е!.. — Тільки вогненний слід метнувся позад його колісниці.

— Він що, збожеволів? — охнув Рід. — Куди ж побіг? Розмова ще не закінчена. Я все ж гадаю, що у слов'янському світі має бути верховний владця серед богів. Інакше що бачимо? Кожен возносить свій поров. Кожен дбає про особисту славу. Дай вам, недолугим, волю, — розшматуєте і землю слов'янську і небеса! Тож слухайте, що скажу: Перуну хочу передати свій жезл. Тільки йому. А ви — всі йому поклоняйтесь, яко старійшому і мудрішому.

Усі закликали на місцях. І тут перша опритомніла Лада, збентежено запитала:

— А може, хай прийде все ж новий бог? Просто цікаво: що скаже він?

Послужливий Стрибог уже лестився до всіх:

— Я можу за ним злітати. Це недалечко. За Руським морем. Послухаємо його, поговоримо. Може, воно й нічого. А тоді вже вирішувати будемо.

— Хай буде по-твоєму, вітрогоне веселокий! — кинула ласкаво Лада й подивилась з посмішкою на братів-честолюбців. Ті посміхнулись у відповідь — згода й лад запанували у божеському сімействі. Примирлива порада Лади-сестри давала можливість усім здаватися чесними й порядними.

А Стрибог уже розправив крила й понісся до полуденного Руського моря.

Чомусь воно було чорним.

І раптом ніби з виру морської чорноти, вибухнув великий білий стовп — із піни, диму, вогню і мги. Шалений вогненний вихор підхопив на себе Стрибожі крила й закрутив ним на місці.

— Що це? — застогнав переляканий Стрибог, неспро-

можний справитись зі своїми дітьми й онуками-вітрами.

І враз чує над собою громовий трубний глас:

— Я господин народу свого, якого вивів із землі єгипетської, із землі рабства. Я господь-бог, що карає дітей за впну батьків до третього й четвертого роду, які мене ненавидять. І творю милість до тисячі родів тим, хто мене любить і блюде заповіді мої... Ти хотів мене бачити, Стрибоже...

— Так, ми всі хотіли тебе бачити. Поговорити хотіли... — часто змахував посланець обпаленими крилами й цокотів зубами — бо з ним говорив той вогненний стовп.

— Де ти? Чому я не бачу тебе? — Стрибог мружив очі, бо й справді нічого не бачив довкола.

— Мене ти не побачиш. Бо я скрізь. І не шукай мене. І других богів, окрім мене, немає.

— А ми? Як же ми? — не збагнув Стрибог своєї долі.

— Ви також сотворені мною і мною ж будете погублені. Краще забирайтесь геть самі!

— І Рід? І Сварог?

— О, старі знайомці! Хіба вони ще живуть? Але передай: і їхній час вичерпався. Бувай!

Знову метнувся над морем стовп білої піни, диму, вогню і мги. Вогненний вихор відкинув Стрибога шаленим поштовхом кудись у невідомість.

Коли розплющив очі, побачив над собою схилені знайомі обличчя Рода, Велеса, Дажбога, Світовиди, Лади...

— Що з тобою приключилося, братику? — защебетала Лада.

— Ти бачив їхнього бога? — стривожився Рід.

— Т-с-с... Не вимовляйте вголос цього слова. Він сказав, що усіх нас... — Стрибог долонею різонув під шию. — Що наш час вичерпався. Щоб ми забирались геть.

— Ой! — Лада від переляку закрила рукою вузьке голубоке лице.

— А... де ж це наш громовик — Перун? — раптом крутнувся на високому закаблуку Світовид. — Він же у нас воявник. Хай би повоював цього зухвальця.

— І справді — це по його вдачі... — закліпав короткими щіточками вій над круглими очищами Дажбог.

— Де ж це він розгулює?

— Образили, от і пішов від нас, — зітхнула Жива.

— Назавжди? — зиркнула на старшу сестру Лада.

— Коли йдуть такі, як Перун, то уже назавжди, — сказав твердо батько Рід, ледь стримуючи сльози.

табуна, що поволі рухалось на неї. Йому не було ні кінця ні краю.

І Гніва раптом здогадалась: то котиться якась орда. Руки й ноги у неї обімліли. Душа виповнилась страхом. Жінка погладила по голові свого Рудика й стала примовляти:

— Лишенько ж яке... Орда якась суне на град. Ой, Леле, порятуй нас від напасті! Рудикуню! Біжи до града, щосили біжи. Либонь, ворота відчинені...— Вопа зняла із пса тремтячими руками ряднину, якою кутала його. Відчувши полегкість, він з усіх ніг кинувся назад, перестрибував через сухий бур'ян, через замерзлі калюжі й кучугури снігу.

Гніва лишилась на місці. Тепер уже її очі виразно бачили верхівців, що ішли прямо на неї...

Тільки другого дня, коли все скінчилось, княгиня стала пригадувати, як воно почалося. Усі твердили: рудий, увесь забрьоханий пес-приблудко прибіг до сторожової вежі подільських воріт і почав цупити зубами за поли кожухів стражників, тягнув униз, до замерзлої річки, доки котрийсь із них не подивився в той бік і не побачив чорну орду, що сунула на Київ. Осторожець скрикнув од несподіванки: з боку Дніпра вороги ніколи не підступали до Києва — з цього боку його надійно захищав Дніпро-Славути своїми розливами, болотистими озерами й луками. Та цього разу було інакше: замерзла дніпровська низина була доступна й зручна для ординських коней.

На сторожовій вежі ударили в клепала. Город зачинив свої ворота. Тривожні гуки стражників зібрали на його стінах усіх, хто мав там бути під час небезпеки. Лаштувались до оборони. Князь Тур і князь Оскольд привели свою дружину.

Як тільки ординські верхівці підступили до стін Києва, на них посипалися градом стріли і каміння. Ординці не сподівалися на такий опір і змушені були відійти. Гарцювали на відстані, розмахували руками, галасували. Тоді розчинились ворота і князівська дружина помчала на них зі списами й мечами, відтіснила їх за Дніпро. Вони стали табором на Трухановому острові, посеред засніжених верб і лоз, всю ніч палили вогнища. Княгиня тим часом також не змикала віч.

І тоді місто облетіла новина: з княжого терема зник юний отрок, Оскольдів і болгарської царівни Нонки син — Вишеслав. Зник, ніби його ніколи й не було.

Дворакп один одному переповідали, що коли всі гриді й мечники пішли з князями на стіни, до терема з'явилися з челяддю бояри Миккульчич і Бодець. Шукали Бусла, хотіли про щось говорити з ним. Але Бусл із дружиною і князями, боярами і їхніми челядинками стояв на валу біля Подільських воріт. Забрав туди навіть варту від Либідської брами. На Княжій горі метушились тільки жінки. Вишеслав лишився напризволяще, отож і зник безслідно.

Коли втихомирилося, стали міркувати розважливіше: кому був потрібен пащадок київського столу? Косували в бік старої, призабутої хозаринки Лупкині. А може, бояри щось замислили? Ходили різні чутки. Але всі сходилися на одному: ота орда, що більше галасувала під стінами, ніж пробувала пертися у ворота, приходила сюди не даремно. Що то за орда? Бувальці мовили: орда угорська. Інші, також знаючі, стверджували, що то були чорні булгари, яких підкорили собі хозарські кагани і які кучубулгари, яких підкорили собі хозарські кагани і які кучубулгари вали разом з печенігами та уграми по полуденній межині Київської землі.

Пізніше східні хроністи напишуть про цей хоробрий, войовничий народ, який страхав усіх своєю жорстокістю, який мав багато овець, зброї і воєнного спорядження: «Внутрішня Болгарія перебуває у стані війни з усією Руссю».

Але цей похід болгарської орди на Київ скінчився дуже швидко. Із Княжої гори зник юний пащадок Оскольда — Вишеслав. І якщо його хтось викрав — то се викрали ті ординці. Так чи інакше — а тут без Лупкині не обійшлося!

Шепотіли по закутках князевого терема, пригадували, що Лупкиня всіляко догоджала князевій жоні-болгарці. А ради чого? Невже у її чорному озлобленому серці полум'яніла любов до жінки, яка народила ще одного Києвича? Не мали віри у таке.

За тими перемовинами, пересудами, здогадами, перешіптами ніхто й не згадав самотньої жінки, яку по якомусь часі знайшли подільські рибалки на засніженому лузі мертвою.

Тіло її було попівечене, втопане в сніг — по ньому пройшли сотні копит ординських комонників... Ніхто б і не здогадався, що це була Гніва, коли б не пес, що прибіг сюди уже після відходу орди. Невідомо, скільки часу він просидів віддано біля її тіла. Рудика знайшли тут уже тоді, коли він сам задубив, перетворився у мерзлу

кістку, а його кудлата шерсть вкрилася густим інесм. Тоді всі згадали про цю великомученицю — про Гніву. І, може, вперше в житті нарешті назвали її повним лагідним ім'ям — Доброгніва...

Навесні її тіло проросло густими травами; коріння їхнє м'яко обплело кістки, ніби хотіло воздати цій многострадній жоні добротою за людей, від яких не мала добра, і шаную від землі, на якій вона тільки страждала і якій віддала своє горде, скривджене серце. Тепер із нього проросла віть калини. Згодом вона перетворилась у великий кущ. Під ним стали мстити гнізда чайки, які, зриваючись у вись, літали над лугом, над Дніпром і плакали Гнівним голосом...

Такої війни ще не знала ця древня земля. На берегах великого Дунаю одвіку проливалась кров тих, що приходили сюди завойовувати, і тих, хто жив тут одвіку. Прибульці грабували, а одвічні жителі краю захищали свою землю, своє коріння, своє каміння, свої джерела. Великою ціною діставалася їм перемога. Та незабаром на місце одних воївників приходили інші. І все починалося спочатку. Але такого побоїська, яке вчинилось того 865-го літа від народження Христа, дунайська земля ще не знала. Свій повстав проти свого: цар Богорис-Радівой з військом запер у дунайських городах бояр і билей з їхніми ратями і, доки не винищив усіх до коліна, не опустив меча.

В болгарській столиці — Преславі — стояла гнітюча тиша. Царський двір торжествував перемогу серед зятої мовчанки. А перемога була значною: візантійський єпископ Іосиф, якого патріарх Фотій послав до хрещення всього народу болгарського, водночас уклав із царем Борисом союз на вічний мир та від імені імперії підтвердив згоду на передачу Болгарії усього південного схилу Балкан. Відтепер Борис дістав нове християнське ім'я — Михайл. Влада його вознеслась над усіма боярами й билями в Болгарії. Поряд з імперією ромеїв слов'янська Болгарія стала рівною перед єдиним християнським богом.

Справа проповідника Мефодія, яку він давно розпочав у болгарській землі, була завершена. Мефодій збирався йти в Моравію, до князя Ростислава, де на нього чекав брат Костянтин. З Мефодієм збиралися і його вірні мечники-осторожники Местивой і Вадим. З часу їхньої зустрічі у стойбищі Бохана вони були нерозлучні. Відгодували вівсом коней, в дорогу закупляли зерно, хліб,

рибу, копчене м'ясо, сіль. Моравія ніби й недалеко (до притоки Дунаю — Морави рукою подати), але ж була для них країною невідомою. А це завжди чаїть у собі несподіванки. За роки блукань та поневірянь і Вадим, і Местивой те знали достеменно.

Ось і тут, у Болгарії, із скількома несподіванками довелось зустрітись. Про царя Бориса мовили, буцімто довго хитався він перед тим, як християнську віру прийняти для всього свого народу. Ніби сам хилився до неї, але не хотів, щоб його хрестили ромейські святителі. Мабуть, боявся загребущих рук імперії. Погодився тільки тоді, коли його трон добряче хитнули бояри та билі, почавши коромолити, коли під його дахом запанували християни. Коли не було іншого виходу, аби утвердити свою владу.

Ще в дитинстві, оповідали свідучі, Борис пережив страшну біду. Його отець Пресям-Маломір відрубав голову своєму старшому брату, Борисовому дядькові — Навроту-Воїню за те, що той став таємно християнином. Борис також міг дочекатися подібної долі від рук своїх бояр, бо уже прихилився до учення Мефодія. Але він вчасно схопився за меч.

Бояри і їхні дружини, що постанали проти Бориса після того, як він прийняв хрещення, були розбиті, за винятком коромольників, які засіли у Переяславці. Їх очолив той самий старий боярин Цок, який виступав іще проти Крума. Раті Бориса-Михайла цілий рік не могли взяти Переяславця. Коли обложені знесилили, послали до царя свою сольбу з такою вимогою:

— Не хочемо тебе, царю, і твоїх ромеїв прияти в себе. Дали присягу онуку твоєму, отроку Вишеславу. Віддай вінець йому.

— Немає у мене такого онука! — закричав розлючений Борис.

— Є такий онук. У Києві. Народжений твоєю дочкою від князя Оскольда. Віддай Вишеславу вінець!

Цар Борис тільки тоді згадав свого зятя — київського князя. Про онука він таки не відав. Хіба у царя є час клопотатися про долю своїх дочок, яких він і не пам'ятав? Жон у нього було багато, наложниць — ще більше. Кожна когось народжувала. Ледве встигав запам'ятовувати синів, бо їм треба давати у спадщину і землі і владу. Але тепер він став християнином-царем. Отож, має дбати лише про тих своїх дітей, які народжені від християнки. Тут все чітко і ясно: єдиний його спадкоємець — Симеон.

До інших синів йому байдуже. А вже щодо дочок та ще й онуків, то й поготів. Про них пехай піклуються їхні матері та всевишній бог.

— Коли від князя народжений, то є його пащадок. Болгарія ж має свого спадкоємця — цесаревича Симеона! — кричав розлючено перед боярськими послами.

— Не хочемо тягти на свої шиї ромейський хомут!

— Симеон — християнин!

— Не хочемо християнина! Хочемо, щоб нашими заступниками були наші давні боги.

— Але ж син Оскольда в Києві! — не вгавас Борис.

— Тепер він у нас. Переяславець припис йому присягу! Віднині вся Болгарія йому присягне!

— Супроти закону сіє! — затупав багрецевими чобітьми Борис.

— Віддай сам вінець Вишеславу!..

Виходило, що коромольні бояри із Переяславця іменем істинного спадкоємця трону потай піднімали проти царя Бориса-Михайла всю Болгарію.

— Розп'яти усіх! — заревів Борис-Михайл.

Відрубані голови зухвалих послів із Переяславця були підняті на списах, щоб усі бачили кару коромольникам, які осмілились виступити проти законного державця. Але Переяславець несподівано дістав підтримку від іншого дунайського міста — Доростола. Доростольці принесли присягу Оскольдовому синові на мечі. За ними піднялись західні землі Болгарії. Боярська смута трясла болгарську землю. І все це робилося іменем отрока Вишеслава.

Цар Борис-Михайл пообіцяв за голову отрока багато золота.

Вадим і Местивой з тривогою збирались у дорогу. Та враз запал Мефодія поспішати до Моравії згас — ходив межі людьми, умовляв не піднімати руки проти царя, якого послав болгарській землі всевишній бог. Що ж до онука-княжича, то, звичайно ж, бояри й м'ятежні били його вигадали. Звідки б він тут узявся? Іще й інше: царська дочка не могла повстати проти свого отця, законного царя! То все лукаві підступи боярських коромольників! Бо хочуть ослабити царя-християнина в землі болгарській, який тепер возсів перед богом поряд із ромейським імператором. То все чинять заздрісники, які бояться твердої руки володаря болгарського!..

Та болгарський люд почав повставати і проти Мефодія: мовляв, наш княжич Вишеслав захистить нас від ромейської біди — від постійних воєн, голоду й лихоліть. Він

попаний нам давніми нашими богами. Його молитва до них — щира і чиста. Хочемо царем Вишеслава!

Боярський заколот сів велику смуту.

Розмови про Оскольдового сина дійшли і до Славини. Мовили, що його викрали чорні булгари за золото боярина Цока. Мала довідатись. Пішла до отця Мефодія. Дивлячись на нього великими страдницькими очима, запитала:

— Се правда, отче, що мовлять за княжича Вишеслава?

— А тобі, жопо, чого це болить? — здивувався Мефодій.

Славина мовчала. Не було сил оповісти про себе все. Та й не повірять їй отець Мефодій. Тільки прошепотіла:

— Болить... ось тут воно, тут усе! — притиснула кулаком до грудей, а з очей рипули сльози.

Мефодій здивовано ворухнув густими сивими бровами. Та ніколи не таїв правди від людей, якщо її знав, тому й сказав:

— Бояри й били викрали княжича у Києві. Їм допомогли київські бояри. Се істинно. Хочуть вернути свою стару віру і старих богів. Тому жадають поставити царем язичника... Але тому не бувати ніколи, жоно. Царю Борису помагає бог. В поміч йому прийде й імператор Михайл.

— Що ж буде з бідним Вишеславом? Леле! — застогнала Славина.

— Йому тепер один кінець — смерть. Якщо його не цар уб'є, то його уб'ють самі бояри.

— Леле! А вони вже чого? Вони ж його добували!

— А щоб заробити прощення у свого царя.

— Леле!.. — схопилася за голову Славина.

— Що це за слово? Я такого не чув у землях слов'янських. — Чисто-голубі Мефодієві очі світилися до неї приязно.

— Се наша Леля, захисниця душ дитячих. Богиня...

— Се поганський кумир, Славина! Чому згадуєш його? Єсть християнка! — Мефодій був ображений: у вихрецьких ним душах час від часу зринали спомини про своїх давніх ідолів. Ніби вони в'їлися в їхню кров. — Не оскверняй уст своїх іменами поганських кумирів...

— Не буду, отче, не буду... — Славина зашарілася від того, що так несподівано образила отця Мефодія в його чистій і великій вірі. Руки тремтіли так, що не могла й осінити себе хресним знаменням.

Тривога владно всотувалась в її зболене серце. Там Оскольд, син її, у біді, якій вона нічим не зарадить, тут Вадим, муж її. Голос біди кликав її... Має бігти до Києва

борзо!.. Бо над її родом знову ширяє чорними крилами зловісний Див. Мабуть, він тінню полетів за Оскольдом, коли той вибрався з полону, звів своє прокляте гніздо у долі її сина. Ось із того гнізда викотився клубок — котиться, котиться, ніточка шовкова в'ється і враз заплутується... Бо шовкова ніточка, тонка і кручена! Була б простою — не плуталась би отак. Та що зробиш — не людина обирає свою долю, а Доля обирає людину.

Славині лишилось тільки сподіватися на бога й благати, аби він захистив її рід від злої Долі, від проклять злого Дива! Аби зворушив серця грішних людей любов'ю... Аби відкинув підступи Чорнобога чи Сатаніла!

— Отче, відпусти мене до Києва. Рід свій навідати... — несміливо попросила отця Мефодія.

— До Києва? Хочеш іти із черницями цариці?

— Які черниці?

— Цариця Борисова посилає до дочки царевої. Умовити її, щоб Вишеслава забрала. Іди з ними.

— Не знала того. Замов за мене слівце, хай піду з ними.

— Молися богу нашому, і нехай твій рід візьме його в душу свою.

— Се я робитиму, отче. Робитиму!.. Я потім повернуся, не журися, отче. Тільки побачу свій рід...

Дороги життя... Дороги Хозарії... Стійбище під Саркелом... А потім Ітиль на Волзі, куди прийшли вони, полоненці-християни, визволені з неволі братами-проповідниками... Дивний град Ітиль з його мечетями і маковицями синагог... з його палацами й брудними юртами, напіврозваленими мазанками... Бридке й смердюче гніздище хозарських шулік... Посли не застали кагана в Ітилі, а царбек не хотів встрявати в перемови: питання віри — то справа кагана...

Мусили йти до кагана Захарії, який кочував на берегах теплого Джурджанського моря, поблизу Кавказьких воріт з усіма своїми святителями в золотих подірах, з головним раввіном — хахам-башею, з усією його радою — бет-діном, з жонами і велможцями.

Каган Захарія велично вітав посланців великої імперії, його широке пласке обличчя степовика сміялося всіма жовтаво-смагливими дрібними зморщечками: темні вузькі очі-щілини відсвічували задоволено і приязно.

Велика ромейська імперія уже давно не виявляла уваги до його каганату. Але який подив з'явився на жовтавому

безбородому обличчю кагана, коли дізнався, що константинопольські послы жадають вільностей у хозарській державі для християн, відновлення храмів, свободи церковних відправ, звільнення християн із рабства.

Хіба на його землі християни є в рабстві? Каган дивувався, бо не було в його державі жодного раба-християнина! А віра християнська тут не тримається, бо всі хочуть перейти в іудейську. Ось головний раввін Сангарі доводить це: усі християни просять захисту у бога іудейського.

— Так! — підтвердив білобородий опасистий головний святий хозарського бога. — Але ми не можемо усіх прийняти в лоно нашої віри — вона лише для народу обраного...

— Бог єдин для всіх людей. Обраних для нього нема! — гаряче заперечував Костянтин. Він завжди залишався філософом. Так несподівано й почалася суперечка двох наймудріших мужів. До них приєднався ще й третій — головний мулла магометан.

Мефодій ретельно записував ці сперечання. Записав їх по-ромейськи, щоб потім перекласти на слов'янську мову: мудрі заперечення Костянтина треба було залишити для слов'ян хозарських, для їхніх християнських общин...

Каган Захарія в ці учені розмови не втручався. Він терпляче очікував, що поряд з цими домаганнями християнська імперія виявить і якусь приязнь до його держави. Давно уже ромейські цесаревичі не брали собі в жони дочок каганів. Може, цього разу послы зажадають котрусь із них взяти в Царград? Але послы про це мовчали. Вони опікувалися тільки вірою, сіяли своє вчення, захищали скривджених, утверджували християнську віру...

І тоді каган збагнув: царградський двір не впевнений зараз у своєму колишньому спільнику. Та й Хозарія не була впевнена у своєму давньому союзнику. Учені мужи були перепечені за істинність своїх вір і своїх богів. А державці, що стояли за їхніми спинами, виважували силу меча супротивної сторони.

Для Славини і всіх звільнених з полону християн тепер існували єдиний бог і його єдина правда. Йому вірила, бо, щоб жити, щоб вистояти в круговертях життя, — необхідно вірити в людей, в добро, в справедливість. Без надії, віри і любові — немає людини. Старі боги відступились від Славини; новий бог був поряд — в устах проповідників-братів, в устах їхніх ченців і священників.

Новий бог вселився і у Вадима. Це заради Слави він привів туди київську дружину, яка підхопила її Оскольда разом із табуном коней у стійбищі Бохана. Це перед новим богом Вадим привселюдно назвав її жонкою... Тож і пішла за Вадимом і за новим богом.

Чи була щасливою? Хто те знає. Важко бути щасливою, ділячи своє серце між любов'ю до сина, до своєї землі, і до чоловіка, який повів її у світі. Жіноче серце безмежне у своїй відданості й любові. Та ніхто не здатен виміряти глибини тієї відданості й любові, щедро приправленої гіркотою чекань, образ, терпіння, кривд чи простої байдужості. Тому й не осягти нікому тієї висоти, на яку щедре жіноче серце може піднести людську душу, мисль і волю. Великий чар його любові, бо дарує життя і не домагається за те ніякої мзди; мовчки страждає і гордо гине від розпуки й відчаю, бо немає впевненості в тому, що його хтось збагне чи загляне в його зболені глибини... Бо люблять не щирість, а слова, які лоскочуть честолюбство й усолоджують душу...

Слова... Слова... Пощо дана вам та люта сила?

Славина не вмiла говорити. Любила й страждала мовчки. І навіть Вадим не збагнув її відчаю, коли вона пообіцяла:

— Я повернуся до тебе...— І заплакала. Не могла подолати в собі спрагу побачити рідний Київ, оболонську слободу і сина свого, уже дорослого, і своїх дідів. І землю рідну, що була наймилішою в світі.

— Тільки ж не барися там,— одвів погляд у сторону Вадим.

Де вже їй баритися?..

Важкі краплини воску скапували у підсвічник. Гридниці тьмяно освітлювались полохливими племінцями, що вже не в силі були змагатися із світлом Денниці-зорі, яке пробивалося пасмугами крізь високі вузькі віконця княжого терема. Сутіні-діди ховалися по темних закутках, збивали до купи важкі сум'яття, що ширяли тут і плутали мислі. Але від того не ставало світліше на душі.

Оскольд встав із вленьчих шкур, якими було заслане ложе, пройшов по мостинах. Тіло його було неначе перем'яте в руках доброго кожум'яки. У скронях шумів сипучий пісок. Сто разів перейшли в ньому думи й розмисли, а колесо роздумів усе вертілось, хурчало в голові, ніби намотуючи на своє обіддя кошлате, нечесане клоччя куделі вагань. Чувся безнадійно розгубленим. Лишився один

перед собою, заблуканий у собі. Не міг кинутись на течію життя, щоб винесла його із безвиході, щоб здобути собі полегкість й упевненість у своїх діяннях.

Усе своє життя Оскольд прагнув не пускати в своє серце жалю й скорботи. Відчував, що від надмірностей болю і незгод воно раніше знесиліє, постаріє. А йому належало пройти круті й важкі путі життя — це затамив змалечку. Тож гартував своє тіло й оберігав душу. І рука його була тверда, бо готувався міцно восхопити правіло своєї великої землі. І погляд його був пронизливо-пильний — навчився багато чого дізнаватись із тайни людських очей. Його любили ті, що від нього були далеко, і страхалися ті, що були поряд, шанували ж усі, а найбільше люди щирі, котрі не визнавали елею.

Після царгородського походу князь Тур пішов на Полочан і взяв Оскольда з собою. Добре повоювали там! Спалили градок на Полоті, де верховодив Уліб Полочанин. Перебили бояр, що закликали було з Новгорода дружину Рюрикову. Пізніше літописець скаже: «воєваша Оскольд і Дир побили полочан і много зла сотвориша...» Зла таки чимало сотворили, установивши там свою владу. А без насилля — яка ж влада?

Міцніла Оскольдова рука. Його визнали і полочани і смольняни, вже справно посиляли данину. До нього хилилися й бояри-раді більше, ніж до старого князя. Отець-князь був ображений. Забули значні мужі, з чієї долони води пили! Забули, хто першим возніс землю полянську і їх самих! Почав ревно стежити за Оскольдом. Худосмердий вилупок, здається, забув, чією ласкою вознісся!.. Переманює до себе прихильність холопів його!..

Оскольд, однак, нічого не забув, щоднини й щогодини думав про те, що тільки трудами своїми мусить відборгувати за добро перед отцем, землею рідною і людом своїм. Тур не розумів цього. Глибока старість роз'їдала його серце іржею, решетила пам'ять. Єдине, що живило його душу, — це жадоба слави, величі й поклонів. Нічого страшнішого не буває за владик, які розумом помирають раніше, аніж тілом.

На княжому дворі не одне лихо товклося. Від болгарського царя Бориса прийшли ченці, принесли нову вість про Вишеслава. Оскольдів син живий! Мама Слава припадає молодому князеві до ніг, кличе йти з дружиною до Переяславця, бо, як не встигне, придуть ромеї, уб'ють отрока. Ромеї повсюди себе утверджують. Бояри й білі-отрока. Ромеї повсюди себе утверджують. Бояри й білі-язичники виставили його дитину проти лукавих і знахаб-

Отож, виходить, треба мати єдиного бога для всіх племен і для усіх людей. Ось вона, та сила, — єдність! — якої бояться болгарські коромольники і яку збагнув цар Борис. Оскольд тепер знає її: хочеш стати авдопомом у своїй землі — чини так, як зробив Борис. Тільки ж оті влазливі ромеї... Прийдуть як добрі сусіди-гості та й випхнуть із власної хати. Бережися, Оскольде! Осторож себе надійно! Ромеї дивляться на світ загребущими очима. Не встигнуть у якомусь краю прийняти віру в їхнього бога, як відразу ж пошлють туди свої легіони.

Ось і тепер. Як тільки Оскольд, поганин, стане з дружиною під Переяславцем, ромейські раті підуть на Дунай. І цар Борис опиниться в лабетах Цареграда.

А Вишеслав? Що буде з Вишеславом?

Пекло в скронях. В очах різало ніби різачкою. Усе умів розважити, для всіх умів знайти вихід і раду — окрім того, що стосується Вишеслава...

— Мамо, заспівай оту пісню, що колись у вежах співала.

Славина здригнулась, пильно глянула в закам'яніле воскове Оскольдове лице. Що з ним?

— Забула вже свої пісні, сину... — Ні-ні, не забула їх. Не могла співати. У горлі і в грудях щось давило, ніби перетягло її тіло пекучим залізним бугом. А в голові — жодного слова не зроджувала пам'ять. Усе було наче спечене, сплутане...

Бач, знову згадав оті клятві вежі. Її пісні згадав. Хіба ж то був спів? Стогін безнадії, що трималась у сітях її душі, відчай, розпука. А може, через ті голосіння вони й вижили, бо поринали у хмільне забуття.

Співала тільки Славина; дитя думало щось своє, бавлячись коло вогнища. Ніби зараз бачила його, і вже якась давня пісня зринала в ній. Але її раптом заспівує хтось інший. Оскольд, чи що? Сумно, протяжисто звучить голос його в сутінках гридниці: «Летів голуб понад морем, падав в море пити, тяжко-важко сиротині із чужими жити...»

Славина вперше чула, як співає її Скалко. Ба, й не співанка то була, а тихе ридання...

Її очі самі плакали. Якби могла — підставила б свої плечі під ваготу Оскольдового горя. Якби ж могла — забрала б його біду в своє серце. Леле, заступнице дитячих душ, допоможи йому... Ох, щедро вділила вона йому своєї любові. Нелегкі путі через те стеляться перед ним. Бо серце — найгірший поради́к державному мужеві. В ньому ж бо завжди пуртує сум'яття і сумніви. Від них же —

випикає мозок... А вона думала: оберіг Оскольд своє серце від слабостей людських! Леле — не вберіг!..

— Встань, Оскольде! — раптом сказала Славина. — Підемо до нашого роду. До дідів підемо.

Оскольд журно подивився на її рішучий вид, підвівся. Ще не знала чому, але відчувала, що в сю хвилину Оскольд має говорити з своїми прадідами...

Ніби нічого й не змінилося на обійсті оболонського рибаря Соловія. Все той же рублений, на підкліті дім. Стояв міцно, не скосбочився і не присів. Тільки дах поріс зеленим мохом. І той самий високий ганок із двома стовпцями, що підпирали різблену причілкову вежицю. Ніби не змінилися й діди — були такі ж старезні, кременні й незмішліві. Тільки у Соловія ніби побільшала голова, поспішливі. Тільки у Соловія ніби сиві вуса, а в Німані порідшала невеличка борідка й блищала, як мідний таріль, лиси́на. І все ж подвір'я видавалося пустою. Лелече гніздо було порожнє. Посланці богині Лелі — лелеки — не повертали щастя в дім Соловія.

Оскольд ніколи не бачив цих дідів — знав про них від матері. Бусл не любив згадувати свого старого гнізда — воно для нього тепер було занизьким.

Втомлено зійшов Оскольд із коня, пизько вклонився пращурам своїм. Ті й не зворухнулись. Славина кинулась до Соловія:

— Се ж Скалко наш, діду!.. Не впізнав?

— Чому ж — упізнав, — прогучав старий. — Як не знати орла в небі!

— Горе у нього... — почала Славина, ніби до цього не оповідала про це сто разів дідам і братам своїм — Ізтоку та Гордославу і всім іншим оболонським кривнякам.

Соловій труснув білою гривою, вирік:

— Нехай князь пошле до Переяславця на Дунай велику сольбу. Ми підемо туди. Старі ми вже, і наш час ви́шов. Хочемо померти з честю.

— Але ж що ви скажете? — Оскольд не міг втямити, до бояр чи до царя Бориса має іти сольба в Переяславець.

— З добрим словом підемо. Готуй, княже, багату дарницю їхнім боярам. Ми умовимо їх. Утрьох — іще й дуба вирвемо — сил у нас вистачить.

— Го-го! Вистачить! — толкували слобожани, що зібрались довкола.

— А що? У мене око бачить на три поприща! Сварун і зараз підкову зігне. І Німаня ще такі сіті сплете, що

можна пів-Дніпра перегородить! Наці онуки вмять пере-
гребуть і Дніпер і Руське море,— твердо докінчив Со-
ловій.

— Авжеж, хай ідуть,— гомоніли оболонці.— Мо', наші
боги їм так наврочили. Соловій — той знає. Віщій ста-
рець... Гірко, людоньки, за свою кров...

Наступного дня на світанку з оболоні відпливло униз
по Дніпру кілька човнів. В них на кормі сиділи Соловій,
Сварун і Німаня. Оболонські рибарі і сини Доброгніви —
Ізток та Гордослав — на всю широчінь своїх могутніх ра-
мен рвали веслами дніпрову хвилю...

Оскольдове серце тужило: навіщо вони туди йдуть? Ви-
шеслава вже ніхто не порятує... Навіть мама Славина...
Сидів у теремі на Києвій горі і сивів у журбі, у безна-
дійній надії — може, трапиться якесь диво й сина його
викрадуть у тих підступних бояр?

Вже й весна минула, наступила й друга. Гуляли великі
води на Дніпрі. І поверталися з Вираю густі лебедині
зграї. І падали на тихі плеса оболонських озер. І біле
світіння йшло від них в короткі весняні ночі, коли кле-
котом клекотала велика любов на київських горбах, у діб-
ровах, у гаях, у плавнях. У лозняках та очеретах шурхо-
тіли молоді вітри... шелестіли пошепти...

І ось одного весняного дня на подільському торжищі
рознісся погolos:

— То не лебеді, то чисті душі пращурів повернулися...
Соловій з братами.

— Як се?

— У болгарській землі головами наклали.

— А Вишеслав?

— На списі царському й понині стирчить...

— Хто бачив теє?

— Боярин Олій з Білобережжя. І купчина Скоптії.

Щойно повернувся з лодіями з Низу...

На торговищі товпився, юрмився київський люд. На-
ставляв вуха, витягував шию, ловив перешепти, притиску-
вався поближче до старого гусяра, який тривожно бри-
нів струнами.

Сидів він на розстеленому поверх трави кожусі, повер-
тав вухом до людського гомону. Вітер бавився сивим
клоччям його чуприни, гаряче сонце витискувало блискіт-
ки роси із зморшкуватої шкіри обличчя. Брови дерлися
на лоба, від чого чорні провалля очей ставали ще чорні-
шими і ще глибшими.

Знову деренчали струни гусел і деренчав по-старечому
голос:

— Як у тому у граді у Переяславці
Да засів-заліг лютий Скімен-звір,
Зі своїм стадочком зміїнім...
Походжало там три богатиря,
Три богатиря, сила-силаща,
Як один богатир сипав жемчугом,
Як другий — то самоцвітами,
А вже третій ніс тяснину вузду,
Сріблом-золотом перековану.
Із добром ішли до Скімен-лютого!..

— То про наших пращурів билина-бувальщина!..

— Що басш? То про богатирів, добрих молодців, а діди
наші старі були.

— Еге, старі. А як підхопили на плечі стовпи, що під-
пирали терем Скімен-Лютича, усе й рухнуло на голови
вразі!

— Доволі баснити. Послухаємо, що гусяр ото опо-
вість.

— Побили їх, дідів, наших пращурів... — зойкав жіно-
чий голос над торговищем.

І раптом запала важка тиша. Один по одному стали
знімати шапки. Увесь подільський торг занімів, мов на
велелюдному похороні. Київські мужі схилили голови пе-
ред пам'яттю відважних своїх краян. Суворо й журно опо-
відала про них билина-бувальщина:

— Як ударив звір у главу першого —
Гострий спис на тріски роздробився.
Змахнувся він та на другого —
Харалужний меч його пощербився.
А як третю главу почав відтинати —
Сіті-пєводи його сплутали,
У Дунай-ріку зволочили-от
Три богатирі, сила-силаща,
І самі тоді скам'яніли-от,
Понад берегом Дунаю зупинилися...

Ні, не вмерли діди-пращури! Втопили лютого Скімен-
звіра у вирах Дунаю! А душі їхні лебедять ондечки над
оболонськими дугами. Білі зграї лебедів падають, падають
на тихі плеса, щоб знову вирувало на них одвічне
життя...

Оскольд уже не виглядав човнів із Низу дніпрового...
А київський літописець скупо записав: «Убіен бисть от
болгар Осколдов син...» Та ні сліду не лишив у своїх пер-
гаменах від тої жури і печалі, яка важким каменем упала

Тармач — тепер забивав не тільки Буслові, а й князеві онбари Почайнівського пристанища хутрами, воском, льоном, медом, зерном, рибою — усіма добрими, які продавалися на велелюдному подільському торговищі, біля капища старого Велеса. І все те обертав у срібло, а самого Бусла підганяв, розпалював у ньому захланні жадання. Досить було Буслові зайти до онбарів, як Тармач низько кланявся і лукаво зиркав косими очима:

— Не встигаєш, господине. Бачиш, уже все відправив з купчинами до Царгорода і Саркела. Порожні у тебе онбари.

— Так недавно ж були повні! — дивувався воєвода спритності свого тіуна. З кебетним чолов'ягою звела його Лупкиня!

— Були — і нема! Іди знову на полюддя.

— Е, ні. На полюддя ходять один раз на рік — узимку.

— Валка купецька — велика валка! — до Ітиля лаштується. Аж у землю хорезмійську піде. Риба солоня треба. Риба копчена треба. Купчини хозарські просять дати багато бочок риби. Срібло у них щире — ромейське! Воєвода Бусло не пошкодує. Іди на полюддя і візьми ще риби.

Бусл чувач потилицю, оглядав порожні онбари. Тармач дріботів слідом, довгополий шкіряний чапан його лопотів на колінах. Обличчя тіуна хитрувато лоснилось осміхом: у воєводи Бусла нема вже нічого? Ай-яй! Сього не повинно бути. Треба йти на полюддя.

Бусл так само подумав: треба йти. Але куди? Усі оселища довкруг віддали данину. Хіба що в самому Києві оболонські рибарі та бондарі не сплатили йому за минуле літо посохи, не дали потягів за торгівлю, правожів по суду не сплатили. У Києві потрібно давати лад. Таки ж піде він на полюддя!

З гридями княжого двору Бусл Кривоокий виїхав рановранці до оболонських оселищ. За верхівцями котились порожні повози. Проїхали подільські вулиці, завернули до Оболоні. За Почайною у ясне мрево уже звивались густі дими подільських домниць — кричники чи й спали цієї короткої весняної ночі. Ось і виселок рибарів. Відтоді, як Бусл переселився на Княжу гору, слобода розрослась аж до Дніпра. Перед хатами буяли кущі руж, малини, червоної рути, любистку. У дворах на стовпцях розвішані сіті неводів. У повітрі витали мішані запахи водоростей, лепехи, ряски і явора, латаття і полину... За хатами рибарів тулились доми бондарів. На їхніх подвір'ях під повіт-

ками — бочки, кадки, цебри. Все те виготовлено для рибарів, щоб мали куди складати рибу для торгу.

Цієї зими Буслові тіуни вже забрали належні бочки риби, в'язки сушеної тарані. За поконом, тепер весь улов ішов на потреби сімей — зима ж попереду. Коли ж поталанить і Водяник розщедриться на багаті улови, то можна буде продати децицю на подільському торговищі.

Бусл зі своєю невеличкою дружиною оглядав усе, що знав з правіку, але тепер дивився на прадідівські гніздовища очима Княжої гори і своєї ненаситної жадоби.

Ось і давнє обійстя Соловія. Аж дивно тепер Буслові, що й він вилетів із цього убогого осідку. Хоч і добрий дім, на підкліті, а все ж старий і не такий великий, як Буслів терем на Княжій горі.

Ба! Хто ж нині тут господарює? Діди не повернулись із Дунаю, має бути, що онуки їхні, а його сини тут живуть. Якось аж забував, що в нього є сини, власне десь були. Малими дітьми не клопотався, їх ростила Гніва. А далі — Малими дітьми не клопотався, їх ростила Гніва. А далі — походи та походи. Коли повернувся, сини Ізток та Гордо-слав стали мужами, мали своїх синів, його сторонилися. Горнулися все до Соловія. Добре господарюють нащадки Соловія — повен двір наповнених рибою бочок.

Прискалив око, кивнув своєму сотнику, мовляв, тут можна децицю взяти, і поїхав далі. Трос мечників зіско-чило з сидел, перекинули кілька бочок на повоз і рушили услід. Бусл уже вдивлявся в інші двори.

І раптом зчинився жіночий лемент. Бусл спрямував повози на окольний путівець (треба було швидко проїхати непоміченими), а сам узяв кількох мечників і повернув на галас. Він заспокоїть слобідчан, нагадає їм про минуло-річні, навіть позаторішні борги. Не давати належного для княжого двору — все одно, що йти супроти богів. До то-княжого двору — все одно, що йти супроти богів. До то-го ж він посилав їм ромейських і хозарських купчин, які купували в них багато риби. Слобідчани мають знати, що і се даром не робиться. За все треба платити.

Воєвода Бусл іще не закінчив перераховувати усіх бор-гів і всіх гріхів рибарів, як побачив, що його оточили зви-дусіль набурмосені мужі. Кожен мав ратище або кий, декотрі вигойдували над головами мечем чи списом.

— Що дивитесь, браття! Бий хапугу і татя лютіс-ного!

— Та се ж наш... Кривоокий Бусл! — пролунав коряд жіночий голос. Воєвода ледве впізнав у старезній кістля-вій жоні свою родичку — бабу Красячку.

— А, поріддя Пекове... Смерть йому, лиходію, — прогучав над юрбою чийсь спокійний голос. Либонь, теж якийсь родак. — Бий капосного!

Хтось ледве не дістав Бусла списом.

— Родаки, схаменіться! — крутився у сідлі Бусл.

— А згинь, вороняче горло! Які ми тобі родаки!? Блудодій! Мздоїмець! Тать!

Хресь!.. трісь!.. дзень!.. Мечники ледве встигали відбиватись від кілля, що цілилось їм в очі, животи, груди.

Хтось таки дістав Бусла списом. Тоді він змахнув у повітрі мечем і щосили опустив його на чийсь голову. Який не був гамір, а його пронизав голос баби Красички:

— Зупинись, навіжений! Не лий крові роду свого! — Її рука вчепилася в Буслову ногу. Він у сліпій люті знову махнув мечем. Чийсь зойк сягнув небес... Оболонці полишили гридей і кинулися до Бусла. Обіч його коня лежала мертво баба Красичка.

— Убив! Свою бабу не пожалів, змії лютій!.. Погубитель!..

Люди з'юрмилися над мертвим тілом Красички. Заголовили жінки. Загуділи зловісно мужі. Тим часом Бусл уже натягнув повід і летючим наметом скопитив землю подалі рибацької слободи. Навздогін йому летіли прокляття його рідного роду:

— Кров за кров... Смерть за смерть!..

До рибарів уже бігли з вилами і косами бондарі.

Коли тіун Тармач уже устиг продати усі добуті бочки з рибою, а Бусл оговтатись у своєму теремі після переляку, у ворота раптом загрюкали. Гатили колодами. Натовп юрмився під високим парканом, що височів на земляному валу. На подвір'я можна було потрапити тільки через браму.

Бусл зіщулився, стояв звосковілий біля сінешніх дверей, вслухався у грюкіт. І не чув страшних проклять, які слала на його голову бояриня Величка. Ось уже тріщать ворота... Ось ворохобники вже гупають по двору, забрались на ганок. Бояриня Величка затулила собою двері до світлиці, до своїх забитих сріблом скринь. Та вона й нечулася, як опинилася на подвір'ї.

Тоді Бусл збагнув, що Морана уже стоїть з косою і в нього за плечима. Здавалось, він відчував її холодне дихання, стукіт кісток, зримо бачив її змордовані мукою очі. Чомусь вона скидалася на Доброгніву. А може, се у подобі смерті прийшла до нього скривджена її душа, що

з усім родом своїм захотіла помститись за своє знівечене життя?

Йому здалося, що за дверима, в сінях, хтось розсипався сухим тріскучим сміхом. І тоді він стрибнув барсом до причілкового віконця, виштовхнув раму й виплигнув прямо в гушакі малинника, що видиралися на насип, за яким починався Ольмиш двір. А там, як перебігти медуші й онбари, містився двір князя. Там дружина князева. Там його порятунок.

...Коли Бусл з княжими гридями повернувся до свого терема, то мало не задихнувся димом, що валив з-під даху і з вікон. Посеред двору лежали велетенські ворота, зірвані оболонськими слобідчанами. На них покоїлось тіло баби Красички. Була вона у білій сорочці, з яскравою, шию облягали черво-дівочою ще, мережкою на рукавах; голову прикривав високий ні, мов згустки крові, корали, голову прикривав високий білій шовковий убрус. Ворота уже були охоплені полум'ям, що невблаганно підступало до Красички. Суворі, жорстокі обличчя висвітлювались у полум'ї. Бусл збагнув: боги присудили йому отсю кару — баба мала полетіти у Вирай на димах, які йтимуть від його спаленого двору. Княжі гриді уклакли разом із ним: присуд богів роду порушувати не можна. Буде ще гірше покарання.

Якусь мить роздумував. Шукав у душі виправдання: він-бо не хотів проливати кров своїх родаків. Вийшло все невнарок. Розлючені рибарі спонукали його вихопити меч! Розмахнувся — а бабця в сю мить кинулась до стремен... Рокована, сліпа мить... Він і зараз бачить краєм свого єдиного ока чорну, жилаву руку, що хапав його стреміно...

Але що ж тепер, Бусле, шукаєш собі виправдання? Пощо об'явився в світанкову рань у слободі? Для чого крав, яко тать жалюгідний, оті бочки з рибою?.. Через захлапність, зажерливість душі підняв свій меч, Бусле! Потонув у мізерності і суєті суєтній — не бачив перед собою іншої мети, не бачив істини життя. Жив серед людей, а поводив себе, яко самотній вовкулака. І в тісноті ду-мок своїх чорнів од неволі й заздрощів. Хай усе йде димом! Гніво, се твої прокляття настигли його!.. Прости, жоно...

Але що се? На палаючий ганок вибігла уся в диму Величка. І в цю мить хтось із оболонців кинув на неї сіті невода і потягнув, немов яку осетрину, з ганку. І не огледівся, як, загорнуту в невід, її кинули поряд із Красичкою. Полум'я враз охопило і її. В цю мить Величка опри-томніла, заверещала, зашрочалась у сінях, але вогонь не

тільки не пригасав, а запалахкотів ще з більшою силою. Смерть за смерть!

Натовп занімів. Ніхто не зрушив з місця. Кров за кров!.. По закону русичів-полян... По закону слов'ян... Боярня Величка мала згоріти разом з бабою Красичкою.

Се була помста обікрадених, ошуканих, обібраних. Помста за одвічні мозолі, за недоспані ночі, за голодний плач дітей — помста багатичам, мздоїмцям, хупавим ненавистникам, які забули про честь свого роду, а розум і людський глузд затоптали в багно, бо вже перестали боятися гніву богів, кари небес і Пекового царства підземного.

Страшний у своїй люті голодний люд. Та во сто крат страшніший ситий! Ось цим засліпленим ситістю багатичам сьогодні мста...

Тихо, ледь хлюпаючи веслами по хвилях, ковзали лодії крізь зарості лепехи, осоки й очеретів, які розкопували зеленими островами на обмілинах Дніпера. Лодії тулились ближче до лівого берега, ховались у верболоззі і знову виринали, ніби зграя диких качок-нирок, що пірнала під хвилю.

Уже стояв ясний сонячний день, коли ніким не помічена рать, обійшовши за островами й заростями почайнівським увіз, спинилась під високими крутими кручами правого берега ріки. Стрімке глинисте прямовисся, на якому то там, то там вчепилися кущики колючої дерези, хирлявих кленів, осокорів, тут підступало до самої ріки.

Бузька смужечка піщаного берега ледве вмещала великі лодії, з яких поспіхом сплигували озброєні ратники — в кольчугах і шоломах, при мечях, луках і списах. Попереду біг невисокий важкотілий вой, показуючи мовчки рукою угору. Ратники дерлися по кручі, хапаючись за коріння і глинисті виступи, часом обривались, сповзали вниз, на голови їм зсувалась лавина сухої землі, але знову їй знову дерлися вгору, за тими, кому вдалося вихопитись на кручу. Кремезняк, важко дихаючи, зняв свій шолом. Вітри, Стрибогові внуки, що овівали сонно дніпровські схили, скуйовдили його вогнисто-руде волосся, а Дажбог-сонечко кинув ласкавий промінець в його обличчя. Боги напевне упізнали деревлянського князя. Авжеж — то був Ніскиня.

Тепер він на повні груди вдихав трунки квітучих трав, що п'янили, дурманили й манили в простори степів, як те буває тільки в межені літа. Його прозоро-голубі очі, над якими кліпали безволосі повіки, промінились захва-

том і подивом. Трохи одвпсле, по-старечому важке підборіддя робило Ніскиню опасистим і грізним.

— Київ-град... — Деревлянський князь вперше в житті бачив омріяний ним город. Звідси, з пагорба, добре було видно високі земляні вали, насипані князем Кием чи, може, ще й раніше. З-за них визирали вежі княжих та боярських теремів. — Ото і є Княжа гора, — повернувся до ратників. — Тут колись була фортеця деревлян. Тут могили моїх пращурів.

— Вічний спокій їм...

— Мають лежати у землі деревлянській.

— Для того й прийшли... — загомоніли вої. — Тепер тут і буде деревлянська земля.

Усі, хто вибирався на кручі, ставали поряд з Ніскинею і роздивлялись довкола. Перед очима, скільки сягав погляд, відкривався широкий овид задніпровських плавнів — з озерами, старицями, заплавами. Унизу до самого підніжжя круч підступав Дніпро, припадаючи хвилику до високого правого берега.

— Отут колись і був край деревлянської землі, — мовив Ніскиня.

— І нині буде. Як візьмемо свою правду...

— Ходімо! — махнув Ніскиня рукою і першим рупив до земляних валів Княжої гори. Він тепер ніс під однією рукою шолом, другою — тримав древко, на якому майоріло деревлянське знамено: із трикутного голубувато-сірого полотнища усміхався круглий лик Дажбога — Красного Сонечка. Яким схожим був на нього Ніскиня!..

Круглі очі деревлянського князя з подивом озирали краєвиди. Перед ним міцно вrostав у високий пагорб град старого Кия. Залитий сліпучим ранковим сонцем, виповнений кришталевою прозорістю неба, він розморено підставляв гарячим вітрам свої дужі плечі. І, може, вже тоді у віщих снах чув пророцтво богів своєї землі, що обіцяли йому вічність, незнищенність не тільки кам'яних веж, а й красу і силу Пам'яті і Слова, що стануть на сторожі народу уподовж пастушних тяжких століть.

Деревлянська рать тихо підійшла до валів Києва-града з полунощної сторони, де старі вали спускалися до Подолу й обривалися над урвищами. Легко обійшла кінець валу, проникла у град і по знаку зупинилась. У повітрі пахло попелищем. І ні душі доокруж. Обережно провітрили до княжих теремів. Довкола розкидані колоди й зруби старих будівель. Сторожів не чути. Ворота ж — зачинені.

Старе, ослабле серце Тура терзала підозра — вони хочуть його смерті! Уже й зараз імені Тура майже ніхто не згадує. Ніби він помер, ніби його вже немає серед владців. Хай буде проклята та година, коли він вирішив вознести Оскольда й Бусла! Он як вони возгордились, а за ними й простолюднине київські — оті ослухи предковичні, обідранці, розбійники. Піднялися на стань рибарі оболонські, повели за собою бондарів, а далі весь чорний люд пішов приступом на Княжу гору. Димом пішло обійстя воеводи Бусла, згорів дотла дім старого Ольми, не поминув огонь і дворів бояр-думців княжих. Усе, що було з дерева, винищило полум'я. Тільки терем старого князя Тура, що із білого тесаного каменю кладений, лишився незрушно... Ось вони й зирять на нього неситим оком.

І вступили у серце Турове ревнивість і заздрощі до Оскольда і до Бусла-воеводи. Он він, цибатий Буслище, оком своїм єдиним зблискує, прорубуючись крізь щільний аслон кожум'як і гончарів. І старий князь збирається на силі, виважує спис і кидає його в натовц, де б'ється Бусл. Спис застряв у крупі Буслового коня. Воевода ловко крутнувся, вирвав той спис, але кінь його від болю здивився, і верхівець звалився під ноги ворохобникам.

— Вітець, що робиш? — кинувся Оскольд до Тура. Старий князь люто рвонув підвід коня, вишкірив на сина свого зуби:

— Мовчи! І тебе кину під ноги отим... твоїм родкам! — прохрипів. — Відроддя Пекове...

— Яка моя вина, батьку? Убий тоді й мене!.. Ось я! — Оскольд зупинив свого баского коня перед Туром, відкинув убік руку з мечем. — Ось я близько, батьку. Візьми свій меч і вбий мене! — з очей Оскольда текли злі сльози.

— Мовчи... Он що вчинили твої родки із градом. Це все жадібний Бусл! Не можна возносити чернь худорідну!..

Оскольд шмагонув свого вороного й подався на поміч Буслові... Старий вітець ненавидить чернь і його, Оскольда, ненавидить, бо з простої чаді матінка його! І він, Оскольд, розуміє, що та ненависть князева довічно плямистиме його життя. Та яка ж вина його в тому? Яка?

Тяжкий вінець випав йому нести. Найтяжчий з усіх Києвичів! Має опасити себе від гніву городян і роду свого; та водночас — і від заздрісної руки свого найріднішого отця, який, мабуть, не може збагнути, що його час уже минув... що правіло у землі своїй треба передати своєму переємцю. Минув-бо час його, минув!..

Восвода якраз виліз з-під коня і здирає з нього сідло й вуздечку. Час від часу поглядає на гору, повиту чорними хмарами. Але там чомусь зблискують вогні. Може, на згарищах знову пожежа розгулялась? Тур і собі поглядає на гору. Справді-бо, що там?

— Треба було залишити на горі сторожу, — бурмоче Бусл до Тура, який заборонив йому залишати там гридей, коли погнались за ворохобниками.

— Не треба було, — грізно заперечив Тур. — Не одоли б ворохи...

Бусл промовчав. Усе, що він говорив або що говорив Оскольд, Тур заперечував. Перезирнувся з Оскольдом. Покликав двох дружинників, і ті рушили на гору.

Невдовзі звідки надійшла несподівана звістка: якісь невідомі нападники захопили гору. Біда! Це була велика біда. Відколи Києвичі утвердилися тут, град не потрапляв до рук ворогів.

Ніч проминула в бентежжі й колотнечі. На світанні дружина під орудою Тура тихо обступила гору, але взяти приступом не змогла. Послали сольбу з обіцянкою дати великий викуп. У відповідь на вал виїшов ратник й оглосив: деревлянський князь відновив свою правду і з Києва не піде.

Три дні і ночі думав Тур, як бути, але виходу не знаходив. Тоді Оскольд сказав:

— Треба просити подолян. Самі не здолаємо... Просити подолян? Яких щойно побили? Хіба ж вони тепер допоможуть?

Бусл сумно оглядав поруйноване його дружиною торговще. Тур зняв із коня сідло, кинув його на землю коло Велесового капища і втомлено сів, прикривши свої сиві очі повіками. Отак завжди — то спалахне, вибухне, усім погрожує, то утихомириться, ніби замре. Сказано: старечий розум хробаки решетять завчасно. І ніяка влада, ніяке високе імення не дасть цьому порятунку!

Оскольд же думав про Київ. Ніхто, окрім народу, простолюдинів, не порятує град. Послав свого отрока — Звір'я до подолян. І вони прийшли.

— Обида наша велика на тебе і на твоїх воевод. Але ти нас покликав, і ми тут, — сказали старійшини кінців.

— Деревляни хочуть Київ і полян підбити під свою руку.

— Деревляни?!

— Хочуть взяти свою правду, яку ще князь Київ по-

ламав, коли відібрав у них полянську землю і ці гори. Поможіть.

— Поможемо, Оскольде,— сказали статечні мужі, старости від кричників і рибарів.— Град свій заступимо. Пришлемо тобі доброго молодця, який птицям небесним і звірам польовим віддасть тіло їхнього князя, як тільки той стане з ним на герць...

— Да буде...— погодився Оскольд.

Невдовзі прийшов і той витязь. Він був у полотняній, вижче колін, сорочці, у вузьких білих ногавках, за плечима — торбина, на голові — бриль пастуха, а в руках — добрячий кий.

— Де ж твій меч, парубче? Або спис? — здивовано запитав Оскольд.— Чим ворога можеш потяти?

— Ось... києм оцим,— сказав розгублено пастух. Обличчя його — юне, смагле, ніби у краплинах темного воску чи меду, потемніло від густого рум'янцю: сам князь Оскольд балакає з ним!

— Деревляни при залізі — шолом, і кольчуга, і меч харалужний. Одягни мої ратні обладунки! — Оскольд стягнув із себе шолом, кольчугу, опоясся з мечем.

Пастух, ніяковіючи до сліз, почав усе те натягувати на своє кремезне тіло. Та тільки-но втиснувся в броню, відчув, що груди йому підпирає, руки не згинаються, кільця кольчуги вриваються в тіло. Пройшовся сюди-туди, сказав Оскольду винувато:

— Красно дякую, княже. Але твоя броня для мене не підходить. Я краще отак, як звик на звіра ходити.

— Як се?

— А з києм. І ось — руками. Як, буває, вовчиця чи вовк підбереться до отари або ведмідь коли наскоче, то я києм у пащеку, а руками додушу...

Пастух узяв свого кия і поволеньки пішов на гору. За ним попростували Бусл і дружинники. Стали біля воріт, почали гукати:

— Гей, ви, там, за валами! Прийшли владарювати над киянами, а боїтесь показати свого носа!.. Ходіть сюди — поміряйтесь силою із нашим добрим молодцем. Поборете — візьмете те, за чим прийшли. Не поборете — будете холопами нашому князю довіку! І землю вашу поберемо, і ваших жон, і чад!..

Із-за валів довго ніхто не озивався. Пастух насунув на очі бриль і ніби дрімав, сидячи на траві. Потім улігся зручніше, прикрив голову брилем і незабаром заснув. Тим часом деревляни подали голос:

— Посилаємо до вас нашого витязя. Чим будуть битися?

— Киями!

— Хіба полянський князь не має меча для свого хороброго воя? Ото князь!.. Що, Перун не вділив вам меча?

Пастух проспався, потягнувся. Сказав голосно:

— Не хочете битися киями, то давайте руками! Виходь, хто там є! — За пазуху кинув піднятий із землі гострий камінець і пішов назустріч супротивнику.

Став, широко розставив ноги, ніби вріс у землю, яку прийшов захищати.

Від деревлян підійшов ратник при мечі, у кольчугі, шоломі, з щитом в руках, на ногах — залісні наколінники, все бронзово-мідяно сяяло на сонці. В руках у деревлянина був меч.

— Кинь меч! Все одно роздеру тебе, яко вовка,— спокійно попередив пастух.

— Ти? — зареготав деревлянин і націлівся мечем у голуву пастуха. Але парубок в ту ж мить відхилився вбік, і меч занизався у землю.

Деревлянин відкинув за спину щит, обома руками потяг на себе меча. А пастух, мов барс, кинувся на ратника, ухопив його поперек тіла, підняв над собою, поставив до гори ногами і почав його роздирати. Несамовитий крик ратника ошелешив усіх воїв. Деревляни кинулись тікати за вали. Ніскиня не міг зупинити жодного з них. Ім наваздогін погналась полянська дружина. Покінчивши з деревлянином, пастух видрався на вал, наздогнав Ніскиню й поволік його до Оскольда.

— Він твій, княже!

Ніскиня лупав переляканими очима, ухопив Оскольда за руку:

— Рядницю маємо з Туром, батієм твоїм... Про мир і любов. Хай буде так!

— Пусти його,— сказав Оскольд пастуху.

— Пощо пускати? — Пастух недовірко дивився на молодого князя.— Не кликали — сам прийшов.

— Зараз побалакаємо... То маеш рядницю з київським князем, а прийшов яко грабіжник і тать.

— Блуд поплутав... Волхви так наворожили...

— Іди,— сказав Оскольд похнюпленому Ніскині.— А Києва тобі не бачити. Хай це запам'ятає твій рід. Київ — стольний град полянської землі і всіх племен слов'янських. Вовіки!

Пастух незадоволено розчепірів пальці й випустив Ніс-кинню, ще й підштовхнув у напрямку воріт, де шикувалася його рать. Деревляни спішили покинути Княжу гору.

А пастух пішов до свого кия й торбини, підібрав їх і подибавав своєю дорогою — до отар чи до череди, стеретти їх від вовчих зграй і татей людських. За метушнею ніхто так і не спитав імені пастуха, богатиря землі полянської, який порятував Київ і киян від деревлянської неволі. Не попросив за те ані милості, ні ласки... Був — і нема. Та коли треба — з'явиться знову! Як із землі виросте, бо така вже одвіку земля полянська, чаїть у собі до часу силу, якої ніхто не може збороти.

Ще трудовий Поділ відсапувався від Буслового погрому, а Княжа гора не вигребла усього попелу від згорілих боярських дворич, як у гирлі Почайни забілилі вітрильники. До Києва підпливла велелюдна грізна дружина витязя Буя. Вертала із далеких країв на обтяжених добрами лодях, бряжчала ромейським сріблом і золотом, хорезмськими тарелями і чашами, бухарським узороччям. Але коли уважно придивитись до тої ватаги, то відразу можна було угледіти, що не всі вої-варяги хизувались тими благодатствами. Декотрі з них ледве вибирались із лодій на берег — пошарпані, зранені, змучені.

І витязь Буй уже став іншим — щезла возносливість, самовпевненість, був зовсім зсивілий, бронзоволиций, наче шматок крем'яної скелі. У своїх старих хуторах, що звисали з крутих пліч, скидався на загнаного лютого пардуса.

Гострим зором нишпорив довкола, щось прикидав, приміряв, зважував. Го! За роки тяжких блукань у погоні за багатством обійшов чи не весь світ.

Від Фотія, який не ошечдив його золотом, Буй подався у перські володіння... Не оповісти, чого набачився там... Найтяжчим був похід у Берду, потім до Ширвана, Гиляна, Табаристана. Спочатку все йшло добре: захопили острови поблизу Баку і звідти нападали на беззахисні городи й поселення багатого мусульманського краю. Скільки поруйнували палаців! Скільки добра набрали! Ніде було й складати. Буй хотів влаштувати тут свою державу, чого повертатись назад, коли тутешнього багатства немислимо й забрати! Коли кращого сонця і ласкавішого моря не знайти у цілому світі! Тут було усе — земля, яку вони взяли мечем, раби, яких можна було брати скільки треба... Жінки, красивіших за яких важко й знайти...

Дружина було погодилась. Своя держава — свій володар, своя правда. Що краще? Але тоді трапилось неймовірне: кожен зажадав обрати королем свого ближнього — аби тільки не Буя. Його не хотіли. Владний, жорстокий, запальний, неблаганний — за довгі роки блукань усі його зненавиділи. Хотілося спокою, миру, добрих слів. Вони давно вже не чули їх, одвикли, але раптом згадали за яких і нестерпно зажадали. Бо й зістарились усі під окрички й лайки Буя та його ватагів, під прокляття й сльози тих, кого вбивали й грабували. Тепер нараз захотіли відчутти себе справжніми людьми. Коли Буй стане королем, хіба він дасть їм це відчуття? Не хотіли Буя одностайно. І тоді Буй вперше за всі роки мандрів подивився на своїх завжди мовчазних веслярів-воїв з лютою ненавистю. Така вона — вдячність людська. Він їх зробив казково багатими! Він їх впевненою рукою стільки літ водив по світах, рятував од небезпек, добував золото і срібло! І тепер вони ненавиділи його люто і відверто.

Уперше в житті Буй плакав. Уперше проклинав землі, які сходяв, і води, які перегрів веслами... Уперше відчув, що бути владцею — то не тільки володіти силою, але й уміти не зневажати залежних від тебе людей, які до часу мовчки зносять твою гординю, а ставити їх на один рівень із собою та водночас і тримати на відстані.

Він же не міг поставити поряд з собою раба, якого колись переміг у бою або купив на торгу. Почував себе обранцем бога Одина, який водив його по чужих землях і морях, давав йому, вільному і сильному витязю-вікінгу, перемоги над усіма ворогами, щоб на старості літ голову йому увінчала корона короля!..

І почав Буй слати молитви до свого бога — Одина, а водночас і згадувати та мимрити християнські молитви, яких навчав колись Костянтин-філософ.

Котрийсь із богів почув воляння Буєвого серця. Одного ясного дня біля берегів їхнього острова з'явилися високі кораблі і лодії, що були ущерть набиті ратниками. Мулли голосно читали молитви, простягали руки до неба і благословляли воїнство Ширвана для битви з невірними. Сам правитель Махді — у високій білій чалмі й у залізному панцирі — вивів своїх ратних мужів на берег. І за-в'язалась битва. Тоді Буєві воїни закричали: «Веди нас! Ми з тобою!» І витязь Буй повів своїх досвідчених рубак проти численного, але безладного воїнства Махді. І скинули усіх у море. Захопили кораблі та лодії, багато днів

грабували побережжя Ширвана, Гиляна, Табаристана. Але Буя не захотіли обирати королем, поривалися до дому... І він скорився їхній волі. Пливли вони по Джурджанському морю до Ітиля, де послали сольбу до царя-бека: дамо тобі десятину наших багатств, дозволь пройти твою землю до переволоки на Дон, на Саркел, а звідти підемо руським шляхом у Дніпер. Торговий шлях — із грек у варяги був їм добре відомий.

Цар-бек Ханукка сказав послам: «По обичаю — дозволяю». Буя виділив десятину для царя, частку — для булшиці Ітиля і пішов на веслах угору по ріці, до переволоки. Не знав, що величезні багатства його викликали заздрість у хозар. А ще й воїни-мусульмани — арсії — казали царю-беку: «Дозволь нам учинити розправу над сими варягами — багато зла заподіяли нашим братам».

Ханукка сидів у кріслі непорушно, ніби скам'янів. Лише тонкі смагляві пальці витанцьовували на шкіряних бильцях.

— А скільки їх? — спитав у вождя арсіїв. Сам же знав, що його охоронці арсії хочуть забрати собі багатства цих невідомих людей. Думав про те, що він вже давно їм не платив і що буде добре, коли вони самі собі добудуть платню.

— Десять тисяч воїв і п'ять сотень кораблів.

— А вас скільки?

— У нас — п'ятнадцять тисяч верхівців та ще пішарат — мусульмани-градяни підуть з Ітиля.

Ханукка подумав, що варягів буде переможено. І то — добре. Менше буде небезпеки для Хозарії від бродячих войовничих дружин. І арсії дістануть добру плату. Дозвіл він дасть, хоч знав, що цим порушить обичай своєї землі: спрадавна Хозарія багатіла від тої десятини, яку давали сторонські купці, грабіжники, войовники та інший бродячий люд, що в чужих землях шукав собі багатств. Якщо порушить обичай — ці здобичники обходитимуть стороною хозарську землю. А сусіди піднімуть на неї свій меч і своїх богів. Погано се... погано... Тож відповів:

— Як самі вирішите.

Вождь арсіїв зник. Ханукка ж покликав тархана Ісхуду.

— А ти йди борзо попереду арсіїв. Наздожени варягів і скажи: «Бережіться! На вас пішли з мечем мусульмани хозарські. Захищайтесь!»

— Скажу, царю, — вклонився тархан і позадкував до дверей.

Потім Ханукка вихвалитиметься, як справедливо вчинив, усіх задовольнивши. Тільки тархан Ісхуда похитав головою, думаючи про лукаве хитрування Ханукки. А в'язю Бую сказав:

— Наш цар-бек найсправедливіший правитель. Він тобі говорить: бережися! Тебе доганяє мусульманське військо — хоче мстити за своїх єдинов'рців.

Сказав те Ісхуда і шугнув своїм човном в очерети. І відбулася битва, про яку хроністи скажуть: полягло на Ітилі тридцять тисяч від мусульман і від варягів. І все добро, усе золото побрали арсії. І збагатилися вельми.

Лише п'ять сотень Бусвих ратників добулися до Дніпра. Сказав тоді Буя:

— Се нам кара від бога нашого, від Одина, що пішли супроти його обранця!.. Тепер усім воля вольная! Ідіть тепер самі. Витязь Буя — уже старий, не піде з вами.

Буя хотів спочинку. Та в серці грала жадова помсти за нездійснені мрії. Усе життя поклав на меч, а нажив тільки мозолі. Мав усе, щоб у своїй землі бути не просто знаменитим йельте — витязем, але й поважним рікманом — багатичем, ба навіть фюрште — князем! О, який великий труд усього його життя загинув на берегах Ітиля! Льсти: вий Ханукка гадав, що обдурив варягів? Го! Він усе розгадав, про все дізнався у бека Барджиля, в Саркелі.

Тепер ось він у Києві. Тут і спинить свій біг, відігріє втомлене тіло. А далі — помста: хозарська земля звідси подати рукою...

Отож і вдивлявся Буя у знайомий і незнайомий йому град на Дніпрі. Чомусь не вирували зараз тут многолюдні почайнівські причали, не шуміли торжища і не озивались дзвоном ковадл вулиці ковальського кінця. Щось тут скоїлося. Якась біда. Бо ніхто не зустрічає їх на пристаниці біля Почайни. Не видно ні тіунів княжих, ні тисяцького Києва, щоб від них узяти належний потяг — як із прибулих купчин сторонських. Так роблять в усіх городах слов'янських. Його воїни-здобичники витягли на берег і розкидали просто на землі сакій-такий крам — хто шматину вольниці, хто камку, хтось навіть килим, а то й бархоти чи якісь напалки, що лишилися після того побою...

Витязь Буя прискіпливо вдивлявся в Княжу гору. Гора до нього не йшла, то він сам піде до гори. Узав кілька воїв і пішов. За валом побачив чорне згаріще на місці боярських дворів. Холопи зносять до вовів обвуглені колоди й вивозять через ворота. Інші на розчищене місце

привозять колоди на пові зруби. Будівничі розкривають старі вапняні ями, лопатищами вкидають вапно у велетенські бочки. Впала в око й викладена рівними стосами червоняста тонка цегла — плінфа.

Буйне полум'я, видати, прошуміло над Княжою горою, через те людям не до увозів. Гора будується заново. Схоже, що кияни-багатичі ставитимуть кам'яниці, як у ромеїв, як он і в Тура. Буй здогадується, чого це так зачаївся Поділ. Певно, добре погуляли княжі молодці по головах та по хребтах велелюдного міста. Отож, київському князеві зараз поміч потрібна, вірна рука, на яку він може обіпертися.

— Де ваш князь? Велеможець сих гір? — окликує Буй до здателів-будівничих.

— Князі в палатах, де ж їм бути. Хто сси? — наставляє на гостя око Бусл. — Го, старий знайомец! У греки простуєш чи з греків прийшов?

— З греків. Прийшов до київського князя.

— Чого б це? Чи ромеї мало золота дали? — Уколов гостя поглядом єдиного ока. Та витязь був товстошкірий. За багато літ звук не тільки набувати, але й втрачати, не тільки повелівати, але й повзати лакузою. Багато умів, але так і не навчився власними руками дбати — за все життя не виростив жодного колосочка, жодного деревця. Умів, добре умів! — тільки брати, гребти чуже добро. Та не знав, що боги так уже судили: хто не вмів творити добра, у того воно й не затримувалось. Як і доброта людська: у кого не було її в серці, у того всередині гуляв вітер або ще гірше — товклися чужі жадання. Через те витязь Буй не завважив на ущипливі слова Бусла, лише засміявся незлобливо:

— Го, ромеї злото дають, та з рук не випускають!

— Ондечки і князі. Знаєш їх, бачив? — Бусл вказував кивком голови на Тура й Оскольда, які щойно вийшли зі своїх хоромин і споглядали роботу будівельників, що зводили новий дім для київського тисяцького. Він мав бути міцним і вічним. Із білого тесаного каменю, із плінфи.

Забачивши чужинців, князі повернулись до них. Бусл ще здала звернувся до Оскольда:

— Ось наш давній знайомец, витязь Буй. Іде, мовить, із греків до варягів.

Оскольд насторожено зиркнув ув обличчя Буя. Не любив бродячих ватаг чужинських — усе щось винюшкують, щось крадуть, щось вивідують... Так і дивись, поза їхніми

хутрами на спинах ховається якесь лихо. Нехай ідуть собі, куди йшли. Уголос сказав:

— Доброї путі добрим воям!

— А ми до тебе прийшли, князю! — Буй рішуче поклав руку на черень меча. — Наш меч тобі вірно служитиме.

Оскольд примруженими очима зиркнув на варяга. Невдуже передчуття підступило до горла. З чим же ходять по світах отсі буйні вої? А звісно — шукають вигоди собі за рахунок чийогось життя, чиєїсь долі.

— Красно дякую. Але золота й срібла у нас немає. Он, бачите, яке лихо спіткало. Треба купувати білий камінь тесаний. Здалеку його привозитимуть сюди галицькі купчинни. Треба платити здателям і дроводілам. Аби поставити великі палати, яко в Царгороді! — блиснув у посмішці білими міцними зубами Оскольд. — Київ також на горбах стоїть. Яко Царград. Яко Рим. А скільки ще треба будувати його!

— Зачекай! — раптом втрутився Тур, що досі мовчки стояв поряд. — Витязь Буй пропонує служити Києву мечем. Захищати його... Так?

— Так! — зрадів Буй. — Я захищав царгородського патріарха Фотія. Захищав перських вельмож. Захищав усіх, а мені добре платили.

— Будеш нині захищати Київ. За плату, — сказав Тур.

— Але ж, батьку! — Оскольд не хотів пускати у Київ чужаків. — Пощо нам чужий меч? Своїм здатні себе захистити. З нами Перун, постоїть за нас! Віруємо в нього і в себе.

— А ми поклонимось вашому Перуну, княже, і нащому Одину, і ромейському богу, якщо захочете. Хай усі боги помагають нам. Великої ж плати ми не візьмемо. Лише дай нам землі з оселищами, княже, і частину полюддя дай. Десятину від полюддя.

— Не треба нам чужого меча, батьку! — наполягав Оскольд. — Чужий меч — у чужих руках.

Але Буй уже не дивився на Оскольда. Розумів, що все залежить зараз від старого князя. Молодий боїться, що у вітця буде своя дружина? Ге-ге, молодий ярл хоче якомога швидше добратись до правіла держави? Го, се він розумів.

Тур же радів щастю, що само його знайшло. Він знову буде великим авдономом! Своєї влади не ділитиме ні з ким. А син? Віднині слухатиме його, а не того Бусла з його підлим родом. Варязька дружина усіх триматиме в покорі: і чернь, і бояр, і спадкоємця його.

— Бути по сьому! — Тур поклав тремтячу руку на плече Бувві. Витязь Буй у відповідь і собі поклав обидві руки на плечі старого князя. Рядниця була укладена.

О, як переможно, як зверхньо глипнув тепер Буй на молодого князя!.. Оскольд витер чоло рукавом. Все було так несподівано звершено, що він не встиг і передихнути. Нерозумно отець тес вчинив. Не во благо землі. Во благо свого марнослава'я...

Воістину, коли боги хочуть згубити мужа, вони спершу відбирають у нього розум.

Бусл набурмосено дивився на Буя, який повернувся до нього спиною і вже товк старому князеві про ту силу велику, яку він матиме одиниці. Затим глянув Оскольдові ув очі.

— Не по розуму чинить князь... Бери владу в свої руки.

— Гріх перед богами...

— То що — хай чужинці панують? — махнув рукою воєвода. Звідки ж ота слабкодухість у душі Оскольда? Як-що вже ти владця, мусиш дивитись далі, брати на себе більше відваги і не тільки проти ворогів сторонських, але й проти своїх недоумків... Не бути, певне, Оскольду великим авдономом!

Оскольд здогадувався, що хотів сказати йому воєвода Бусл. І якби той сказав, відповів би: він і не хоче бути ні авдономом, ані владцею. Останнім часом сумніви все частіше бентежили його душу. Бачив, що влада великим тягарем падає людині на плечі, і не кожен її може витримати, бо вона ламає не тільки хребти, а й волю людини, її честь і порядність. Не кожному дано витримати випробування владою! Не кожному! Справжній господин своєї землі не мусить поступатися перед зловорожою силою — чужою чи своєю. Інакше вона як іржа сточить державу зсередина. Або ти владця, або станеш поживою хробака.

Кинувся до княжих палат. Двері не відчинялись. Він розігнався, ударив плечем. Двері хряпнули так, що аж задзвеніли. Згадав: зсередина вони обшиті бляхою. Сів на сходи на ганку, скупив див чуприну.

Півдня отак просидів на ганку безрушно. Десь о полудні відчув, що хтось поряд стоїть. Розклепив повіки — узрів Лупкиню. Стара, ізсушена, як Мара.

— Я все знаю, Оскольде, — тихо заговорила стара княгиня. — Вони хочуть оселитись назавжди у Києві, щоб звідси мстити моему отцю, цареві хозарському. Вони кажуть, що арсії-мусульмани зробили царя жебраком і що

він заплатив їм добрами варягів. А ти не пускай їх у Київ! Вони накличуть біду велику на град. Я знаю! Прийде сюди орда хозарська, поб'є їх і тебе поб'є...

Оскольд здивовано влип очима в стару Лупкиню. Вона не хоче, щоб її родак хозари прийшли сюди? Але чому? Запитав:

— Ти що: боїшся своїх кривняків? Заберуть тебе до дому. Житимеш у царських палацах, на волі.

— Ні! — сумно захитала головою стара. — Вони мене уб'ють. Скажуть: не панувала заповіді свого бога. Не виконала наказу отця свого, царя-бека. Ти не знавш. Я мусіла тебе убити...

— То чому ж не вбила?

— Жити хотіла, Оскольде! За тебе твій рід убив би мене...

— Се так, — погодився молодий князь.

— Та вже не буде тобі підносити того навару челядь. Будеш знову сильним і палким.

— То мене труїли? Це ти труїла? — Оскольд ухопив її за руку.

— Труїла, княже. Так мені наказав зробити Ігиль. Тепер уже не буду. Я хочу, щоб ти не пустив сюди хозарської орди. Я хочу померти у сьому теремі своєю смертю... Хіба мені відпущено два життя? А ти князюю владно. Оскольде. Не бійся мене! — Лупкиня стиснула міцно вуста, що аж випнули дуги щелепів накинула на обличчя кінець чорного із золотистими блискітками убруса й тихо попливла до терема.

Ся жінка ось уже тридцять літ витас у княжих палатах. Що повсякчас вершить її тонка, випечена рука?

О, сії чужинці у землі слов'янській... То силою мечів, то лукавством, то підступом хочуть розхитати, підточити її міць.

Перед ним несподівано відкрилася ще одна тасмниця Княжої гори.

Оскольд трусонув густим темно-бронзовим чубом, ніби витрушував із голови останні сумніви й вагання. Широким поспішливим кроком, викидаючи вперед високі коліна, попрямував до Бусла.

сонце ішло зі сходу на захід. За сонцем ішла Славина — також зі сходу на захід. Ішла осліплена своїм сонцем. І ніде не могла спитись, бо сонце її світило в душу і в очі, і було воно неспиниме.

У Преславі Вадима вже не було. Великий солунський філософ Костянтин, зовсім хворий і кволий, покликав брата свого Мефодія до себе в Моравію. Треба було допомогти князеві Ростиславу відбитись від німецького короля Людовіка і утвердити незалежність моравської держави. За Мефодієм пішов і Вадим. Сказав господарю-болгарину — Ставко, що як прийде жона Славина, то нехай іде за Дунай.

Старий болгарин непевно хитав головою:

— Чи прийде, другарю? Гой, як далеко звідси Київ! Проси, Вадиме, отця Мефодія, хай тебе тут поки що залишить. Дочекаєшся своєї жони, а тоді до нього прийдеш...

— Отця Мефодія не можна пускати самого. У нього багато книг священних для слов'ян. Моравам треба везти. А ті книги важчі від золота!

— О, сії книги важкі!.. Як мудрість чоловічеська... — погодився Ставко. Помагай вам біг. — Вадим низько вклонився господареві.

Справді-бо, настало тяжке затишшя у землі болгарській після бунту боярського. Цар Борис-Михаїл утвердив свою корону від зазіхань коромольних велможців, що хапались за старих богів, жорстоко покарав Цока і всіх поганів-язичників. Але нова небезпека для його держави лізла тепер в інші двері. Константинопольські хрестителі разом з архієпископом Іосифом порядкували в болгарській землі, як хотіли. Церковні служби служили по-ромейськи, не зважали на священні писання й переклади солунських книжників. Проповідували коритися й визнавати верховним володарем не Бориса, а цареградського імператора Михаїла Третього.

Цар Борис, якому спочатку здалося, що він міцно восхпив владу, відчув, що вона вислизає вужем з його рук. Цареградський імператор Михаїл і патріарх Фотій відмовили дати Болгарії окреме патріаршество, дивилися на неї як на провінцію імперії.

І ось тоді Борис зібрав велике посольство до Риму, до

папи Ніколая Першого. Той чотири роки підряд войовничо проклинав патріарха Фотія за узурпацію влади і домагався повернення засланого на острови Ігнатія. Латинська церква все більше сварилась із візантійською, намагалась посилити свою могутність прилученням до апостольського престолу святого Петра усіх сусідніх володарів, тож з радістю прийняла болгарське посольство. Тим більше, що цар Борис подарував папі найцінніший свій скарб — брону, у якій бився з бунтівними язичниками-боярами і в якій їх переміг. Натомість же просив утворити окреме патріаршество — хотів бути єдиним повновладним господарем у своїй державі.

Папа Ніколаї возвістив усі підвладні йому землі про те, що могутня держава, постійна суперниця Константинополіса, Болгарія добровільно перейшла під захист апостольської римської церкви і її владик у Ватикані! Се був знак великої перемоги римського папи над константинопольським патріархом.

У Болгарію відразу ж було послано папських єпископів Павла і Формоза, які уже по-своєму дохрещували болгар, навезли туди латинських книг, настанов для церковних служб, які тепер правились по-латинськи, стали виганяти із Болгарії інших проповідників, вводили латинський канон. Що ж до патріаршества, то папа римський його тут також не хотів установлювати. Окрема, незалежна від Риму вища духовна влада була небезпечною для папи римського, як і для візантійського патріарха. Тоді цар Борис став домагатися від Риму хоча б окремого архієпископата. Тим часом болгарську землю наповнювала згряя проповідників з Риму. Між Римом і Царгородом зав'язалися палкі сперечання й оварки. Фотій у посланні до східних патріархів викривав підступи латинян і папи в Болгарії. Імператор Михаїл і його новий співправитель Василій Македонянин пишуть листа до царя Бориса й намагаються утримати Болгарію біля свого престолу. Але хіба окриками й доріканнями колись вдавалося повернути до себе скривдженого?

Цар Борис затаївся і того листа відіслав папі. Папа відразу скористався з цього і в своєму посланні до західної церкви розповів про підступи владик Константинополя...

Над Болгарією схрестилися духовні мечі. У сварку було втягнуто увесь християнський світ. І раптом новина: убито царя Михаїла Третього! Василій Македонянин, що став єдиновладцем, вигнав Фотія і повернув із заслання

старого патріарха Ігнатія... Папа позбувся свого сильного й мудрого суперника. Але тепер захитався Борис. Зверхність римського папи не була нічим легшою, від зверхності константинопольського патріарха Фотія. Ні той, ні другий не хотіли визнавати за Болгарією незалежність у церковних справах.

Посол Бориса боярин Петро не домігся в Римі навіть архієпископата. Новий папа Адріан відхилив домагання Бориса про призначення духовним пастирем Болгарії Формоза. Для самого Формоза це обернулося тим, що його заточили у в'язницю.

Болгарію і її царя в однаковій мірі потрясали прокляття її анафемі і з Риму, і з Константинополя. Слов'янські просвітителі, проповідники християнства, тепер заважали і тим, і тим. Лише сусідня Моравська держава, що безперервно відбивалась від загарбань німецького імператора Людовіка й утверджувала своє існування серед південно-західного слов'янства, жадала дістати підтримку слов'янських просвітителів, які своїм словом і вірою в єдиного бога цементували б її народи — моравів, полабів, словаків — у єдину державу. Князь моравський Ростислав мусив протистояти не лише мечу німецького імператора, але і його латинським місіонерам, що віддавна сіяли свою віру у землях Моравії і Паннонії і через неї зміцнювали владу німецької імперії.

Отоді-то Ростислав, князь Моравії, Святополк — князь Нітри, і паннонський князь Коцела відправили до Фотія ще у Константинополь своїх послів: «Земля наша охрещена, і несть у нас учителя, іже би ни наказал і поучал нас і протолкувал святії книги».

Фотій знову покликав свого колишнього учня Костянтина-філософа, який щойно повернувся з Хозарії, сказав: «Я знаю, що ти хворий і слабкий. Але ж хто, окрім тебе, допоможе слов'янам Моравії? Хто переписе для них священні писання по-слов'янськи?»

Костянтин аж хитався від кволості. Однією рукою спирався на патерицю, другою тримався за впалі груди. Щось його душило, не давало дихати. Але він сказав:

— До слов'ян-моравів я ладен піти пішки і босоніж. Ладен померти за християнську віру... Я піду...

— А твій брат — Мефодій? — Фотій ховав чорні пронизливі очі під кошлатими бровами. Знав же, що Мефодій застряв у Болгарії біля царя Бориса, аби відторгнути його від латинян. О, якщо Мефодій того не зробить, то Болгарія в руках ненависного Риму стане найгірнішим воро-

гом імперії! Тоді вони здавлять горло Константинопольська обома руками...

— Мефодій ще побореться за царя Бориса... — прошепотів тяжко хворий проповідник.

Костянтин пишно зустрічав князь Ростислав з усім своїм людом. Йому назустріч висилали коней, виносили на вишиваних рушниках хліб і сіль; його самого несли на руках, величали своїм учителем і просвітителем. На нього чекали долини, ліси і гори довкола річок Морави, Оскави, Бечви, Ольшави, Гани, Блатни, Диї, де густими оселищами сиділи слов'яни-оратаї.

У кожній оселі він — бажаний гість, наставник на істинну віру, яка входила в серце людини з її рідним словом. Бог на землі — єдиний, єдиний і його справедливий суд за гріхи і для них, плугатарів та пастухів, і для велеможців та владців. Усі вони рівні перед християнським богом, усі в одвіті однаковому; усім уготований рай божий за праведне життя і пекло — за гріхи. «Раби, покоряйтесь власникам своїм по плоті зі страхом і трепетом, в простоті серця вашого, яко Христу... Кожен дістане від господи по мірі добра, яке він сотворив, чи раб, чи вільний. І ви, владці, чиніть з ними так само, зменшуючи строгість, знаючи, що і над вами самими і над ними є на небесах господь, у якого нема приємних по виду...»

Важко, дуже важко кволій людині нести слово істинної віри, привертати душі людські до свого бога, витісняти латинських священників, переписувати книги слов'янськими письменами. Костянтин скоро зовсім занеміг. Велів однести себе до монастиря, прийняв схиму — і нове ім'я Кирило. Чоловік готувався до смерті. Покидав на землі усі свої нездійснені мрії, нерозділену любов, недозвершену працю. Йі міг продовжити тільки його вірний сподвижник — рідний брат.

Мефодій ще застав брата живим. Висохлий, знеможений від сухот, з гнітючим блиском в очах Костянтин-Кирило, який тією схимою відрікся на словах від земного життя і житейської суєти, грішив перед богом своїми житейськими помислами. Думав про свою працю, говорив про неї, мучився земними болістями; тужив за недоробленим...

— Брате... — кволій голос схимника Кирила тремтів. — Ми з тобою, як два воли, усе життя вели одну борозну. Тепер я іду... На суд до нашого бога... А ти не подумай залишити наші труди учительства! Чувш, брате? Не покинь сього...

— Чую, брате... чую... — кивав тужливо сивою головою Мефодій. І слези й не котились по обличчю — висихали в очах від пекельного жалю. Ось він, молодший брат його, талановитіший, ученіший, і так рано покидає сей світ. Йому ледве сорок два роки. Скільки б ще міг він зробити!.. Нова істина відкрилась йому, що ніколи не можуть люди збагнути волю бога. Вони її мають приймати або як милосердя, або як кару...

— Дорожи часом, брате, бо дні лукаві, — шепотів Кирило...

Мефодій мав один упрягтися в ярмо і сам тягти плуга... Довкола нього було багато людей — священників, ченців, проповідників, писців, осторожників. Се були слов'яни від різних родів і племен, охрещені Кирилом і Мефодієм. Навчені ними, вони вірували більше у своїх великих вчителів, аніж у їхню віру. Бог був далеко, чудеса творив давно, а сі брати-проповідники творили їх тут, на очах. Як же не піти за ними, як же покинути їх? Ні Вадим, ні Местивой і не помишляли про таку зраду.

Вони прийшли з отцем Мефодієм у великий зелений град на річці Мораві — стольний Велеград...

Та Славина не знала всього того. Не знала, чому Мефодій мав покидати Болгарію і йти за Дунай. Не знала, чому це столиця Моравії, куди вона прийшла із болгарськими черницями, лежала у руїнах і попелищах.

Ішла порожніми вулицями Велеграда і страшилась дивитись на обвуглені чорні стовпи обіч дороги, на сірі згаріща, де ще диміли головешки. Повсюди вештались розгублені люди, проклинали білий світ, голосили за незворотним.

Розпитувала у зустрічних, де знайти отця Мефодія? Йї охоче пояснювали:

— Тамечки, за градом... У домі священника Славомира...

Дім Славомира, племінника князя Ростислава, стояв за валами града, садом виходив до луку. Був дім той дерев'яний, на підкляті, як у новгородців і киян. Але не згорів. Двір не був загороджений, і люди вільно проходили по ньому на леваду, де паслись коні, косили трави.

Серед косарів Славина відразу ж упізнала Вадима. Бронзоволиций, сивоголовий, у білій сорочці, яку вона йому вишила, широко розмахував косою, лишав широку ручку за собою.

Побігла через нетолочені трави навпростець, розкрила руки.

— Вадиме-е... Ва-ди...

Звів очі. Зупинився. Звичайно, це була Славина. Повернулася! Прилетіла до нього, його біла лебедиця... А вона стояла перед ним знеможена, втомлена і щаслива. І очі світилися радістю. Нехай вони сяяли до нього з густих сіточок-зморщок, нехай щокі взяли смагою й опали від втоми, її біла шия вигиналась по-лебединому, як і раніше, ледь чутно брязкаючи разком коралів, які він колись їй подарував...

— Я прийшла... — Славина заховала обличчя в долоні й заплакала.

Вадим поклав свою гарячу шорстку долоню на її голову.

— Я знав, що прийдеш.

— Чому тут так? — відірвала вона руки від обличчя, очима показала на пожарище.

— Се помста латинян за добро наше, — сумно сказав Вадим.

— Помста... Усюди лютує помста... — Її добра душа ніколи не збагне цієї жорстокої сили.

Скільки доріг пройшла вона, скільки горя людського пересіялось крізь її серце; скільки добра несла вона в своїй душі для людей — далеких і близьких. І все намарно. Всюди добро відступало перед злом, гинувало, щезало. Але й там, де воно брало верх, було нетривалим: знову злоба і зло впливали нагору й тризували перемогу.

— Се щоб велеградці більше не слухали божеї служби в церквах по-слов'янському. Мефодій і Костянтин, багато інших священників тут правили службу по слов'янських книжках. Наш господар, Славомир, схолю відкрив. Учуть читати і писати по-слов'янськи. І думати також. Щоб бути людьми, треба уміти думати, Славина...

Славина й сама думає про це часто. От і знову добро потоптане злом. І новий бог, великий і всемогутній, який проливав кров свою за гріхи людей, не зміг подолати зла!.. Всюди так. Немає, немає на світі правди. Хіба що у рідній стороні, де і смерть солодка.

— Ходімо додому, Вадиме. У Київ.

— У нас з тобою немає дому...

— У рідній стороні — всюди дім. Де станеш ногою, там твоя земля...

Вони сиділи на березі Морави, сиділи поряд, два листочки од могутнього слов'янського дерева. Де тільки життєвий вихор не крутив-кружеляв їх, то опускаючи на чужу землю, то знову підхоплюючи і несучи невідь-куди. Важко лежали на колінах їхні натружені руки, що уміли

все робити. Вони й робили усе, та лишень не для себе, не для свого роду, не для своєї землі.

Відірвались вони від неї, очужили. Та чим вище роки здіймали їх над світом, тим більше рідна земля озивалась у них якимось своїм голосом — спомином і журбою. Ось і зараз. Славина згадає Київ, його білих лебедів на озерах і тихих плесах річок. Вадимові ж мислі витають то на Славенах, то біля Волховського мосту... Славина мовить: треба вертатись додому. До свого порога. Для нього це Новгород. Там син — Лодимирко. Уже й не вірилось, що у нього було колись інше життя...

Поклав свою велику руку на плече жони. Славина підняла на нього очі, з їх кутиків котилося по сльозині. То була вдячність жони, яка знала ціну земному щастю людському. Бо хіба ж не за ним вона ішла крізь роки неволі, страждань і розлуки.

Хвильки Морави брижились від м'якого леготу вітру, зблискували мовби сріблястою лускою, відсвічувались у синіх очах Славини, у зеленаво-сірих очах Вадима. Будили спомини.

Спомини! Перша ознака старості. А в такі літа у серці завжди гостріше чується туга за тим, чим людина жила, чим виповнювалась її душа в молодості. Тільки коли в душі пригасають золоті відблиски надій, коли людина спускається з високості молодих замрій на грішну й вічну твердь і озирає довкілля, тоді вона розуміє, що справжнє ось тут, у цій травіці, по якій ступавши босою ногою, у чистій прохолодній воді із джерела, що б'є з-під кореня верби, в овихах рідної землі, які п'янять трупками і вічною красою...

І ще згадала Славина: сьогодні день сонцевороту. Найдовший день літа, коли сонце найбільше ошедрює землю теплом. Завтра — воно уже поверне на другу половину року. Дні сонця по краплині, по хвильці, зменшуватимуться — їх почне красти Пітьма, зима, багатоліке Чорнобогове плем'я. А в день сонцевороту на Дніпрі, в усій землі слов'янській — ігрища, хороводи. Гримлять бубни, виспівують сопелі й прегудниці, бринять струни гусел. Жони юні і дівці витанцювують, вигинаються, сиплють піснями й примовками, регочуть або вдають, що плачуть над помираючим Ярилом. Той бог, добрий і щедрий, п'янить землю сонцем, дощами, увінчує її плодами, множить усяку пташину й твар. В цей день київський волхв промовляє до людей, що зібралися на ігрища на березі Почайни чи Дніпра, словами свого кумира: «І мовить вам

Ярило: я ваш бог, я той, хто одягає поля травою, а ліси — листям; у моїй владі — плоди нив і дерев, приплід худоби, буяння всього на землі сущого. Все дарую тим, хто шанує мене, і забираю у тих, хто відвертається од мене...»

— Вадиме, сьогодні ж — сонцеворот... — сказала Славина радісно, ніби згадала про зустріч із найближчим. Та воно так і було.

— Сонцеворот!.. Похорон Яриловий!.. — Вадим засміявся. Згадав, як плачуть-голосять жони над зображенням Яриловим, що нагадує те, чим твориться усяка жива душа. Сонцеворот — коли сонце повертає на зиму. Це ще літо, ще буяння довкола — але це вже знак пригасання живого світу. Знак того, що десь скоро перестануть гриміти громи, падати блискавки, прийдуть морози, скують воду і землю.

І їхнє життя також повертає на холоди.

— То ж і в нас, мабуть, сьогодні похорон нашого літа...

Славина злякалась тих слів. Бо в них була правда, про яку люди у буденності своїх клопотів завжди забувають... Затушила її душа, задивилась у минулі літа. Не доженеш їх, не переінакшиш.

Під горою у долині голубки літали,
А з білої березоньки листя опадали.
Запрягайте, запрягайте коні воронії,
Да й поїдем доганяти літа молодії...

Не доженеш уже нічого, Славини! І не тужи, і не рви сумом серце. А коли мавш сили — не змарнуй того, що носиш у душі: і запах рідної землі, і смак джерельної води, і віру в богів, що дарують людям відчуття супокою, благодаті, і ту любов, яка незнищимим вогнем горить у тобі...

В журливий потік спогадів і роздумів Славини й Вадима раптом вривається якийсь гук. Роззирнулись — лугом біжить якийсь чоловік. Щосили махає рукою, збирає до себе людей. Усі, хто був на лузі, кинулись до нього. Відразу ж упізнали в ньому Местивоя:

— Сюди! Боржій! До двору! Прибули посли від папи! — вигукував на всі боки Местивой. — Кличуть наших отців до себе. На суд кличуть!..

— Леле... на суд! За віщо? — серед стривоженого мовчання озвалась Славина.

— Латинці домагаються... покарати наших братів! Щоб божу службу у церквах тільки латиною читали...

— Але ж бог єдиний, християнський. І хвалу його возносять однаково всі, на всіх мовах. За віщо ж карати? — дивувалась Славина. Ніхто їй на те нічого не відповів...

Такого людського стовпотворіння Вадим не бачив у своєму житті. Велеград не вмів за своїми валами на товпів, які прибували вшанувати померлого свого навчителя, що відкривав їм мудрість божого слова і світ науки книжної, — Костянтина-Кирила. Багато з прибульців тільки чули про нього і про його брата Мефодія. Та ось Кирило, сей воістину святий чоловік, помер. І до Велеграда прийшли від усіх слов'ян — пастухи, плугатарі, древоділи від Чесько-Моравського нагір'я — гораки; з долини Гани прибули у своїх сніжно-білих гачах і довгих сорочках орачі — ганаци; з долини Бечви припливли на лодіях у барвистих вишиваних сорочках і тілогріях — словаки; навіть лахи, що жили у своїх убогих хижах на пасіках, у лісових пущах і на вершинах гір, також прислали своїх старійшин. Уся моравська земля з'єдналась як ніколи у великому плачі над труною свого просвітителя.

Мить такого духовного єднання, мить такого усвідомлення своєї гідності варта інколи цілих довгих століть жалюгідного скніння в темних закапелках неволі; вона завжди в єдиному пориві виносить народ на кін Історії.

За труною Костянтина-Кирила поряд з Мефодієм, ченцями; священниками ішли з похиленими головами моравські князі. Високий кряжистий муж з довгим, до пліч волоссям, що було вже густо припорошене сріблом, — то князь Ростислав. Він був у довгій білій сорочці, у білих гачах, товстошкірих чорних чоботях. Його високе чоло з глибокими залисинами виблискувало проти сонця бронзовою смагою. Об'єднувач землі моравських слов'ян у Задунав'ї, гроза сусідньої Німецької імперії був у глибокій скорботі. Його очі втупилися в землю, яку він з такою невтомністю й відвагою утверджував своїм сильним мечем; гордим духом і незнищимим словом.

Ростислав дістав моравську землю від свого батька, князя Моймира. Він уперше вибавив слов'ян Моравії і Паннонії з-під влади франків. Продовжуючи батьківську справу, Ростислав зробив цю державу могутньою. Відбив п'ять величезних навал німецького короля, що прагнув повернути Моравію під свій скипетр. Потім прикликав Костянтина і Мефодія — вони допомогли йому вивільнити моравських слов'ян від духовного рабства, у якому їх тримали німецькі латинські священники.

Та Костянтин-Кирило помер. Як передчасно помер! У розпалі своєї справи, про велич якої, напевне, і не підозрював. Упав навіки стовп духовної сили слов'янщини. Чи ж вистоїть тепер Моравська земля супроти натиску зловорожих сусідів, які полюють на людські душі, щоб упіймати їх у лукаві сіті страху? А там, де страх, там немає волі до боротьби. Там ганебне забуття і — смерть...

Гіркі думи терзали серце велеможця могутньої Моравської держави.

Поряд із Ростиславом ішов у задумі його небіж і перший сподвижник у боях — Святополк. Трохи нижчий на зріст, але такий же кряжистий, світловолосий і світлоокий муж. Поверх білої сорочки на його плечах була накинута коротка мантія із пурпурового шовку, що застібалась на правому плечі великою срібною фібулою. На відміну від свого знаменитого дядька, ноги його були взуті у м'які червоні чобітки із ромейської хзи. Він ставав навшпильки, когось шукав очима чи, може, хотів побачити, де ж закінчується цей нескінченний людський тлум, чи є йому край.

Над труною небіжчика читав слова заупокійної молитви велеградський священник Славомир. Зовсім молодий, могутньої статури чоловік, коли б не риза на плечах, то був би схожий на біблійного Самсона, котрий на своїй спині ніс ворота іудейського града Гази і власноруч розірвав лева. Славомир був улюбленим учнем схимника Кирила. Тепер він щиро і гірко оплакував смерть свого наставника.

— Спасителю, подай відпочинок посеред праведних духів душі свого вірного слуги... Спаси, упокой і сохрани її в блаженному житті, людинолюбче...

І люди, що чули ці палкі слова-благання до бога, здіймали очі до небес і теж просили всевишнього подарувати їхньому навчителю блага життя потойбічного. Бо він, кволий здоров'ям, усі свої земні роки страждав яко в пеклі, хоч не покладав трудів в ім'я просвітлення їх душ. Може, це благання і це щире слово до бога, якого вони ще добре й не збагнули, вели душі цих простих і довірливих людей до нової віри і тих, хто стояв за неї, більше, аніж усі велеречиві церковні проповіді. Бо єднало усіх в одностайній любові і в спільній печалі, помножувало віру в безсмертя, якого так прагли.

— Господи, помилуй! — здіймався у гарячу височінь неба тисячоголосий хор. Тривожно дзвонили дзвони велеградських церков і соборів.

Вадим пригадав, як недавно Костянтин-Кирило і Мефодій змусили задзвонити в усі дзвони храми великого і вічного града землі — Рима, коли їх було покликано туди на суд і осуд...

Папа Ніколай Перший не дочекався із Моравії братів-проповідників — помер за кілька днів до їхнього прибуття. Нового духовного владика Ватикану Адріана Другого небо більше обдарувало талантом і розважливістю державця. Він поклав не відштовхувати від себе цих слов'янських просвітителів, а пригорнути до свого престолу. Тим паче, що брати ці везли з собою до Рима і прах святого Климента, який вони свого часу добули в Херсонесі. Тож який подив охопив їх, коли вони, наближаючись до Рима і готуючи свої душі й тіла для кайданів, зустріли врочисте, святкове католицьке духовенство, яке вітало їх високими і велемудрими словами:

— Благословенна мудрість нашого заступника, що страждав за людей і своїми стражданнями зробив безсмертними смертних! Святий Климентій повернувся до свого храму! Превелебний отець Адріан чекає...

Дзвонили усі дзвони у храмах Вічного міста. Ватиканський палац гостинно розчинив свої зали для жаданих гостей. Папа Адріан облачився у врочисті сріблясто-білі одяганки. Обіймав Костянтина-Кирила і Мефодія, дякував їм за поширення віри християнської серед язичників-слов'ян. Папа вдавав, ніби він не знає, що вони є виучнями константинопольського патріарха Фотія. Він з осяйною по-смішкою на вустах прийняв Євангеліє, Псалтир, Патерик, навіть книгу Фотія «Новоканон» — усе, що брати-просвітителі переклали на слов'янську мову...

І ось по цих книжках у римських церквах правили службу... По-слов'янськи!.. І дзвонили в дзвони...

Адріан висвятив Мефодія у єпископа Паннонії, де правив підвладний Ростиславу князь Коцела. Ніхто тоді ще не знав, на яку мученицьку стежу було кинуте цього святого трудівника. Папа римський спішив утвердити на Дунаї свою владу — на противагу Болгарії, яка почала знову хилитися до православної Візантії.

Священники-латинці, котрі сиділи в Моравії і в сусідній німецькій державі, сполошилися. Що накоїв папа? Зміцнює славу цих і без того уславлених слов'янських проповідників! Вони лютували: не здобути переваги у душах тутешніх варварів-слов'ян!..

І ось — передчасна смерть Костянтина-Кирила. Сумно

здрігають повітря дзвони. Мовчки проводжають люди свого просвітителя в останню путь.

Через кілька днів Велеград спорожнів. Прибульці поверталися у свої оселі. Мефодій поїхав у Паннонію. З його повозами збирався рушати і Местивой.

Вадим і Славина також лаштувались у дорогу — до Новгороду. Від Моравії — це не так і далеко: поряд з моравами і чехами живуть лужичани, від них легко добутись до Одри, а по Одрі — вийти до великого торгового міста поморських слов'ян Волиня чи до острова Рани. Звідти по морю до Ільмень-озера.

Додому! Скільки б людина не жила на світі, скільки б не мандрувала по краях дивних і прекрасних, а завжди її тягне додому... помирати! Може, того, що жива душа людська боїться минулості, боїться безслідно згинуті серед чужинців, які не збагнуть її правди, не відчують її туги... Дивна єси, жива душа людини! Як тобі потрібні чиясь віра в тебе, чийсь довірливий погляд і ласкаві й добрі слова, які окрилюють, вселяють упевненість, що твоє життя минає недаремно, що воно когось захищає, когось збагачує, комусь освітить дорогу чи стане для когось одкровенням. І що хтось, невідомий і далекий тобі, колись стане над твоєю могилою і мовчки схилить у шанобі голову... І скаже: то була Людина.

Немає більшої нагороди для людської душі, немає!..

Сонце уже давно повернуло на осінь. Лісисті відроги при моравській долині світилися м'яким світлом, часом спалахували рожевим чи золотавим полум'ям.

Велеград припишк. Поволі відбудовувались його спалені вулиці, виростали нові будинки і нові церкви. І раптом тиша здригнулась від тисяч ударів копит у кам'янисту землю. Хмари пилюги вставали слідом за верхівцями, що мчали від північних воріт. Вадим і Местивой, що й тепер жили разом, підхопились на ноги і з мечами вибігли на вулицю. Хто се? Що це за навала увірвалась в город?

Повз них вихором мчали верхівці до княжого палацу. Вадим тільки й устиг побачити, що попереду їх летів на чорному степовому огирі князь Святополк. Його пурпурово-шовковий окрил червоним змієм звивався за плечима. Припав грудьми до вигнутої шиї коня, відчасно здійняв над головою меч і летів уперед. Услід мчали вої — в кольчугах і шоломах. Хто вони? Чому так наїжились списами і мечами?

Ось несеться ще один загін. Попереду майорить знамено: на полотнищі — лев, дракон і розкрилений орел.

— Сакси!.. Сакси й баварці!.. Тікаймо! — гукнув хтось поряд.

— Зачекай-но! А звідки тут узявся князь Святополк? Ніхто нічого не міг збагнути.

Лише пізно увечері стало відомо, що трапилась велика біда. Про те розповів отець Славомир, який після смерті Кирила і відходу Мефодія до Паннонії став найближчим радником князя Ростислава. Потай пробравшись додому, розгублений і збентежений, кинувся він до помічників Мефодієвих.

— Вадиме, збирай опасителів. Будемо тікати в гори. Немає нашого князя Ростислава! Його зрадив Святополк. Привів саксів, і ті схопили його в заліза...

— Сакси? Звідки? — загомоніли всі.

— Німецький король Людовік привів... Пообіцяв зробити Святополка великим князем у Моравії. Православних священиків забивають на місці!.. Або кудись ведуть...

— Зрада!.. Яка зрада!.. Його ж так любив князь...

— Довірився племінничку...

— Якого мужа згубив!.. Який народ зрадив... — ридав Славомир у свої долоні. — Кінець нашій державі... Усього кінець, браття. Святополк усе продав Людовіку... Немає Моравії!..

Вадим і його вої уже сідлали коней, запрягали повози, винесли з дому Славомира одяг, борошно, зброю. Священик торкнувся Вадимового плеча:

— Книги, книги забирай! Поможі нам, Славино!..

Славина хапала книги, які отець Славомир знімав з полиць, загортала кожну з них в рядна, рушники, якісь одяганки, впихала у шкіряні міхи. То був неоцінімий скарб Моравії...

Вночі Славомир і його люди вибралися із Велеграда. Град знову спорожнів — жителі його розбіглись по довколишніх горах і долинах. Загони Людовіка не могли нікого знайти. Латинські проповідники тепер вільно поверталися назад, займали церкви, захоплювали книги і кидали їх у вогонь. Проповідників-слов'ян, учнів Кирила і Мефодія, заковували в кайдани, виколювали їм очі, спалювали разом з книгами слов'янськими. Всюди розшукували Славомира. Та земля моравська надійно ховала його. Про місце переховування отця Славомира знали городяни, селяни, слобожани, що повтікали в лісисті гори, але мовчали. Згуртованість була такою міцною, що вочільники Людовіка — Енгільскалк і Виллігельм, яких привів Святополк-зрадник, не змогли розкрити таємниці. Це не

заважало королю німецькому Людовіку полегшено зітхнути: він відомстив Моравії за свою ганьбу! Поставив на коліна цих варварів-слов'ян, які стільки десятиліть своїми мечами боронили Моравію і тримали в остраху його імперію! Слов'янська держава повинна була щезнути. Тепер йому не потрібен і честолюбець Святополк, який гадав, що сакси й баварці взяли за зброю для того, аби дати йому в руки державну владу. Телепень. Смішний, як і всілякі інші зрадники — не бачить далі свого поса! Невже він і справді гадає, що сакси і баварці, які жадібними очима завжди дивляться довкола, будуть лити свою кров заради утвердження його величі?

Сміявся Людовік, бачачи, як принижувався перед ним цей слабкодушний нечестивець! Поспішав до багатства і слави, не думаючи, що на нього чекають кайдани. Тепер настав час викинути Святополка на смітник.

Нового моравського князя схопили в заліза й посадили під варту. Ростиславу ж був призначений суд у Регенсбурзі...

Славомир тепер молився усім богам за порятування Ростислава, вони ж зайнялися своїми небесними чварами. Боги мовчали, а суд наближався.

Вадим пропонував послати у Регенсбург озброєну рать із втікачів, що зібралися у лісовому таборі. Здавалося, увесь люд Моравії збіг зі своїх оселищ, бо не хотів жити в неволі, у ярмі німецьких завойовників. Ходив поміж багатьох, набирав добровольців. Таких було дуже багато, але усіх їх взяти Вадим не міг — не вистачало мечів і коней. І майже ні в кого не було ніяких обладунків.

— Ось ковалі прийшли. Скують нам мечі.

— А де залізо взяти?

— У наших горах є залізо. Добували, кували колісь.

Та доки кричники й ковалі добудуть залізо і зроблять мечі, буде запізно. Довкола Славомира і Вадима гули гори. Старійшини просили:

— Веди нас війною на Людовіка!

— Все звершується поза нашою волею... Моравії уже не воскресити... На все божа воля! — розпачливо твердив Славомир.

— Нечестивий упаде від нечестія свого...

— Доки упаде! Народ чує свою кривду і береже свою волю. Веди нас, Славомире, будеш нашим великим князем. Ти ж — родак Ростиславів. Он Вадим уже добру дружину тобі зібрав.

Славомир сумнівався. Великий се гріх обранцю божому брати до рук меча. Він же священик, проповідник мирний, а не воїн...

— Почекаємо суду... Може, Ростислава виправдають...

— Хіба слимаки можуть виправдати орла, який ширяє в небесах?..

— На суді будуть же і наші слов'янські велеможді. Вони скажуть своє слово. Заступляться за свого...

Король Людовік і його син, баварський герцог і спадкоємець Карлманн, зібрали у столиці Баварії — Регенсбурзі — сейм баварських, франкських і підвладних їм слов'янських велемождів. Вони мали судити Ростислава за те, що він та його батько Моймир у попередні роки завдали німецькому королю поразки.

Суд був короткий.

— Смерть! — сказали франки і сакси. До них приєднались баварці:

— Смерть!

— Смерть! — підтвердили слов'янські лакузи. Вони знали, що за інше слово їм зітнуть голови, а помирати гордо лакузи ніколи не вміли...

Ростислав же сидів перед суддями спокійно, і тільки його сірі очі здавалися завеликі.

Король Людовік скривив обличчя: навіщо ж так жорстоко судити поверженого ворога. Скоса поглядав на сухотілого метушливого Карлманна, обточував свої перлисті нігті білих рук і здивовано піднімав на лоба широкі темні брови над каламутно-зеленавими очиськами, в яких уже давно вицвіли медові цятки.

— О-о! О-о!.. — округляв свій беззубий старечий рот на гладенько виголеному, з обвислою шкірою лиці, зашамкотів: — Яка жорстокість...

Ростислав зиркнув на його руки, подумав, що свого часу міг прибити цього пестунчика долі в бою, міг прикувати його ланцюгами до стовба, коли він потрапив був до нього у полон. Але відпустив... Проявив великодушність! А він — бундючний, пихатий — сидить, крізь зуби цідить про жорстокість, бавиться у шляхетність!

Людовік перехопив погляд Ростислава й опустив руки, став обтирати спітнілі долоні об поли біло-сріблистої туніки. Від різкого руху зубчаста тіара його зсунулась набік, зісковзнула й упала, брязнувши об мостини. Задзеленчали, посипались з неї коштовні оздоби. Баварські герцоги, за ними франкські та слов'янські велеможді кинулись на допомогу.

Ростислав засміявся, аж сльози покотилися йому по щоках. Людовік зіщулювся — не знав куди подітись від того гемонського сміху. Видушив з себе:

— Нехай живе! Тільки щоб нічого не бачив!..

— Не хочу! — гримнув кайданами Ростислав. — Не хочу твоєї милості, кате...

— О, о! — Обвислий рот Людовіка знову скривився у посмішці. Приємно бачити ворога, якій колись міг отак і його судити, але тепер безпомічно брязкає залізом перед ним. Він, король Людовік Німецький, який носить на голові тіару, не може уподоблятися слов'янському варвару своєю добротою. Він має бути жорстоким!

Великий князь Моравії Ростислав був осліплений і заточений у монастирське підземелля.

І тоді знову прийшли до Славомира старійшини моравські і Вадим Хоробрий. Вони вже були при мечях, декотрі у кольчугах, інші у броні — густо вкритих металевими кружальцями сорочках.

— Благослови! Ідемо супроти німців.

— Помилуй вас, господи, помилуй!.. — розгубився Славомир. І заплакав.

— Ходімо з нами! — сказав йому Вадим. — Поведеш свій народ.

— А не захочеш, — підступив до нього якийсь кремезний старійшина, — поведемо тебе на віршовці! — і швидко накинув на його шию зашморг. Славомир зняв із шиї віршовку. Ясним твердим поглядом обвів старійшин.

— Іду з вами, браття, — коротко сказав. — Ведіть!

— Ходімо, Вадиме! Борже! Борже!.. — гукали до нього морави.

Повстала вся країна. Сини Моравії виборювали свою волю і свою державу. Вадим, що мав намір іти звідси, залишився. Він завжди там, де боротьба за волю.

Славина ж сама пішла до Києва. А Моравія далі боролась.

Хроніст розповів: «Тоді (німці) відпустили Святополка, обдарувавши його багато, і він відправився до себе на батьківщину на чолі німецького війська: він обіцяв (сину короля) Карлманну повалити Славомира, для чого його і звільнили (з ув'язнення). Він привів військо до стародавньої Ростиславової столиці (Велеграда), залишив його тут закріплюватися станом, а сам пішов у град (до Славомира); раптом увірвався Святополк зненацька з великою раттю в німецький стан, багатьох захопив живцем, більшу частину перерізав.

І обернулась уся радість нориків (баварців і південних німців) за минулі перемоги — у плач і в горе».

Німецькі війська Людовіка і Карлманна, які знову рушили на Моравію, були розгромлені. Німецька імперія на колінах просила миру у Святополка...

Моравська держава увійшла в блискучий час свого існування.

Минуло ще кілька сонцеворотів. Щоразу вічне світило у розповні літа щедро обдаровувало землю теплом, а людські серця добротою. Одначе не з усякого насіння проростала доброта. Із білого — росло біле. Із чорного — чорне: злоба і мста. Тож люди, допоки жили, доти й протиборствували. Помиралі одні, на їхнє місце ставали інші — і боротьба між ними, як і саме життя, тривала. Життя від того ставало суворішим, жорстокішим, ущерть виповнювалось безкінечною несамовитістю. Тож мудрі й почали говорити: життя — це боротьба!

На Славенському кінці у Новгороді уже давно забули про Вадима-гусяра і про кривди Величара-лодійщика. Коли й згадував хто, то неодмінно приказував: «Вадим-гусяр, воєвода бідацький; Вадим Хоробрий, син якого Лодимир...» Тепер знали Лодимира, що довбав лодії, як і його дід та прадід. Він жив на старому обійсті. Славенські дівці вже давно кидали на нього погляди, грали очима, бризкали сміхом, а котрась зухвалиця й водою із цебра обіллє. Він же лише плечима поведе, сховає під повіками усмішку та й прошкує далі. Мас щось своє на умі — нікого в душу не пускав. Тільки іноді допитувався у баби Дани:

— А батій коли зник? А мати — від чого померла?

Людана оповідала кожного разу якось інакше, щось нове з'являлось в її пам'яті, по-іншому домальовувала йому то одного, то іншого кривняка свого роду, щось додавала про Бравліна чи про Величара. Найбільше ж про Вадима. Він зовсім був не схожим на інших. Він аж ніяк не міг безслідно зникнути. Він неодмінно повернеться додому — назавжди. Усі знають, що коли Вадим повернеться, то Ольгу й Рюрику буде кінець. Він і Новгород переверне, а правду свою застоїть! Ось тільки б дочекатись, коли повернеться...

Найбільше ж чекав батька Лодимир. Стара Людана пам'ятала свого сина молодим, дужим, веселооким. Лодимир же бачив свого батька іншим: приміряв подумки до кожного сторонського мужа, що вражав плечима,

кремезністю, спльпими руками. Як повернеться він, то вони удвох покарають багатичів новгородських за матір Вісну. Передусім, Ольга-посадника, який вчинив паругу над його матір'ю. Він од неї чекав сина, а коли довідався, що вона народила дочку, увірвався в ложницю, зірвав із дитини паволоку: не вірив, що дочка. Вісна закричала, затулила собою дитя і впала непритомна... Після того прожила ще рік і померла. Дівчинка, яку Косара нарекла Прекрасою, лишилась на руках старої ворожбитки...

Лодимир мав помститись за матір... Чекав батька з моря. Він з моря ж і прийшов.

Купецькі лодії, що йшли від бодрницького града Старгорода, підібрали Вадима у Вблінні, а далі через Ладогу та Ільмень-озеро по Волхову дісталися Новгороду. За звичаєм, стали біля мосту. Купчини пішли до гостинних дворів, Вадим же подався до свого обійстя.

Ішов добре знаною вулицею. Ніби якихось дві седмиці був відсутній. Ось дім і кузня дядька Біди. Он високий паркан біля їхнього дому — та сама хвіртка. У дворі, як завжди, повно колод і стружок. З надією поглядав на двері, може, ось зараз постане на порозі Величар?! Присів на колоді. З хати невдовзі вийшов дебелий юнак. Тримав у руках сокиру. Чимось був схожий на Величара. Звичайно ж, це був Лодимир.

Доки Вадим обмацував юнака поглядом, той занизав одним легким ударом сокиру в колоду, а сам повернувся до нього.

— Нарешті ти з'явився, батьку.

— Так... з'явився... А ти — Володимир?

— Володимир. Простіше, Лодимир.

Вадим раптом відчув, що земля хитнулась під ногами. І в пам'яті зринуло далеке. Побачив чадну скіпку, вербову колиску коло печі. Плач дитини. Над колискою нагнулась мама Дана. Уже тоді відчув, що не побачить більше своєї Вісни, що вона приречена...

На ганок з дому вийшла стара, згорблена жінка. Полотняна сорочка під очкурком, білий убрис з тонкого полотна обрамляв її зморщене обличчя. Сірі очі її дивилися з-під темних брів пильно, причіпливо, ніби в чомусь боялись помилитись. Підійшла до Вадима зовсім близько, стала обмацувати його груди, чоло, рубець на щоді.

— Се ти, Вадимку?

— Я, мамо.

— То й добре, що прийшов. А я чую — твій голос гомонить. Тепер мені можна й помирати... Заходь же...

У світлиці все було так, як і колись. Ті ж лави під стінами, той же стіл, полиці, та сама піч і рогаці в за-капелку. Вадим сів край столу, обдивлявся. Звідусіль віяло на нього пусткою, нуждою. Усе було ніби те, але вже і не те — похмуро, важко, приречено. Може, це від того, що немає тут Величара, Бравлина, Далька... Усе потрібно було починати спочатку... Все!.. А де взяти сил?

Хтось тупав на ганку. Рипнули двері. На порозі стала, роззирається скоцоблена стариця. Зашамкотіла беззубим ротом:

— А мій загинув ще тоді, чи й знаєш про се...

Тільки тепер Вадим здогадався, що це їхня сусідка — жона ковача Біди. Вона всілася на лаві, сумно похитувала головою. Склала на колінах вузлуваті руки, сказала повагом:

— Дітей без нього ростила... — Прислухалась до кроків на ганку, додала: — Ось вони до тебе йдуть, Вадиме.

До світлиці зайшли два парубки. Крутоплечі, але невисокі — справжні ковальчуки! Світлоокі, ясно посміхаються.

— Се вони і є — Яромир і Ситко, — пишачуться, сказала Бідиха.

— Дядьку Вадиме, ми тебе всі чекаємо тут, — наважився Яромир і п'ятірнею пригладив волосся на маківці.

— Увесь Новгород тебе чекає, — додав Ситко і так само пригладив свою маківку. Вони були схожими між собою, як дві краплини роси: Близнюки.

— Се ж пощо так? — здивувався Вадим.

— Вимітати сміття із града настав час.

— То я, хлопці, вже застарий для такої роботи, — сумно одказав їм Вадим. — Се вже ваш клопіт — молодших.

— Ви тільки зробіть заклич, а дружину — ми самі зберемо!

Вадим задумався: ішов додому, сподівався на спочинок, а життя знову хоче затягти у вир. Щойно ж допомагав мечем моравським слов'янам утверджувати свою державу. Тут знову потрібен його меч... Але тіло його вже прагне спочину. Ось побуде тут і подасться до Києва. До Славини.

— Ми своє відбороли, хлопці. Тепер ставайте до меча ви...

— Отець! — ображено вигукнув Лодимир. — Не говори так...

Вадим відчув, що від нього чекають іншого! Хотуть бачити його таким, яким він був колись.

— Та й справді, ви повиростали вже! — Вадим підійшов до Біденків, штурхонував кожного кулаком у плечі — ті й не ворухнулись.

Хлопці захоплено дивились на нього...

І знову хтось тупав на ганку. То була жона Братиплатеслі. Допитується, чи живий її муж, чи повернеться коли.

— Того не відаю, жоно. Давно пішов з Києва, а Братиплатило лишався там. Знаю, що ходив з киянами до хозар. А брата свого Бравлина зустрів аж у Сурожі. Великим став владцею, мамо!

— Бравлин — владця? — Людана не повірила. Її старший син не міг стати владцею та ще й у чужій землі. — Ні-ні, то не він! — Вона сумно хитала головою.

— Хто зна... — зітхала Бідиха. Братилова німотно застигла, невидючими очима дивилась кудись крізь стіни оселі.

Другого дня новгородське торговище жило новиною — повернувся Вадим Хоробрий! Ну ж, тримайтеся віднині, великі бороди, золоті пояси! І ти, лукавий Ольже, і ти, старий вовче Рюрику!..

Вадим же нічого того не знав. На люди не виходив. Никав по двору, ніби чогось шукав, ходив по горбоду, по леваді. Може, шукав свої літа минулі чи прагнув спокою і тиші для душі. Шукав, та не знаходив.

Якогось дня зловісно хряпнула хвіртка. На мостинах двору загупав чоботиськами Дудиця, Ольгів тіун, який все життя гнув спину не під тягарем бідності, а від жадоби, захланності. Тепер уже ходив зігнутих за звичкою, а може від подвоєної заздрості до багатичів, хоч уже й сам був значним можцем — дістав у держання кілька погостів поблизу Новгорода.

Вадим тесав колоди. Не відразу помітив Дудицю. Коли ж той опинився поряд, упізнав. Здивувався його незмінності: знайомі скрадливі кроки, безлітні незрушні цятки очей, в яких застигла важка байдужість. Той же облісний замолоду крутий лоб. Прожиті літа не відбили на обличчі ані риски печалі, радості чи мудрості.

Лакуз і час не бере! Мабуть, тому, що лакейством проросли усі часи й епохи!..

Важке передчуття біди, ба навіть упевненості в пій заповнили Вадима. Величар сказав би: го, чи ж з добром приходять до простолюдинів боярські або княжі тіуни!

Вадим легко запизав лезо сокири в колоду, тільки топориче затремтіло.

— Хе-хе, прийшов, сказали, Вадимко Величарів,— Дудиця втупив важкий погляд в обличчя Вадима.— То я й не повірив. Ніби ж був загинув... там, біля мосту...

Вадим відмітив про себе, що голос у Дудиці став іншим — якимось сишим, чи від старості, чи від переситі...

— А, прислали твої посадники! Переконатися хочуть,— здогадався Вадим і пригладив обома долонями на голові розділене навпіл волосся.

— Хе-хе... — нанизував на свій погляд довколишні речі тіун.— Воно й так... Сказали, що тепер і ти маєш давати посадникам п'ятки: посошне і мостове, і торгове.

Вадим розціпив уста.

— Ще не встиг боярського хліба з'їсти, а вже шкуру деруть,— сказав ніби спокійно. Але рубець на щоці враз почервонів.— Почекають хай! — кинув сердито і взявся знову за сокиру.

— Воно ж те... почекати і можна б. Але варяги у нас. І гриді боярські. Дружина велика, ротів багато. Неспокій втворюють — буде худо.

Вадим провів великим пальцем по лезу сокири і мовчки зацюкав. Тесав дошки для лавиць на лодії, вирубував уключини. Дудиця постояв мить, потупцяв і здмів так само тихо й скрадливо, як і з'явився.

Тривога ж на душі Вадима лишилась. У голові крутіжились прокляття неситцям невисипущим. Ось він повернувся з далеких доріг до свого дому, до рідної оселі, де витають душі пращурів. Та не знайшов розради. Скрізь, де не бував, бачив те саме: прості люди жили в стражданнях і ніякі боги їм не допомагали — ні ромейські, ні хозарські, ні слов'янські. Тільки там люди возносились духом, де хоч ненадовго могли взяти кормило життя у свої руки.

Але й інша істина відкрилась йому: там, де народ захищений державним мечем, його не терзали чужосторонські ненажерці. А ось у Новгороді варяги разом з тутешніми боярами кров людську п'ють... Слов'янам новгородським потрібно мати свою державу. І всім іншим слов'янам необхідно мати свою державу! Яко в полянах.

Це — істина... Та допоки збагнув її, уже й моці не стало. Дні життя пролетіли борзо й знеспили його. Не з його вини... Все через пагубу боярську. Багатичі продають чужакам-здобичникам і волю свого народу, і дочок своїх, і жон. Що ж виходить? Не помітили, як чужинці сіли на їхні шні і тепер порядкують в усій землі новгородській. Замкнули торговий шлях від Ладоги до Новгорода. Навіть посадник Ольг тепер більше ховається у сусідньому Плескові, аніж буває у Новгороді... Два вовки не вспадять в одному лігві!

У Новгороді ж порядкує Рюрик. На Білоозері — брат його Синеус, в Ізборську — Трувор. І не добереш, де ті кровопивці чужих племен, де — від своїх, слов'янських. У варязькій дружині кого тільки й нема — від багатьох народів збіглися охочі пожитися чужим золотом і сріблом, землями й челяддю. Нині від них залежить благодастьво господарів і владців цього краю, то й платять прибульцям. І виїшло, що страх велемождів перед простолюдинами погубив волю народу та заодно і волю боярського посадника. Де вже думати тут про державну міць! Не відбилися від загребущих чужаків. Від них же відбитись можна лише державною міццю. Се тепер збагнув навіть зрадливий честолюбець Святополк Моравський. Його руками німецькі герцоги знищили свого переможного суперника Ростислава. Гадали, що в такий спосіб зламають і міць його держави. Вчасно схаменувся Святополк: чужинці приходять до сусідів не для того, щоб допомагати їхнім зрадникам. Вони користають їхніми руками й спритністю, аби утвердити себе й знищити найталановитіших, найдостойніших. Мудрий Святополче! У тебе вистачило глузду зірвати з себе чужинські кайдани й відродити державу слов'янську на Мораві. Велика твоя наука. Але вона недоступна мізерним себелюбцям, задрісникам і тупим лихоїмпям, що сидять нишком по своїх теремах у новгородській землі. Інше діло — Київ. Його земля утвердилась державно Кієвицями. Князь Тур, за ним Оскольд підняли свою владу над чварами й коромолами внутрі землі своєї, а затим поставили на коліна Хозарію та й ромейську імперію. Тепер Київ стоїть поряд з Болгарією і Моравією. Але чи вистачить князям київським снаги підбити під себе сусідні племена слов'янські? Тоді б він протистояв отому валу находників, що котиться від Студеного моря. Болгарський цар Борис не пустив у свою землю ромейв, навіть коли перейняв від них їхню віру. Він так

повернув справи, що віра стала зброєю проти самих ро-
меїв — вона об'єднала народ під єдиним владикою.
Тією ж зброєю зміцнював свою державну міць і морав-
ський князь Ростислав, тільки вже проти інших напас-
ників — німецьких. Тепер черга за Києвом — він має
зміцнити свою державу й захистити своїм мечем усіх
окольних слов'ян. Держава подніпровських слов'ян по-
чалася з держави київської. А Новгород! Оці золоті по-
яси й великі бороди надто чітко тримаються за своє
владарювання й за свою зверхність над чорним людом.
Не поступляться мудрішому з-поміж себе, якщо той не
змусить їх силою коритися йому.

Чим нищіша людина, чим менше боги вділили їй та-
ланту й розуму, тим чіпкіше вона тримається влади
й настійніше хоче вивищитись над достойнішими від
себе. Тим непереможніше її жадання принизити, упослі-
дити кращого за себе. Так і новгородські бояри: не
дозволяють нікому стати над собою владцею, страхаю-
ться, що той затисне мечем і їхню сваволю. З усього
того й скористалися прѣбири-находники. Але як бути
йому, Вадимові? Виходить, що єдина надія на Київ...

Отямився від гуків на вулиці. Люди чомусь бігли
в бік торговища. Засунув за пасок сокиру й собі поспі-
шив туди. Здалеку побачив хмару пилюки, у якій хтось
когось товк, збивав з ніг — розібрати несила. Нарешті
збагнув: новгородці оточили купу варяжинів і тиснуть
їх до Волхова. Вирувала злоба людська. За час його
мандрів вирости у граді нові покоління новгородців,
а звичаї — ті ж самі. Находники-варяги так і не при-
жилися тут.

За що вчинилася бійка, уже ніхто не знав. Одні каза-
ли, що варяги грабували сторонських, а заодно і новго-
родських купців. Інші переказували, що ті глумилися
над дівцями, то за них заступилися хлопці, а варяги
тих парубків похапали, щоб продати їх в рабство за
море.

Нарешті товпище вгомонилося. Варяги, добравшись до
Волхова, вскочили в лодії й попливли до Ладоги. І тіль-
ки тоді новгородські мужі збагнули, що нападники за-
хопили-таки кількох молодиків. Говорили, що був серед
них і Людмир зі своїми задругами — Яромиром й Сиг-
ком, що їх пов'язали однією вірвовкою і стрімко помча-
ли на своїх лодях у Варязьке студене море, що доне-
давна називалося Велетським. Не бачив ніхто, як при-
чалили до якогось берега й підвели бранців до вогнища.

Круг нього ходив варязький чаклун, щось бурмотів,
здіймав руки до неба, а вої-варяги покійрно ставали на
коліна й хилили перед ним голови.

Раптом волхв щось пронизливо вигукнув, зупинився,
поклав руку на плече Яромира. Відразу ж кілька варя-
гів підхопились на ноги, один з них ухопив обіруч ве-
личезну довбню й з усього розмаху вдарив Яромира по
голові. Інший варяжин сильним ударом меча розітнув
Яромирові груди. Високою цівкою бризнула кров. Волхв
підставив під цівку шкіряний міх, потім підняв його
над головою й опустив. По черзі підходили варяги, вмо-
чали руки, мазали кров'ю голови й обличчя і хутко бігли
до лодії. Останні з них поволокли з собою зв'язаних
бранців.

Темні хвилі моря поглинули варязьких татей...

Ні хитрому, ні лукавому, ні везучому не дано обійти
свої долі. І хоч у яких богів проси милосердя — чи
у кумирів своїх пращурів, чи у бога, до якого тебе при-
лучили святі отці Кирило і Мефодій, а житимеш так, як
випрядуть тобі нитку мудрі рожаниці. Яка вона, та нит-
ка, — шовкова, золота, лляна чи конопляна, знає тільки
Доля, а ти довідаєшся про це лише на схилі віку.

Дивна, таємнича діва Доля. На всіх землях, за всіма
великими й малими річками та морями люди вірять в її
силу. Лише отець Мефодій, як і його брат Костянтин-
філософ, а нині святий слов'янський апостол-просвіти-
тель Кирило не хоче вірити. Для них існує єдиний бог.
Та Местивой-бодрич хоч і прийняв у серце їхнього бога,
проте не зрікається і свої віри. І то добре, бо ось но-
вий бог не захистив його від нещастя.

Коли після смерті брата Мефодій прибув у Паннонію
до князя Коцели яко єпископ, здавалось, милість та іс-
тина божа тепер вестимуть його дорогами життя. Слов'-
янський князь слов'янської Паннонії, як і мудрий Рос-
тислав, розчинив перед ним двері свого палацу; слов'ян-
ські гради й оселища зі сльозами на очах слухали
проповіді Мефодія. Його слово несло замирення злих, при-
страстей і утвердження мудрості. Вірив отець Мефодій,
вірила схилена перед ним новоохрещена паства, що на-
повнене мудрістю і знаннями серце стає добрим, що роз-
мисл оберігає людину й рятує її від путі нечестивої,
від облуди й брехні, від стезі, яка веде в п'ятому.

Та ось налетіла чорним вихором біда, і жах охопив
людей безпомічних, слабких, незахищених. Вона чаїлась

тихо в гніздищах латинян, а тепер ширяє на крилах драпіжного орла.

Зальцбурзький архієпископ зі своїм собором, Людовік Німецький, його герцоги, спадкоємці й поспішители, що ошукали Ростислава Моравського, вирішили викоринити у слов'янській землі духовне древо цього державця. Кирила вже не було, але слово філософа і книги слов'янські проникли вже й до сусідньої Чехії, Мефодій охрестив її князя Бурівоя і в його землях запровадив богослужіння слов'янською мовою; учні Кирилові уже пішли в Сілезію, Польщу, до слов'ян на Лабу. Слов'янина утверджувалась тут і силою меча і силою свого слова й духу.

І ось серед білого дня озброєні німецькі вої й ошалілі від ненависті ченці зальцбурзького архієпископа та його лютого вікарія Ганнона увірвалися в дім отця Мефодія, закували його руки в ланцюги й повели цюд мечами до повоза, запряженого в трійку гарячих вороньків. І покотили...

Куди? Для чого? Князь Коцела другого дня послав навздогін гінців. Дізналися: собор високих преосвященств присудив отця Мефодія до заточення. І це за те, що слово боже мовив не латиною, а по-слов'янськи, і тому воно відразу входило в душу слов'ян, ставало їм близьким і зрозумілим. З погляду німецького єпископа, це був гріх. Слово боже для простолюдина повинно було нести не мудрість і розважливість, а страх; не силу і віру в себе вселяти в їхнє рабське серце, а жах і непевність перед невідомістю, покору тим, кому воно відкривало свою таїну... Тож і повезли отця Мефодія у Швабію — далеку німецьку землю.

А як же Святополк? Він тоді відбивався від ратей Людовіка і Карлманна, які прийшли в землю моравську, щоб покарати його — подвійного зрадника...

І ось Местивой пішки подався услід за Мефодієм, перетнув моравську землю, із ромейськими купцями дістався Дунаєм через Баварію в Регенсбург, де в підземеллях помирав осліплений Ростислав. Не зупинився на тому, добрався до міста Рейхенау, що у Швабії, де в сирих, слизьких нутрощах монастиря конав отець Мефодій. Доля!..

Так, Доля несподівано й жорстоко обірвала многотрудний шлях слов'янського подвижника духу. Боги ж землі й небес чомусь не рятували сього мужа від мук і страждань... Мабуть, оці глибокі білі сніги, що вкрили

цілню землю глухою білою ковдрою, зробили їх глухими до людських кривд. Чи люті морози, які зненацька скували і озера, й потічки, і навіть Дунай, заморозили їхню животворящу силу...

Уже другий день вірний осторожник Мефодія Местивой сидить на камені проти монастирських воріт. До болю в очах вдивляється в стрімкі кам'яні стіпи цієї велетенської гробниці. На його блаженській повстяній шапчині мороз висріблів сиві пасмуги, притрусив інесм плечі й коліна, прикриті ветхою сірячиною. Рятували від холоду тільки хутрянні обуці, що їх добув у ромейських купців, які везли свій товар з Києва до німецької землі. Цілих чотири седмиці веслував їхні лодії, доки добувся з ними до цього Рейхенау.

Купці ромейські торгували новгородськими хутрами, полянським воском, рибою, свепетом, лляним полотном... Скоро вже мали вертати й назад, а він, Местивой, сидів тут і не знав, як порятувати Мефодія. Чужа земля, чужі люди, чужа мова. Хто збагне його біду? Хто подасть руку допомоги страждучому? І сам уже чув себе бранцем цього неба морозного, сліпучо-мертвого простору й зловісної тиші.

Раптом завищали-заскреготали залізні ворота. З них виїхало кілька повозів і повернуло до торгової площі. Це челядини-ченці монастиря. Местивой зірвався за ними. Доки добіг до торговища, вони уже скупчилися. Підійшов до ченця, який котив бочку із збіжжям, взявся допомагати йому. Той задоволено кивнув головою, авжеж, удвох легше котити й на повоз перекинути її. Ченець зичливо посміхався до Местивоя й тоді, коли всідався на передок повоза й брав до рук батіг. Местивой ішов слідом за своїм новим приятелем. Той щось говорив до нього, усміхався, але Местивой не розумів, лише згідливо кивав головою і також осміхався.

Тоді повозник ткнув батоном у його взувачки, що грузли в глибокому снігу, посунувся на своєму сидінні вбік. Местивой спритно вискочив на передок, сів поряд із ченцем. Той ткнув йому в руки батіг і почав скидати свої блаженські повстяні обуці. Затим показав на хутрянні чобітки сусіда, мовляв, давай мінятися. Местивой стенив плечима і скинув свої хутрянні взувачки. Ченець швидко підхопив їх, натягнув на свої ноги й задоволено поляпав новоспеченого друга по плечу. Хутра були добрі! Местивой нічого не лишилося, як взутися у розлізлі від

давності бачмаги ченця. Зате йому пощастило проїхати через неприступні ворота у кам'яний двір монастиря. Він разом із ченцями вивантажував крам, з усіх сил старався, хапав туші гов'яди, котив бочки. А сам нишпорив очима по подвір'ю — либонь, десь тут, у такому кам'яному мішку-чулані сидить отець Мефодій.

Тільки-но подумав так, як раптом побачив, що з протилежного боку чотирикутного кам'яного двору виходять ченці у чорних довгих туніках, з вузькими рукавами й відкладними комірцями; поверх цих тунік натягнуті, схожі на коротку ризу, казули. З лівої руки у кожного ченця звисав ручник — широка барвиста стрічка, підбита бахромою. Слідом за ними йшов у золоченій митрі й багато оздобленій туніці єпископ. Местивой завмер, сподіваючись побачити отця Мефодія. І таки дочекався. З тих же дверей вивели його у подраній чорній рясі, босоніж, із скрученими за спиною залізним ланцюгом руками. Довге, геть біле волосся й борода розкошлані, злиплися в пасма. А обличчя! Зсинцьоване, зрубцьоване, з чорних впадин зблискували каламутні старечі очі.

Местивой притиснувся спиною до стіни, щоб не впастити. До болю зціпив зуби. Не міг відірвати погляду від змученого, скатованого виду отця Мефодія.

Спочатку його водили по двору, слідом за єпископом, потім одного. Він ступав зчорнілими босими ногами по снігу, закинувши назад голову, ніби вдивлявся в безхмарне, як вимерзле, небо. Уста його мовчали. Чи заніміла душа за два роки катувань отут, чи, може, уже всі молитви давно послав до бога і тепер тільки чекав від нього на відповідь. А може, не лишилось у його серці ані благання, ані краплини віри. Хто зна...

А Местивой відчув, що в його власному серці, де жила віра, надія і любов до людей, тепер пустка. Натомість народжувалась, розливалась по тілу гарячою хвилею ненависть, бажання помсти. За все! За всіх! За потоптану правду людську, за облудність сподівань, за віру й зневіру. В цю мить він уже нічого не боявся.

Підбіг до Мефодія й розставив перед ним руки.

— Отче...

Мефодій кліпнув важкими припухлими повіками й на диво легко упізнав свого вірного осторожника.

— Се ти, Местивой!.. Як же ти...

— Тебе шукаю, отче... Як допомогти?

— Помогти померти? Не треба. Он вони й помо-

жуть, — ледь помітно кивнув у бік ченців. — Швидко вже допоможуть...

— А твоїй бог? Він бачить се?

— Бог усе бачить, — впевнено сказав Мефодій. — І все кладе на терези сумління.

— То чому ж не допоможе тобі?

— Добрий муже, — зітхнув Мефодій. — Бог карає, бог і милує. Непостижимі його замисли... А хочеш допомогти — іди до папи. Скажи: не винен я. Усе, що знаєш, повідай. Немає гріха за мною.

— Скажу... — ворухнув холодними устами Местивой. І несила йому було відійти від Мефодія. Той пошепки запитав:

— Мовлять, Святополк розбив Людовіка. Чи так?

— Розбив ущент, отче! І Людовіка, і Карлманна.

— Спасибі тобі, господи. Підніметься тепер Моравія.

А за нею і всі слов'яни... А тепер — іди...

— Хто се? — кинувся до Мефодія один із ченців. Був це дивний на вид чоловік. Кошавий, вузьколюбий і вузьколиций, з вузькими зеленаво-жовтими, яко в рисі, очима. Жорсткі синюваті губи сліняво зміїлися, показуючи зчорнілі й зламані пеньки зубів. Від того рота йшло сичання. — Хто се? — ткнув пальцем у груди Местивоя.

— Се божий чоловік... Просив прощення, — спокійно одказав Мефодій.

— Прощення треба просити у єпископа, а не у єретика!

— Путі господні непостижимі, отче Ганноне.

Вікарій Ганнон злостиво підбрав вузькі уста, обернувся до ченців, що чемно опустили очі додолу й не дивилися на нього. Звелів:

— Візьміть цього богохульника!

Двоє ченців підійшли до Мефодія, накинули йому на шию зашморг і щосили смикнули на себе. Мефодій поточився, упав на сніг. Тоді вони дрібно перехрестили свої груди, виволокли його на вулицю. За ними збирався натовп. Інші ченці, що йшли слідом, вигукували на всі боки:

— Єретик!.. Ослушник бога!.. Кара йому! Кара!..

А вікарій голосно молився:

— Милосердний боже, прости його провини! Нехай смертю спокутує свої гріхи...

На торговій площі мовчазно стояло товпище людей. Тут отця Мефодія поставили на ноги. Він хи-

тався. Швидким летючим кроком Ганноп підійшов до нього, смикнув за бороду. Почав говорити латинською мовою:

— Визнаєш свої провини перед богом і церквою?

Мефодій підніс очі до неба, відповів по-слов'янськи:

— Мій преподобний Ісусе, приймаю всі страждання, які ти призначив мені. Буду покійно їх зносити, як і ти, що ніс терпляче на своїх плечах хрест... Пошли мені терпіння!.. Дай сили нести сей хрест мій... Більше нічого не прошу в тебе...

— Що він сказав? — наставив Ганноп вухо до тлумача.

— Він шле свою молитву до бога.

— Чому він говорить своєю свинською мовою? Мовою рабів? — скипів Ганноп, що аж тонкі губи його затряслися і посиніли. І гнівно махнув рукою, даючи знак припинити Мефодієву молитву: — Амен...

Ченці схопили Мефодія, потягли по свігу.

Местивой метався на торговищі, шукав купців, які йшли до Риму. Він уже не вірив ні в яке диво, лише в силу духу людського. І тому подумки благав Мефодія: потерпи, протримайся, отче святий!

Але ж — чекай: чи добереться він так швидко до папи? І хіба папа Адриан пустить його у свої палаці? І чи вислухає простолюдина, челядина-осторожника Мефодієвого? Адже й він, Местивой, слов'янин, і говорить тією ж мовою... Тож має бігти в Моравію, до князя Святополка! Він проарів у своїй зраді й нині поставив на коліна Людовіка Німецького. Святополк має порятувати Мефодія!

...Святополк Моравський багато разів посилав своїх гінців на чолі із Славомиром у Форхгейм, до пришиклого Людовіка і його сина Карлманна. Іменем моравського князя-переможця Славомир уперто домагався:

— Святополк, волость Моравії, востанне сказав: візьме мир і любов із тобою, королю, і з твоїм сином, якщо твої ченці випустять на волю отця Мефодія. Три роки катують його лютісні мучителі!..

Славомир витирає спітніле чоло й грізно зиркає спідлоба на тих, на кого раніше боявся і словом лихим кинути. А тепер він впевнено кладе свою важку руку на руків'я меча, що висить поверх чорної ряс, вперто свердлить очима цих загнаних у глухий кут вовків. Нещодавно ледве ноги свої винесли з баралища!

Обвисле Людовікове підборіддя по-старечому тремтить.

Карлманн, жвавий сухий чоловічок, кружляє, мов чорний кажан, довкола столу.

— Але ж я не маю влади над архієпископом і його собором! — благально дивиться король на тверду Славомирову руку, що лежить па черені меча. — То справи нашого бога. Король і його сини також ходять під богом... Зрозумійте ж...

Та Славомир, не моргнувши її оком, знову уперто повторює:

— Великий моравський князь Святополк, чеський князь Бурівой, паннонський князь Коцела мовили востанне... — Посланець від слов'янських державців зітхнув і повернувся до дверей, не спускаючи руки з меча.

Король підхопився з крісла, догнав його, перегородив шлях. Якщо з'єднаються всі слов'янські князі із півночі й зі сходу і разом посунуть на нього свої раті... о-о, що тоді йому робити? Але він говорить щирю правду — архієпископ не підвладний нікому, окрім папи. Папа ж — наступник бога на землі, переємець влади святого апостола Петра, якому сам Ісус довірив храм у Римі. Людовік заламує на грудях руки.

— Я не папа... Я не можу наказувати архієпископу.

— Тоді проси папу — нехай звільняє. Се наше останнє слово.

— Я спробую, спробую. Але ж потрібен час. Я зараз пошлю до Рима гінця. Але Святополк має дотримати миру й не порушувати свого слова!

— Дотримає. Слов'яни уміють дотримувати свого слова, — блиснув очима Славомир і зник за дверима. Там до нього підбіг Местивой.

— Пошле гінців до Рима. Просив не порушувати миру...

Людовік тим часом підійшов до Карлманна й мовчки подивився йому в очі. Той лише згідливо кліпнув повіками. Справді, іншого виходу у них не було.

Минав 874-й рік від народження Христа...

Лелеки більше не селились у гнізді на старій хаті Соловія. Може, через те й щастя обходило стороною його нащадків. Уже давно зник із пам'яті циян відважний воєвода Бусл із роду Соловія. Ставши тисяцьким, він міцно в'ївся в печінки слобожан своєю захланністю. Щоправда, рід Соловія мав уже нового Бусла — сина Гордослава, який ще бігав по левадах і дібровах, допо-

магав дорослим ловити рибу. Родаки раділи, що виростає кремезний та бравий хлопець.

Тепер у хаті діда Соловія, як і в усій слободі, старшинствував Гордослав, син Кривоока — муж дужої сили і здорового розмислу. Бо якби не був таким, не повернувся б із далекого Дунаю, із того пекельного Переяславця, де разом із братом своїм меншим Ізтоком допомагав угамувати свавільну боярську вольницю.

Поховавши тіла забитих дідів, яким коромольні бояри не віддали Вишеслава, а натомість постинали голови, Гордослав та Ізток сіли на свою лодію і Дунай-рікою проникли у стан царя Бориса. «Дай нам воїв, — сказали царю. — Знаємо, як пройти іскрадом до града».

Борис уже й сам не знав, що робити з тим Переяславцем. Безсило тупцював зі своїм військом навколо нього. Ромеї почали готувати легіони йому в поміч, якої він не просив і якої боявся. Тому сказав: «Беріть дружину преславську!» І вони взяли ту дружину й повели її на Переяславець. З усіх боків затиснули коромольників і змусили боярина Цока на колінах просити замирення. Цар же домагався клятви увірувати в Христа і в його, Борисове, самовладдя. Бояри присягли і ствердили слово головою свого язичницького царя Вишеслава, яку піднесли йому на срібній тарелі...

Ізток тоді пішов із царем Борисом до стольної Преслави, а Гордослав повернувся назад. Мав орати свою ниву, сіяти і жати хліб, ловити рибу, бондарювати, рости дітей. Зубожилій рід Соловія мусив відроджуватись у своїй давній силі. Такий прадавній покон у полян — старший у роді мав плекати рід. Гордослав не міг його порушувати, інакше був би проклятий працурями й богами — рід зійшов би, щез. А хіба є на світі більша кара для людини, як припинити її існування в своїх нащадках?..

Коли повернулася додому Славина, брат її Гордослав був уже статечним господарем у слободі, перед ним облодці й подоляни шанобливо знімали шапки. Сказав їй:

— Досить, сестро, шукати щастя в чужих краях. По-ставимо тобі нову хату, та й живи на своїй землі.

Радість обекла Славинине серце. Удома вона. І хата своя буде. Тут їй усі раді. З братовою поміччю обживеться якомсь, руки в неї ще здужають працювати. І Вадима прикличе сюди...

— Дяка тобі, брате, за шану... — Губи Славини тремтіли. — Вадим приїде — відробимо родакам за поміч.

Так усе її налагодилось у Славині. Ходпла по рідній землі легко, як по хмарах. Радістю озивалось серце. І тоді вона подумала, що людині дуже мало потрібно для щастя — просто жити на рідній землі, серед своїх щпросердих і добрих людей, бачити щоденно все, до чого звикла.

Ось мисник, якій уже й почорнів від часу. На ньому ще мати її Доброгніва поставила мальовані полумиски — своє віно. Серед них рожевів маленький ідолець, різьблений з дерева — у високій шапці з короткими крпсами, вуса підковою опущені донизу. Давній знайомиць — покровитель полян, бог Перун. Добрий день і тобі, кумире наш! А де ж твої вогнисто-золочені кучері? Почорніли від часу й вони... Славині кланялись з компа печі, в луток, з одвірків — Рід і Рожаниці, Лада й Леля, Обереги й Березині... Вони дивились і з рушників, витканих ще, може, прабабцями, веселили й оберегали од злих духів свій дім, свій двір, свій рід...

У хаті Гордослава повно гамору, вереску, галасу. Щасливий братець у неї! А її Доля на інше прирекла: усе життя поневирятись, тинятись по світу. Набачилась усякого. І збагнула науку життя. Тепер має передати її іншим. Найперше — сину своєму. Заради цього Доля повернула її назад, у Київ. Бо хто ж, як не матір, відкріє синові правду життя.

А правда ця тяжка. Чим більше днів спливало над облодськими левадами, чим більше хвиль відносив Дніпро до теплого моря, тим більша тривога вселялась у серце Славини. Бентежило те, що люди недобре дивились на витязя Буя і ватагу варягів, котрі з усіх боків обступили старого князя. Від давнішньої мудрості у Тура лишилось одне бажання: чути, який він превеликий, премудрий і преславний.

Усі, крім самовладців, знають, що підступний змії старості непомітно висотує не тільки силу із тіла й кості людини, а й обертає її в посміховисько, позбавляючи звичайного глузду. Якщо таке відбувається з простолюдином — не біда: сини й онуки заступлять його, відтіснять слабоумного в запічок. А якщо із керманичем? Якщо сліпота огорне серце і розум самовладця? Біда довколишнім. Біда землі.

Оскольд не наважується силою відтіснити князя-батька, хоча на його боці право — він державний переємець. Стримує те, що отець його — державець. Добрий син

у князя Тура! А тільки чи обертається благодаттю для людей і для землі ота його доброта?

Славина наважилась піти до Оскольда. Осінила себе хрестом, як навчили її колись проповідники-брати, пошепки проказала свої благання до вседержителя. Вона щиро вірила в його силу, пам'ятаючи, що з хозарського полону вивів її бог ромейський, що він багатьох володарів слов'янського світу навчив міцно кермувати у своїй землі. То благала тепер його навчити цьому і її сина Оскольда. Трохи подумавши, вклонилась також ідолцю Перуна, що стояв у миснику.

Та враз пригадала слова свого святителя: «Іних богів не упоминайте, да не чуются їхні імена із уст ваших, бо потрапите в сіті до них і наш бог вседержитель відверне від вас серце своє...» Казав — не упоминайте, відмовтесь від своїх богів. Але як не упоминати? Може, старі боги полянської землі владніші. Бо скрізь вони, в усьому перебувають — з них-бо витканий світ, цей добрий і водночас жорстокий білий світ, такий відкритий і таємничий для неї.

Для Славини увесь білий світ був вмістилищем добра і зла, істини й кривди, якою Доля наділяє людей. Отож і молитися усім добрим силам своєї землі для неї не було гріхом. Який же це гріх возносити творців і опікунів світу, багаті в них милосердя для власної дитини?

Тож хутенько збрала в кошик яєць, сиру, кинула окраєць перепечі і подалась до діброви. Раділа зустрічі з рідними місцями. Ще дівчинкою бігала цими стежинами й протопами. Ось і той калиновий кущ, де, як переказують, загинула її мати. Шелеснув їй навстріч густим листям. Певно, мавка сховалась в гіллі — Славина сполохала її. Стежина перебігла через дзюркотливий потічок, на дні якого — ой-ой! — скільки тих камінців. Либонь, лукавий Перелесник хотів котрусь мавку знайти камінчиками на намисто. Клени, статечно спинившись обабіч стежки, роняли додолу золото листу. Бо вже зозуля відлетіла у вирій, понесла з собою ключі, щоб ними відімкнути двері теплого краю. Туди й летять нині усі птахи.

Ген-ген простяглися журавлині ключі. Зблискують крилами лебедині стаї. Летять лелечі пари. Навіть, кажуть старі люди, вужі й гадюччя різне туди повзе на зиму. Скоро поспнуть мавки. Ні з ким буде бавитися Перелеснику — сяде у скелі й жбурлятиме, злостивець,

камінням у кожного, хто посміє до нього наблизитись. Тільки берегинь боїться сеї облесник. Берегині не сплять ні восени, ні взимку, їм треба не око милувати людське, а берегти їхні вогнища й добра, їхніх дітей і худобу. Завжди заклопотані, завжди в турботах за рід людський — їм не до ігрищ...

Славина йшла дібровою й поринала у призабутій, але враз ожилий в її душі світ. Незчулася, як він владно полонив усе єство, напоював хмільним тунком дитинства і юності, що тепер видавалися таємничою казкою. Під м'якими підшвами нових постільців тріщало трухляве гілляччя, вгинався мох. Славина йшла до озера свого дитинства, яке часто ввижалось їй у чужих краях.

На його берегах закінчилась її короткочасна юність. Там уперше побачила князя Тура. Оченята дівчинки тоді спалахнули захватом: вона вперше бачила могутнього володаря полянської землі; він міцно сидить у сідлі, натягує тугу тятину... Куди ж цілить? Перевела погляд у напрямку стріли, побачила: молода оленяца з білою зіркою на лобі сумирно вибабировувала м'якими губами зелені стеблини. Серце дівчинки облилось кров'ю. Незчулася, як опинилась перед князем, широко розкрила руки:

— Не вбивай!..

Тур від несподіванки здригнувся, опустил лук на коліно. Дивився на дівча, на її округлені з переляку й рішучості очі, на розметане по плечах біляве волосся, на випнуті під сорочкою гострі груденята, на широко розставлені ноги й руки — всім тілом своїм вона загороджувала шлях смерті.

— Ти хто? Мавка?

— Я? — Їй враз стало смішно. Як це вона може бути мавкою, коли вона — просто собі Славина! — Я Славина! Бусла-рибаря дочка. Онука Соловія.

Тоді князь іще не знав її великого роду. А коли Славину привели у двір яко челядницю, велів залишити її у покої при Лупкині...

Скільки літ сплигло відтоді — важко й пригадати. Либонь, Оскольду вже за тридцять. Про себе не знає, чи вона стара вже, чи ще молода: душа лишилась такою ж ніжною і палкою. Тільки, може, ще палкішою й жагучішою стала. А мислі!.. Скільки їх снується в її голові! Скільки перетолочено, перетовчено їх!.. Та що з того — собі не додалось нічого, хоча, може, людям знадобиться

якась її порада. Хоч би й Оскольдові. Де ж такі видно, щоб волостель пустив у свою землю чужаків-варягів і дозволив їм кермувати усім, прикриваючись іменем старого князя?..

Ось і Оскольд, її син. Наче він, і паче не він. Темно-волосий, синьоокий, лицем світлий, чоло вже щедро поборожене зморшками. Так і хотілося торкнути їх пальцями й розправити, розгладити. Бо хіба ж мати може повірити, що її дитя, її чадо уже підставило плечі важким рокам і головою сягає високого неба! Від того її рання сивина у скронях. Від того її настороженість у прозористо-синіх очах. І навіть пшеничні вуса пастовбурчилися.

Мимохить сплигло обличчя Ростислава Моравського. Щось було в них спільне — ота кремезність в статурі й ота сторожкість в погляді. Ростислав! Якби Оскольд знав про нього! Як він міцно воскопив кормило владарювання у своїй землі, як міцнив свою державу і силою меча, і силою слова, і силою єдиності духу народно-го, що його так підняли слов'янські проповідники. І в Болгарії цар Борис ще перед Ростиславом міцнив свою владу силою слова і силою духу й віри. Через те народ і підпер своїх самовладців. Об'єднався довкола них...

Славина говорила про все це Оскольду. Він тільки посміхався, недовірко хитав головою. Об'єднати довкола себе всі племена слов'янські? І навіть деревлян прив'язати до Києва? Це неможлива річ. Клятий Ніскія тільки й видивляється, аби при добрій нагоді вискочити на Княжу гору!

— А люди прості, сину? Хай би вони підперли тебе своєю волею. Тоді будеш сильним — і перед своїми, і перед чужими ворогами. Варяги — чужаки: поб'ють, пограбують і деревлян і полян. Народ зненавидить тебе, що користаєш їхньою поміччю. Чужими руками у своїй землі слави не здобудеш.

— А християнська віра — яка вона? — допитується Оскольд, і якась нерішучість чи сумнів визирає з-під його темних вій.

— Вона каже, сину: хилися єдиному богові і єдиному господарю. Тоді будеш праведним. Після смерті житимеш у раю. А як ні — у пекло потрапиш на віки вічні. Амінь. — Славина рішуче перехрестилась.

— У рай? Так усі ж захочуть у той рай! — засміявся Оскольд.

— Усі, Оскольде. Тому всі й будуть слухати єдиного свого волостеля і єдиного бога.

— А наші боги? А Перун? Розгнівається... — чи то роздумує, чи сумнівається Оскольд. Бо сам тепер собі дивувався: колись у полоні прихилився до ромей-бранців і шанував їхнього бога. Тепер, у своїй землі, сумнівався в його силі.

Задумалась і Славина. Затим рішуче глянула на Оскольда:

— Нехай і наші будуть. Ми до них звикли. І вони не забувають нас...

Оскольд звівся з лавиці, почав розмірено ступати по гридниці. Тихо поскрипували під його кроками мостини. Ніби зітхала від якогось тягара чи сумнівів жива душа.

— А прості люди захочуть брати собі нового бога?

— У рай, сину, всі захочуть. На грішній землі простим людям жити часом гірше, ніж у пеклі. Хоч надія буде на той світ. Тільки се потрібно оповісти людям їхнім словом...

Оскольд дивиться кудись у далечину. Славина боїться якимось непевним порухом сполошити його видіння. Що бачить він? Що прозріває його погляд?

— А батько? — він з острахом дивиться на матір. — Що я? Не владний князь... Сам нічого не можу вдіяти. Та коли й почну, він проти мене варягів кине. Мушу коритись нині не тільки батькові, але і його осторожникам.

Оскольд знову сідає на лавицю, упирається долонями в коліна й відводить погляд убік.

Славина розуміє його скруту. Все по правді робить її Оскольд. Яко син. Але він — державець усе ж. Он цар Борис, чи Ростислав, чи Святополк — ніхто з них не озирався на кривників. Коли треба було, піднімали меч і проти них. А бог їм прощав, бо вони утверджували себе во благо свого народу. І Оскольду простились би гріхи... Подумала і сахнулась: ніби хоче штовхнути сина проти отця. Прости й помилуй, господи, її, грішницю! Не для власної ж користі дбає — заради всієї землі полянської.

Поспішливо хрестилась й відступала до дверей, Розуміла, як важко Оскольдові тримати в руках державне кермо. Опинився під важкою рукою старого князя. Під мечем Буя і його варягів. Вона ступила до порога, прочинила двері. І тут її наздогнав голос Оскольда:

— Зачекай, мамо. Хочу тобі сказати...— Серце у Сла-
вини завмерло: не пам'ятає, коли її він називав ма-
тір'ю... Потяглася до нього, побачила в очах тривогу.—
Хочу йти війною на Ніскиню.— Сказав, і дрібні росини
поту висіялись на чолі.

— Пощо так? — збентежилась.— Пощо війною?

— Не хоче віддати мені в жони своєї дочки Ярки.

— Не віддає?..— дивується Славина.— Дівку треба
віддавати, коли сватають. Та ще й князеві...— мовила
так, ніби це перед нею стояв сам Ніскиня.

— Каже, заручив із полоцьким князем. Насправді ж
боїться, що землі його до себе пригорну. Але я й так
їх заберу. Хоч з Яркою, хоч без неї!

Славина усміхнулась — не такий він уже й безволь-
ний державець! Йому ж сказала:

— Не треба йти війною, сину. Мудрість завжди хо-
дить мирними путями. Треба умовити Ніскиню. А як
ні — умикни дівцю. За обичаєм нашим.

— Ніскиня піде війною і підніме полочан та ще
й смолян, які в союзі з ними.

— Пошли Буя з варягами проти них. Ярку — сам
бери.

— Батько-князь не дає Буя і варягів.

— Я умовлю його! — Славина рішуче трусоннула голо-
вою, аж задзвеніли срібні підвіски на її начільнику по-
верх білого шовкового убруса...

Коли вона переступила поріг сіней, із двору почувся
пронизливий жіночий крик. Славина шарпонулась назад.
Оскольд зірвав зі стіни свій меч з опояссям, вибіг на
подвір'я.

Тут кипіла якась колотнеча. Буєві вої тягли когось
за ноги й за руки, когось штовхали, ще когось вели до
воріт. Буй незрушно стояв на порозі ганку, що вів
у покої старого князя, широко розставивши дебелі ноги.
З його плечей звисало соболине корзано. Зовсім облісіла
голова ніби тонула в шумовинні рудої бороди, що почи-
налась аж під очима. Збайдужілим поглядом він дивив-
ся кудись у другий кінець двору, де верещав, а потім
раптово затих жіночий голос.

Оскольд кинувся до Буя.

— Що сталося? Чому вої бешкетують?

Буй мовчки перевів погляд на молодого князя. Очі
його звузились, стали мовби дві щілини.

— Вони чинять справедливий суд, княже, — мляво від-
казав.— Хозар забрали, одвічних ворогів твоїх. І моїх.

— Якпх це хозар? Тут лише челядь!

— Лупкиня тримала в себе багато челяді. Навіщо її
стільки своїх людей тримати при собі?

— А батько-князь? — Оскольд не міг збагнути, що то
було: витівка варяга чи наказ Тура. Але Буй одвернув-
ся мовчки, ніби її не розчув, про що питає Оскольд.

— Вони забрали княгиню! Лупкиню забралл! — ви-
гукувала котрась із жінок.

Оскольд насупився. Жорстко ворухнулись його пше-
ничні вуса. Важко поклав руку на руків'я меча:

— Свавілья чиниш, варяжине... Поверни княгиню!

Буй і собі поклав руку на меча.

— Пізно. Лупкиню віддадуть у жертву Тору.

Ніби блискавкою ударило Оскольда. Вихопив меч, за-
махнувся на Буя, але той в одну мить вибив його із
князевих рук.

Кияни добре знали, що Один і Тор — то свейські та
урманські боги і що вони в жертву беруть лише люд-
ську кров... Але ж — Лупкиня з роду хозарських царів!
Смерть її — ганьба для княжого дому. І привід для на-
паду хозар.

— Не твоє се діло, княже, — прохрипів Буй.— Не того
захищаш! Я заприсягся відплатити хозарам за наругу
наді мною. І я відплатив!

— Ціною нашої волі?.. — Оскольд смикнувся до меча.

— Оскольде, відійди, сину, — стримано, але рішуче
сказала Славина.— Так, певно, судили її боги...

— Але ж це війна з хозарами, мамо. І в такий час!

Славина міцно стиснула уста, що аж од кутиків їх
пролягли глибокі зморшки. Обличчя її від того стало су-
ворим і рішучим.

Було від чого Оскольдові впадати у розпач! Душа
його розривалась на частки, безліч думок пробігало в го-
лові, безліч болю роздирало його серце. Хотів би зараз
убити цього жорстокого варяга! Радий був і позбавитись
Лупкині — тієї чорної підступної тіні у княжому дворі.
Але що вчинити найперше? Як бути з батьком-князем?..
Він озирався, виважував, хитався. І не міг ступити на
свою тверду стежку. Як свого часу те умів робити Тур,
котрий уславив себе тим, що не тільки знав, чого хотів,
а й твердою рукою вершив державні і свої власні спра-
ви. Зрештою, як Бусл-воєвода, що йшов несхитно своєю
стежею — проти роду, проти своїх кривних пішов. Бо-
вірував у свою справу. А він, Оскольд, чого вагає-
ться?

Звичайно, мусить оглядатись на батька свого, князя Тура, від якого уже лишилось тільки висохле тіло та ще слава, що сягнула високо і далеко. Саме ота слава і є найбільшим ворогом молодого київського князя. Спробуй замахнутись на неї, як умить посплюються прокляття всього народу твого. Хто ж повірить, що в колишньої слави Турової хробаки давно сточили нутроці? Торкни — й розсиплеться в порох. Засипле і його, молодого князя, і його наміри добрі. А чужинці, що чатують на здобич, одразу перегризуть горло йому й приберуть до рук як благодатьство народу, так і правіло землі. Ні, він зараз не здатен на подвиг. Чекатиме слушного часу...

Та, мабуть, і чекати лишилось недовго. Але зараз уже мусить шукати нових шляхів, якщо хоче взяти міцно владу в свої руки. Мати радить звернутись до ромейського бога. Може, так і потрібно зробити. Та чи піде за ним люд? Хоча б бояри. Чи станеться так, як у царя Бориса, в Болгарії?..

Сумніви, сумніви роз'їдали Оскольдову впевненість у собі. Він шукав для себе хоч якоїсь тверді, на яку міг би спертись. Потрібна була хоч якась перемога, хоч якийсь успіх...

Людина відчуває той рубіж свого життя, коли вже не може здійнятися вище досягнутого ні помислом своїм, ні діянням. Гордий правитель скіфів, молодий полянський князь Оскольд чув, що настав час вирішувати, як бути далі — лишатися бездіяльним чи напружити усі сили для того, що зобов'язаний зробити. Старість висотувала останні сили князя Тура, йому ж бо — під дев'яносто літ. Варяги на чолі з витязем Буєм щільніше обступали старого князя — не підпускали до нього нікого, навіть Оскольда.

Через те чув себе так, ніби стояв не на землі, а на човні, якого несла потужна хвиля дніпрові і сплнити якого зовсім не міг, бо не мав весла. Часто його охоплював розпач, потрібно було або забирати остаточно кормо землі у свої руки, що означало порушення старого покою і волі свого отця, або шанувати покони роду й тим потурати чужакам-пройдисвітам, котрі обсіли княжий стіл.

Наважитись на щось певне не стачало духу. Тому ладен був шубовснути у воду, покинути свій хиткий човник й уплав прибитись до будь-якого берега. Та коли

розмірковував далі, бачив, що уже звик дивитись на свій човен як на рідне гніздище; шкода було його покидати напризволяще. А ще більше шкода було зрікатися кормо землі полянської, бо відчував, що не на добро вив'юнюються довкола старого князя находники-варяги.

Он уже й бояри київські попіднімали голови; перегризлися між собою за погости в Боярщині та на Поросці. Прийшли до Тура, аби розмірив. А Буй владно загородив поріг князевих палат своїм списом, бояр вигнав, а погости забрав собі. Кинулись бояри тоді до Оскольда. А що він міг вдіяти? Князь Оскольд не чувся на силі.

Тоді боярин Родослав побіг до Коростеня, знайшов прихисток у Ніскині, на якого з надією позирають й інші київські велможці. От і чекай деревлянських ратей під Княжою горою!..

А тут буйства варягів нові бідні накликають. Убили Лупкиню. Ось-ось про це довідаються хозари. Кращого приводу для навали їм не придумати!

І знову думи снували в Оскольдовій голові. Згадував материну раду. Таки потрібно йому наважитись, щоб люди прості підперли його своїм розумінням і силою своєю — мав показати владу перед коромольниками і перед сторонськими зазіхателями. Як те зробили цар Борис у Болгарії і Ростислав у Моравії. Як свого часу зробили ромейські імператори. Найперше треба забрати дочку Ніскині — Ярину. Вона народить йому нащадка, який успадкує і деревлянську і полянську землі. Так миром поєднуються два давно ворогуючих князівства.

Після того, як загинув Вишеслав, Оскольдова жона-болгарка покинула Київ, повернулась додому. Ярка ж мала подарувати йому сина, який пригасить зазіхання деревлян. А там настане черга Полоцька і Смоленська.

Велике плем'я полоцьких і смоленських кривичів навісає над торговим шляхом, що йде з полуночних морів Дніпром у Руське море. Знову вони перетнули дорогу до Новгороду — звідти не йдуть до Києва лодії, не надходять гривни. Чи не запродався варягам новгородський посадник Ольг? А може, вони прибрали його до своїх рук, як і Тура київського?..

Оскольд має розчистити шлях до Новгороду...

Ходив збурений по гридниці, стискував кулаки. Чув — його час настав. Він мусить багато що зробити. І зробить. Вірить у це!

Спинився раптово біля дверей, відкинув багрянцю, яку привіз колись із Царгорода, і потяг за ланцюжок, що звисав при одвірку. Десь за дверима дзенькнуло. Хтось там затупав ногами. На порозі постав білявий хлопак у білій довгій сорочці, у полотняних погавках. Отаким, певно, був і він, Оскольд, коли вперше переступив поріг цієї гривниці. Тоді й гадки не мав, що настане час, коли у цій гривниці його хитатимуть сумніви й вагання, що він тут вибиратиме у муках свою останню стежку в житті. І вибрав не легшу, а найтяжчу стезю! І коли б по хвилі після цього вибору він запитав себе, чи не жалкує, то уже твердо відповів би: нічого не дано! Усі ті хитання й боріння душі відгнали в його душі рішучість, і тепер він бачить, що іде дорогою, яку визначила йому Доля.

Отрок терпляче пронизає свого князя поглядом, ладен щомиті вірватися на біг і виконувати його волю. Це Звірко, син якогось оболонського бондаря, котрого змалечку віддали в челядники заробляти кусень хліба. Звірко, як і всі кияни, вважає, що Оскольд — свій князь, адже оболонський, з простолюдинів, як і він сам, життя його змалечку було тяжким — як і в усякого роба, та ще й бранця. І тому серце хлопцеве тріпоче в готовності прислужити своєму князеві... Доброго отрока знайшов йому воевода Бусл!

Довкола Оскольда все більше з'являється відданих йому, терплячих, розумних простолюдинів. Та й воевода Бусл, той самий Кривоок, давно жде, щоб Оскольд підняв меч супроти Буя. А як бояри кийські? Що думають вони? Оскольд боїться їх і не наважується наблизити до себе.

— Клич Гордослава-огнищанина, хлопче. І всіх бояр клич.

— Угу! — Звірко тільки п'ятами блиснув.

Оскольд розмірковував: справді, бояр не обійти, та вони й самі вже піднімають голос проти чужинців, що обібрали їх...

Гордослава пошле до Преслави. Він ще не забув туди шляху. Попросить у царя Бориса священників. Нова віра! Може, й справді єдина віра в єдиного бога зцементує навколо Києва племена слов'янської мови, які він має намір зібрати під свою руку.

А до Коростеня пошле таємну сольбу. До Ярки! Він викраде її, за поклоном слов'янським. Слово своє дала

йому Ярка вірне... Але хто зможе проникнути в палати Ніскіні?

Схопивши голову обома руками, заходив по мостинах. Коростень — град кам'яний. Мурованих стін князевого терема мечем не розрубати. Тут потрібно діяти хитрістю. Може, навіть золотом. А може, мати його, Славіна, щось придумав?.. Ось хто туди піде!

Ох, Ярко! Як він думає про тебе усі ці дні. Думає, що й очі ти вже виплакала за ним. А може, ти десь уже у пущі, за Двіною, у глухому теремі старого Ізяслава. Мовлять, полоцький князь єднається з Ольгом-новгородським та Рюриком. І сей Рюрик вділив йому своїх воїв на підтримку. Старий князь і в Полоцьку хоче підперти свою неміч чужим мечем!.. Доведеться Оскольдові вибивати той чужинський меч із рук підступного змія варязького... І вибивати варязьким же мечем.

З такими думками Оскольд зайшов до батька. Старий князь дивився на нього підсліпуватими очима. Був у звичайній полотняній сорочці з вишитою мережкою, не підперезаний. Сидів на незастеленому ложі, перебирив руками жмут стріл — довші відкладав в один бік, коротші — в другий. Погляд його каламутних очей враз прояснів — упізнав сина. Посміхнувся, щось живе зблиснуло в згаслих зіницях, перестрибнуло з одного ока в друге і тут же зникло під тьмявою паволокою. Обличчя старого князя перекосила гримаса. Усе старече єство його пашіло ненавистю. Авжеж, людина безсила перед своєю старістю й вичерпністю!..

Оскольдове серце стиснулось від жалю, від усвідомлення людської кінечності і свого безсилля чимось зарадити. Від споглядання жалюгідності владного державця, який для всього люду стоїть так високо й недосяжно, що аж тьмариться в голові. Через те більшості здається, що й душа владця така ж висока. Ніхто не думає, що в душі великої людини можуть жити в сусідстві як безмір величі, так і безмір низькості і що лише мудрість зменшує безодню між цими протилежностями.

Та мудрість не кожному одягає на голову свій вінець. Найпаче ж — самовладцям, у яких не вистачає розуму й мужності вчасно поступитися місцем тому, хто має здоровий глузд і силу. Його вінець свого часу мав і силу, і волю, і розум. А зараз? Який з нього волостель? Він — жертва старості і жертва Буєвих здирців. То чого ж ти стоїш, Оскольде, у задумі? Здіймай свій меч і жени геть із своєї землі чужаків! Заради цього і прийшов до батька.

— Отче... треба йти в похід. Як не підемо, біда землі полянській буде!

— У похід? — стрепенувся старий князь. — У похід! — Очі його спалахнули. Мабуть, десь у глибинах мозку зринув спогад про полинові запахи степів, прохолоду дїбров, іржання коней, зринули в пам'яті вогнища великого ратного стану...

Старий князь звівся на ноги, заходився взуватись. Не питав, проти кого цей похід. Хапливо збирався, піби боявся запізнитись у свій останній похід...

Але ж як витязь Буй? Чи захоче йти зі своєю дружиною? Чи лишиться в Києві? Оскольд давно вже здогадався, що під важким черепом урманського витязя Буя сукалася міцна нитка для сітей на князівську владу в Києві. Недарма стільки літ він прослужив у ромеїв, наставляв своє вухо на розмови у бібліотеці Фотія; вигострював меч у далекому Табаристані та в Хозарії... Багато чого відав Буй, багато що вмів. І добре знав, як добути не тільки золото, а й владу.

— Отець, вели Бую йти з нами в похід.

— Велю, — бездумно погодився Тур. Та Оскольд був упевнений, що Буй не піде з ними. Лишиться тут, у Києві. І його охопив страх... Страх за Київ, за беззахисних киян, яких він кидав напризволяще. І тоді він рішуче ступив до стіни, де висіло батькове опоясся з мечем, і мовчки стягнув його з гака. Так само рішуче й мовчки вийшов з хоромини і майже бігцем подався до стайні. Його конюший здалека відчув, що князеві потрібен кінь, метнувся до стайні, і, доки Оскольд дійшов сюди, сивий кінь Соколець уже був під сідлом.

Оскольд вставив ногу в золоте стремено й легко злетів на коня. Поряд поспішливо сїддали своїх коней його гряді.

Тільки вийшли вони за ворота, як услід за ними вмчав і воевода Бусл. Сивий, дужий в плечах, він все ще вправно сидів у сїдлі, однією рукою притискував до боку важкий меч, другою — натягував повід.

Воевода підїхав до Оскольда, націлив у нього своє єдине око, мовби хотів розгадати його задум.

— Що скажеш, Скалку? — звернувся так, як в пору його отроцтва. Від цього тепло огорнуло душу Оскольда. — Куди повертаєш свій меч? Супроти кого?

— Супроти варягів... — глухо кинув Оскольд, ніби ще боявся собі в цьому зізнатись.

— Давно час!.. — Око воеводи радісно зблиснуло. — Але з ким ідеш? Оце і всі твої вої?

— Підніму на стань чорних людей, воевода.

— Слушно, княже! Але — затам! — народство легше підняти, ніж потім заспокоїти. — Воевода повчально підняв угору вказівний палець. І раптом лякливо озирнувся. Певно, пригадав пожежу, смерть баби Красички і боярині Велички...

— Ідьмо на торговнище. Тамо увесь люд кївський. Тамо й раду будемо держати, — сказав Оскольд.

— Раду? — скривився Бусл і суворо наставив на нього своє кругле око. — Народові — затам! — потрібна не твоя балачка, а твій наказ, що і як треба розумно робити. — Бусл був чомусь сердитий. Може, через те, що знав, яким іноді буває народне віче.

— Гаразд, воевода, ти це краще за мене знаєш. Тобі й слово мовити до людей. Хай беруть мечі — виженемо варягів із Києва.

Воевода згїдливо кивнув головою, покликав до себе соцького, наказав:

— Біжи на княжий двір, бери всю дружину — старшу і молодшу. І бояр кївських клич! Будемо гнати варягів.

Гряді напружено прислухались до слів воеводи. Очі у них ніби косують убїк, руки стримують нетерпеливих коней, а вуха ловлять кожне слово. На обличчях — ані тіні зацікавлення. Але в енергійних рухах їхніх рук, у розпрямлених плечах і притиснутих до кінських боків стременах — прагнення негайно кинутись у бойовище, аби скинути з Києва чужинські сіті.

Спустились круглим узвозом на Поділ. Виїхали до торговнища — стали скраю.

Шумувало й вирувало велелюддя на березі ріки Почайни, біля старого Велесового капища. Вивищувались купи рум'яних, крутобокх горщиків, макїтр, глечиків, мисок і полумисків. Над горами цих дзвінких посудин хазяїнує плечистий смаглодиций муж із густою шапкою темно-русого волосся. То старійшина гончарного кінця з роду відомого подільського гончаря Бестужів.

Поряд беруть початок нескінченні ряди бондарських виробів — білобокх кадубів і кадїбок, бочоночків, бочок, дїж, дїжечок і ряж, цєбриків, поставців, кірців і ще якихось посудин, без яких не обїтись в домашньому господарстві. За ними — ряди кожум'яцьких виробів. Ще далі — ткацькі дива: білосніжні ляні полотна, смугас-

ті верети, рядна... Кількома рядами стоять звіролови, піднявши на жердинах сріблесті хутра чорних лисиць, соболів, куниць, рисі, ведмедів, оленів... А вже стільки того борошна різного, меду, риби, яловичини, овець, кіз, корів, коней, скільки тих лодій, сітей, возів, верстатів. Будь-що можна придбати на цьому торжищі, навіть різні дива заморські у ятках сторонських купців продаються — коралі, бархоти, брачини, оловири, тонкі сріблесті павлоки, пахноти й ласощі...

Прибульців із Княжої гори помітили відразу ж.

— Князь... Князь... — шелестіло довкола, ніби хвиля гойдувалась од невидимого вітру.

— Людії! — виїхав уперед тисяцький Бусл і підняв угору бунчук. Кияни спинялись хто де був, здивовано прислухались до його слів. — Люди! — розмахував бунчуком воевода, повертаючи коня в усі боки. — Князеве повеління передаю. Беріть мечі й списи, станемо супроти варягів-находників!

— Еге, у нас не питали, коли їх сюди принаджували...

— Давно по них плаче Дніпро-батечко!.. Загостювались зайді!..

— Людії! — волав до гоміпливого натовпу Бусл. — Князі йдуть у похід. На кривичів, бо одпали од Києва! З варягами еднаються. Варяги й тут господарюють! Виб'ють вас усіх і полонять!..

— Іще киян ніхто не полонив! Ге, сказав! — гукнув Бестуж від цілої гори своїх горшків.

— Ондечки й варяги сунуть! — пролунав чийсь пронизливий голос над торговищем. — Тікайте! Знову будуть рабувати!

— Не дамо! — гукнув воевода Бусл і погрозово замахав бунчуком. — Гей, дружино, ставай до бою!

Оскольд захоплено дивився на Бусла. Ось де він розкрилюється! Відважець! Палкий! Рішучий! Ось коли вхлюпує з його душі сила, яка здатна вести за собою людей.

— Гей!.. Дружино!.. — підхопив і Оскольд войовничий оклич Бусла-воеводи.

Його ратники витягли мечі з лагалищ. А в цей час крутим подільським узвозом сунула донизу вся Буєва дружина. Чи зачула щось недобре, чи хтось вказав на небезпеку, чи просто хотіла знову пожитись за рахунок киян. Буй зупинився на віддалі, виставив перед себе меч. Так само зробили і його старійшини, а вої варязькі кинулись до торгових рядів. Мечами зривали

в'язки пухнастих шкурок з гаків, запихали їх у шкіряні міхи й тягли до свого ватага.

Купчини й звіролови враз здійняли лемент, вирвали своє добро із рук грабіжників, виламували жердини й кні з огорож і дубасили злодіїв. Їм на підмогу кинулись купчини з сусідніх рядів. На торговищі враз зчепилась небачена бійка.

Добратися туди князевим дружинникам не було змоги. Тоді Бусл-воевода з двома гридями під'їхав до Буя і його старійшини. Вони стояли незрушно, широко розставивши ноги в червоних ромейських чоботях, спирались на списи, як на гірлиги. На Бусла-воеводу ніхто й оком не повів.

— Віддай людям їхнє добро. Пощо купчин наших грабуєш? Забери своїх злодіюг!

Буй тільки повів плечем, па якому гойдулось соболіне корзно. Ніби відганяв набридлого гедзя. Його старійшини — в броньових сорочках і ногавках — щільніше зімкнулись у залізну шеругу. Погрозово ворухнулись їхні списи.

— Славні вої! Не дамо грабувати київських купчин! — повернувся Бусл до своїх осторожників. Ті зіскочили з коней, підбігли до варягів, вирвали у них міхи й потягли до своїх яток. Буєві дружинники тільки роти пороззявляли. Якусь мить отетеріло дивились, як щойно відібране у киян добро раптом вислізнуло з їхніх рук.

Обличчя Буя потемніло. Глибокі очиді під важким надбрів'ям наливались важкістю. Повільно, ніби нехотя, він підняв руку, мовби давав знак усьому завмерти. Тої ж миті кілька його охоронців підбігли до Бусла ззаду і з розгону вдарили йому в спину списками. Він тільки підстрибнув у стременах, наче хотів щось крикнути, але голос його заклекотав по-лелечому в грудях, і єдине око вирячилося та так і заскляніло. Кінь його рвонув уперед і понісся вулицею...

— Убили воеводу! Убили!.. — крикнув хтось із гридей. Оскольд рішуче обступив своєю дружиною варягів.

— Беріть їх в мечі! — різко гукнув до своїх дружинників і першим опустил меч на одного з тих, хто ще не встиг витягти свого списа із тіла Бусла-воеводи. Вся його дружина кинулась на Буя...

А на торговищі кияни уже кіллям добивали грабіжників. Коли сонце сідало за обрій, востаннє оглянуло притишений, втомлений град на кручах Дніпра, —

жодного варяга-грабіжника уже не було на кпівській землі.

Полегшено зітхала у вечірній прохолоді торгова площа. Розгромлені, розтрошені ларі й торгові лавки перетворились у руїни. Хтось підпалив їх, і вже високі язички полум'я шугали у прозоре бузкове надвечір'я.

Князеві дружинники, що подекуди лишались іще тут, стягували до вогнищ тіла забитих варягів. Священний вогонь Перуна возносив їхні жадібні, ненаситні душі у царство Пека, в його темні, залиті киплячою смолою, підземелля.

Потім взяли тіло Бусла, поклали на білу попону й пішли до гирла Либеді. У березі мовчки розпалпили вогнище й поклали в нього захолоде тіло старого воєводи, аби Перун возніс його бентежну й грішну душу у Вирай, де його судитимуть боги за вчинки на землі — добрі і злі.

Славина ішла до Ярки. Ішла й думала про те, що деревлянська князівна, яка полюбила її сина, має бути доброю і мудрою. І що Оскольд буде із нею, нарешті, щасливий. Бо його болгариня після смерті сина Вишеслава немов онімїла, згасла в ній душа, скаламутився розум. Добре, що пішла назад, у Болгарію.

А ще, думала Славина, Ярина має принести щастя і всій землі полянській. Вона примирить лупоокого Ніскиню з київськими князями. Великі князівства мирно з'єднаються під рукою єдиного володаря київського столу. Бо ж Ніскиня старий уже, а нащадки його, мовлять, недолугі... Добрий посаг у князівни Ярки!

Через те й казяться Ніскиня — не хоче поступитись Києву. Він знає, що коли Ярина дістанеться Оскольду, то хоч-не-хоч, а деревляни стануть союзниками полян і Києва. Коли ж віддати Ярку старому Ізяславу в Полоцьк, то Київ буде оточений з трьох сторін його суперниками — полочанами, смольнянами і деревлянами. Тоді Києву нелегко буде зірвати з своєї шиї їхній зашморґ! О, сину, на твою голову все життя важить як не хозарський меч, то мечі сусідніх слов'янських володарів.

У Славини аж кінчики пальців холонуть. Важче гукає серце. Вона спиняється, озирає довкілля. Забачила зубчасті вежі стольного деревлянського града Іскоростеня.

За спиною лишилися темні прохолодні пущі деревлянської землі, тихоплинні зелені ріки. По Прип'яті вона

лодією піднялася до річки Уж, на якій стоїть Іскоростень. Веслярі — оболонські рибарі-брати Держко, Смілян, Микула і Сила Олельковичі — доправили її майже до стін стольного града. Добрі веслярі у неї! Дужаки такі, що не те що лодію, а її цілий корабель перенесуть на плечах. Світлочубі, синьоокі, рудовусі й мовчазні. Крацпх помічників у такій сольбі годі шукати! Зараз вони відпочивають, доки Славина не повернеться. А вона поспішає.

Хвплюється, що аж терпше тіло. Що, як не побачить Ярина? Її може не бути в граді. А що, як вона передумала й відступилась од слова, яке дала Оскольду...

Скільки тих думок плутається в її голові! Славина не може їм дати ради. Тільки душу гнобить нимп. А коли душа пригноблена, людина не здатна діяти рішуче. Славина зійшла на обочину дороги, сіла на м'яку теплу траву, роззирнулась. Ген-ген справа, на зеленому килимі луґу біліють три берези. Схилились над землею, шепочуться про щось з вітром. Хмарки над ними пливуть золотисті. І соколи шугають у високості. Полудень.

Повз неї тягнуться вози до іскоростенських воріт, що он видніють звідси із двома вежицями по сторонах. На широкому лузі, якій перетинає ця торована дорога, пасуться табуни коней, стада корів, отари овець. Багаті угіддя, сита худобина в деревлянського князя! У несходимих пущах стада вепрів, табуни еленів і турів, повно усякого звіра хутряного, бобрових гонів. На осончених галявинах — борті. Багато й спокійно живуть деревляни за спинами полянськими. Зі Степом не воюють. Не знають, що таке хозарський меч.

Ніскиня жадає сісти на київських горах. А чи знає, що, коли б те сталося, він змушений буде покласти на свої плечі великий і тяжкий обов'язок — боронити не тільки себе, а й сусідів, що підширають полян із заходу і півночі? Далєбі, Ніскиня не знає цього, а коли знав би, то не рвався б отак на київський стіл, не штурхав би потай ножем у спину Києвичам! Давно вже ні з ким не воює, ситіє в достатку та заздрісним оком зиркає за Ірпінь, на Київ... Скудний розум у Ніскині!

Коли наблизилась до воріт, потрапила у людський вир. Не зразу втямила, що тут, під градом, гомонить і клекоче торговище... Живуть безпечно, не бояться ніякої напасти, навіть торгують цілоденно ось так, за валями града. Ніхто її не перепинив, не спитав, куди й звідки прошкує ця висока втомлена жінка з насуну-

тим майже на очі білим шовковим убрусом. Іде собі молодича з торбою за плечима, як багато інших людей, то їй нехай собі іде.

Сторожа не показується на вежах воріт. Безпека! Та їй те сказати, Славина ніколи не чула, щоб на деревляни хтось та нападав. Поляни сидять за річкою Ірпінь, більше, як за двадцять поприщ. Але їм не до нападів — то пильнують Степ, то відбиваються від хозар чи булгар, угрів чи печенігів, а нині їй варягів мусять стерегтися. Деревлянську землю обсіли також бужани, дуліби, волиняни, дреговичі. То все мирні сусіди, слов'яни-кривняки. Та їй деревляни від них нічого не жадають.

Зате Київ не дає їм супокою — був же колись їхнім порубіжним городком, а тепер так звеличився, що весь світ дізнався про нього! Саме це найбільше її пече Ніс-киню. Задрісні очі має деревлянський князь! Краще б свою землю розбудовував. Та ба — на чужу красу і велич зазіхав... Розсердилась Славина і вже рішуче труснула головою.

Ступала впевнено по кам'яних і дерев'яних мостинах Іскоростеня, що вели до княжих палат. Їх було видно ще здаля. Стояли на кам'янистому узвишші, посеред боярських теремів — у два вікна, на підклітях.

Княжий палац був дерев'яний, потемнілі стіни його свідчили про давність, а високі різьблені вежі по чотирьох кутах — про силу й багатство його володарів. Неподалік від нього жебоніла, перевалюючись через каміння, світла й чиста вода річки Уж. Подвір'я княжого терема обнесене високою огорожею із жердин, щільно поставлених сторчма, устелене дерев'яними мостинами, по яких сновигали челядини. І знову — ніде ніякої сторожі.

Славина, не затримуючись, зайшла у двір, проминула медуші й онбари, обігнула терем і зупинилась коло чорного ходу. Тут були одні двері з ганком, а поблизу ще одні двері, уже без ганку. Поклала торбу під куц калини, стала длубатись біля нього, ніби збирала якусь траву. Хтось же та вийде із якихось дверей. Може, сама Ярина. Упізнає її відразу. Зі слів Оскольда — золотокоса його зваба, а очі має сині-сині, як льон. І рум'янци на щоках. Де ж таки не впізнати такої дівчиці!

І ось, мов у казці, розчинились двері на ганку і золотокоса дівчина у білій лляній сорочці постала на сходниках. Волосся її розвівалось віялом з-під срібного начільника, що видзвонював довгими срібними підвісками. На щоках довкола ямочок палахкотіли гарячі рум'янці.

Дівчина приклала вузьку рожеву долоню до очей — сонце било в обличчя. Славина встигла упізнати зором їхній спій зблиск і одразу ж впізнала Оскольдову суджену.

— Ярко, се ти? — тихо окликнула Славина. Дівчина на мить завмерла, потім різко повернула голову в її бік. На неї пильно видивлялась якась невідома жінка — вся в білому: довга біла сорочка до п'ят підперезана шовковим пасочком, і білий убрус на голові — по самі очі.

— Хто еси? — прошепотіла Ярка збілілми вустами. Ніби переполох якійсь гойднув її тіло. Але це було одну мить. В іншу — вона вже приязно посміхнулась. Можливо тому, що на рукавах і на подолі сорочки цієї незнайомої жінки яріли червоні кетяги — вишивані узорі полянської землі... До неї прилетіла звісточка з полянського краю!..

— Тобі ось... від судженого твого... — Славина простягла їй на долоні золотий напалок. — Мовив, що відаєш, од кого...

Обличчя дівчини зарожевіло. Вуста її здригнулися:

— Відаю... — мовила тихо й міцно затиснула перстень в долоні. — Ти по мене?

— По тебе, якщо не передумала...

— Завтра маю іти в Полоцьк, — на очах Ярки забри-піли сльозини.

— Завтра?! — майже скрикнула Славина. — Тоді нам треба йти сьогодні!

— Зараз же! — палко прошепотіла Ярина. — Ти вже йди, а я за тобою...

Спритна та бистра на розмисел ця Ярина! Отакою ж, мабуть, і побачив її Оскольд над Прип'яттю, коли полював там на вепрів.

І справді — такою.

Вискочила йому назустріч із човна, як руда вивірка. Пливла зі своїми челядницями до Києва, на подільське торговище, куди купчини з усіх сторін світу звозили крам. А найпаче — скільки чарівних паволок, намиста, солодоців, пахнот було для дівчат! А навушниць і напалків! А коштовного каменю і перлів, всяких інших див, яких і словами не сказати...

Тож свавільна деревлянська князівна, потай від отця, їй поведіла своїм челядинам доправити її до того торжища. Та лишень тільки добрались до піщаного горба, який Прип'ять своїм річищем ніби розрізала навпіл, вес-

лярі її уперлися — не підуть далі. Київські остророжники їх вмиють опізнають, у ріг скрутують. Відають про це добре, бо ходили з Ніскинею на Київ. Якщо хоче, нехай далі пливе зі своїми челядницями сама. Вони ж тут чекатимуть на них.

Стояли півдня на причалі. Аж тут, на правому березі, згряя хортів обізвалась. За мисливськими псами вискочили з бору верхівці — княжі ловчі з соколами на плечах, з луками, тулами, повними стріл, з перевісами.

Веслярі завмерли від несподіванки. Княжі лови! Он і сам князь серед них!

— Котрий? Котрий з них? — Ярка мружила очі, вдвлялась в обличчя мисливців, що вже поїли коней у річці. — Невже серед них київський князь? Де ж він?

— Ондечки, високий такий, що веде коня за повід... Он, до води веде!

Ярина метнулась з підстрибом по берегу. Під осінь Прип'ять у цьому місці обміліла, звузилась. Добре гребонуть веслом — і човен її вмиють перескочив би на протилежний берег. А вже верхівцям — і зовсім рукою подати до деревлянських човнів. Насторожено стежили за полювальниками веслярі — зрештою, їм нема чого боятися, вони на своїй землі. Але про всяк випадок лічили, скільки їх, ближче підсовували до себе мечі.

А Ярка склала вузькі долоні біля рота й дзвінко загукала:

— Аге-ей! Княже-е! Дозволь ступити на твою землю!

— Хто есте? Що за люди? — розглядав човнярів і золотокосу дівчину княжий конюший Воїнь. — Пощо хочете сюди-и?

— До Києва правуємо! На торги-и!..

— А що там хочете брати? — скалив до дівчини зуби княжий конюший й косував оком на князя.

— Пощо маю з тобою говорити? До князя звертаюсь! — тупнула Ярина ніжкою в червоному чобітку, і тільки тоді Воїнь збагнув: пташка не проста, ромейським чобітком на нього тупає.

— А ти хто esi? — строго спитав.

— Ярка! Дочка Ніскині! — гордо піднесла голову й тріснула розпущеним золотим волоссям.

— Княже, чуєш? — обернувся Воїнь до Оскольда. Він був розгублений від несподіваної зустрічі і тепер уже не осмілювався вести перемови з князівною.

Оскольд осторонь спостерігав за нею. Дочка Ніскині? Червоношкірого, безбрового, лупоокого деревлянського

князя? Зухвалого й підступного лукавця деревлянської землі, що колись панувала і над полянами!

І ось ця золота дзвінкоголоса пташка сама до нього в руки йде! Боги, певно, почули його моління чи, може, мати Славіна випросила у свого бога для нього сю зустріч. Іхав на лови. Так усім оповів. Насправді ж (про те лише у тайниках душі своєї знав) іхав оглянути межу своїх володінь, адже скоро мав сказати Ніскині своє тверде слово.

Деревлянській володар для нього — як найболючіша порошина в оці. Не витягнеш — нічого довкола не побачиш, нічого не здатен робити. Куди б не зібрався йти, який би задум не хотів здійснити, завжди над Києвом нависала тінь деревлянського меча. Оскольд, прегордий володар скіфів, уже не міг далі так жити. Київ мав бути вільний від тієї небезпеки.

Ото й зібрався на лови. Хоч краєм ока хотів заглянути на прип'ятьські пущі, за якими розляглася загадкова й нездоланна земля. Лише Бусл-воевода, споряджаючи князя на ці лови, про щось здогадувався. Блимнув на Оскольда своїм єдиним оком, пильно впився поглядом в напружене князеве міжбрів'я, але нічого не сказав. Покликав конюшого, довго наставляв, яких коней краще взяти, яку зброю підібрати. Лови ж будуть на межі полянської і деревлянської землі — все може трапитись. А путня зброя в руках удатних мисливців — то безпека від усякого звіра й підступу.

Оскольд не відав про ті Буслові настанови. Думав-гадав, яким би це побитом хоча б відсунути Ніскиню від такого близького порубіжжя. Подумати тільки: стольний Іскоростень стоїть за сто п'ятдесят — двісті поприщ од Києва, захищений глибокими пущами, річками й болотами. Київ же від деревлянського порубіжжя — всього на двадцять п'ять — тридцять поприщ відстоїть від князівства деревлян. Який же володар деревлянської землі утримається від спокуси вискочити зі своїх лісових нетрів і налетіти зненацька на полянський стольний град?

І раптом оця князівна. Мовить, Яркою зовуть. Хочє йти на торг до Києва. Бач, до його стольного града жадає дістатися, бо й справді ж, у всьому Подніпров'ї не знайти таких багатих торжищ! Тож вабить Київ навіть вередливих князівен.

А те, що Ярка добряча привереда, одразу видати. Он як гордовито стріпує золотим волоссям, ще й червоним

чобітком притупує на конюшого, той аж розгубився. Князівське поріддя гонористого Ніскни! Бач, хоче горити тільки з ним, з князем.

Та чого це він отак збентежився? Ніби аж оглух від хвилювання. Такого не відав ніколи за собою. Зціпились уста, він мружився, хоч сонце било йому в спину й висвічувало Ярку. Вона через те здавалась ще золотішою, немовби бджола в пилку. Крутилась, вертілась, від нетерплячки пританцьовувала, а променисте її волосся від тої нетерплячки переливалось золотаво-мідними барвами, перекочувалось м'якими хвилями з одного плеча на друге або розвівалось віялом. Диво з див оте Ярчине волосся — величезна копиця на голові, охоплена високим начільником... Здавалося, що аж тут, на цьому березі, чути тонкий передзвін срібних підвісок. Чи то, може, важкі пзпки коралів на її тендітній і довгій шиї видзвонюють.

Доки гамував у собі бентегу, Ярка встигла розгніватись на нього.

— Князь полянський, певно, без'язикий? Чого мовчить? — сяйнула очима і засміялась вільно, розкуто, аж луною пішов той сміх над хвилями річки. Коби стояла поряд, він би одним стрибом схопив її за гнучкий стан, що аж визміюється під білою сорочкою, посадив би на коня та й помчав би у пушу... Глузування Ярки вкололо Оскольда. Ніби та зухвалиця сипонула цілу жменю голочок на його серце.

Поволі підійшов ближче. Хвиля м'яко лизнула носки його зелених хзових чобіт. Узявся в боки й голосно кинув до нетерплячої Ярки:

— Пощо без опасителів забираєшся так далеко від дому?

— А хіба князь полянський воює дівчат мечем? — блиснула білозубо, й сніп золотисто-червоного волосся віялом розсипався в повітрі.

— Дівчат не воюю. Дівчат охороняю. Воїнь! — обернувся Оскольд до конюшого. — Візьми-но, брате, кількох гридей та й допоможи князівні швидше до Києва добутись.

— Ой! — сплеснула в долоні Ярина. — Так ти й справді князь? Справжній Оскольд і є? — Її збентеження було таким щирим, що полянські мисливці дружно зареготали. З ними засміявся й Оскольд. І з тим сміхом випурхнула із його тіла затерплість і розгуба. В ньому знову обизвався володар.

— Мої люди доведуть тебе до Києва і там тобі усе покажуть! — Оскольд широко розвів перед собою рука-

мп. В цю мить він був здатен подарувати деревлянській князівні увесь світ, небо і сонце, усі голубі овиди й сині плеса річок...

Ярко, де ти взялася? Які боги прислали тебе на його очі? Терпка бентега половила його єство... Якимись глибокими потайними закутками душі відчував, і це відчуття перейшло в упевненість, що цей дарунок Долі — найбільше щастя, яке може мати чоловік у житті...

Гостила Ярка в Києві, купувала бархоти й оловири, багреці й камку, папалки і навушниці. А серце рвалось на частки. За нею і її челядницями ходили мовчкваті Оскольдові гриді. Його ж більше не бачила. А вона жаждала бачити! Де він? Що робить? Чи згадує її? Не наважилась запитати у приставлених опасителів. Вони ж були люб'язні, усе показували, в усьому допомагали, про князя ж свого — ані словечка!..

Ярина мліла, жаждала зустрічі. Жадала ще раз побачити його впевнену поставу, лагідну посмішку. Його ж — не було... Князівна схудла, під очима залягли синюваті видолинки, уста пересихали від гарячого дихання, а щокни — то песамовито яскрили, то восковіли від безнадії. Вона все зволікала з від'їздом, вигадувала якісь нові потреби, щоб затриматись у Києві... Ходила сновидою по торжищу. Видивлялась широкоплечу постать Оскольда, яку так добре бачила на березі Прип'яті в освітленні гарячого літнього сонця.

Ярина шукала його і вдень і вві сні. Вона тремтіла від горя... Відчувала, що покинути Київ не побачивши Оскольда не може. І нічого не могла придумати — десь відразу зникла уся її відвага й зухвалість.

І вона захворіла. Злягла. Челядниці розгублено збирали її в дорогу. Веслярі-осторожники похнюпили голови — куди ж таки везти хвору? А раптом помре? Що скаже тоді князь? Не зносити голів! Поговорили з конюшим. Воїнь пообіцяв щось певне сказати наступного дня. Та дні минали, а він не наважувався підступити до Оскольда. Коли ж наважився, князь від несподіванки аж затремтів. Ярина ще в Києві? Хвора? Нехай несуть у терем! У його хороми. Хай покличуть найліпших лічців, зелениць, шептунів, знахарів, відунів — он скільки їх товчється біля немічного Тура!

І забували в ньому молоді сили. Ні, він не випустить Ярки з Києва. Як тільки видужає, візьме із нею шлюб. І став чекати тієї години, хоча сил чекати не було. Хотів щомиті бути біля неї, бачити її й чути. Водночас

хотів затиснути в своєму кулаці і деревлянську землю...
Наважився поговорити сам.

— Ярکو, хочу взяти тебе в жони,— сказав їй рішуче.— Підеш до мене?

І тут голос його здригнувся, душу перейняла тривога. Прикрив повіки, ніби ховав страх, що вона раптом відмовить. Яким смішним буває муж, коли впевненість полишає його! Але спробуй бути впевненим із такою поглумницею! Та ще коли вона князівна. Та ще коли бере в жони після того, як уже було породичався із болгарським царем Борисом. Нині високо вознісся він перед іншими державами — сидить поряд із самим імператором у царградських палацах. Піддобрюються ромеї до Бориса, аби прив'язати до себе...

На щастя (що то за примхлива штуковина — щастя!), Ярка не дуже добре знала, якого високого родича має князь Оскольд. Вона бачила в ньому володаря, якого її плем'я деревлянське, найпаче князь і дружина, голосно клянуть по всіх закутках, хоча й побоюються.

А він і зовсім не страшний. Он і сам розгублено кусає свої губи в розпачі, чекає на її слово. А їй що — ось так взяти й погодитись? Як це роблять прості дівчата? Але ж вона князівна, і їй присмно бачити, як страждає сей славний володар і лютісний супротивник її роду!

Вітець її нізащо не дасть згоди на цей шлюб. А в неї є нагода примусити цього гордого володаря полянської землі, який прибав свій меч на воротах Царгорода, катувати свою душу. Нехай почекає!.. хай іще сльозу прольє! Ось так, як зараз... Солодка мить перемоги!

І Ярка тихо промовила, тамуючи в душі бурю радості:

— Я не вільна вибирати собі мужа. Князівна єсть. Мушу питати отця.

— Ніскиня не дозволить, Ярко! Хіба не відаєш — ми лютісні вороги з ним! З діда-прадіда! Мусиш сама вирішувати.

Сказав і обм'як увесь. Знітився. Ярина — юнка, майже отроковиця. Він для неї, либонь, старий! Вона, правда, не про це мовить, певне хитрує — ховається за слова про свою неволю... Лукавить дівця...

— Ярко... Якщо не любиш тобі, силувати не хочу. Скажи... Дивився кудись вбік, але ноги йому ніби послабли, присів на край ложа.

Не бачив, як мінилися її золотисто-медові очі, як спалахувало й гасло полум'я червіні на щоках. Стрепенувся

від того, що вона обвила його шию гарячими руками, припала золотистою голівкою до плеча.

— Скалку... Я не відаю, чого так буває... Не відаю, що роблю... Не суди мене!..

— Ти?.. Згодна?.. — Він ще ні в що не вірив. Іще чекав поглуму від неї, насміхання, якогось вибрику.

— Помру без тебе, Скалку... Утоплюсь! Ні за кого не піду заміж! За тебе тільки... Лада наша, певно, так судила... — гаряче шепотіла йому в щоку, ніжно водила трепетними вустами по щоці, по скроні. І тоді він повірив. — Але нехай усе буде по обичаю. Преси мене у вітця... Шли старостів.

Ох, знову ця її гордість! Ну хіба прості дівчата не згоджуються на шлюб без старостів, без обручин? Домовились, побрались, а там як захочуть, то й весілля справляють...

— А коли твої батечко відмовить? Що тоді? — Оскольд тримав у своїх широких твердих долонях золоту голівку своєї ладі; заглядав у її мінливі медвяні, аж зеленаві, очі.

Ярка довірливо й тихо мліла на його колінах. Дивно сяюча, небесна золотокоса діва, яку він боявся скривдити бодай словом, чи доторком, чи поглядом.

— Тоді що? — Ярка спохопилась: отець, звичайно ж, не погодиться. Київ полянський — прадавній суперник Іскоростеня деревлянського. — Тоді умкнеш мене. Як просту дівчину. По обичаю...

Оскольда охопила радість. Ні, серце його таки не помилилось! Утіхо моя!.. Торкнувся пальцями її маленьких рожевих вух, у яких сяяли переливами перлові заушниці.

— У Києві купила?

— Ага!..

— А ще добула що?

— Багато чого! Вельми людні торги тут. Дивного узороччя — повно! Красен твій град, Скалку! — Щире захоплення її було промовистіше за слова. Оскольд задоволено розправив плечі.

Київ!.. Стольний град землі полянської... Про тебе летить слава по всьому Подніпров'ю і Подунав'ю. Перед тобою хилять горді, свавільні голови вічові гради Новгороду на Ільмені, Смоленська, Полоцька, Новгороду-Сіверського, Переяслава... Тебе звеличують своїми прокляттями в найліпших храмах ромейської імперії, до тебе тягнуться слов'яни Болгарії, Моравії, Варязького помор'я... На твою славу й багатства зазіхають орди степовиків...

Але ти павічно вріс у кручі дніпровські і стоїш незрушно, замкнувши Ріку Життя гострими мечами...

Вабиш ти до себе кожне слов'янське серце. Тут воно б'ється гучніше, тут мова слов'янина дзвенить вільготніше; тут слава племен слов'янських ширше розправляє свої лебедині крила. Того й кружляють над тобою густі лебедині зграї. Падають білими хмарами на тихі плеса озер і річок, щоб потім злетіти у сонячну вись і огласити її переможним клекотом. І немає сили, щоб спинити їх. Як немає сили, щоб зламати людей зеленої землі полянської, що утверджують себе плугом, важким колосом, двосічним руським мечем, повпозвучним словом слов'янським...

Чи є на світі сила, здатна знищити оту сонячну високість? Отой важкий колосок? Оце дзвінке слово?

Оскольд знає добре — на світі такої сили нема. Але знає і те, що він, князь Оскольд, має приможити славу свого града і своєї землі.

Невідома йому раніше впевненість у своїй справі влилась в нього: він се зробить. Його Київ вознесеться над іншими градами, будуть до нього хилитися всі землі й племена великого слов'янського народу...

— Ярको!.. Я заплю старостів до твого вітця. Зараз же!

Дівчина ніжно припала до його грудей. Але він рвучко відірвався од неї й швидко вийшов із хоромини...

До деревлян ходила Славіна-мати разом із оболонськими рибарями. Тепер вона поверталась до Києва з Яриною.

Незрушно сиділи Оскольдова мати і юна наречена на кормі лодії, що тихо ковзала по зеленавій гладіні Ужа, затим Прип'яті. Дзвінко хлюпались хвильки в заростях очеретів і лепехи; течія спотикалась об чорне, немовби закам'яніле коріння верб і дубів, які довірливо обмивали у теплій воді лісових річок свої тіла.

Славіна заплючила очі, думала про будучину. Що принесе Ярина її землі і її синові? Щастя чи біду? Оскольде, сину, чи не дорого ти заплатиш за цю золотокошу дівчину? Чи вдасться тобі схилити непокірні голови деревлянських князів?.. Може, вона даремно штовхала сина на цю стезю?

Розімкнула важкі повіки, зиркнула на дівчину. Ярина клубочком зігнулась біля неї, притишена й покірна. Вона була впевнена в своїй любові, і це почуття впевненості пригасило тривожні сум'яття матері.

Незримий, але відчутний дух повизни оповив Київ і киян. Ніби нічого й не трапилось — князь Тур усе ще тримався на ногах. Оскольд замкнувся у своїх палатах на Берестах з молодією жоною. Так само різномовно шуміли подільські увози й торговища. Так само світило сонце, що вже завертало по своєму одвічному колу до зими.

У повітрі вже інколи пахло колючим морозцем, що невідь-звідки падав на землю й бурунів душі п'яшким трупком бадьорості, настоящим на терпких запахах зів'ялого листя, свіжких яблук, калини і ще невідомо на чому. Бентежилась кров у тілі, ясніше бачили очі, вухо вловлювало найтихіші шерехи осені, яка нечутно ішла нем'ятими стежками Подніпров'я, здіймала вихори сухого листя, підкидала в небо галасливі зграї чорного вороння.

Осінь... Пора дозрівання у природі. Пора, коли і людина могла розігнутись від праці й озирнутись на себе і на свої діяння, щоб розважливо вивірити їхню вартість. Її ество вивільняється о цій порі від надмірностей весняних чуттів і надмірностей літнього буяння. Тому вона легше піднімається думкою над паволокою осінніх туманів і стає здатною виважити все суще і в собі і довкола себе.

І пехай навіть завчасно впадуть на землю холодні зливи упереміш зі снігом, нехай ранні сутіні утнуть сонячні дні, а пізні світанки затримають на землі морок ночі, уже ніщо не затьмарить ясність людської мислі. Світло зірок чіткіше прорізується на темряві небесної безодні...

Але нині людські відчуття вловлювали щось інше, незвичне, нове. Не було вже на Княжій горі жорстокого Кривоока — у пам'яті киян залишився воєвода Бусл, який умів добре воювати хозарів та інші орди степові і відважно зустрів смерть від осоружного варязького меча. Вдячна людська пам'ять уміє відсіяти й полишити в небутті гріхи й навіть кривди, а намість вознести достойне, що варте зичливого слова й пошани.

У Києві не було вже і тих всюдисущих чужаків варягів, що накинули було на людські душі сіті страху. Київ полегшено розправляв плечі, усміхався в золотисто-пшеничний вус, як легінь-оратай після доброї роботи на полі. Тепер приходив до тям, набирив у груди холодного хмільного повітря, радів життю. І був упевнений, що це — лише початок. Що попереду його чекає важливе, велике, непередбачене, огрому якого не досягнути ні розумом, ні душею. І невідомо, чого в ньому буде більше — трагедій, драм, чи добра, перемог і величі. Але віще передчуття

підказувало, що на тій новій дорозі утвердиться його нездоланність, високість духу і правди.

Минали часи, коли звеличувалась нечестивість, коли торжествувало лукавство і словоблудство, яке принижувало гідність людську. У душах прокидалось жадання дерзати. Дерзати, скільки стачить сили! У цьому — життя. Суть радості земної. І більшого немає!

Нові надії на щось значиме принесли і ті люди, які нещодавно прийшли до Києва з Болгарії. Гордослав привів їх від царя Бориса. Їх було чимало — чорнобородих і русобородих, темнооких і світлозорих, та всі здавалися однаковими: ходили ж бо у довгих і чорних рясах, у темних атласних шапчинах, на грудях мали золоті або срібні хрестики на ланцюжках. Говорили по-ромейськи і по-слов'янськи. Говорили тихо, розважливо, пильно дивились своєму співбесіднику в очі, немов бажали проникнути в найглибші потайники душі.

Прийшли ці люди з важкими й великими книжками, опатно оздобленими дивними золотими узорами. Чули тут себе людьми вищими. Ходили, як боги. Ні на кого не виливали ані свого гніву, ані радості, не хулили та й не хвалили нікого, лише до всього прислухались і придивлялись, своє вірування пояснювали рівним тихим голосом: «Господу богу так було угодно... Господин бог прославить тих, хто славить його, а ті, хто осуджує, будуть поганьблені й покарані ним...»

Дивними для киян були ці люди. Дивним було й те, що князь Оскольд гостинно приймав їх у себе і вони на його весіллі одягали йому на голову і на голову деревлянської князівни Ярки царські вінці. Мовили, що ту Ярку ці святителі нового бога проголосили єдиною законною женою київського князя.

Супроти покону пішов Оскольд. Київські значні мужі здійняли вірохбу: поганій знак подає князь людям своїм! Губить, мовили, покон старожитній, пращурами утверджений: давні боги їхнього роду освятили право тримати мужу стільки жон, скільки зможе. І то не гріх, що чоловіки мали по кілька жон: рід слов'янський повинен був множитись й побільшувати свою силу, щоб протистояти усім нищівним навалам і чорним моровицям. Одна жона — біда роду! Оскудіє народ на дітей — стане безсилим, виродиться! Біда! Біда прийде на землю!

На цьому стояли чоловіки. Що ж до жінок Києва, то вони були іншої думки. Єдина жона, людії добрі, — се ж єдина господиня і єдина мати нащадків, які переймають

батькову спадщину. Єдина жона, благословенна єдиним богом, князем і родом, стає тепер поряд із своїм мужем, як рівна йому, ділить із ним і шану, і славу, і землю — яко цариця під вінцем стоїть поряд зі своїм мужем-повелителем. Під вінець, жони! Благайте поставити і вас під вінець разом зі своїм мужем, будете панувати і в домі, і на землі над мужем...

Мовлять, треба хреститись, відійти від старих богів і взяти в душу нового бога — Ісуса. Це таки страшно. Старі боги можуть розгніватись і наслати біду. Але ж... можна потай молитися і їм! Адже князь не убоювся їхнього гніву! Чуєте? Новий храм ставить новому богові. Щоправда, не на Княжій горі, а поблизу Дніпра, у лісових хащах...

Слово болгарських святителів вабить клично й тривожно. Воно обіцяє райські сади — голодним і голим, правду — скривдженим, мудрість — спраглим на істину, владу — гідним владарювати... Воно заколисувало душу. Суєту і лжу — забери нас, боже! Злиднів і багатств — не давай нам, господине. А дай насолоджуватись людям творінням рук своїх... Навчи мудрості й терпінню, щоб подолати всіляке зло. Бо воно, це зло, від юності серця людського...

Воістину, старі боги ніколи так не звертались до людських душ, ніколи так глибоко не проникали в їхні потреби й жадання!

Слухавш сивого святителя в Оскольдовому храмі і дивуєшся, як мудро рече муж. Кияни були вражені. Мовили старші — не болгарин той муж, а бодрич Местивой, що його підбрала колись разом із новгородським воєводою Вадимом Хоробрим Буслова Гніва. Повіявся було у світи із витязем Буєм, десь блукав по чужих землях, доки не став святителем. Сам святий апостол Кирило та брат його Мефодій повернули Местивоя на цю стежу.

Ті балачки вкрай збентежили Славіну. Местивой у Києві! Давній задруг Вадимів. Яким же вітром знову занесло його сюди? Пекло їй щось під серцем. Згадувала того бодрича-кремезняка, його голубі очі і зачарованість в чорних зінцях, коли він дивився на неї. Вона, правда, ніколи полохала ту зачарованість своїм поглядом. Та що згадувати!.. Местивой був вірним задругом Вадима. Ішов за ним уперто й самовіддано. І ніхто не пояснить, чому все так буває. Тільки ж Местивой із Велеграда, що в Моравії, пішов з Мефодієм у Паннонію... Чому ж через стільки літ він знову опинився в Києві?

Славина наважилась піти до християнського храму й послухати священика.

Храм цей стояв у дикому лісочку, що відділяв урвища правого берега Дніпра від ріки. Оскольд ніби заховав його від киян. Може, добре й вчинив, бо, кажуть, старий волхв Славута, що сидить на Перуновій горі, прокляв і нових святителів, і їхнього всемогутнього бога і покровителя, а тепер ніби памовляє своїх правовірних чад пустити цей храм з димом. Мовить начебто, що великий Перун уже й вогненну стрілу приготував для того. Великого страху нагнав старий волхв на людей.

З тим страхом у тілі йшла й Славина ледь помітним протоптом і спотикалась. Спинулась відпочивати. І тоді чи не вперше до неї з'явилась думка про те, що уже чимало літ топче вона на землі свої нелегкі стежки, що сили її починають вичерпуватись і що час їй подумати, як достойно полишити сей такий святий і жаданий, а разом з тим такий жахний і проклятий світ.

Та ця думка тільки крилом зачепила її душу, бо вже інша опосіла її. Местивой! Він, далебі, щось оповість їй про Вадима. Про отця Мефодія. І минулі літа наблизяться до неї, освітять її нинішнє життя, підкажуть стежку до будучини.

Уже ополудні крізь крони дерев побачила невеличку дерев'яну церквичку. Гостроверхий, високий, як вежа, дах її нагадував княжий терем. Стіни рублені, два чи три віконця, затулених кольоровими пластинами, і все. Якби не маленька дзвіниця із мідним дзвоном, подумала б, що це чийсь теремок заховався у пущі. Аж пі — таки божий храмець. Недавно по велінню Оскольда воздвигли його київські теслі.

Увірував, мабуть, її син у нового бога. Але ніби з острахом. Не Турова вдача, не його рішучість і відвага. Не знала Славина, добре то чи кепсько для державця, якщо він усе робить надто обачно, довго все вимірює і вважує до йоти і гає на все те час. Їй би хотілось іншого: відкритої відваги, блискавичних дій, павального руху! Та хто зна, як воно краще. Он і цар Борис довго не наважувався вклонитись новому богові, а вишло на добре. Інакше вчинив Ростислав Моравський — відразу все вирішив. І народ пішов за ним.

Новий храм війнув на неї свіжістю дерева, живиці і гарячого воску. Тьмяно блискало біля амвона три свічі при трьох невеличких іконах, прикрашених вишиваними рушниками. Таких рушників Славина ще не бачила. З них

на неї весело дивились довгошиї крутолобі слені з Ярп-лом на гіллястих рогах. Сонце було схоже на велику квітку, що сміялася. Поміж тими сленями і сонцями стояла грудаста й косата Лада, виставивши перед себе долоні. Над її головою сплелися вінками квіти, а ще вище — літали гострокрилі ластівки. І виходило, що старі боги ніби також освячували нових християнських святих, що страдницьки дивилися Славині в очі. Славина довго вдвлялась у їхні мученицькі лики, намагалась пригадати оповіді отців Кирила й Мефодія про життя християнських подвижників.

Аж тут за її спиною зашаркали чийсь кроки. Хтось скрикнув воротами й великою важкою тінню постав перед свічами, затуливши собою ікони під рушниками.

Славина упала на коліна, торкнулась чолом чистих соснових мостин, які ще пахли живицею. Не сміла звести обличчя на людину у чорній рясі. Нарешті оговталась, підвела обличчя догори, тричі перехрестилась.

Священик підійшов до неї ближче сам і знайомим голосом запитав:

— Єси християнка?

Славина впізнала голос Местивоя. Хотіла обізватись до нього, але не вистачило відваги назвати його «отцем»... Який же він їй вітець? То лише братів-проповідників вона могла так називати — старих і мудрих. А Местивой? Леле! Хреститься лівою рукою! Рукав правиці — порожній. Де ж се він отак?

І вона знову торкнулась чолом підлоги. І не знаходила слів, щоб розпочати з Местивоем бесіду, заради якої так важко йшла сюди. І думала в ту мить не про бога, а про нього — про Местивоя, про його порожній рукав. І тим чула себе грішною перед богом, що не могла душею злитись із ним. Надто земні клопоти й жадання витіснили з її серця усі божі заповіді й молитви.

Местивой же чекав. Стояв поряд з нею й терпляче вичікував її слова. І їй здалося, що раптом прийшли і стали поруч з нею усі її молоді літа, літа неволі, блукань і недолі... Що стали поруч і ті люди, які її колись оточували, її любов, і кривди, і надії... Сльози рясно котились по її незрушному обличчю. Чому ж він не впізнає її? Напевне, чекає на її відповідь...

— Таки ж християнка я... — І додала замість «отче»: — Местивою!..

Священик ніби остовпів, дихання йому перехопило. Вступився у жінку в білій сорочці з скупими мережками

на рукавах... Авжеж, це була вона... Славіна! Це був її голос... Це її очі дивляться на нього з надією...

— Встань, Славіно. Я довго ждав тебе.

— Не вірила, що се ти, Местивой.

— І я не вірю, що се я,— зітхнув Местивой і почав швидко перебирати пальцями кілочка своєї невеличкої русої бороди.— Неначе інший чоловік поселився в мені, як одяг рясу.

— А навіщо одяг?

— Дав обітницю отцю Мефодію...

— Хіба він...— З її уст не посміли злетіти слова сумного здогаду.

Погляд Славіни знову спинився на лівій руці, якою Местивой осінив себе хресним знаменням.

Местивой перехопив той погляд і скрушно похитав головою. І лише тоді Славіна завважила, що голова його вкрилася щедрою сивизною... Друже ти наш вірний! І тобі вже Доля одягла на голову, свій срібний вінець! Щедро винагорода за втрачену молодість...

— Ходімо, Славіно. Я тобі все оповім,— журно сказав Местивой. І ніхто в світі не здогадався, що в тій його журі скипіла миттєво гаряча сльоза та й упала на мостини. Славіна упіймала її зблиск, але сама собі не повірила. У бодрича Местивоя, цього відчайдушного звияжця, що пройшов не одно коло смерті, скапує з очей сльоза? То, мабуть, їй лише здалося...

Вони сіли на колоді під стіною церкви. І Местивой ураз немовби перестав бути священиком. Здався їй звичайним, хоча й смертельно втомленим на многотрудних дорогах життя мужем, що шукає спочину для свого серця, яке водило його і в ромейські, і в хозарські, і в німецькі землі... А ще ходив до чехів. Разом із отцем Мефодієм, од якого чеський князь Бурівой прийняв хрещення. Бурівой також запровадив слов'янське богослужіння...

— Втомився я вельми, Славіно. Усе життя ходжу по чужих краях, і немає мені зупину.

— То вже й зупиняйся тут.

— У Києві?

— Атож! — подивилась на нього просвітленими очима. Це ж так просто — лишитись назавжди в Києві. Хіба є на всім світі кращий город? Для Славіни — немає!

Местивой мовчував. Може, в цю мить перед його очима майнула ніжними барвами лагідна просторинь його зелено-голубої рідної землі... Чи, може, заграло буйно-

гриве море, що часом манить своєю прозорою ніжністю, а часом грозиво кличе на біі. А може, засліпило сонце, що схилилося зараз низько над землею, він побачив білий берег Аркони і храм Святотида... Як він колись пишався ним! Як гордився вільністю велетських племен, що не хочуть нікому коритися — ні чужим, ні своїм повелителям. А тепер?

Поблажливо кепкував над собою... Знав, через ту свою гордість бодричі, як і інші його батьківщани-слов'яни, не можуть з'єднатися між собою і стати великою державою. Світовид не здатен їх об'єднати. Бо він лише береже волю старійшин, але не єднає усіх до купи... Не учить покорі одному державцю і не підводить усіх до єдиної правди.

Його роздум перервала Славіна, торкнувши за порожній рукав:

— Де ж се ти?

Местивой стрепенувся.

— Се?..— Не відразу вивільнився од своїх украй невеселих роздумів.— Се ще за отця Мефодія...— тільки й відказав.

Бо не знав, як оповісти їй коротко про те, що пережив у Швабії і після неї. А як оповідати про все, то й дня не вистачить. Але й те подумати: навіщо згадками знову крвати серце? Йому й без того дісталося...

Але спомини самі напливали, ворушили пережите й просилися на волю. Тільки б слів якомось дібрати до них... І Местивой почав оповідати.

Слухала Славіна ту сумну оповідь і не вірила, що таке могло трапитись із отцем Мефодієм. Вознесіння... падіння. Майже смерть у заточенні. А після підземелля знову — вознесіння. Папа Іоанн Восьмий возвів його в сан архієпископа Моравії із званням папського легата. Тим самим ватиканський владика хотів привернути до себе непримиренного Святополка й відновити право для німецьких пастирів завойовувати душі слов'янські у державі Моймира і Ростислава.

Та німецькі священики не могли довго терпіти Мефодія у цій землі. Він був живим протестом проти насильства католиків. І надумали вони убити його... Знищити!.. Одначе підступні вбивці не відали, що за Мефодієм тінню ходить його вірний осторожник. І коли ворожа рука підняла на слов'янського просвітителя меча, він упав не на Мефодія, а на праву руку Местивоя...

У Римі німецькі богослужителі знову вчинили над Мефодієм свій суд. Мовляв, Мефодій єретик! Він не вірує у те, що святий дух божий ісходить і від сина божого! Вони й самі в те не вірили. Але вони кричали про це...

Мефодій не визнає своєї підлеглості папі римському. Він — єретик і через те вартий того, щоб на його старечу шию накинути зашморґ! У довколишніх землях слов'янських насаджує слов'янське богослужіння, поширює слов'янське письмо і сіє слово боже не латиною, а слов'янською мовою.

Папа римський не знав, кого йому й слухати. Одні вимагали заборонити богослужіння по-слов'янськи, заборонити слов'янську писемність, спалити всі слов'янські книги — і папа забороняв, наказував палити. Інші жахались такої жорстокості, бо вона настроювала проти папського престолу цілі слов'янські держави і їхніх гордих володарів — і тоді папа дозволяв слов'янське богослужіння і слов'янську писемність. Кінчилося усе тим, що було дозволено спочатку провадити божу службу по-латинському, а потім уже по-слов'янськи... На довершення папа приставив до Мефодія вікарієм німецького священника Віхінґа.

Скільки доносів, скільки наклепів надіслав цей Віхінґ до Риму на многострадного старця! Виходило, ніби Мефодій зазіхав на владу папи, виступав проти істинного латинського бога. Доказом цьому, мовляв, є те, що він збирав довкола себе молодих слов'ян, які під рукою його ж учнів — морава Горазда і болгарина Климентія — переписували по-слов'янськи священні книги.

Вся ця обада лежала і на совісті Святополка. Розбещений владою честолюбець, що поринув у грубі насолоди й утіхи земного життя, Святополк, мов огню, боявся, що Мефодій розкриє правду про те, як він захопив до рук владу в Моравії. Боячись розвінчань, Святополк зненавидів Мефодія і таємно зраджував його перед папою і німецькими священниками.

З поверненням Мефодія він втратив спокій. Жив, як муха над казаном з киплячою смолою, очікуючи викриття свого злочину проти великого слов'янського державця — свого дядька Ростислава. Щоб цього не сталося, хилився до західної церкви, сподіваючись, що вона заховатиме його непростимі гріхи від моравського люду.

Плів сіті Святополк проти Мефодія і не помітив, як сам у них упіймався.

Це вже сталося після смерті отця Мефодія. Своім перемцем він залишив морава Горазда. «Ні! — закричали правовірні католики. — Геть Горазда! З нього виросте другий Мефодій!»

Святополк був з ними згодний. Він не хоче ніякого Горазда! Нехай моравським архієпископом буде отой Віхінґ. Цей шваб не буде викривати його злочини перед моравським народом!

Усіх учнів Мефодія — просвітителів, книжників, проповідників, переписувачів на чолі з Гораздом і Климентієм схопили, жорстоко катували, морили голодом, а затим повідводили поодинокі до Дунаю й залишили напризволяще... Багато тоді цих змордованих людей померло від голоду. Лише декотрі дістались до Болгарії. Серед них був і Местивой.

Престарезний цар Борис розкрив для них свої обійми. Болгарія під впливом учнів Мефодієвих вступила в нову смугу духовного піднесення.

Аж тут нагодилась київська сольба від Оскольда. Гордослав прибув вчасно! Іменем київського князя просив прислати проповідників. Осць так і потрапив Местивой до Києва. Колишній воїн, блукач, варяг, а тепер священник і просто втомлена життям людина. Проте він знає, що до кінця свого життя має достойними ділами виправдати безцільно прожиті роки. Так пообіцяв і Мефодію, коли той на смертному одрі просив своїх учнів і прихильників невтомно сіяти зерна книжної мудрості серед слов'янства.

— Святий чоловік був отець Мефодій, — сказав Местивой. І додав: — Великі муки прийняв од нелюдів.

— Але ж чому він не пішов у Царгород? Там же були у нього захисники?

— На той час захисників тих уже не було. Фотія зіпхнув кощавий Ігнатій. Новий цар Василій Македонянин хотів, щоб його злочинне возшестя на престол освятили і патріарх і папа... Тож на догоду Ватікану випхав Фотія і повернув Ігнатія.

— То вже вони примирились — патріарх і папа?

— Де там! — махнув рукою Местивой. — То вже сварка навіки.

І сказав правду. Низькопоклонство Ігнатія перед Римом знову вивищило Фотія і його прибічників — фотіан. Цар Василій Македонянин скоро змушений був

повернути патріарший трон Фотію. Папа римський тут же проголосив йому нову анафему й ще раз відлучив од церкви...

Местивой уже не оповідав, бо достеменно не знав, що відбувалося на вершинах духовної влади. Щоправда, йому було відомо, що Мефодій один раз їздив до Фотія. Патріарх і цар Василій дякували йому за вірність православ'ю, обдарували увагою і ласкою. Та що з того, коли все життя, всі сили старця уже лишилися тільки в минулому. Він повернувся до Моравії з благородною місією: передати свою справу учням і остаточно утвердити свою віру в них... Отоді Местивой і дав йому свою обітницю...

— Царство йому небесне...— тихо промовила Славина, коли Местивой замовк.— А до тебе просьба, Местивою. Щодо сина. Врозуми його мудрістю своєю. Укріпи в його душі віру— має міцніше тримати кермо державне в руках. І нехай не боїться гріха. Конче се треба, Местивою,— додала пошепки.

— Незвичайна просьба твоя, Славино...— розгубився священик.— Віру в душу людську силою не втиснеш— кожен має до неї своїм розумом дійти.

— Отож і поможи...— сказала й втомлено поклала на коліна руки. І подумала, що Местивой правду говорить: коли немає в душі власної відваги, на чужій далеко не поїдеш. Не допоможуть ніякі боги... І все ж попросила:— Поможі, щоб деревляни визнали. Їхній лукавий Ніскіня...

— Знаю...— перебив.— Уже думав. Піду я до того Ніскіні сам. Омирю, як не словом божим, так мечем дво-січним.

Славина недовірливо зиркнула на його порожній рукав.

Местивой перехопив її погляд, сказав:

— Нічого! Справлюся й однією. Але ж... у Києві є віче. Чи підпірає воно князя?

— О, те віче!.. Іще князь Тур розігнав його. Бо там завжди коромолили бояри київські. І більше не збирається воно...

— Добре було б, аби Оскольд обіперся на його силу! Але, справді, чи й треба? Знову там візьмуть верх бояри... Піднімуть князя і його силу.

Вечір накинув свої золотисто-бузкові шати на притихлу пуцу. Славина поволі простувала знайомою вже сте-

жиною. Лічила свої кроки по цій землі, як свої літа... лічила зорі на небі. Подумки зверталася до них чи, може, до богів старих, яких не могла відкинути від себе, бо не хто інший, а вони виплекали в ній кожне слово.

От і добре, що Местивой піде до Ніскіні. Він теж за Оскольда... Усі правдиві душею ідуть за сином її. А коли з ним правда— бути йому вічним! Бути вічною і його державі!

Сіті життя і смерті

Рід приходить, і рід проходить,
А земля перебуває ввіки.
Із Еклезіаста

онце уже високо ходило над землею. Скресли ріки, і крижини безладно громадились і шурхотили у течії повноводдя. Чорні хвилі пружно вигойдували на бурунистих гребенях посеред тріскотливих крижин широкі київські лодії. Князь Оскольд поспішав додому.

Поспішав із Полощини і Смоленщини, де віднині став твердо й непохитно. Там же залишив прах свого отця — велележного полянського князя Тура, якого ромеї й хозари прозвали Диром. Віднині попіл, що лишився по його спаленню, поріднив полян і кривичів навіки. Полоцький князь Ізяслав збіг зі своєї землі, опинившись у Новгороді. Не захотів поклонитися Оскольду.

Та тільки зле вчинив полоцький князь. Мовив: своїх богів — Стрибога й Мокошу — боронитиму мечем, скільки світу в очах. А побіг під захист чужих богів — Велеса і Хорса. І виходить, що ті боги мають також постати проти полянських кумирів. Не по правді се. Володарів багато, і кожен має своїх богів. Вони ворогують між собою і спричиняються до того, що родичі між собою б'ються, намагаючись вивищитись один над одним.

Оскольд пригадував слова матері своєї. І священника Местивоя пригадував. Мудро йому радили, коли мовили: зроби одного бога в своїй землі — і тоді станеш єдиним керманичем в ній! Єдиний бог — це щит, що єднати́ме й охоронятиме твій люд. Він тобі буде мечем, яким ти вразиш кожного, хто востає супроти твоєї правди! Справедливість цих повчань бачить нині і сам. І рішучість виповнює його. Ось прийде у Київ, роздивиться, розмислить як слід і тоді... На Київ! Там на нього чекають великі діяння. Чекає на нього Ярка. Сина йому покаже — нащадка Києвичів. Ім'я немовляті приберуть... Це має бути достойне ім'я. Ох, як важко вгадати оте найщасливіше, найдостойніше ймення, щоб і в своїй землі і в чужих краях воно звучало дзвінко й гордо. Адже під руку київського державця має перейти земля Подніпров'я, що віднині поєдналась із великими просторами інших племен слов'янських.

Оскольд сидів у лодії під вітрилом і мріяв, погойдую-

чись на пружних хвилях Десни. Довкола мліла у сонячному весняному мареві земля сіверян. Мирне й спокійне плем'я густо розкинуло свої оселища по берегах ріки, яка пичче стольного града Новгород-Сіверського розливалась широко, як море. В інший час зупинився б тут. А зараз поспішав до Києва.

Пахло в повітрі торішнім листом і терпкими бруньками. Ось-ось вони вибухнуть ніжпо-оксамитовою зеленню й потягнуться до сонця. Весна!

Буруниться за кормою лодій важка хвиля, над головою дзвенить небесна сонячна безодня, у грудях і в скронях шумує кров... Цього разу він відчував прихід весни якось гостріше; бо любив життя болочіше, бачив більше, робив усе натхненніше... Нарешті і для нього прийшла справжня весна. Тепер сприймає її усіма своїми дозрілими відчуттями. Мабуть, тому, що в юні роки не був таким щасливим, як нині, то й не помічав усіх приаб земної краси...

Перша лодія, за якою ішов вітрильник з Оскольдом, враз чомусь завернула до берега. Спрямувала на піщану смугу. Угледів: кілька спішених верхівців бігли до річки з усіх ніг, несамовито розмахували шапками, щось кричали до них. Оскольдів кормчий і собі завернув до берега.

Що стряслося? Передчуття лиха скувало на мить усе тіло, але вже другої миті серце його важко погнало гартячу кров. З нетерпінням узявся за весло. Швидше б добратись до берега. Ще не причалили лодії, як почув тривожні голоси:

— Княже, Київ орда обступила!

— Звідки? Яка?..

— Не відаєм. Одні мовлять, ніби хозари. Інші — ніби угри з печеніжинами. Хто зна. А прийшли від хозарського степу. Кияни міцно стоять на валах. Твої підмоги ждуть.

Посланці перебивали один одного. Були зчорнілі, забр'юхані, лише очі гостро виблискували від збентеженості.

— Що за орда? Так рано! Звідки ж взялися? — кидали до київських послів веслярі.

Знову той Степ. Над усіма ордами там володарює Хозарія. Хозарський меч завжди зненацька б'є у спину полянам. Мабуть, в Ітилі вже довідались за Лупкиню...

— А Ярка де? Як син?

— У Києві. Чекають на тебе, кпяже! — привітно усміхнувся старший посланець. Оскольдові видалося, що десь уже ніби бачив його.

— Хто ж будеш? Чийого роду?

— А нічийого! Сам по собі! — знову синьооко усміхнувся княгиня, пасунув на голову потерту лисячу шапку, почалапав до свого коня.

Оскольд пасунився — зухвалець надто нечемний. Не шанує належно його, можлиого володаря слов'янської землі. Та чекайте ж ви, пиці худії люди, він ще змусить вас низько кланятись йому! А зараз не час виставляти свою гординю. Та й не рівня йому сей жебрак в обшмульганій шапчині, щоби він, князь землі полянської, а тепер ще й волостель землі полоцької та смоленської допитувався у нього роду! Хай іде геть!.. В Оскольда інший клопіт — як врятувати Київ од біди...

Світанок тільки починав жевріти, коли Оскольдові вої з великою тихістю підступили до київських валів. За ними стояли не спутані, готові до бігу, коні. Але ординців відразу не побачили. Не було видно поблизу й табунів худоби, з якою завжди ходить орда. Отже, не кочовий народ прибув до Києва, а налетіли розбійники-таті, які задалегідь знають, що доведеться тікати, тому приходять налегку.

Дружина Оскольдова кинулась на ворожий стан зненацька, розітнувши посविдами мечів сірий світанок. Назустріч їй підхопилась ворожа рать, що опочивала за валами на купах шкур чи на сідлах. І зав'язалась зла січа. Спочатку тихо, зосереджено, лише важке хекання та вигейкування рубачів будило ранкову тишину. А далі зойки, прокляття, гучне брязкання мечів, тріщання списів і ратищ і стукіт щитів. Таки ж це була ординська рать. У шкіряних одяганках, хутрами назовні, а зверху — кольчуги із товстої шкіри чи броньові сорочки, шкіряні гостроверхі шоломи.

Коли дружинники Оскольдові врубались клином у лави ординців, що притиснулись до валів, перед очима князя майнуло тонконосе смагляве обличчя з високим чолом над широким розкриллям чорних брів. Майнуло на мить і сховалось під шоломом. Не впізнав би ніколи князь Оскольд чорнобородого тархана Ісхуда в цьому ратницькому одяганні, коли б не ота витончена рука, якою він хапливо насунув на лице шолом.

— Диви, старий знайомец! — кинув хтось із київських дружинників. — Ісхуда за даниною прийшов!

— Ану-по перейміть його!

Оскольд рвучко сіпнув коня за оброть, здивив і кинувся туди, де його воїни обступали цього чорного степового трука. Але на Оскольда чатувала підступна небезпека — кілька ординських верхівців оточили його з усіх боків і націлили в груди списи. З-під шкіряних шоломів його пильнували колючі очі степовиків. Які знайомі були їхні погляди, блиск очей і лютість! Хто вони? Барджиль? Бохан? Чи це йому тільки здалося?

Роздумувати й згадувати не було коли. Оскольд знову — уже в котрій раз! — опинився в сітях смерті. Щільним кільцем обступали його хозарські комонники — хочуть взяти князя живого... Та не бути сьому!

Оскольд розмахував мечем, не чуючи ані болю в плечі від ворожого удару, ані гарячого струменя крові на скроні...

Не відразу й побачив, як із протилежного боку, з-під круч Дніпра, виповзла, немовби з-під землі, нова дужа рать пішців і пішла приступом на ординців. Попереду неї врубувалась у щільні ряди степовиків невисокий дужак в обшмульганій лисячій шапці, а поряд із ним завзято орудував мечем червонолиций рудоволосий кремезняк, на шоломі якого тріпотів червоний ялівець.

Витер обличчя рукавом, роззирнувся і мало не уклія з подиву — до нього біг розчервоілий, мов розпечене коло сонця, Ніскія у шоломі з червоним ялівцем і отой посол, що перейняв його на Десні за Новгородом-Сіверським. Хто ж він? І звідки знову взявся отут?

І враз здогадався: та се ж він і привів сюди деревлянську рать! Ну й звитяжець же! Але ж і зухвалий муж — не сказав йому свого імені.

— Встигли! Встигли! — радів усім своїм безбровим червоним обличчям Ніскія, стоячи перед Оскольдом. — Коби не сей княгиня, не встигли б! — очима вказав на доблесного воя у лисячій шапці. Той був без шолома, ніби прийшов не на рать, а на гостину.

Княгиня білозубо осміхнувся, зняв з голови шапку. З-під неї висипався на плечі сніп білого, як льон, волосся. І тоді Оскольд його упізнав:

— Пастух! Се ти колись рятував Київ від деревлян?

— Я, — просто одказав пастух.

— Але ж ти тоді так несподівано щез... Імені свого не сказав.

— А навіщо? — щиро здивувався звитяжець.

— Нагороду маєш дістати. Честь Києва врятував.

— Нагородою мені і єсть честь Києва,— мовив пастух, натягнув свою кумедну шапку й посміхнувся.— А тебе, князю, бачу, добре пошарпали!

Тоді й інші зауважили, що сорочка в Оскольда на спині була розірвана, крізь вічка кольчуги сочилась кров. Обличчя й руки — в багнюці. Кінь його увесь замилений рожевою піною, ніздрі широко роздувались, у вирлах ще не усівся жах.

— Пошарпали,— відповів князь,— та байдуже. А тобі, чоловіче, щира вдячність. Молодець еси!

— Коби не він,— устряв у розмову Ніскиня,— не встигли б тобі на поміч, Оскольде. Тягнув за поли люто. Каже: біжімо боржій, бо поб'ють Оскольдову дружину! Ну, ми на лодії — і гайда!

Ніскиня лашівся, як пес. Авжеж, зять його Оскольд пригорнув під свою руку он які землі багаті! З таким сусідом краще ділити поганий мир, аніж вести добру війну. Та й інше важить: Ярка подарувала Києвичам нащадка, а йому онука. Це справжнє щастя, бо Ніскиня вельми чадолюбивий, але має тільки дочок. Нині ж у нього є онук — буде нащадком не тільки полянської, але і деревлянської землі.

— Дякую богові нашому і тобі, Ніскине, за поміч.— Оскольд почав розминати затерпле плече.

— Так се правда, що ти хрестився? — здивувався Ніскиня.— А боги твого роду як?

— Як бачиш, також допомагають! — усміхнувся в темний вус полянський князь.— А де ж це пастух? — спохопився він. Усі роззиралися, але того синьоокого пастуха в старій лисячій шапці ніде не було. Допоки князі обмацували один одного поглядами, обмінювалися словами, той пастух уже йшов до своїх кошар і ставнь. У нього ж свої клопоти.

Далебі, нині весна, а вовки о цій порі голодні, заберуться в кошару — геть перепсують отару! Який одвіт дасть тоді князеві, власне не йому самому, а клятому тіуну, котрий у три ока пантрує за порядком у княжому дворі. Треба, либонь, поспішати...

Йшов собі чоловік до своєї роботи. Хе, нагороду, каже, дістав би він, простий смерд київський, за честь стольного града! А що йому та княжа нагорода? Має собі нагороду найвищу — бо робив справно, по честі. На чуже оком не накидав, на чужій біді рук не грів. Та й на шию свою нікому не давав єсти. Волю свою беріг.

Як і свободу своєї землі, свого Києва. Отсе і є йому найбільша нагорода — чисте сумління і висока честь...

А Ніскиня тим часом уже оповідав Оскольдові про священника Местивоя. Приблудився до Іскоростеня. Намовляв і його, деревлянського князя, визнати єдиного владика на небі і єдиного владика на землі подніпровській — Оскольда. Але ж... Як буде тоді з деревлянським Дажбогом? Розгнівити покровителя своєї землі він не наважується...

Оскольд лише посміхався примруженими очима. Хитрив лукавий Ніскиня, ховався за свого бога-покровителя. Насправді ж він не хоче визнати полянського князя першим владцею у землі слов'янській. Дажбог мовчав би так само, як і Перун!.. Усі боги нишком підкорилися б єдиному богу. Але волостелі не жадають того — і здійсмають самі свої мечі проти єдиновладдя Києва!..

Так гадав Оскольд. Бо ще не знав, що слов'янські боги не мовчали. Очі Перунового ідола на київській горі вже не раз наливались кров'ю, коли старий волхв згадував ромейського бога у парі з ім'ям князя Оскольда!..

Та зараз колишні затяті вороги йшли поряд. Нині вони були союзниками по борні і по духу. Забули свої недавні кривди. Що старе згадувати, коли їх нині еднає спільна перемога?

Може, вперше в житті старий Ніскиня тепер інакше подивився на київського володаря. Десь у душі гордився родичанням із ним. І, певне, від того переймався тривою. Збагнув, що сидіти на київському столі не так просто. Тут устигай тільки відбиватись від посягань то з одного, то з другого, то навіть з третього боку!

Он і тепер. Де ті хозари? Де їхні орди? А дивись — добігли до Києва, занесли над ним свій меч. Лютий хозарський меч! Йому, Ніскині, того й не приснитися! Аж ось коли відчув важкість золотого київського стола. Може, через те, нарешті, це збагнув, що почав важити його життям і славою свого переємця-онука, який он зараз кричить на всі княжі палати! Либонь, його, діда свого — князя деревлянського, вітає! І отця свого рідного — відважного Оскольда! Що ж, Ніскиня згоден визнати над собою старшинство Турового сина. Бо він, видно з усього, іде дорогою правди. Скільки кривд, напостей переборів за свої літа! І став від того не слабшим, а могутнішим, нездоланнішим. Воістину, як мовлять мудрі: дорога правди — то життя і велич!

Оскольд був приголомшений. Бо, справді, одна біда йде, за собою другу веде. Що ж робити?

— Не журися, сину... — тихо обізвалася Славина.

Голос матері! Він завжди рятував у біді... А він — забуй і привітатися з нею!

О, сини людські, скільки мук і любові ви приносите своїм матерям, які мовчки зносять від вас цю образливу неувагу. Бо хіба вони коли забували про те, що синів треба зігріти любов'ю своєю!.. Як ця ваша байдужість віддається в них печаллю і сивиною!..

— Може б, віднести дитя до церкви? Хай би отець Местивой охрестив його.

— Не дам! — Ярка заступила собою синову колиску.

І тут розправив плечі Ніскія. Його зморщене, ніби спечене, безброве обличчя розплилося в усмішці. Звернувся до Ярки:

— Деревлянський бог дасть йому своє благосне слово, дочко. Захистить від кривди.

— Він спадкоємець київської держави! Його має визнати Перун, — насупився Оскольд, гостро блимнув просинню очей з-під темних брів.

Оскольд аж тепер збагнув: мститися йому старий світ, що набрав сили за спиною старого Тура, пручався, шкряв зуби, готувався нанести йому смертельний удар.

Ладен був у цю ж мить зірватися й бігти до волхва, відсікти йому висохлу голову, що ледве ще трималась на тонкій зморщеній шиї. О старий волхве, пощо освячував своїм іменем, своєю впертістю минувшину, у якої вже не буде ніколи майбуття.

— Кличте сюди Славуту! — Оскольд схопився за меч.

— Не будь поспішливим у гніві, сину. Славута, гадаю, те не сам придумав. Твої бояри у нього збираються і радяться.

Від тихого голосу Славини його рука ковзнула вниз по черені меча.

— Хто з них?

— Усі велеможці київські. Бережися їх, сину...

Ярка з подиву розкрила рота — виходить, що в Києві люта змова боярська?! А вона гадала, що бог розгнівався!.. Її приспокоїла Славина.

— Заспокойся, дочко, піду в Новгород, покличу дружину в поміч. Оскольд і звалить змовників.

— І я дружиною своєю підтримаю, — прогудів Ніскія.

Іншими пальцями — іншими! — важив тепер деревлянський князь вагу золотого київського стола!..

— Да буде! — опустил очі Оскольд.

А в пам'яті спливали призабуті вже імена бояр: рідкобородий вилицюватий Микульчич... Низькорослий, рукатий, схожий на рака, Радим, син вигнаного Туром боярина Добрита Олій... Оскольд ніколи їх не кликав до себе на раду. Сам усе вирішував, як і Тур. У похід також їх не брав. На нових людей опирався, а старі, сподвижники Турові, тепер коїли підступи!..

Оскольд у задумі ходив по виталищу. Се він, старезний волхв, змусив Перупа зрадити йому, князеві полянському. Відчув, що князь хилиться до іншого бога і що настав кінець його владарюванню. Гадина тихцем виплудила зраду на Княжій горі й освітила її іменем Перуна. Тепер його сповідальники, київські бояри, можуть з'єднатися із полоцьким Ізяславом, з кривичанськими богами — Стрибогом і Мокошею. До них може прилучитися ще й дреговицький Сімаргл. Чи ж витримає цей натиск його новий бог? Чи не зламається двосічний полянський меч у битві з тупими головами сусідніх владик?

Оскольд так затиснув руків'я меча, що аж пальці побіліли. Він знав, що ніхто із сусідніх слов'янських племен і їхніх богів не жадав звеличення Києва. Один лише Ніскія... Та й не відомо ще, наскільки союзя із ним певне. Усі хотіли жити на своїх українх тово й сито, упиватися медами і славослів'ям, плодити довкола себе скудоумних холопів, оскоплених духом. В їх оточенні кожен володар здається собі величнішим... О, союзя тупиць міцне і надійне! Але він, Оскольд, не відступить від замисленого.

Немає ні для кого на світі спочину — ні для комахи, ні для худобини, найпаче ж — для людини. А надто, коли вона вмів бачити далеко, відчувати глибоко, мислити — широко. Усе життя її минає тоді у боріннях мислі й духу, в сумнівах і ваганнях, у діяннях. Бо людина невимірна у своїх прагненнях. Якщо людина розважлива, добра серцем, тоді вона довкола себе сіє добро й любов. Якщо ж зла й задрісна, тупа й захланна — довкола спустошуються душі людські, змовкає мудрість, торжествує холопство. І життя тоді обминає стезю правди.

Рюрика у Новгороді прозвали Злим.

Відтоді, як він перебрався сюди із далекої Ладоги й замкнувся у новому своєму теремі, довкола нього залягла зловісна мовчанка. Новгородські віча перестали збиратися. Волхв не приносив Велесу жертв на требищі — новгородці забули дорогу до дідинця. Та хоча Рюрик сидів у своїй гридниці тихо, одначе зірко стежив із вузьких віконець за градом, за його волостями — п'ятинами і погостами. Насилав туди час від часу своїх здирців-дружинників.

Та одного разу до нього прибився із Плескова Ольг. Зайшов до гридниці у бузкових сутінях зимового вечора. Зайшов сам, без слуг і гридей. Скинув свого вовчого кожуха, вдарив шапкою об стіл...

Довго важився плесковський посадник на цю бесіду, довго гамував у собі гординю. Відтоді, як він був усунутий від новгородського кормила варягами, з його лица зникла приязна усмішка, в очах затаїлась настороженість, більше не злітали з язика гострі ущипливі слівця.

Затятий Рюрик своєю владністю і жорстокістю змусив його втекти з Новгорода. Він мав сильну дружину, сам роздавав землі різним підлабузникам, відданим йому людям, брав потяги й правезі, не питаючи на те згоди ні в нього, Ольга, нового посадника новгородського — Гостромислового переємця, ні у віча.

Ольг сидів тепер у Плескові, придивлявся спокійніше до Рюрика. А придивившись, збагнув: у Рюрика погорди було більше, аніж розуму. Свавільно кермував у чужій землі, підтопував під ноги її покони, зневажав її волостелів. Ольг зрозумів, що у такий спосіб ніхто не здатен утриматись при владі довго!

І вийшло по-його: Рюрика возненавиділи. Новгородська чернь бунтувала й чекала нагоди, щоб підняти свої мечі на чужаків. Новгородські золоті пояси й собі гуртувалися і ладні були пристати до черні, аби позбутися варягів.

Рюрик, як зацькований старий вовчисько, замкнувся у своєму теремі й чекав свого кінця.

Отож Ольг і прибіг до нього. Тер долонями ніс і щокки, але руки для привітання Рюрику не простягував. Заговорив, дивлячись йому спокійно в очі... Якщо Рюрик не обіпреться на старійшин і смислених мужів новгородських, не бути йому владцею у Новгороді великому! Чи знає про се Рюрик-сокіл?

Рюрик мовчав. Неклішно дивився на Ольга, напружу-

вав думку, чому це колишній новгородський керманіч не здійсмас на нього меч, не шле на його голову проклять, а ніби опікується його бідом? Що у цього лукавця на мислі? Яку потасмну сіль хоче накинупи на нього? Чому йому забаглося допомогти? Сидів би у своєму Плескові і гриз би свою кістку! Так ні... Дивина... Хоче сісти знову в Новгороді? Сяде! Як тільки новгородці випхнуть його, Рюрика.

Не здогадувався старий Рюрик, що довгі й тяжкі ночі провів Ольг перед тим, як ось так з'явитися на його очі і наважитись таке сказати. Не одну думу передумав. Збагнув Ольг: не сяде він більше у Новгороді на посаді, градяни не забули йому ні Віспи, ні її дочки Прекраси, що сиротиною росла при ньому як вічний докір його лукавству, ні Гостромислової слави, про яку тут не всі забули. Знали тільки Рюрика. Але Рюрик піде. Час його кінчається. Та хтось інший — лукавіший, підступніший, верткіший і меткіший — вихопиться на посадництво. Де тоді опиниться Ольг? І що здумає утнути вольницья новгородська?

Ці перестрахи й падали йому відваги для такої розмови. Не хотів чекати безрадісної будучини для себе. То правда, що Рюрик витіснив Ольга із Новгорода, але тепер він же його тут і утвердить! Ольг єдиний, хто нині зможе приборкати Новгород і врятувати Рюрика! Старий Рюрик сам собі обламав крила, на яких тримався. І якщо у нього є хоч крапля глузду, має зробити по слову Ольга...

І ось він гнівно дивиться в переполошені очі Рюрика. Пронизливі, жовтаві, ніби перепалені вогнем давно татованої люті... Раптом у них сяйнув відблиск якогось здогаду. Широкі ніздрі короткого носа ворухнулись, ніби у звіра, що вчув неподалік здобич.

В очікуванні якихось страшних вістей від Ольга, Рюрик комось махнув рукою. Тільки тоді гість помітив, що в хоромині була королевишна Ефанда. Її тонка пересушена постать повільно зникла за дверима. Рюрикові очі то жовтаво зблискували, то гасли у прижмурі.

— Не те робиш, Рюрику-соколе! Не те! — кинув йому в лице Ольг. — Всюди новгородський люд підпимається на стань... супроти твоїх здирців... супроти тебе! Сей люд лиховісний — потопить вас у Волхові. Через те я зараз тут...

— Що, ворохба починається у Плескові?.. — запитав Рюрик.

— Десь та почнеться, — ухилився од прямої відповіді Ольг. — Сів буде! Я не про те. Про будучину...

— Що будучина? Вона для всіх однакова. Для тебе і для мене... Кажі прямо: лякаєш? Чи мстишся?

— Ти вартий моєї мсти! Відаси про сів. Але прийшов до тебе з добром! — Ольг м'яко ступив від порога, де все ще стовбичив, до середини виталища. Під його важким тілом скригнули дошки. І Рюрик раптом розкрив у подиві очі: як змінився Ольг! У його чорнявій чуприні з'явилося пасмо білого волосся. Певне, мудрість пророчала в ньому свою борозну. Це відкриття трохи заспокоїло сум'яття Рюрикове. Інакший, інакший був зараз знаний лукавець Ольг. Але чому він прийшов сюди?

Допитливо вчепився поглядом в його похмурі обличчя. Ольг спинився перед ним і, дивлячись прямо йому в зіниці, тихо сказав:

— Не сховаю від тебе правди, Рюрику. Ненавиджу тебе! Але — зараз мушу дбати про тебе.

Рюрик стиснув видовжені тонкі уста, аж щелепи гостро випнулися, шкіра на чолі зібгалась до перенісся. Намагався втямкувати, який підступ уготовив йому сей обадник. А Ольг говорив неймовірно:

— Я хочу, аби ти зміцнився у цій землі. Хочу, щоби ти і твій рід тут кермував одвічно!.. Аби твій Ігор перейняв владарювання! Але, — Ольг набрав у груди повітря, — маєш знати: якщо хочеш бути великим князем, умій завоювати душі людей можних і смислених! А ти їх розігнав! Вірних слуг своїх перетворив у запеклих ворогів. Біда гряде на твою голову.

— Мовиш правду, Ольже, — прорік у відповідь Рюрик. — Та через те, що усі оті твої бояри, посадники, білі тягнуть до мене руки за мздою. Ніби я і мої боги їхні боржники. Ми не боржники! Ми — владці! Нас кликано сюди по закону. По закону й владарюємо.

Рюрик глипнув на Ольга і додав:

— Хочу обіпертися на нових людей. Дам їм багатства й посади, будуть мені вірні.

— Нові? — підскочив Ольг. — Го-го-го, брате, даремні твої сподіванки! У нових порожні животи ще й порожніші гамани! Доки їх наситиш, ворохба за плечима стане. А велможці старі, що вже мають погости й волості, поведуть за собою всю землю супроти тебе. Опирається треба на старих: вони поцінують се ліпше і дбатимуть, щоб утриматись разом із тобою!..

Рюрик задумався. У словах Ольга чув якусь істину.

Справді-бо, сонмище його нових людей було ненаситне. І звідки вони наповзли — оті конюші, стремінні, чашники, стільники, постельничі, мечники, огнищани, смці, тіуні, бирчі!.. Радо ходили на полюддя, прибігали на учти, які він влаштовував у своєму теремі. Ольг мовить правду: їх не легко наситити. Чатують пині на нього по всіх закутках, яко мисливці на звіра, виловлюють з його уст похвалу, а з рук — подаєння!.. А він захопився і не угледів, як за його спиною нуртувала злоба можців. Вони його сюди кликали, а він, бач, їхніх сподівань не виправдав. Мудрий вельми сей Ольг!..

Тяжка тиша глухою стіною постала між ними. І ніхто з них навіть не здогадувався, що в сю мить вирішувалась доля не тільки новгородських слов'ян, а й полуденних слов'янських земель.

Рюрик давно відчував, що земля — і та, яку дістав у дар і яку затим пригорнув під свою руку мечем, — слизала з його рук... Ольг знає, як повернути все назад... Ольг допоможе йому!.. Се боги його роду послали йому в цю хистку мить сього мужа!.. Обнадієно дивився тепер на плесківського посадника. Чекав його поради, як дитина милості... А Ольг не вельми поспішав, ніби виважував кожне слово. Нарешті сказав:

— Жени геть тихесеньких і підслесливих, що повзають біля твоїх стіп. Мовчунів, які не дорікають тобі нічим, навіть образи твої мовчки зносять. О, як знущати-муться вони над тобою, коли ти впадеш... Але я не дам тобі впасти. Я підношу свою руку на твій захист... Але ти докінчи розпочату справу. Забери землі у братів своїх. Пощо вони їм? Владарюй міцно сам! Віддай їх синові своєму, Ігору.

Ольг виклично дивився в збентежене обличчя Рюрика, який гарячково зважував ці слова. Ольг обіцяє допомогу. Але чого домагається? Співучасті? Та Рюрик ладен був поділитися з ним усім, тільки б вистояти! Тільки б утриматись!

— Буде по твоєму слову... — тихо одказав Ольгу.

Він таки мав якийсь глузд. Указав рукою на ослин, запропонував Ольгу сісти. Так, Ольг — єдиний його по-радник. Єдиний щирий поспішитель! Бути Ольгу завжди при ньому... Надто тяжке безліття зараз... Рюрик довірять йому свій меч.

...Відтоді Ольг перебрався знову до Новгорода і став першим надійним радцею старого Рюрика. Охоронцем його влади і честі. І невдовзі та влада і та честь пере-

вали осідки багачів. Віча уже не боялися ні варязької дружини, ні Рюрика.

А в коріннях дерев і зела нуртувало життя, шумували в ріках паводкові води.

У ці тривожні дні несподівано на подвір'ї Вадима-лодійщика об'явився Лодимир. Пошарпаний, змучений, але живий. Разом із своїм задругом, вірним Ситком, утік з полону, з острова Рюгена. Прибився до Новгороду разом із купецькою ватагою. Купці спинилися на торговниці, на Готському дворі, в гостинному домі, а він і Ситко подалися по домівках. Йшли і не впізнавали звиченого града. Не впізнавали й людей, що ледве пересували поги, вибухали люття...

Лодимир зайшов до горниці. У полоні вона видавалась йому найсвятішим, найчистішим місцем на землі. А переступив поріг — і ледве не впав. На лавиці горлиць лежала його баба Дана. Склала на грудях руки, міцно стулила запалі зморщені вуста. Начільник туго стиснув білий убрис. Дівочка вишита сорочка. Ноги прикриті веретою. А поряд, обхопивши руками голову, сидів отець його, Вадим.

Важко звів на сина очі. Ні подиву в них, ні радості. Очевидно, думки його літали десь далеко в світах. Кажуть, що біля покійників найясніше постає минуцність всього сущого, ціна діянь, мирська суєта, намарність сподівань і прагнень...

Вони так нічого і не сказали один одному. Можливо, знали, що до істини найбільше наближає людську душу не слово, а мовчанка...

Вадим низько вклонився матері. Так само зробив і Лодимир. Підняли за кінці ковдру, на якій лежала небіжчиця, й понесли до левади. Там уже палахкотіло високе вогнище. На гарячих, пахучих соснових димах мала здійснитись до Вираю і душа Людани... Повернувшись додому, сиділи один проти одного і мовчали, доки Вадим не прорік ледь чути:

— Наша мати кличе до помсти...

Лодимир здивовано звів на нього очі. Гадав, бабця померла своєю смертю...

Тіун Дудиця... Вольжин і Рюриків посіпака, відняв у неї клунок з двома пригорщами жита. Виміняла на торгу за шовковий убрис... Вона не віддавала йому його клунка. Тоді Дудиця штурхнув її ногою. Упала і вже не встала...

Лодимир скочив на ноги. Почав швидко ходити по горниці... Тіуни. Велеможці. Варяги. Таті... Усі таті!.. Всі

п'ють кров людську, яко воду!.. Неситьці!.. Злодії!.. Людожери!.. Допоки земля поситиме їх?.. Побіг до Ситка.

А Вадим тим часом спроквола підійшов до стіни, зняв своє опоясся з мечем, підперезався. За пасок іще заткнув бартку. Відчув потребу нагадати новгородцям про себе, про недавнього воєводу Вадима Хороброго!..

Став на порозі. Роззирнувся по горниці. Он колиска під сволоком, що виколихала не лише його, але і сина. Здалося, що ледь гоїднулася, ніби від чийогось невидимого подиху, може, очікувала нових нащадків славного Величарового роду. Он біля вікон материні обереги — рукаті корені, гілки, а на комині печі — дволикі й чотирилікі ідоли дерев'яні... Вадим вклонився хаті, що виростила його, усім оберегам та кумирам. Неквапливо ввійшов на подвір'я й попростував до торговнища.

А там не вицухало чорне віче. Чавкала під ногами багниста земля. Над головами кружляло чорне вороння. Враз на березі спалахнули гари, лодії, човни, що стояли судільною стіною аж до протилежного берега. Тепер вони правили людям за міст, але враз на них загутовів лютий огонь. Дим то слався над водою, то клубками здіймався угору. Полум'я загрожувало перекинутись на огорожі, на дерев'яні мостики вулиць, на дахи домів, повалуш і теремів по обидва береги Волхова.

У вечорових сутінях шаленство заграви ставало ще грізнішим. Грізнішими ставали і новгородці.

— Пожере Перун ненаситьців наших, — кричали одні.

— За мечі, браття! — кликали інші. — Альбо живот, альбо смерть!

Новгородська воля вогненним клубком покотилась по боярських теремах. Давно вже не було такої пожежі у славному Новіграді. Навколо дідинця і Рюрикового терема звужувалося огненне кільце. Разом із тріскотнявою полум'я настирно і нестримно підбиралася до них і новгородська стань.

Людська помста за чорні кривди накидала на це гніздо кривдників свій вогненний зашморг.

Рюрик у розпачі і тривозі окидав поглядом палаюче кільце. В його зіницях спалахували відсвіти пожежі, і від того його очі здавалися червоними. Він не оглядався, хоч знав, що за його спиною мовчки тремтіла висока суха Єфанда, холодними руками тулячи до свого боку голову отрочати. Думав про себе: ось і настав кінець твоєї величчю, Рюрику... Умів перемагати, умів сіяти смерть — зумій і померти достойно, яко воїн! Візьми свій меч і вийди

назустріч юрбі!.. Та ні! Хіба він мало подвигів звершив у своєму житті? Небо не дасть його в обиду! Адже ось тут, на землі новгородській, він звершив пайбільшній подвиг, зібравши у своєму кулаці всі землі й п'ятини Новгороду великого, після того, як прихилив до себе, з поміччю Ольга, усіх волостелів краю...

І враз плин його думок завернувся в інший бік. Вважаєш, що повернувся до себе можців новгородських? А де ж вони зараз? Чому тебе не захищають, адже ти їх стільки літ захищав од нових варягів. І де твій мудрий і зичливий воевода Ольг? Хіба не бачить, що Рюрик потрапив у біду? Ще мить — і вогонь перестрибне на дощані дахи його онбарів! І, мов блискавка, сяйнула чітка і незаперечна думка — Ольг зрадив! Усі воши, зичливці твої, сидять нині по норах і очікують, коли чернь градська й житнії люди доконають його!.. І Ольг також дивиться зі своєї шпарини, жде не діждеться, коли упаде правило з рук його!..

Піт ясно скрапував зі скронь, очі ще виразніше спалахували пламенем хижої пожежі. Думкою, усім єством благав Триглава-Світовида, і Хорса, і Велеса захистити його мечем своїм!..

У сінях терема зачулись чийсь поспішливі кроки. Двері так різко гойднулися на петлях, що хряпнули об стіну й ледь не злетіли. В хоромину увірвався Ольг. Єфанда від несподіванки хитнулась і, ніби переломившись, упала йому на груди. Та він рішуче відштовхнув її, схопив Ігоря за руку й потяг у сіни, кинувши на ходу до обох:

— Швидше... Біжіте!..

Єфанда схопилася тонкими пальцями за поділ довгої чорної туніки й з готовністю ступила за ним. Рюрик же навіть не ворухнувся.

— Ти що? — крикнув до нього Ольг.

— Буду тут. Умів добре жити. Зумію з честю померти. А ти ось... Бережи їх... — кивнув на двері, на порозі яких замірили Єфанда та Ігор.

Ольг відпустив руку хлопчини. Став на одне коліно:

— Обіцяю!.. Тільки уваж і мою просьбу... Нехай твій син, цей святий отрок Ігор, да буде заручений з моєю дочкою. Прекрасою!..

Рюрик ворухнувся рудим щетинистим вусом. Ольг і тут шукає блага. Але ж чому сам не жадає взяти керма до своїх рук?

— Бери новгородську землю собі. І кермай сам.

— Не хочу! Ігоря твого захищатиму яке законного

спадкоємця. Адже ти прийшов до Новгороду на заклич віча. Благослови його на шлюб із Прекрасою.

— Благословляю! У повні літа свої хай візьме собі в жони дочку Ольгову... — байдуже змахнув рукою Рюрик і відвернувся до освітленого пожежею вікна. — Бережи його!

— Яко свої очі! — гукнув Ольг і потяг хлопчину за собою. Єфанда невідступно тупцяла за ними.

А полум'я вже облизувало раму вікна, до якого прилип Рюрик. Ось легенький грайливий пломінець — зовсім не страшний, а навіть лепський, забавний! — пробіг по підвіконню й перескочив на дерев'яний зруб терема. А за вікном полум'я охопило повалушу — високу багатокутну вежу, також поставлену із зрубів. За мить вона спалахнула, як величезна свіча! Рюрик випростався, ухопився руками за верхній налічник і побачив на подвір'ї... Вадима Хороброго. Ось воно що! Ото він палить Новгород! Давній недруг його... бач, живий? Звідки ж тут об'явився?.. Прийшов дивитись на його смерть?! І Рюрик з усіх сил так ударив по рамі, що вона вивалилась назовні. І сам він мало не впав з нею надвір. Йому зовсім не було страшно. Він бачив свого ворога. А коли воїн бачить свого смертельного ворога — страх полишає його. Рюрик же завжди був найперше воєм, варягом, убивцею, грабіжником... Він звик убивати! Це — його ремесло...

Метнувся до стіни. Зірвав меч. Поспішливо, але твердою ногою вийшов на ганок. Він так просто не здасться холопу. Він його знищить!

Сторожко, як мисливець, що вийшов на двобій із лютим й підступним звіром, дослухався й донюхувався до віддалених гуків, гуготіння полум'я, якогось гуання... Бачив, як сніп іскор розсипався над дахом його терема і як він зайнявся полум'ям. Та з місця не рушив. Але ні хто не виходив на двобій із ним. І він враз відчув, що смертельно втомився. Захотів умерти. Просто як стара людина, втомлена життям і постійною боротьбою й страхом втратити те, що вона надбала. Найвищим набутком його була влада. Але вона не принесла йому жаданої радості, не зробила вічним, навіть на жодну мить не продовжила життя.

І найсильніші душі, прозріваючи, впадають у безнадію і жадають заспокоєння в смерті!..

Як не дивно, але Рюрик без страху чекав свого кінця. Чекав, як рятунку від житейського тягара, нести який було несила. І дочекався. На подвір'я ступив Вадим

Хоробрий в невеличким гуртом людей. Вони роззирались довкола, побачили на ганку Рюрика й повернули до нього. Він підняв над собою меч і беззвучно реготав в обличчя цих простолюдинів, які оточували його з боків. Хтось тицьнув мечем у груди. Він хитнувся й безпомічно огледівся. Це падало ворохобникам снаги. Вадим вихопив з-за паска бартку й замахнувся на Рюрика, але той опустив меч, зігнув шию, покійно ждучи смерті. Вадим відсмикнув руку назад, бо не міг убивати навіть ворога, якщо той беззахисний. Він месник, а не убивця! І мстить лише тим, хто заніс над його головою кривдний меч. Рюрик же свій меч опустив. Яка ж се помста? Це вбивство...

Вадим обернувся до своїх людей, щоб їх стримати. Нехай цього здирцю скарають боги!

Та в цю мить із густого диму і мги вискочили зі своїми воями Ольг і Дудиця. Підбігли до Вадима Хороброго, відтіснили його від Рюрика, вирвали топірець і скрутили йому на спині руки... Рюрик враз випростався, люто розмахнувся мечем і пронизав ним груди Вадимові...

Хтось несамовито зойкнув. Хтось поряд упав... І знову зойк і лютісний скрегіт мечів... Падали люди, які були з Вадимом, яких він щойно стримав...

Усе враз перевернулось, змішалось із димом і вогнем, покотилось по двору. А з даху терема падали на голови людям палаючі жердини й крокви. Сипалися дощем іскри на землю, а по ній качалися клубками люди, що вчепились один в одного у смертельному двобої.

Коли прозорі бірюзові сутінки оповили вулиці і вкрили Волхов, від Славенського кінця до ріки побігла якась жінка. За її спиною метелялось волосся, що вибилось з-під убруса, який лопотів кінцями, ніби крилами. Її сорочка надувалась од вітру. Здавалося, що вона не біжить, а летить, мов лебедиця, навстріч своєму відчаю...

Вона добігла до Волхова і впала... Ріка палала... Лодії, човни, гари, довбанки — усе взялося полум'ям і димом. Перейти на другий берег, туди, де палахкотів вогонь праведного людського гніву, де лежали побиті новгородці, не було сили. Вона спинилась на мить... А потім з розгону шугонула в полум'я, яке весело розгулювало по річкових затоках... І зникла за димом і млою...

Літописець скупо записав: «...уби Рюрик Вадима Хороброго і інших многих ізби новгородців, совітників його...» І ще додав: «Того ж літа ізбіжає од Рюрика із Новгорода в Київ много новгородських мужів...»

У Новгороді возвода Рюриків — Ольг — вогнем і ме-

чем чинив розправу. Від того все більше чорних людей тікало під захист Києва...

Великий град землі слов'янської, Києве! Високо стоїть твоя правда, коли звідусюди тягнуться до тебе скривджені й зневірені! Коли у твоїй силі й могуті вони шукають захисту для себе!..

Ні горе, ні радість, як і ніщо — не вічні. Незримо колесо часу крутиться нестримно, і нема йому ні зупину, ні перепочинку. Хтось підноситься сьогодні, а завтра опиняється внизу; хтось падає, не втрачає віри, що може знову вознестись. Колесо часу вертиться, крутиться, біжить... В одних душах ослаблює добродетельності, в інших — додає відваги; ще в інших — додає вад чи убавляє їх; притупляє горе в серці, найбільше мудрості, радість розсіває попелом примарних надій, що зішпили синіми квітами сліз...

Після загибелі Вадима іншою стала Славина. Похилились її плечі, обезсилили руки. Очі дивились на світ сірою жагурою. Щонеділі ходила до Оскольдової церкви. Спочатку сиділа при горбику під березами, відпочивала чи, може, бесіду вела зі старими богами.

Їй було про що поговорити з ними. Ніхто, окрім них, не відав, навіть не здогадувався, що під отим горбиком лежить Вадимова голова. Ота буйна голова Вадима Хороброго, яку підступно відсік на пожарищі свого терема старий вовчисько Рюрик. Коли Вадим і його задруги-новгородці були побиті і вже лежали на землі, Рюрик почав відсікати їм, мертвим, голови. Наколював на списи і виставляв уздовж волховського берега, аби всі бачили, як люто він розправився з ворохобниками...

Отоді вона пробралась потай до Волхова, забрала Вадимову голову в міх і з новгородськими мужами втекла до Києва. Тут і поховала...

Щонеділі тепер навідувалась на могилку. Сиділа мовчки, ворушила губами, а очі дивились у безкраю далечинь, ніби хотіли побачити те, що нікому не дано бачити.

Потім Славина йшла до церкви. У звичних сутінках розглядала обриси зігнутих спин — молільників; обережно ставала збоку, біля амвона, щоб послухати заспокійливі мудрі речі отця Местивоя.

За останні роки священик теж зігнувся під тягарем літ, і, хоч пригас голос його, думка ще спалахувала ясніше; слова лились вільніше. Йшли вони з глибини його душі чи, може, від бога йшли. Славина того не знала. Тільки їй подобалося, коли Местивой не читав по свяще-

ному письму, а вголос розмірковував, ніби бесідував сам із собою. Утишував свої скорботи, а разом з тим заспокоював і її роз'ятрене серце.

— Життя людське подібне вітру, чада мої, — глаголав проповідник і затуманеним зором вдивлявся у височинь темного склепіння. — Усе в ньому — мимолітний звук. Усе гине на цій землі вплині часу. Любов, утіхи, щастя... Никпе краса жіночих облич... Дужі мужі стають нікчемними старцями. Тільки той, хто йде із життя молодим, лишається вічно нетлінним у пам'яті людській. Той не підвладний часові. І житиме у пам'яті людській, бо не убоявся скласти голову у ратному бою! Вічна хвала тому, хто гине в молоді літа за благості люду свого...

Славина була впевнена, що ці слова він говорить для неї. Про Вадима вони. Він живе в її пам'яті саме таким, яким найбільше запам'ятався, яким був у степах — молодим і звияжним. Здавалося їй, що таким він і загинув від Рюрикового меча!..

Після втішання душі і серця йшла додому почаївським узвозом, через кожум'яцький, а згодом гончарний кінець Подолу. Далі повернула на ледь видимий протопт крізь гущаки ліз і прибережні зарості Почайни.

Вечоріло. Теплий весняний вітер гойдав на своїх дружних крилах черемхові трунки. Шаленіли у прохолодних затінках гаїв солов'ї, лунали їхні срібні витьохки над тихими плесами озерець і заток. І здавалося, що вони час від часу здригалися від солодощів тих співів, бралися ряботинням хвильок і знову завмирили... Ба, навіть сонце спинило поважний плин — шубовснуло в Почайну, дослухається до гуків і шумів весни.

Серце людське мліло й також завмирало від краси вічної. І повнилося буйством, жаданням життя, наливалось вірою у свою непереїденість і вічність. Гой ти, отче Местивою, даремні твої слова про миттєвість людського життя! Воно вічне! Як і ця весна, і буяння, і солов'їний шал...

Славина вдихнула трунку весни й осміхнулась: відчула, що слова Местивою уже втратили для неї вагу. Серед цієї земної краси в'янули найсуворіші застереження і слова правди.

Стежина вивела до причалу. Вийшла на берег і спинилась у подиві: уся гавань була заповнена вітрильниками, великими й малими лодіями, довбанками й човнами. Якись прибульці щойно пристали до берега. Підійшла ближче, щоб роздивитись. Хто се? Купці чи знову якась дружинна ватага?

Двоє ратних людей, що стояли на кормі першої від неї лодії, замахали до неї сердито руками — мовляв, обходь стороною, сюди не ходи. «Чого б то?» — подумала Славина і зупинилась.

— Чого стала? Іди своєю дорогою!.. — кричав до неї чорнобородий муж, невдоволено блискаючи очима. Зняв з голови шолом, передав весляреві, що сидів на кормі. На чоло крилом упала чуприна з сивим пасмом посередні. Щось знайоме видалося їй у звучанні мови. Щось знайоме було в їхніх голосах і в одяганках.

Славина завернула в гущаки. Напружувала пам'ять. Де вона бачила цього мужа? Оце сиве пасмо, що спадало на чоло? І голос?.. Голос особливо бентежив її пам'ять...

І враз спалахнуло видіння: палає терем повгородського волостеля Рюрика. А на подвір'ї лежать непорушні тіла новгородців. З диму й гару вириваються кінні мечники, а попереду — на коні кремезний вершник. На його чорні брови спадає чуб з пасмом сивого волосся. Він кричить комусь:

— Чого стовбичиш, Рюрику? Біжи мерщій-но звідси! А ви заберіть їх усіх і на палі! Уздовж Волхова усіх посадить на палі! Щоб страхалися й імені Рюрикового! Дудице, не забудь за того ворохобника!

І ось вона знову чує цей голос. Обізвався до неї він у Києві, на почаївському узвозі. «Се ж Ольг!» Вона аж зомліла від здогаду. Бо тоді, коли вона ще стояла знетямлена на подвір'ї, до неї підбігли повгородці й запитали:

— Куди подався Ольг? Не бачила?

Вона дивилась на них тупо й не розуміла, про що питають її.

— Ну, отой, з сивим пасмом волосся! Той лютий Ольг, Рюриків поспішитель!..

Вона показала тоді рукою в той бік, де крутився важкою хмарою чорний дим і де зник верхівець зі своїми людьми. Відтоді вона вже знала, хто такий Ольг.

Але чому він стоїть зі своєю раттю на Почайні? Мовляв ж: Рюрик-вовк помер у Новгороді. Намість нього возсів Ольг-воввода із малолітнім княжичем... Чи йому мало Новгорода?

Наддала ходи. Затим побігла. Спішила до обійстя свого брата Гордослава. Уже була певна: у Київ прийшла біда.

Збентежена вскочила до світлиці.

— Біда! — чайцею упала на лавку.

Сім'я Гордослава саме вечеряла. Мовчки сиділи всі за великим столом. Тільки було чути стукіт дерев'яних ложок об дно полумиска.

Від слів Славини усі завмерли. Через хвилю Гордослав підхопився на ноги. Невисокий, але міцний муж Гордослав сей, онук Соловія. Плечі розтинали стару полотняну сорочку, яка пропахла рибою і ряскою.

Пильно вдивлявся в обличчя зпетямленої Славини, напруживши слух. Вона ж ледь прошепотіла змертвілими устами:

— На Почайні стоїть Ольг повгородський із раттю... Рюриків поспішитель!

— Леле! — зойкнув хтось за столом. — Се ж він за Оскольдовою душею прийшов...

— Тихо, — обернувся Гордослав до родини. — Звірко, де князь?

З-за столу підвівся здоровань, який мало чим пагадував колишнього княжого отрока. Хіба що русявим чубом та ластовинням на носі й на щоках. Тепер це вже був княжий воїн, який прийшов навідати рідню.

— На ловах князь... Побіжу, либонь, до нього...

— Ні. Сідай на коня і лети до Іскоростеня. Клич Ніс-киню із дружиною деревлянською. А я тут зберу піщців градських. Доки князь повернеться, матиме добру рать.

Славина думала про Ольга. Пощо новгородський посадник простяг руку до Києва?

Ніхто й не помітив, коли вона вислизнула з дому. Ніби й не було її тут. Тільки бентега і страх перед невідомістю нуртували під стріхою Гордославової хати. Скоро вони виплеснулися на вулицю, заповнили всю оболонську слободу... Передчуття біди заціпило людям уста.

До князя Оскольда примчав гонець з якоюсь тривожною вістю. Невідомі купчини великою дружиною стали на Почайні і вже стоять три дні. Навіщось очікують його, князя Оскольда. Мовлять, жадають з ним бесідувати. А йдуть будімо до Царгорода, найматися до царя. А може, воювати царя. То, либонь, хочуть умовити Оскольда пристати до них. Адже саме Оскольд прибив свій щит на воротах Царгорода! Про сіє відомо в усіх землях окольних.

Так міркував і так говорив гонець, якого послала до печерських пуц княгиня Ярка. Сама ж покликкала отця Местивоя. Розпитувала про землі, які він обійшов у літа своєї молодості. Була вона до всього цікавою і заповзя-

тою. Усе на світі їй хотілось знати доконечно, про все мати свої суд.

Побачивши, що Перунів віщун не визнав її, княгиня прихилилася до ромейського бога. Як і Оскольд, ходила тепер тільки до християнського храму. На Перуна не хотіла зважати. Хотіла забути кривду її образу, що глибоко засіли в її серці. І челядь свою прилучала до нового бога. Хрестилась уже й Оскольдова дружина.

У цей тривожний час ніхто не згадав про Перуна. Тільки Славина стрепенулась серцем: Перун — покровитель Києва, через те мусить захистити його!

Пізно увечері прибилась до Перунової гори. Гадала розбудити полянського кумира і його волхва своєю молитвою. Скаже віщуну, щоб усіх підняв на стань. Хто ж інший здатен захистити сей люд, як не його покровитель, як не волхви? Адже вони мають берегти і народ свій, і його волю, і покони...

Хранитель мудрості богів і слова, звичаїв і поконів народу тому й шанується людьми, що здатен вдихнути в них силу вистояти в найлютішій борні проти чужої сили, що викрадає в них відразу чи по краплині набутки невтомної праці чи духовні скарби... Хранителі слова і обичая тим рятують свій народ. Так думала Славина. Тому й спішила до віщого дуба на Перунову гору.

Що здала помітила, що на ту гору пливуть, ніби прослизають, якісь незбагненні тіні. Вона спинилась. Зашуміло щось у голові. Перед очима попливли кола. Насторожилась, зачаїлась — і піби розтанула в нічній темряві. Нечутно пробралась кущами до требища й заніміла. Навколо пригаслого вогнища стояли й сиділи люди. Тихий гомін. Неголосні вигуки. Хто там? Калатає серце... Заважає слухати...

Але вона впокорию його шал. Дослухається. Та бодай і не чула б! Якими підлими й жорстокими бувають людські слова! Як можуть зненацька вбити живу душу, її віру й довіру! Знайомий голос віщуна Славуги деренчав ясно, хоч і неголосно:

— А слово наше Ольгові буде таке: хай не жде! Хай заманює до себе Оскольда. А ми звідси поміч дамо. Що скажете, боярове?

— Згода, Славуго. Ми послали гінців у печенізький стап. Завтра й орда вже десь прикотить від Трипілля.

— Се добре, коли вона й перехопить Оскольдову дружину.

— Гадаю, не встигнуть іще завтра...

боги роду її! Вона винна — її і карайте! Навіщо ж ваша мста і ваш гнів падають на дітей? На її рід?..

Кинулась до дверей своєї комірчини, але вони були міцно заперті. Стала гукати — ніхто не озивався.

Прислухалася — ніби якийсь глухий віддалений стогін долинув до неї, мов із підземелля. Потім виразно почувала, як протупотіли копитами коні. Далеке іржання. Дзенькіт заліза. Гуки бою. Серце матері забилося в тривозі, у відчаї, у несамовитті... І обірвалось. Серце Славіни...

А її син Оскольд цього яскравого весняного ранку з двома гридами поволі спускався до узвозу. Вся його дружина ліпилась у пущі, за Печерами. Боярина Микульчича люди, що приєдналися до них на ловах, повели ловців на невідомі озера, густо заселені перелітним птаством. Оскольд же поспішав до гостей, які терпляче так очікували на нього кілька днів.

Сміялося бездонне весняне небо. Під копитами коней м'яко вгиналась мурава, що поросла обіч крутої стежини, яка в'юнилась із високої кручі до берега Почайни. Попереду їхав боярин Микульчич. Увесь час обертався до Оскольда й оповідав:

— Вони ідуть ніби на Царгород. Мовляв, град їхній веле погорів. Злидота і голод не виводяться. А з походу гадають привезти добра. Мовлять, ваш князь хоробрий єсть. Ходив до Царського града і свій щит прибав на його воротах. Хай бере нас під своє чоло! Певне діло, княже! У Царгороді, мовлять, нині не чекають нападу. Ну, може б, і того!.. — не вгавав Микульчич і пітнів од тої балачки.

Оскольд прикидав собі в умі: якщо Бравлин-воєвода таку вість подав, — справа вартісна. Але в нього й тут чимало клопотів. Знову відпали полочани. Новгородський посадник Ольг захопив Смоленськ і заміряється, певно, на все Подніпров'я. І ці набридливі купчини... Чому їм заблаглося вивести його з Києва? Може, за намовою Ольга! Київ своїми горами замикає шлях по Дніпру із греків у варяги — і із варягів у греки. Хто володіє Києвом, той володіє і золотим ручаєм...

Оскольд мружив у задумі очі, та спостеріг, як над гладінню Дніпра і Почайни миготливо вихрились зграї чайок.

Ось і берег. Скільки ж тих вітрильників тут! Як зграї птахів на перелітці — і води не видно.

Назустріч йому йдуть двоє мужів. Один з них тримає

за руку хлоп'я. За ними па відстані несміливо ступає висока, тонка у стані жінка. В дивному чорному вбранні. Це, певно, ті самі купчини новгородські.

Перед ним спиняється дебелий осанистий муж. Невеличка темна борода випнута вперед; погляд глибоких темних очей нагостренний. Біле пасмо волосся у темному до чорноти чубі.

— Це ти Оскольд? — питає й допитливо дивиться в очі.

— Я князь Оскольд. Приймаю тебе як гостя, коли з добром прийшов на мою землю, — посміхнувся Оскольд. — Кличу в терем на застілля.

— Мене? На застілля? — чомусь недобре глипнув очима гість. — Ти щось наплутав, Оскольде. Тут господар не ти, а ось він! — підняв руку хлоп'яти, який міцно вчепився в його долоню. — Се князь Ігор. Син Рюрика. А се, — показав очима на жінку в чорному, що спинилась осторонь, — його мати. Єфанда. Вітець Ігоря був покликаний у Новгород вічем і став князем усіх слов'янських земель. І київських.

— У Києві одвіку свої князі! — відповів Оскольд. — Київ собі князя не кликав.

— Але хіба ти князь? Ти — простолудин! Байстриюк! Від челядниць народжений! Тобі челядником і бути. А ось він — від королівни урманської кров має. Йому й королювати!

— Нехай і королює у своїй землі! — Оскольд мимовільно поклав руку на опоясся. І в цю мить побачив, що меча на ньому не було... Отак поспішав за боярином Микульчичем! На чолі виступив холодний піт.

— Ні, він сяде тут, у Києві. Тут середина слов'янських земель. Тут і володарювати нам! А ти іди геть звідси! — Ольг оглянувся на Почайну. Звідти вже бігли закуті в броню ратники. Вони тут же обступили Оскольда, наставили на нього списи, які повільно наближались до його тіла, до очей, до серця...

Оскольд рвонувся вперед і... застиг на місці. Зграя білокрилих чайок раптом відчасно зойкнула над Почайною, упала в хвилі Дніпра. А сонце і далі сліпило очі. Оскольд ковтнув якесь слово і вп'явся очима в небо; мабуть, сподівався побачити, куди полетіла його довірлива щедра душа... Хто ж відкрив для неї ворота у нове і потойбічне життя — боги його пращурів, що жили у Віпотоїбічне життя — боги його пращурів, що жили у Віпотоїбічне життя — боги його новий господин, який жив на іконах невеличкого християнського храму...

Ще тоді, коли споруджував його, не здогадувався, що він стане одвічною могилою і одвічним нам'ятником йому і його державі...

— Ось бачиш, Ігоре, Оскольд уже й уступив тобі дорогу, — сказав Ольг. — Ходімо, час сідати на стіл Києвичів!

Ольг обернувся до своїх воїнів, що висипали із лодій.

— Воєвода! — звернувся до нього Микульчич, що весь цей час стовбичив обіч, навіть не ворухнувши рукою у поміч Оскольду.

— Я тобі не воєвода, — насупився Ольг. — Я віднині тут князь. Хіба не бачиш, Рюрикович ще не смислений? За нього я тут керуватиму!

— К-к-няже... — пробелькотів Микульчич. — Не забудь, що се я, боярин Микульчич, допоміг тобі нині ось так... взяти Київ тихцем...

— Зрадник... — процідив крізь зуби Ольг. І тої ж миті чиясь гостра стріла вп'ялася бояринові в груди. Кінь під ним шарпонувався і помчав у лозняки...

Боярин Микульчич не знав, що зрадники завжди помирають услід за тими, кого вони зрадили...

Ольг уже піднімався на Княжу гору. Його воїни навпередки бігли чим скоріше до княжих комор, до онбарів, до медуш...

Назустріч їм мирно ступали сірі круторогі воли, уярмлені в повози. То поспішала до узвозу якась купецька валка... Добрий торг обіцяє знаменитий почайнівський узвіз! Багато добр пливє до Києва з усіх кінців Слов'янщини — по Десні, Ірпені, Росі, Ворсклі, Сейму... Пелі... По всіх дорогах землі полянської...

За цією валкою трое коней тягли повіз із великими скринями. Його наздогнав вершник, схилився до візника. То був Звірко.

— Швидше! Обганяй купчин! Там уже печеніги на Ніскиню наскочили! — сказав тихо.

З гори линули гуки січі. Верхівець пришпорив коня, цвяхнув батожищем над трійкою, і повіз з несамовитим гуркотом покотився з гори до прибережних ліз.

Ніхто не помітив, куди повернули коні. Не бачив, як на тому повозі звелася жінка з дитиною на руках. Не чув ні плачу маляти, ні тихого материнського голосу, що його приспокоював.

Глянув Звірко в голубу безодню неба, і йому видалося, що сонце пригасло, а небо враз потьмарилось. Мабуть,

тому, що тільки воно знало справжню ціну, якою заплащать люди за цей кривавий день зради.

Першим запримітив щось недобре Дажбог. Після того, як рапо-вранці Денниця-Зоря причепурила йому золоті кучері, що промінилися довкола круглого виду, він поволі плив у чистій прозорині неба. Теплою посмішкою щедро обдаровував землю, її ріки, ниви, пагорби, ліси. Ось і Київ, стольний град землі полянської, а віднедавна ще й інших слов'ян-родичів, яких Оскольд підбив під свій черлений щит — полочан, смолян, та й гордих деревлян з їхнім хитруном Ніскинею.

Щоправда, Ніскиня оце недавно розгнівав Дажбога — так уже уподобав свого ще зовсім малого онука, що забув і про кривду рідного племені.

Замість того, щоб самому возсісти на золотому київському столі й відновити прадавній покон деревлян, які ще не забули, що вони колись володіли київськими горами, цей Ніскиня узяв ряд і мир із київським князем, сподіваючись, що його онучок стане колись володарем і в Києві і в Іскоростені. Так, гадає, він спокійно відродить свою владу деревлян у полян і в інших їм підвладних племенах.

Але хитрий Ніскиня, здається, тут себе перехитрив, бо не подумав, що коли його онук візьме державне кермо у Києві, то він державитиме іменем полянського племені, а не іменем деревлян! Дуже гнівився Дажбог через таку педоумкуватість Ніскині, адже тоді покровитель полян — Перун — вивищиться над ним, Дажбогом. А це вже болить йому, деревлянському кумиру.

Та, розміркувавши, Дажбог вирішив зачекати: нехай поки що Ніскиня бавиться своєю мудрістю, не буде його тягти до требища. А з часом все ж провчить. О, боги нетягті мають у своїх закомарках стільки різних покар і випробувань, що роду людському довіку не збагнути і не перетерпіти всіх! Треба лишень зачекати. Дати час, допоки люди так погрузнуть у гріхах своїх, що змушені будуть волати до небес денно і поночю.

І ось має Дажбог. Допоки він винижувався на пуховиках у Денниці-Зорі, допоки спливав час, у Києві-граді, на Почайні, стали вітрильники і зміясті лодії варязькі. Стали та й стоять уже кілька днів. Але — дивина! — зникло торгове многолюддя, щезли лавиці й ларі купчин. Пустельним став Почайнівський узвіз.

Дажбог зирнув на берег один раз, потім удруге — людей таки не було, хоч година вже не рання. Повів зором

у інший бік, поглянув на інші землі слов'янських племен. Згадав пригадно про свого двійника — холоднолицього Хорса. Хоч і найрідніші вони брати, близшоки, а які різні! Гордий, загонистий Хорс, похмурий і суворий, зовні мало чим нагадував трохи лукавого, завжди усміхненого й балакучого Дажбога...

Коли ж знову Дажбогове око ревниво зиркнуло на Київ і на Почайну — дріж пройшов по тілу. Там уже було повно людей. З лодій і вітрильників, що стояли при березі, випурхували зграї воїв. Вони бігли до Княжої гори, підминаючи під себе поодиноких перехожих — мисливців, рибалок, торгівців... А на пустельному торговищі лежав незрушно князь Оскольд.

Розкинув руки, синіми очима ніби здивовано вдивлявся в небесну вись, де пливли й пливли білі лебедині стаї... пливли нестримно й неспинимо, як життя...

Ось тої миті володар ясного світла і тепла Дажбог враз посірів. Від несподіванки! Від переляку за людську жорстокість! Наступної миті він кинув оком на Княжу гору, куди бігли від Почайни гурти воїнів. Попереду них стрімко карбував крок Ольг. Сорочка на ньому змокрила, темне волосся з білим пасмом над чолом розтріпалося; він засапався, але квапливості не стишував. За ним ледве встигала висока жінка у чорній туніці з сином, якого тягла за руку. Дажбог відразу впізнав Рюрикову вдовицю і його нащадка Ігоря. Либонь, поспішають до княжого терема!

А назустріч їм виступає київське боярство з волхвом Славутою на чолі. Віщун Перунового требища високо здійняв кістляві руки, вітає пового владцю на Княжій горі...

Там же кипіло побоїсько. З усього плеча вимахував мечем князь Ніскиня, а за ним і його деревляни. Поряд билися кияни, серед яких і дужак-пастух, що колись поборов деревлянського богатиря і добре-таки налякав деревлянську дружину. Тепер вони б'ються разом — деревляни і кияни. Захищають підступи до княжого терема від находників. А ті все біжать та й біжать туди, обганяючи Ольга і королевичну.

Ось на підмогу Ніскині й пастуху примчали обolonські рибарі з Гордославом. Але — диво! — вони тільки вскочили в терем, вхопили Ярку з дитиною, всадили їх у скриню і винесли у двір, поставили на запряжений трійкою коней повіз і крутим Боричевим узвозом стали спускатись до Подолу.

Задумався, стривожився Дажбог. Що діється! Що коїться довкола! Перемішалось усе! Не розібрати нічого! колішні недруги нині спільно б'ються проти нових ворогів, давні вороги захищають своїх запеклих супротивників і рятують їхніх нащадків...

Але він, Дажбог, не буде втручатися у земні справи полян. Тим паче, що там владарює Перун. Хіба що передасть батькові Роду — нехай знає, які безчинства тут кояться!

Дажбог послав верховому владці своєму розпечену стрілу. Вона м'яко ударила старого в груди, розбудила його від дрімоти. Сивий білогривий дідисько зліз зі своєї печі-оболоки, протер очі і що ж угледів?!

Криваве побоїще точилося на Княжій горі у Києві. З останніх сил б'ються деревлянський Ніскиня і княжий пастух з великою дружиною варязькою, яку привів Ольг-новгородець. Б'ються з нею обolonські рибарі й кричники, пастухи й гончарі. Варягам допомагає дружина київських бояр. Перунів же віщун, піднявши вгору костур, освячує цю битву іменем свого покровителя... Ллється невинна людська кров на київських кручах і потічками струменить до Дніпра... А де ж Перун?

— Де Перун? — басовито гримнув Рід, та так люто, що аж хитнулися всі хмари.

— Де Перун? Перуна сюди!.. — котилося сполохано по небесній безодні, шуміло, свистіло вітром під крилами всюдисущого Стрибога. На той бентежний поклик заворушилися усі небожителі.

Примчав на білому коні аж із Аркони Світовид-Триглав; за ним приповз, спираючись на ковіньку, дядько Велес; прикотився Дажбог-Ярило; нарешті вибралась із своїх пущ і боліт тітка Мокоша, товстенька білокоса молодичка з небесно-голубими очима. Вона ніяково прикрила ває руками груди, сорочка на яких аж тріскається від повноти сил і жіночих розкошів. А на неї безсоромно балушить очі отой хтивець, чорнобородий залицяльник з острішкуватими волохатими бровами Чорнобог. Сказано ж: де гарна молодичка, там і чорт! Примчав на чорній колісниці, бо щось кепське учув у грізному оклику верховного правителя світу. Та, побачивши Мокошу, про все забув, прикипів своїми вузькими чорними очищами до свіжих Мокошиних уст, аж слина потекла із роззявленого рота. Тьху ти, напаснику! Згинь! Немовби мало йому своїх мавок, русалок, відьом, чаклунок, відунок усяких! Лице до чистої душі!..

Тож люто блимає на Чорнобога своїми зелено-болотними очищами вузьколиций Сімаргл, володар дреговицьких пуц і едм. Обріс сірою вовною, як той вовчице, і зуби шкірять зловливо на свого суперника. Недарма не любив отаких збіговиськ! З Мокошею вони сидять у своїх володіннях, у лісах та болотах, і добре розуміють одне одного. Ніхто не балушить на неї безсоромно очей і не гнівить Сімаргла отак, як оцей знахабнілий всюдисущий Чорнобог. Уп'явся б у його вузькі безволосі груди, коли б не така оце пригода з тим Перуном.

На поклик батечка Рода примчав, звісна річ, і Стрибог, Велесів син, який своїми вітрами уже встиг пригнати Ладу, Лелю, Живу та багатьох інших великих і малих володарів небесних і земних сил. Нарешті, на свосму колесі прикотився і їхній праотець Сварог-Місяць. Блимвув одним оком, ворухнув срібним усом і... поринув у дрімоту.

Перуна ж не було. Мов крізь землю провалився. Віче богів починало потроху розпалюватись розмовами й перемовами, судили й осуджували. Де таке видано? Де таке чувано? Покинути свій уділ і свій народ без нагляду! От і вийшло, що Хорс-гордець, зловнамисник, який любить зненацька ударити в спину, з копієм пішов на кривників — повгородських бояр та їхніх варягів підняв супроти брата свого Перуна.

— Чому гадаєте, що то вина Хорса? Може, то варязькі боги Один і Тор підбили новгородців...

— Е-е... Не те кажете, добродію! Не те. Вся вина лежить на дядькові Велесу, що не навчив гордого синовця свого шанувати старших. Не навчив!

— Та навіщо говорите про пошанівок? Коли он сам Перунів волхв на київській горі вітав Вольга з варягами! І київські бояри з ними! Я сам бачив! — справедливо обурювався Дажбог-Ярило.

— Зрада волхва Перунового... Зрада боярська...

— Яка скорбота! О, доню Желя і посестро Карна! По що згубили Оскольда, мужа достойного? — голосила Лада, обливаючись дрібними сльозами. Вона стільки сил затратила, аби вселити в його душу велику любов до Ярки тієї деревлянської! Бо вірила ця добра богиня, що лише така любов може навечно встановити мир і добро між полянами і деревлянами. Так усе ішло гаразд — навіть обережний хитрун Ніскиня забув свій гнів на Оскольда і про давні права й зазіхання деревлянського племені на київські гори. — О, доню Желя! По що не спитала матері

Любові, як слід чинити? По що послала сліпооку Карну на голову звияжного й разом з тим дитинно-довірливого чоловіка?

— Але! — раптом перервав голосіння Лади гострозорої Стрибог. — Хто послав у степ за печенігами? Дивіться, дивіться! На київські землі суне печенізька орда! Не інакше, як хтось накликав її!

Усі завмерли, вдивляючись із піднебесся у чорні стовпи куряви, які важкими хмарами стояли над шляхами степу. Хмари ті посувались до Києва. Попереду гарцювало кілька верхівців. Дажбог-Ярило аж пересмикнувся й знову зсірів, упізнавши в них своїх давніх знайомих. Авжеж, це вони, бояри Оскольдові — тихі та улесливі, Олій з Березани, отець його Добрита (аж коли виповз!), Бодець і ще хтось... Ведуть орду печенізьку від хозарських володінь. Ого-го, тепер не відбитися ні деревлянам, ні княням! Треба всіх рятувати!

— Я на хвилю, добродію, відлучусь... На хвилю! — захитався Дажбог-Ярило, на хмарині поплив по обрію. Десь над ордою зупинився, вихопив із чуприни своєї палючі стріли-промені й спонув на землю. Закипіли струмки і ріки. Зів'яли враз трави. Орда завмерла — мучила спрага...

А тим часом над Києвом спустились сутінки. Ніскиня й оболонці, притиснуті варягами до урвищ, в'язали сорочки у довгу вервечку й спускались по ній із круч до Дніпра. Тихо сідали в човни, тихо били веслами по хвилі й пірпали в густі очерети...

Дажбог зауважив, що в один із човнів поставили величезну скриню. На кормі того човна стояв Гордослав із своїми задругами-рибарями. Вечірня Зоря-Зоряниця сяйнула променистим синім вінцем, прослала срібну доріжку, на яку випливали скрадливо човни; ковзнули по плесу, прямували до Вишгорода і далі — до гирла Ірпеня. Там у пущах чекала на них безпека...

Полегшено зітхнувши, Дажбог-Ярило повернувся до віча. Там уже сидів знеможений від втоми Перун.

— Що накоїв, голубе, у своїх володіннях? Князь, твій доблесний муж і великий керманіч, поліг від рук находників! — грізів рикнув на сина Рід. — Згубив полянську землю! Побрали її варяги в полон!

— По що твій меч зрадив народові? — прискіпувались родичі.

Перун стрепенувся, запустив п'ятірню у вогнисто-золоте волосся. Скривив обличчя, ніби від зубного болю. Його

звинувачують у зраді? Його? Над ким збиткувались, у кого відібрали меч і поламали? Хто се дорікає йому нині?

— Се ти, Світовиде, виниш мене?

— Так! Я! — недобре сяйнув холодними сірими очима арконець. Рішуче стріпнув руським рівним волоссям, що сягало пліч.

В цю мить він зовсім забув, як недавпечко — зовсім учора! — кинув братові своєму слова зневаги, які приходили страх, що брат його в чомусь переважував його... Ніби й не він ото від заздрощів ламав Перунового меча! Обстоював свою демократію!

Не хотів у ту мить і думати цей небожитель про те, чим закінчать йому підвладні слов'яни — лютичі, бодричі, серби, гаволяни, долепчани, ратари, поморяни, полаби... Адже загребущі сусіди знову націлили на них свої хижі зубі! І не було ні для кого порятунку... Лише про себе опікувався Світовид. Не жадав думати про те, як підвладних слов'ян об'єднати в єдину силу, як дати їм в руки державний меч!

Ось що мав би сказати Світовидові Перун, але зараз не буде ні про що подібне йому говорити: знову звинуватять його в узурпації. І все ж не стримався:

— Хіба не ти зламав мій меч, Світовиде? — іронічно запитав свого брата.

— Тож коли було! — обурився арконець.

— Треба було не піддаватися! Треба було вистояти! — раптом обізвалася Мокоша, яка й сама, певно, не сподівалася від себе такої відваги — туті білі щокі її почервоніли, очі волого зблиснули. Сімаргл згідливо хитнув до неї головою — краще б уже був свій, Перун, аніж терпіти над собою владу варягів. Один і Тор все наполегливіше стукають мечами у їхні володіння. Уже засіли в Полоцьку і в Смоленську. Уже витісняють їх з градків і оселищ...

— Де ж ви були раніше, титуню? — блиснув очима вогневицями Перун. — Коли твої діти безчестили мене...

— Забудь, брате. Навіщо згадувати старі чвари? — лагідно посміхнувся Дажбог. Стрибог і собі на знак згоди залопотів короткими крилами, що так і не відросли після того, як їх обсмалило над Руським морем.

Усі загомоніли, заворушилися. Не помітили, як ніч оповила їх зірчастим серпанком. А Перунові пекла давня образа, забути її ніяк не міг. Бач, братики уже його й зрадником зробили, щоб цим самим прикрити справжню зраду — своєю!

Перун натягнув віжки, підкотився колісницею до батька Рода.

— Отець, пощо кликав? Кажі! У мене зараз немає охоти слухати порожні дорікання моїх родаків.

— Гордець! Ов-ва! Не хоче нас слухати!..

— Хотів, сину мій, передати тобі свій жезл. Будь головним пад усіма. Порядкуй тут, у племені нашому божому, і на землі — у народі слов'янському. Бачиш, кривда кров людську проливає. За тобою правда — державити треба міцно! Такий нині час... Інакше — біда народам! Біда землям!..

Усі замовкли. Не зводили очей з свого брата, якому випало таке щастя! Таке щастя!..

Мізерні розумом і ниці духом! Хіба вони відають, який то тягар падає на людину, що має стати справжнім володарем?!

Перун сумно посміхнувся. Оглянув братію і тихо мовив:

— Не можу взяти твої жезл, отче. Не можу бути володарем племен і народів. Як державити в них, коли мій меч зламано? Чим буду їх захищати?

Рід вибалушив з-під волохатих брів свої сиві очі на Перуна. Як же це він забув, що меч, який за традицією переходив од покоління до покоління, якого сам дістав у спадок од батька Сварога, а згодом передав синові Перуну і народам, більше не служитиме слов'янським племенам.

Пощкрябав п'ятірнею потилицю, повернув свою гривасту голову до Сварога, який, прикривши одне око повічкою, дрімав і не дослухався до божеських сперечань, штурхнув його в плече. Праотець тільки блимнув.

— Чуєш, праотче, чи можна іще скувати отакого меча булатного, як ото був у Перуна? Діти наші посварилися, поламали і викинули його. Нічим нині і рід наш захистити на святій та баламутній землі.

Сварог зітхнув, плямкнув беззубим запалим ротом і вирік:

— Така криця, як ото була, уже, либонь, перевелася...

Ну хіба що спробувати зварити подібної...

— Звари такої криці, діду Свароже! — обійняла старого переповнена чуттями Лада. Усе жіноцтво її підтримало;

— Звари! Хай Перун захищає нас і уділи наші!..

— Уділи ми свої захистимо і без Перуна! — нахмурився Світовид.

— Авжеж! — підстрибнув і Стрибог.

— Але!.. — підняв угору чорний вказівний палець старий коваль Сварог. — Отака криця звариться лишень тоді,

коли всі ви, боги небесні, духом своїм воістину з'єдна-
тесь і визнасте з-поміж себе того, хто здатен тримати
меч з тої криці! Тоді його вже ніхто і піколти не зламає!..

— Так! Перуна визнаємо! — згарячу кинулась Лада й
враз почервоніла від досади. Голос її прозвучав у мертвій
тиші. Мовчки шурхотів кудими крилами Стрибог; Дажбог-
Ярило прикрив свої пукасті очі довгими, як у дівиці, ві-
ями; Світовид-Триглав зирив кудись убік...

Рід переводив розгублений погляд з одного обличчя на
друге. Діти! Його власні діти були такі безмірно жадібні
до влади і марнославні! Навіть перед найближчою небез-
пекою вони не могли погамувати власну гордицю...

— Знову Перун преться у вожді? Щоб це він верхово-
див наді мною? — Підняв обурено дужі плечі арконедь. —
Ніколи!

— Ніколи! — залопотів крилами і Стрибог. — Усе життя
Перун важить на першу роль! І я мушу все своє життя
тремтіти! Відчувати постійний страх, що ось тебе візь-
муть за карк і пожурять з небес у невідомість. Набрид-
ло! Хочу необмеженої волі!

— І справді... Ніби приреченість якась висітиме над то-
бою... — сумно похитав головою Дажбог-Ярило. — То недо-
світив, то пересвітив комусь. Кепський характер у нашого
братця — до всього, знаєте самі, йому є діло! Воно б
краще бути вільним!.. Головне, братове і сестриці, аби
тепло, аби світло.

— А так, так, щоб сонечко світило, — блимнув зелена-
вими очима Сімаргл дреговицький. В його уяві постали
осяяні сонцем теплі лісові галявини, де вони з Моко-
шею мали багато втіх. І забув, неборака, що і ті ліси,
і ті пущі, й сонячні галяви нині вже загарбали наход-
ники!

— Сонечко... Без нього яке ж благодатьство на землі? —
Взялись рум'янцем тугі білі щоки Мокоші. На цю мить
вона призабула, що воліла мати Перуна за верховного,
а ніж терпіти над собою владу варягів.

— Але! — знову заворушився старий коваль світу Сва-
рог, аж кістки заторохтіли в ньому. — Благодатьство те
потрібно комусь захищати. Інакше — заберуть його жа-
дібні сусіди. Стара мудрість.

— Захистимо, коли буде треба! Не безрукі! — рубонув
Чорнобог й обливав червоним довгим язиком свої тонкі
губи. Йому що! Аби наперекір Сімарглу, аби досадити
розсудливим і мудрим. Щодо себе, то він знає напевне:
його володарюванню не буде кінця, бо кожному потрібне

вло, мста, лжа, підступнй облуда. Інакше — не бути йому
властиелем!..

— А ти помовч, добродію... — закашляв у вузлуватий
кулак старезний, як струхлявілий корч, Велес і хитнув
турячими рогами до Чорнобога.

— Іди звідси по-доброму, Перуне, — твердо, із зачасною
вловистістю промовив Світовид. — Коромолу колотиш по-
між родаками! Де був, туди й іди!

— До Вечірньої Зірочки, куди ж йому ще йти? Ха-
ха!.. — пирскнув хтось із зловтішників.

Перун звівся у своїй колісниці на ноги, оглянув богів.
Криво посміхнувся.

— Ну зовсім як земні люди. А ще небожителі!

— От-от! Чекай від такого поваги, коли дорветься до
влади!..

— Верховні володарі світу, небесного й земного!
Залишаю вам усі ваші падії, які ще зігрівають вас!
Будьте!

— Іди, іди вже, чого мітингуєш? Чули вже! — нетерп-
ляче завертівся біля нього Стрибог і почав настирно від-
пихати Перунову колісницю. До Стрибога підійшли й інші
браття, дружно натиснули на колеса. Бо хто ж не знав,
що зрада й підлість найбільше гуртує людей!

Розігнали колісницю й пустили її в прірву небесну.
Тільки загуркотіло.

Діти зневажили волю батька свого — Рода. Його роз-
гублений глас ледве доганяв той грім від Перунової ко-
лісниці:

— Стривайте ж! Стривайте! Що робите, свавільники!
Зарізяки! Пагубу собі кличете! Поверніть же його! — Він
махав своїм владичним жезлом, але вже ніхто на нього
не зважав.

— Еге-ге, тепер він уже ніколи сюди не повернеться!

— Ніколи! — плакав старий Рід і не ховав сліз.

— Ну хіба що тоді, як у коня роги виростуть!

— Го-го-го! — реготали брати-переможці.

— Дмете на вогонь, іскри очі вам випечуть! — хитав
головою Сварог. Але його кволого голосу вже ніхто не
слухав. Затє усі почули Дажбога-Ярила, який не пере-
ставав стежити за полянською землею.

— Ох! Дивіться! На київських горах віщун Перунів
висвятив нового князя!

— Кого ж це? — в один голос скрикнули жінки.

— Вольга! Олега — по-київському, — сказав, посміхаю-
чись, Дажбог. І знову низько нагнувся над землею, до чо-

гось придивлявся, ворухив пухленькими по-дитячому вустами.

— Що ти там побачив, дядечку? — прихилилась до нього Леля.

— Тихо, я читаю! Ось у храмі, що поставив Оскольд, сидить священик і лівою рукою вводить слова на пергамені.

— Що ж в тих словах? Яка мудрість? — зацікавилась Жива.

— А ось що: «В літо 882 від народження Христа... І сів Олег княжити в Києві і рече Олег: «Се буде мати градам руським». Чуєте? Київ залишається найпершим градом у слов'ян! Матір'ю усіх городів!

Усі замовкли. Отже, хоч і випхали вони Перуна, його земля лишилася головною! Його град полянський — стає віднині для всіх матір'ю... А як же їхні землі і гради? То, значить, даремно сварилися з Перуном! Люди на землі зробили по-своєму. Але ж — чому так?

— Я не згоден із цим! — вперто трусонув білим гладеньким волоссям, що спадало до пліч, Світовид. — Чому Київ?

— Я теж проти! — обурився Стрибог.

— Ну, як вам це пояснити... — покругив головою Дажбог-Ярило. І не розібрати — він за чи проти Києва.

Батько Рід одвернувся від них і ні до кого сказав:

— За правдою — життя. І на стежі її нема смерті.

— О! Чули? Як учено заговорив наш вітець!

— Та про яку правду мова?

— Про Оскольдову правду. Про Київ. Як би там не було, а Перун створив свою державу. І в цьому — найбільша правда життя!..

Мовчало віче. Негаразд вийшло в родині великого бога світу Рода...

І тоді старий Рід спустився на своїй хмарі-оболоці до землі, торкнувся нею київських гір і покликав до себе Ольга. Той саме виїздив із воріт княжого двору. А за ним сунула тьма псарів, сокольників, загонщиків, бояр, дружинників. Пускали в небо соколів, сунули на лови.

— Пощо бешкетуєш тут, відважний муже? Чи вже своїх богів забув, що прийшов у чужі уділи?

Олег хитнувся в сідлі, узявся в боки.

— А ти хто? — примружив одне око на Рода, ніби й справді не впізнав верховного повелителя світу.

— Рід я. От хто. Бог! Пощо не чекаєш від свого бога-

покровителя благості її дару владн, а сам свавільно захопив усе чуже?

— Чекати? Ха-ха-ха! — зареготав Ольг. — Хіба я черв'як чи пацюк, щоб чекати? А бог хіба курка, що знесе яйця? Я сам добуваю те, чого жадаю! І ти, отче, не втручайся в мої справи. Іди й спи собі. Не заважай мені. Ми тут із синами твоїми — Хорсом і Перуном — якось самі полагодимо.

Рід аж зайшовся кашлем від такої зухвалості. Таки Перун говорив правду: нині люди як ті боги. Самі все вирішують. На себе покладаються. На богів уже не зважають... Іще одна істина відкрилась Родові — владарюють не мудрі, а зухвалі.

Старий Рід зітхнув. І тільки тоді закримітив на корогві Олегових сокольників лик свого сина Хорса. Той хитрець і мовчун гордовито пнув свої груди в небеса. Ба! А ці люди самі обрали собі бога! Перевернувся світ!.. Стає незбагненним... Краще подальше від нього!

Не мав що робити тут. Піднявся до своїх небесних чертогів і розтанув ув імлі. Зрештою, Хорс також його кривий. Отже, Родове ім'я пануватиме на цій землі. Та й справа Оскольдова не загинула: полянська держава житиме! Родові можна спокійно забиратися на піч і ні про що не думати...

Над київськими кручами знову летіли білі лебеді. Летіли на ясні зорі, на тихі води. З-під хмар падали на них зашпунені вправною рукою мисливців рароги-соколи, ловили білих лебедиць, вбивали і каменем кидали на землю.

Та це не збивало лебедині стаї зі свого шляху, вони вдіймалися вище, крила їхні лопотіли пружніше, політ ставав стрімкішим. Бо летіли на поклик життя рідної землі, в її надійні обійми. І ніхто не міг зупинити того стрімкого лету...

*Ірпінь — Київ
11.XII 1984 — 19.I 1986*

СЛОВНИК

- Авдоном — самодержець
- Арістотель — давньогрецький філософ і вчений (бл. 384—322 рр. до н. е.)
- Бармиця — сітка шолома, яка прикриває обличчя і шию воїна
- Бархот — шовкова або бавовняна тканина з ворсом
- Берда — місто в Азербайджані
- Билі — заможні жителі міста.
- Благий — добрий, добросердний, лагідний
- Блуд — лісовий дух, що заманює людину в нетрі чи в місця, де можна заблукати
- Богослов Григорій — давньогрецький поет, прозаїк, церковний діяч, мислитель (бл. 330—390 рр.)
- Борисфен — так греки називали Дніпро
- Брашно — борошно, взагалі їжа
- Брачина — парча, шовкова тканина
- Брегг — світанок
- Бронь, або кукяк — коротка шкіряна або безрукава полотняна сорочка, на яку густо наклепували чи прикріплювали дротом залізнi бляшки. Поширена серед простих воїнів-селян, для яких кольчуга була надто дорогою
- Буєвище — у Новгороді частина Дитинця — дідинця, кладовища, місця, де в старовину біля капища збиралось віче, правився суд, відбувались язичницькі ритуальні обряди — треби та адміністративні відправлення
- Вулшиця (*хозар.*) — правитель місцевості чи міста
- Вунчук — булава з металічною кулькою на верхівці, до якої прикріплювалась прикраса — волосінь з кінецького хвоста. Ознака влади у деяких східних народів та в древніх слов'ян
- Варяги (у різних народів ще: варнаки, вар'яти, веринги) — назва військових бродячих дружин, які виникали у народів Балтійського помор'я, в тому числі серед балтійських слов'ян та скандинавів; чинили грабіжницькі напади на Західну та Східну Європу, займалися торгівлею, служили воїнами-найманцями у Візантії та в інших країнах
- Веліслав — слов'янське місто на Лабі (Ельбі), пізніше завойоване німецькими феодалами і перейменоване у Валслебен
- Веретей — вузька смужка землі
- Весь — прибалтійсько-фінське плем'я, жило в районі Білоозера
- Вирай — інакше ірій — за давніми слов'янськими віруван-

- нями, тепла країна на сході, біля моря, куди ховаються на зиму птахи, комахи, гадюки. У Володимира Мономаха: «семену ся подивуєми, како птица небесная із ір'я ідут...»)
- Вихор — в народних віруваннях чародій, дух, що літає чи ходить по землі у вигляді вкритого густим чорним волоссям чоловіка, із крилами, якими здіймає вітер
- Виталище — приміщення, кімната, житло
- Вікарій — у католицькій церкві заступник єпископа чи священника
- Воблинь — велике торгове місто поморських слов'ян
- Вольниця — вовняна тканина
- Гасило — вид зброї: металічна куля на ремінній шворці
- Гачі — назва вузьких полотняних штанів у населення гірських Карпат
- Гіляні — приморська місцевість в Азербайджані
- Гіпнократ — давньогрецький лікар, реформатор античної медицини (бл. 460—370 рр. до н. е.)
- Гладьство — жадібність, ситість
- Гривна — грошова одиниця у східних слов'ян і в Давньоруській державі: злиток срібла у 160 г. (київська гривна); трохи менша вагою гривна повгородська; також прикраса на шию у вигляді обруча.
- Дажбог — у східних слов'ян бог сонця, світла, дарувальник благ
- Джурджанське море — Каспійське море
- Див — за повір'ям східних слов'ян, чудисько, яке мало вигляд дракона чи змія, втілення злого духу. У «Слові о полку Ігоревім» — уособлення бід і нещастя: «уже тресну нужда на волю, уже вріжся Див на землю»
- Домовик — добрий дух, сторож домашнього вогнища, опікун родини
- Желва — черепаха
- Жива, Сива, Діва — богиня, покровителька життя
- Єдма — болото
- Єпітрахиль — вузька смужка золотистої тканини, шириною в 15—20 см, одягалась на шию, вільно звисала спереду по верх стихаря.
- Еделіґи — «благородні», знать у саксів
- Єпарх — градоначальник
- Ізводь — рів із водою
- Ізмаїльтяни — давня назва народів мусульманського віросповідання
- Ікопоборці — учасники єретичного руху в християнстві, які виступали проти шанування ікон. Виник у VIII ст.

Іоанн Дамаський — візантійський богослов, філософ; поет, противник ікопоборства (бл. 675—753 рр.)
Іоанн Златоуст — візантійський церковний діяч, єпископ Константинополя, відомий церковний красномовець (бл. 350—407 рр.)
Кайстра — торба
Камка — шовкова квітчаста тканина
Капітель — орнаментована в певному стилі верхня частина колони
Квадригема — військове судно з чотирма рядами весел
Кистень — вид холодної зброї, важка куля із металу чи кістки на реміні
Кирило Олександрійський — архієпископ, один із «отців» церкви (V ст.)
Кощей — раб (літописна назва)
Ксенофонт — давньогрецький письменник та історик (бл. 430—355 рр. до н. е.)
Кормило — руль, керівництво
Куафа — залізний ковпак, який захищав водночас низ обличчя, шию та плечі
Куна — грошова одиниця, двадцять п'ята частина гривни
Купа — сума позики у 5 гривен; закуп — той, хто взяв купу і став боржником — закупом
Лавиця — глиняна посудина з вузькою шийкою
Лагалище — піхви для меча
Лада — у східних слов'ян — богиня кохання, шлюбу, сім'ї
Леля — у східних слов'ян богиня, що одухотворяла весну і врожаї
Лікоть — старожитня міра довжини, приблизно з півметра
Літи — напівзалежні селяни у саксів
Лива — болото
Ловать — річка, що впадає в Ільменське озеро
Лудий — дурний
Мара, Морана, Мор — дух темноти, хвороб, смерті, мору
Межень — межа; межень — середина літа
Меотійське море, Меотіс, Меотида — Азовське море
Мерь — плем'я, що населяло міжр'ччя Волги та Оки
Мідниця — мідна монета
Мовня — лазня
Мокоша — верховне жіноче божество, матір щастя, достатку
Морд — злий дух, який завдає людям мук і катувань
Навушниці — серги
Нарев — притока Вісли

Нево — давня назва Ладозького озера, що у давнину вважалося морем
Неситець — найбільший поріг на Дніпрі
Ногата — одна двадцята частина гривни
Обель, обельний холоп — повністю залежний раб
Оболока — хмара
Огнищанин — заможний власник земель, належав до вищої феодальної частини суспільства
Один — верховний одноокий бог германських племен, а також грозове небо. Володар морів і повелитель людських долі, який своїм всевидящим оком оглядає землю, батько перемог
Оловир — шовкова тканина, прикрашена золотою ниткою
Омофор — широка смуга золотистої тканини, якою пов'язували плечі
Опором взяти — захопити зненацька, приступом
Отарниця — наділ землі, яким володів ролейний закуп, селянин, що став залежним за ріллю, за орну землю
Очерт — окреслений простір довкола требища, викладений камінням
Павзаній — малоазійський мандрівник і письменник (II ст.)
Павликіани — прихильники єретичного антифеодального руху в Візантії (назва походить від імені апостола Павла)
Падорога — розпутиця
Пала — жіноче вбрання. Тканина, яку накидали на голову і якою драпірували верхній одяг
Пек — у віруваннях східних слов'ян володар потойбічного світу
Пенула — верхній жіночий одяг, що його одягали поверх вузької і довгої туніки
Перун — один із головних богів у східних слов'ян, володар грози, блискавки і грому, покровитель воїнів
Пітьма — те ж, що і Морана, Мара — втілення злих сил, темноти і смерті
Платон — давньогрецький філософ-ідеаліст (428—348 рр. до н. е.)
Плутарх — давньогрецький письменник та історик (бл. 45—127 рр.)
Подір — одяг іудейського священика
Полібій — давньогрецький історик (бл. 201—120 рр. до н. е.)
Портик — галерея на колонах або на стовпах перед входом у приміщення, що завершується фронтоном — трикутним

фасадом або атиком — стійкою над карнизом, часто оздобленою рельєфом
 Поруб — льох, що служив в'язницею
 Посоха — землеробський податок із сохи — із двору чи сім'ї селянина (посошне)
 Потерчата — в народному повір'ї духи злигоднів і хвороб
 Пбтяги — податки із ремісників і землеробів
 Правежі — судовий штраф
 Правило — управління, кермо
 Пращур, Щур — домашнє божество, носій душ померлих родичів, охоронець роду від злих сил і нещасть
 Протевон — перший, головний
 Пряжмо — хліб
 Рабувати — грабувати
 Рака — особливе місце для зберігання мощів святих, теж саме, що гробниця
 Рарог — інша самоназва слов'янського племені бодричів, що означає «сокіл»
 Ратище — те ж саме, що спис — холодна зброя. Довгий держак із металевим або кістяним наконечником
 Рило — знаряддя для копання чи риття землі, заступ
 Рід — у східних слов'ян верховний бог, зачинатель усього живого на землі
 Різана — (рязапа) — монета, одна п'ятдесята частина гривни
 Рожаниці — давньослов'янські жіночі божества
 Розводдя — повінь
 Рбздерть — випалена пожежею ділячка лісу, яку перерюють на пиву
 Розкаля — весняні талі води
 Ряд, рядниця — договір, угода
 Сажень — міра довжини, дорівнювала 2,134 м., або 3 аршинам (1 арш. — 0,711 м.)
 Сакос — верхній одяг патріарха. З боків і знизу рукавів не зшивався, застібався на повітряні петлі й гудзики, спереду оздоблювався неширокою орнаментальною смугою тканини
 Сварог — у східних слов'ян один із найстаріших богів, володар неба, який навчив людей ковальству
 Святovit, Світовид — верховний бог світла у балтійських слов'ян
 Свепет — мед диких бджіл
 Сита — медовий напій
 Сімаргл — священний крилатий бог у подоби пса, охоронець злаків і лісів

Стань — повстання
 Старгород — велике торгове місто балтійсько-слов'янського племені вагрів. Пізніше завойоване німецькими феодалами і перейменоване в Альденбург
 Стратиг — вояначальник, командувач військ
 Стрибог — один із головних богів у східних слов'ян, бог вітрів
 Сулиця — короткий металевий спис з кам'яним, кістяним чи залізним наконечником
 Схима — найвищий ступінь черпечого аскетизму
 Табаристан — місцевість в Азербайджані
 Тамарханська земля — літописна Тьмуторокань
 Тапайс — так греки називали Дон
 Тор — бог грому у скандинавів, даритель дітей, покровитель орачів
 Треби — ритуальні відправлення, жертвоприношення у язичників
 Тряс — божество страху
 Туника — одяг прямокутного крою з довгими, до зап'ясть рукавами, із розрізами по боках; низьким — до колін — подолом
 Укот — якір
 Ужище — канат
 Урмани — порманни
 Фарсах — міра шляху, вірніше, зусиль, витрачених на подолання відстані за добу. На рівнині це 20—50 км., в горах — менше.
 Фібула — застібка
 Фрілінги — вільні громадяни у саксів
 Фукідід — давньогрецький історик (бл. 460—400 рр. до н. е.)
 Халіс'и або кулас'и — «білі» хозари, власне хозари, в розумінні чисті, не змішані з іншими племенами
 Хвалинське море — Каспійське море
 Хза — спеціально вироблена, дуже м'яка шкіра для взуття, яке носила знать
 Хорс — бог сонця у новгородців. Деякі дослідники вважають, що назва ця походить від древнього слов'янського слова Кьрс, що означає «світло», «вогонь». Від цього й «кресало».
 Чага — рабня (літопис).
 Чапан — верхній одяг у тюркських народів
 Чорнобог — верховний володар злого й підступного світу
 Чудь — давньоруська назва естів
 Шелонь — річка, впадає в озеро Ільмень

Ш и р в а н — місцевість в Азербайджані
Я д и в о — їжа, харчі
Я л і в е д ь — яскравий клаптик тканини, що кріпився до
верхівки князєвого шолома
Я р л — у скандінавів родова знать, також правитель дер-
жави
Я х о н т — коштовний камінь, сапфір

З М І С Т

Оглавок перший	
ДЕВ'ЯТИЙ ВІК	5
Оглавок другий	
ВТОМЛЕНІ СНІГИ	59
Оглавок третій	
ПОМСТА	103
Оглавок четвертий	
ПУТІ МУЖА ДО ДІВИЦІ	147
Оглавок п'ятий	
ЧИМ ПАХНЕ СТЕП	203
Оглавок шостий	
ПУТІ ОРЛА НА НЕБІ	255
Оглавок сьомий	
ЗРАДА БОГІВ	315
Оглавок восьмий	
ПУТІ ЗМІЯ У СКЕЛІ	367
Оглавок дев'ятий	
СІТІ ЖИТТЯ І СМЕРТІ	437
Словник	480

Літературно-художественное издание

Иванченко Предательство,
Раїса или Как стать властелином
Петровна Роман

Киев, издательство «Радянський письменник»
На украинском языке

Літературно-художнє видання

Иванченко Зрада,
Раїса або Як стати володарем
Петровна Роман

Редактор В. Я. П'ялов
Художник Р. М. Багаутдінов
Художній редактор Н. В. М'яковська
Технічний редактор Л. М. Вобир
Коректор С. І. Слабошевська

Информ. бланк № 2672

Здано на виробництво 09.11.87. Підписано до друку 04.03.88. БФ 39141.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Гарнітура звичайна нова. Ви-
сокий друк. 25,62 ум.-друк. арк., 26,04 ум. фарб.-відб., 27,97 обл.-вид. арк.
Тираж 115 000 пр. Зам. 7-491. Ціна в оправі 2 крб. 20 к.

Видавництво «Радянський письменник»,
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Надруковано з матриць Головного підприємства республіканського вироб-
ничого об'єднання «Поліграффіна», 252057, Київ, вул. Довженка, 8 на
Харківській книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе, 310057, Харків-57,
вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Иванченко Р. П.

I-23 Зрада, або Як стати володарем: Роман.— К.:
Рад. письменник, 1988.— 487 с.
ISBN 5-333-00053-0

Українська радянська письменниця у новому творі вво-
дить читача в атмосферу життя східних слов'ян у IX століт-
ті. Поряд з державцями, що стояли біля джерел Київської
Русі, тут діють володарі Болгарії і Моравії, Візантії і Хоза-
рії. У романі відтворено як факти історії, так і соціальну
психологію тих часів, язичеські вірування наших предків,
болісні процеси прилучення їх до християнства, образи пер-
ших слов'янських просвітителів. У дещо шаржованому клю-
чі висвітлено мотиви та образи слов'янської міфології.

I 4702590200-063
M223(04)-88 КУ-№ 8-237-1988

ББК 84Ук7-44